

VEDA
vydavateľstvo
Slovenskej
akadémie
vied

SLOVENSKÁ AKADÉMIA VIED
Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra, v. v. i.

EDITOR

Mgr. Martin Chochol, PhD.

RECENZENTI

prof. PhDr. Marie Krčmová, CSc.

prof. Mgr. Jaromír Krško, PhD.

J A Z Y K O V E D N É
Š T Ú D I E & XXXVIII

**Slovanské nárečia
v čase a priestore**

VEDA
vydavateľstvo
Slovenskej
akadémie
vied
Bratislava
2022

© Nikolaj Pavlovič Antropov (Николай Павлович Антропов), Júlia Dudášová-Kriššáková, Ľubica Dvornická, Gabriel Gaži, Martin Chochol, Martina Ireinová, Ján Kačala, Halyna Stepanivna Koburgynka (Галина Степанівна Кобириночка), Zina Komárková, Ľubor Králik, Soňa Milenkovska (Соња Миленковска), Slavomír Ondrejovič, Angelina Pančevska (Ангелина Панчевска), Maryna Valerijivna Poistohova (Марина Валеріївна Поістохова), Petra Pňadková, Anna Ramšáková, Katarína Rausová, Dorota Krystyna Rembiszewska, Ivor Ripka, Janusz Siatkowski, † Jana Skladaná, Miloslav Smatana, Vera Smole, Mariola Szymczak-Rozlach, Tatiana Vladimirovna Šalajeva (Татьяна Владимировна Шалаева), Žanna Žanovna Varbot (Жанна Жановна Варбот), Tatiana Ivanovna Vendina (Татьяна Ивановна Вендина), Jadwiga Waniakowa, Pavol Žigo
2022

Zborník Jazykovedné štúdie XXXVIII venujeme prom. fil. Adriane Ferencíkovej, CSc., pri príležitosti jej vzácneho životného jubilea.

Príprava a vydanie tohto zborníka boli financované z prostriedkov grantových projektov VEGA 2/0114/22 Slovník slovenských nářečí IV. a VEGA 2/0123/22 Slovanský jazykový atlas (slovenská účasť na medzinárodnom projekte).

ISBN 978-80-224-1983-3

Venované
prom. fil. Adriane Ferenčíkovej, CSc.

OBSAH

Martin Chochol Predslov	9
I. SLOVENSKÉ NÁREČIA V SLOVANSKOM KONTEXTE	
Pavol Žigo Jazykový zemepis – od arealógie k typológii	13
Eubica Dvornická Niektoré názvy časti stromu medzi koreňom a korunou v slovenských nárečiach v slovanskom kontexte	23
Mariola Szymczak-Rozlach, Anna Ramšáková, Gabriel Gaži Jotácia po perniciach v dialektoch okresu Čadca	41
Miloslav Smatana Kopanice verzus lazy	51
Martin Chochol Červená ako ruža, zelený ako ruta. (Nárečové ustálené slovné spojenia s adjektívami označujúcimi farebný príznak)	61
II. INÉ SLOVANSKÉ NÁREČIA	
Николай Павлович Антропов Восточнославянские континуанты *pelva по материалам ОЛА	81
Dorota Krystyna Rembiszewska, Janusz Siatkowski Z problematyki zapożyczeń i nawiązań na pograniczu polsko-wschodnio-słowiańskim – <i>kaban</i> ‘wieprz’ i pochodne	90
Марина Валеріївна Поїстогова Назви рослин в українському східнополіському говорі, похідні від назв тварин	99
Martina Ireinová Vino v českých nářečích	110
Zina Komárková, Petra Přadková Vztah člověka k práci v českých nářečích	114
Соња Миленковска Географска дистрибуција и етимолошка анализа на називите за ‘зглоб’ во македонските дијалекти (според материјалите на Општословенскиот лингвистички атлас)	124
Ангелина Панчевска Називите за ‘нерез’ во македонските дијалекти (според материјалите на ОЛА)	132
Vera Smole Iz tesarskega izrazja v slovenskih narečjih: orodja	137

III. NÁREČOVÝ VÝSKUM A JAZYKOVÉ ATLASY

- Татьяна Ивановна Вендина**
«Общеславянский лингвистический атлас» и новые решения старых проблем славистики 151
- Jadwiga Waniakowa**
Atlasy językowe jako źródło materiału w zakresie gwarowych nazw roślin 160
- Júlia Dudášová-Kriššáková**
Krátky jazykový atlas gemerských nárečí. (Prvý regionálny atlas v slovenskej dialektológii) 167
- Галина Степанівна Кобиринка**
Програма-питальник як джерело дослідження українських говірок: історіографія та перспективи 176

IV. ETYMOLOGIA A SÉMANTIKA

- Eubor Králik**
Etymologický príspevok k štúdiu slovenskej nárečovej fytonymie: *bibolenka*, *bibol(i)enka*, *bimbonka* 189
- Жанна Жановна Варбот**
Славянские диалектизмы как отражение праславянских диалектизмов индоевропейского происхождения 195
- Татьяна Владимировна Шалаева**
Об одном возможном случае лексикализованной ассимиляции: праслав. **popelъ*/**perpelъ* 198
- Katarína Rausová**
K významovému vývinu niektorých slovenských dialektizmov. (Lexémy *krst*, *krstit'*) 207

V. INÉ ŠTÚDIE

- Ivor Ripka**
Komunikačná funkcia a kompetencia slovenských nárečí v USA na konci 20. storočia 223
- Jana Skladaná**
Slovenčina v publikácii *Listy poddaných z rokov 1538 – 1848* 234
- Slavomír Ondrejovič**
Božena Slančíková Timrava medzi nárečím a štandardom 243
- Ján Kačala**
O podstate podmetu dvojčlennej vety 249

Predslov

Podnetom k vzniku zborníka *Slovanské nárečia v čase a priestore* bolo významné životné jubileum našej vzácnkej kolegyne prom. fil. Adriany Ferenčíkovej, CSc., uznávanej slovenskej jazykovedkyne a dlhoročnej ťažiskovej pracovníčky dialektologického oddelenia Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied, ktorá v roku 2020 oslávila svoje 80. narodeniny.

Adriana Ferenčíková, rodáčka z turčianskeho Ležiachova, absolvovala národným duchom predchnuté gymnázium v Kláštore pod Znievom a následne vyštudovala odbor slovenský jazyk a literatúra (v kombinácii s talianskym jazykom a literatúrou) na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Už popri štúdiu sa od roku 1959 začala zapájať do výskumnej činnosti vtedajšieho Ústavu slovenského jazyka SAV a o dva roky neskôr sa stala aj jeho riadnou zamestnankyňou. Ústav sa tak stal jej prvým a hlavným profesionálnym pôsobiskom, pričom len takpovediac epizodicky sa k nemu pridružili Orientálny univerzitný inštitút v Neapole a Univerzita La Sapienza v Ríme či Filozofická a Pedagogická fakulta Univerzity Komenského. V priebehu rokov zastávala v ústave aj viacero funkcií: bola napr. zástupkyňou riaditeľa, vedúcou dialektologického oddelenia, členkou Vedeckej rady a redakčných rád časopisov *Slavica Slovaca* a *Kultúra slova*, ale aj podpredsedníčkou a neskôr predsedníčkou Slovenskej jazykovednej spoločnosti. Okrem toho bola alebo dodnes je členkou Medzinárodnej komisie pre Slovanský jazykový atlas pri Medzinárodnom komitáte slavistov, Ústrednej jazykovej rady Ministerstva kultúry SR, Rady na ochranu nehmotného kultúrneho dedičstva pri Ministerstve kultúry SR, Komisie Ministerstva školstva a vedy SR pre výber lektorov a posudzovanie činnosti lektorátov slovenského jazyka v zahraničí, Vedeckej rady Matice slovenskej, Revíznej komisie Jazykového odboru Matice slovenskej, Slovenskej spoločnosti prekladateľov umeleckej literatúry, ako aj organizačného výboru súťaže *Prečo mám rád slovenčinu, prečo mám rád Slovensko*.

Z mnohých publikačných jednotiek, na ktorých pracovala či už ako autorka, spoluautorka, alebo redaktorka, uveďme na tomto mieste aspoň štyri zväzky *Atlasu slovenského jazyka* (1968 – 1984), 18 zväzkov *Slovanského jazykového atlasu* (1988 – 2020; najmä 4. zväzok lexikálno-slovo tvornej série *Polnohospodárstvo*, ktorého prípravu viedla ako vedecká redaktorka a vyšiel v roku 2012 na Slovensku) a tri zväzky *Slovníka slovenských nárečí* (1994 – 2021). Kompletnú bibliografiu jubilatky možno nájsť na iných miestach, jej najvýznamnejšie štúdie sú ľahko dostupné aj vďaka výberu *Poklady pod povrchom slov ukryté* (2019).

O tom, že jej práca na poli slovenskej a slovanskej dialektológie neostala nepovšimnutá, svedčia aj viaceré ocenenia, najmä Čestná plaketa Ľudovíta Štúra za zásluhy v spoločenských vedách (1990), Pamätná plaketa SAV a ocenenie Významná osobnosť SAV (2010), ako aj Medaila SAV za podporu vedy (2020). Spomenúť treba aj Rad Hviezdy talianskej solidarity 3. stupňa (Ordine della Stella della Solidarietà Italiana, 2004), cenu Jána Hollého za umelecký preklad (1991) či prémiu Literárneho fondu za významný prínos k rozvoju slovenskej vedy doma i v zahraničí (2020).

Zborník *Slovanské nárečia v čase a priestore* sa tematicky zameriava najmä na kľúčové oblasti vedeckovýskumnej činnosti jubilatky, ktorými sú slovenská

a slovanská dialektológia, nárečová syntax, nárečová lexika a jej lexikografické spracovanie a areálová lingvistika (zastúpená predovšetkým prácou na jednom z najdôležitejších medzinárodných lingvistických projektov – Slovanskom jazykovom atlase). Vzhľadom na naznačenú sekundárnu, no nemenej dôležitú funkciu tohto diela, ktoré okrem základnej úlohy zverejňovania a rozširovania výsledkov lingvistického bádania má byť aj poctou vedeckému životu oslávenkyne, si však v ňom svoje miesto našli aj texty, ktoré sa z tohto rámca trochu vymykajú.

Hoci spomenutý impulz sa viaže k roku 2020, jednotlivé vedecké štúdie, ktoré tento zborník obsahuje, vznikali v rokoch 2020 – 2022. Veľký podiel „viny“ na tom mali nepríjemné skutočnosti objektívnej reality, ktoré autori nemohli prakticky vôbec ovplyvniť, konkrétne dvojročná celosvetová pandémia Covidu 19 nasledovaná vojnovým konfliktom na Ukrajine. Sprievodnou skutočnosťou takto natiahnutého časového rozpätia sa stala smutná udalosť, keď nás koncom roku 2021 nečakane opustila doc. PhDr. Jana Skladaná, CSc., takže jej príspevok už, žiaľ, nemohol prejsť autorskou korektúrou a publikuje sa tu neautorizovaný.

Napriek uvedeným, ale najmä neuvedeným ťažkostiam a okolnostiam, v ktorých sa tento zborník „rodil“, si v mene všetkých autorov dovoľujem vyjadriť nádej, že bude dôstojným – hoci trochu oneskoreným – darom oslávenkyňi a náležitým prejavom nielen nášho obdivu za jej celoživotné dielo v oblasti slovenskej a slovanskej lingvistiky, ale aj našej úprimnej vďaky za jej profesionalitu, kolegiálnu, obetavosť a (v prípade tých šťastnejších z nás) aj priateľstvo.

Editor

I.

**SLOVENSKÉ NÁREČIA
V SLOVANSKOM KONTEXTE**

Jazykový zemepis – od arealógie k typológii¹

Pavol Žigo

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, v. v. i., Bratislava

Language geography – from arealology to typology

The topic of this article is the research of names of family members on the basis of a material from *The Slavic Linguistic Atlas*. The aim of the work is to capture the stability of terms or dynamic tendencies that affect kinship terms as the basic and oldest lexical group in each language. These tendencies are also clarified in the work with regard to intercultural and intralinguistic influences to which the Slovak language has been exposed and in which it is still present.

Keywords: *The Slavic Linguistic Atlas*, areal linguistics, continuity, external tension, intercultural contact, change of typology.

Klasickým príkladom, ktorý poskytuje rozsiahle možnosti na interpretáciu vzájomných kontaktov geneticky príbuzných aj nepríbuzných jazykov, sa môže stať problematika vyjadrovania rodinných vzťahov a ich jednotlivých prvkov. Ide o samostatný tematický celok, ktorý spracúva a pripravuje na vydanie bulharská národná komisia *Slovanského jazykového atlasu*. Mnohodimenziálnosť tejto problematiky sa v plnom svetle odhalí nielen vydaním uvedeného zväzku, ale ďalšou interpretáciou rozsiahlych areálových a časových dimenzií. Naším príspevkom sa hodláme zamyslieť nad potrebou postupného rozvíjania poznatkov z kartografickej interpretácie východiskových nárečových javov. Chceme poukázať na inšpiratívnu povahu prirodzených jazykových útvarov, odrážajúcich skryté fenomény presahujúce sféru areálovej lingvistiky a inklinujúce k prirodzeným typologickým zmenám. Mapy jednotlivých zväzkov *Slovanského jazykového atlasu* vytvárajú integrujúci pohľad na areálovú distribúciu javu, na jeho vnútornú štruktúru a jej vývinové zmeny zašifrované do morfonologickej legendy a komentára, ako aj do celkového indexu jednotlivých foriem v konkrétnych nárečových areáloch. Súhrn všetkých informácií však nie je len cieľom vytvoriť integrujúci obraz o areálovej distribúcii javu v celoslovanskom areáli, o jeho fungovaní či pôvode jednotlivých podôb, ale sa stáva prostriedkom na ďalšie hľadanie skrytých súvislostí vnútrojazykovej aj mimojazykovej povahy a uvedomovania si, že klasifikáciu slovanských jazykov na západoslovanské, južnoslovanské a východoslovanské treba považovať za prekonanú v tom, že je primárne založená na najstarších hláskoslovných zmenách pôvodných praslovanských hlások či hláskových skupín, t. j. na stave pred vyše 1 000 rokov, a nerešpektuje ďalšie diferenciacné zmeny, ku ktorým došlo v prirodzených útvaroch slovanských jazykov v ďalšom období ich samostatného vývinu (Ďurovič, 1973, s. 225). Takáto potreba zmeniť interpretáciu jednotlivých javov z areáloveho a genetického hľadiska na syntetizujúci komplexný pohľad zahrnujúci všetky tri hľadiská, t. j. aj typologické, znamená axiologický obrat interpretácie súčasného nárečového materiálu aj jeho historického vývinu. Táto axiologická zmena vyplýva z antropologického a kultúrneho prístupu k materiálu a zo zahrnutia komunikačného a kognitívneho aspektu vysvetľovania jed-

¹ Štúdiá vznikla v rámci riešenia projektu VEGA 2/0123/22 *Slovanský jazykový atlas (slovenská účasť na medzinárodnom projekte)*.

notlivých jazykových zmien. V príkladoch, ktoré používame pri vysvetľovaní jednotlivých zmien v jazyku, nejde o rozdielnosť ich jazykovej konceptualizácie, ale o vystihnutie stavu, v ktorom sa totožné sémantické významy formálne etablovali na pozadí jazykových kontaktov s etnikami iného pôvodu.

Na mapách lexikálno-slovotvornej série *Slovanského jazykového atlasu* sa interpretujú jednotlivé lexémy a ich deriváty z hľadiska pôvodu. Na dvoch príkladoch najprirodzenejšieho a všetkým jazykom najvlastnejšieho pomenovania rodinných vzťahov by sme radi poukázali na fenomény odhaľujúce areálovú diferenciáciu javov z oblasti lexiky, ale zároveň nimi chceme motivovať používateľa atlasu k zamysleniu sa, akým spôsobom vystihnúť areálový vplyv geneticky nepríbuzných jazykov na ich typológiu. Dôvodom na takéto zamyslenie sa nám stala areálová distribúcia javov z okruhu rodinných pomenovaní, z ktorých v tomto prípade z *Dotazníka Slovanského jazykového atlasu* (porov. DSJA, s. 142) vyberáme javy č. 1837 **dědъ* – autormi mapy do pripravovaného zväzku sú M. Horvat, J. Siatkowski, V. Smole – a jav č. 1842 **baba* – autorkami mapy sú A. Ferencíková, M. Chochol a J. Waniakowa. V našom príspevku nám nejde o enumeráciu všetkých podôb, ktorými sa v nárečiach slovanských jazykov pomenúvajú predkovia v druhej generácii, ale nám ide o hľadanie hraníc medzi lexikálnym prevzatím a externým tlakom typologickej povahy na pôvodné slovanské jazykové územie.

Konkrétnym príkladom je kartografické spracovanie pomenovania predka mužského pohlavia v druhej generácii – na väčšine slovanského územia vyjadreného etymónom **dědъ* vo význame najstarší príslušník rodu, „otcov otec“, „matkin otec“ (v časti slovanských jazykov slovo *ded* motivovalo aj význam „pomenovanie neveľkej vidieckej obývanej lokality“ odvodenou podobou *dedina*; Žigo, 2009, s. 12). Slovo *ded* malo významné postavenie v jazyku aj tým, že sa ním umocňovala a v skutočnosti odrážala spoločná držba a vlastníctvo majetku založené na rodovom princípe, vlastníctvo odvíjajúce sa od spoločného predka a postupného prechodu majetku na jeho potomkov *dedenim*. Pomenovanie predka mužského pohlavia v druhej generácii sa v každom slovanskom jazyku vyjadruje špecifickým spôsobom. Dokazujú to aj príklady zo slovinských lokalít 2 *nò: no*, 3 *'nono*, 4 *nò: no*, 5 *'nɔ: no*, 11 *'nɔ: no* a 12 *nuono* (r) a z chorvátskych lokalít 22 *nùo: no* a 25 *nò: no*², kde ide evidentne o lexikálne prevzatia románskeho, v tomto prípade talianskeho pôvodu (Snoj, 2003, s. 450; Skok, 1971, s. 523). Ostatné areály s iným spôsobom vyjadrenia tohto významu, resp. inou lexémou ako **dědъ*, vyvolávajú potrebu hľadať odlišnú podstatu rozdielov v porovnaní so všetkými ostatnými lokalitami s výskytom pôvodnej praslovanskej lexémy. Osobitný interpretačný prístup si tak vyžadujú príklady, ktoré sa vyskytli v slovinských lokalitách bodovej siete *Slovanského jazykového atlasu* 5 *s'ta:ri 'ta:ta*, 6 *star 'wače*, 7 *star wó:ča*, *star á:ta*, 8 *váče*, 9 *stà:r á:ta*, *stà:r vó:ča*, 10 *star 'uɔ:-ča*, 12 *sta:r 'a:te*, 13 *'uače*, *star 'q:ta*, 14 *star ó:če*, *stà:r ó:če*, 15 *s'ta:ri 'oče*, *s'ta:ri 'čača*, 16 *stà:r á:te*, *stà:r 'ó:če*, 17 *star 'oče*, *'o:če*, *'o:ča*, 18 *sta:r 'a:te*, 19 *s'ta:ri 'uoča*, v chorvátskych lokalitách 24 *s'ta:ri:*, 26 *s'ta:ri 'tata*, 31 *'japa*, *s'ta:ri 'japa*,

² Za poskytnutie materiálu ďakujeme bulharskej národnej komisii *Slovanského jazykového atlasu*, ktorá pripravuje zväzok s tematikou rodinných vzťahov.

148a *s'tariota:c*, 149 *s'ta:ri 'oča*, 150 *à:po_sta:ri*, v moravských nárečiach v lokalitách 196 *stařeček*, *staře:k*, 197 *stařýček*, 199 – 201 *stařeček*, 202 *stařýček*, 203 *stařiček*, 204 *stařeček*, 206 *stařý:ček*, 207 *stary tata*, *stařik*, v slovenských lokalitách 155 *apovka*, *apouka*, 208 *stareček*, *stari: tata*, 212 *stari: oĕec*, *tata stari:*, 215 *stari oĕec*, 216 – 220 *stari: oĕec*, 221 *stari oĕec*, *stari apo*, 222 *apa stari:*, 223 *stari: oĕec*, 224 *starej apa*, *starej oĕec*, 225 *stari: oĕec*, 226 *stari ocec*, v lužickosrbských dialeктоch 234 a 236 *stary nan*, v poľských dialeктоch v lokalitách 241 *sta'rašk*, *s'tori tatk*, 242 *stark*, 243 *starašk*, 244 ⁺*stark*, *s'taryk*, 251 *grosek*, *lolek*, 264 *papa*, *'opapa*, ⁺*gruzek*, 288 *opa*, *staryj foter*, 289 – 290 *stažik*, ako jednotlivosť v lokalite 279 ⁺*kokuš*.

Na obr. 1 štvorcovými symbolmi znázorňujeme na relevantnom slovanskom jazykovom území prevzatia z románskeho jazykového základu, kruhovými symbolmi znázorňujeme predpokladané východiskové analytické podoby s adjektívnym komponentom *star-*, resp. ich univerbizované podoby, rozdeleným štvorcovým symbolom označujeme kombinovaný výskyt pomenovania prevzatou lexémou aj syntetickým, resp. univerbizovaným tvarom (5 *'no:no*, *s'ta:ri 'ta:ta*; 12 *sta:r 'a:te*, *'nuono*; 288 *oupa* (1), *staryj foter*), trojuholníkový symbol vyjadruje paralelný výskyt pôvodného praslovanského základu, prevzatého slova aj syntetického, resp. univerbizovaného tvaru, prípadne generačným posunom typu *tatynek* (65 *djèd*, *nó:no*; 151 *dedak*, *stà:ri 'otac*; 153 *s'tqri 'jgpa*, *dè:da*, 226 *zedo*, *stari ocec*, *starko*; 244 *stark*, *s'taryk*, *'zadek*; 248 *tatynek*, ⁺*dody*, ⁺*dodek*; 279 *'zadek*, ⁺*kokuš*); kvôli prehľadnosti základné podoby lexémy *ded-* a jej deriváty vyskytujúce sa vo všetkých ostatných slovanských lokalitách na obrázku neuvádzame.

Nevyhnutnou podmienkou uvažovania o podstate sledovaných javov je ich verifikácia na úrovni mikroštruktúr, v našom prípade na úrovni stavu v nárečiach jednotlivých slovanských jazykov, v ich nárečových atlasoch, resp. v kartotékach z terénneho výskumu. Svedectvom verifikácie týchto poznatkov a dôkazom o vysokej inšpiratívnej hodnote *Slovanského jazykového atlasu* sú uvedené príklady zo západoslovanského areálu, t. j. slovenských, moravských, lužických a poľských nárečí, pendanty na úrovni mikroštruktúr – pomenovanie predka mužského pohlavia v druhej generácii. V slovenských nárečiach stav na úrovni mikroštruktúr znázorňuje 4. zväzok *Atlasu slovenského jazyka* (obr. 2).

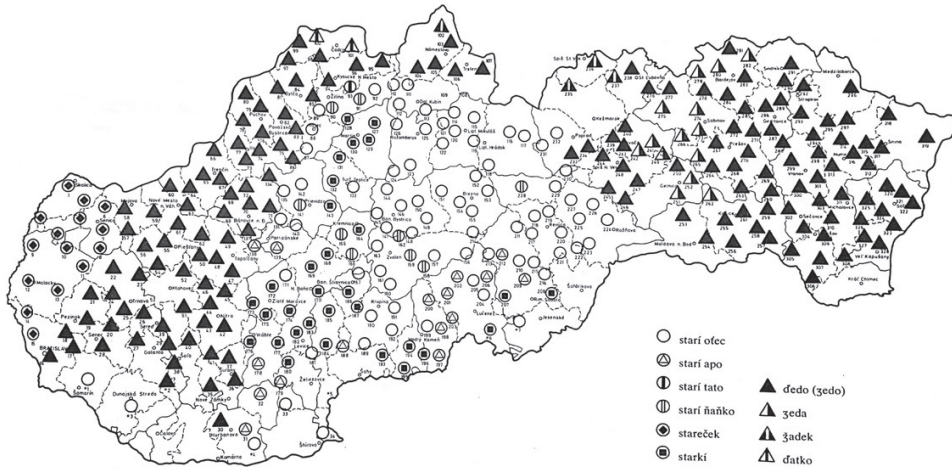
Taký istý verifikačný prístup – s rovnakými výsledkami – možno v rámci overovania si mikroštruktúr pri pomenovaní predka mužského pohlavia v druhej generácii aplikovať aj využitím etnologických prác, v našom prípade Etnografického atlasu Slovenska (EAS, s. 68). Slovenské nárečové územie sa z hľadiska distribúcie lexém slúžiacich na pomenovanie predka mužského pohlavia v druhej generácii rozčleňuje na dva kompaktné areály – východoslovenský a západoslovenský (okrem záhorskej oblasti), v ktorých sa zachovala pôvodná praslovanská východisková lexéma *dèd-*, a to aj v deminutívnych podobách. Pre druhý areál, späť s územím stredoslovenských nárečí, je v tejto funkcii typický analytický spôsob pomenovania – spojením typu *staryj* + synonymický rad substantíva *otec*, charakterizujúci ďalšie vnútorné členenie územia (v jeho južnej časti sa prejavil starý neslovanský kontaktný jav s maďarčinou – lexéma *apa* – v univerbizovaných

podobách *apko*, *apouka* < maď. *apuka*). Rovnakým spôsobom možno distribúciu tohto javu verifikovať aj v príklade *Českého jazykového atlasu*, v ktorom sa interpretujú príslušné areály moravských a sliezskych nárečí, susediace so západoslovenským jazykovým územím (porov. ČJA 1, s. 77; obr. 3).

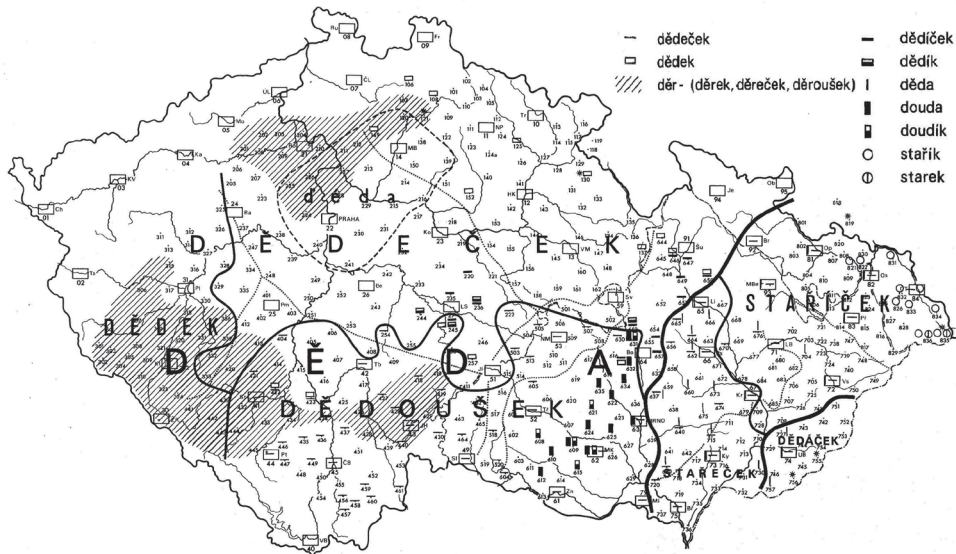

Obr. 1. Pomenovanie predka mužského pohlavia v druhej generácii: prevzatia neslovanského pôvodu = □ (*nò: no*, *'nò: no*, *nòno*); analytický, resp. ich univerbizovaný spôsob vyjadrenia významu = ▣ (*sta: r 'nòno*, *staryj foter*, *ópapa* > *oupa*); výskyt dvojakého označenia domáceho pôvodu = △; paralelný výskyt syntetického pomenovania s pôvodnou praslovanskou lexém **děd-* aj univerbizované formy = ● (*staryj otec*, *starký*, *stareček*...).

Opísanú situáciu sme si overovali aj stavom v relevantných areáloch nárečí ostatných slovanských jazykov. Na poľskom území stav zachytáva *Mały atlas gwar polskich* (1969, mapa 568), situácia v lužickosrbských nárečiach je spracovaná v práci *Serbski rěčny atlas* (1981, mapa 8). Citované práce areálovú distribúciu sledovaného javu len potvrdzujú a nenaznačujú žiadne diskrepancie medzi úrovňami makroštruktúr a mikroštruktúr.

Obr. 2. Pomenovanie predka mužského pohlavia v druhej generácii v slovenských nárečiach (ASJ IV, s. 357).

Obr. 3. Distribúcie lexém *dēd- a *star- v pomenovaní predka mužského pohlavia v druhej generácii v českých, moravských a sliezskych nárečiach (ČJA 1, s. 77, mapa č. 6).

Areálová distribúcia sledovaných javov z hľadiska analytického, resp. uni-verbizovaného pomenovania predka ženského pohlavia v druhej generácii má rovnaké paralely ako pri vyjadrovaní pomenovania predka mužského pohlavia. Dokazujú to príklady zo slovinských lokalít 2 *nó:na*, 3 *'nona*, 4 *nò:na*, 5 *'nɔ:-na*, 11 *'nɔ:na*, *'nɔ:nca*, z chorvátskych lokalít 42 *nu-'na* 44 *'nona*, 47 *né:na*,

50 *né:na*, 61 *né:na*, 65 *nó:ne*, (sekundárne aj z bulharskej lokality 133 *'nene*), ktoré sú lexikálnymi prevzatiami románskeho, talianskeho pôvodu (Snoj, 2003, s. 450, Skok, 1971, s. 523), lužickosrbský hybridný príklad 237 *uouka* a príklady z územia poľských nárečí 251 *groska*, 263 *gruska*, ako aj univerbizovaná podoba *ouma* v lokalitách 288 a 290, majú svoj pôvod v nemčine (na obr. 4 ich v súlade s interpretáciou na obr. 1 znázorňujeme štvorcovými symbolmi). Pomenovania predka ženského pohlavia v druhej generácii analytickými podobami s adjektívnym komponentom *star-*, resp. ich univerbizovanými podobami, dokazujú príklady zo slovinských lokalít 6 *s'ta:ra ma:t*, 7 *stà:ra má:tə*, *stà:ra mǎ:ma*, 9 *stà:ra má:ma*, *stà:ra má:t*, 10 *s'ta:ra ma:t*, 12 *s'ta:ra 'ma:ma*, *+s'ta:ra 'ma:ti*, 14 *stà:ra má:tə*, *stara má:tə*, 15 *s'ta:ra 'mama*, 16 *s'tq:ra 'mq:ma*, 17 *stara 'mama*, *s'tq:ra mq:t*, 18 *s'tq:ra 'ma:ma*, 19 *s'tq:ra 'mq:ti*, doklady z chorvátskych lokalít 26 *s'ta:ra 'mama*, 31 *sta'rica*, *sta'ri:ca*, 147a *s'ta:ra 'ma:ti*, 148a *s'tara-majka*, 149 *s'ta:ra 'mǎti*, 150 *mǎma stà:ra*, 151 *stà:ra mat*, 153 *s'tq:ra 'majka*, ojedinelý príklad z ukrajinskej lokality 171 *'mama sta'ra*, doklady z moravských nárečí 196 *stařenka*, 197 *stařenka*, 199 *stařenka*, 202 *stařenka*, 203 – 204 *stařenka*, 206 *stařenka*, 207 *staro mama*, *starka*, zo slovenských lokalít 155 *mamouka*, *mamovka*, 208 *stareňka*, 212 *stara: maňka*, *stara: mama*, 215 *stara mamka*, 216 *star:a mať*, 217 *star:a mať*, *star:a mama*, 218 – 219 *star:a mať*, *stara: mama*, 220 *star:a mať*, *stara: maňka*, 221 *star:a maťi*, *stara: maňka*, 222 *star:a maťi*, 223 *star:a maťi*, *stara: maňka*, *mamovka*, 224 *star:a maťi*, *stara: mama*, 225 *star:a mač*, v lužickosrbských lokalitách 234 *stara mama*, 236 *stara mač*, resp. doklady z poľských lokalít 238 – 240 *s'tørø 'nænka*; *'oma*, 242 *s'tørø 'nænka*, 243 *stareška*, 244 *+starka*, 258 a 277 *starka*, 269 a 278 *+storka*, 288 *ouma*, *starka*, 289 *starka*, 290 *starka*, *o^uma*, ako hybridný tvar s prvkom nemeckého pôvodu je ojedinelý doklad z poľskej lokality 288 *starqy muter*. Časť príkladov z územia slovinských nárečí dokazuje generačný posun v pomenovaní predkov ženského pohlavia, sčasti stotožňovanie starej matky a mamy (označené hviezdicou): 8 *má:t*; 13 *'mq:te*; 21 *'mqmçq*, 155 *mamouka*; trojuholníkový symbol označuje kombinovaný výskyt pomenovania prevzatou lexémou aj syntetickým, resp. univerbizovaným tvarom: 288 *ouma*, *starqy muter*, *starka*, rozdelený štvorcový symbol vyjadruje paralelný výskyt pôvodného praslovanského základu, prevzatého slova aj syntetického, resp. univerbizovaného tvaru 55 *bàba*, *°má:jka*; 84 *'baba*, *'nana*; 149 *'bqba*, *s'ta:ra 'mǎti*; 215 *stara mamka*, *bačka*; 251 *groska*, *lolka*; 318 *+starka*, *°babća*.

V slovenských nárečiach sledovaný jav na úrovni mikroštruktúr znázorňuje 4. zväzok *Atlasu slovenského jazyka* (obr. 5).

Takúto istú areálovú distribúciu javu uvádza aj Etnografický atlas Slovenska (EAS, s. 68) a výskyt tohto javu možno verifikovať aj pomocou *Českého jazykového atlasu* v príahlom areáli moravských a sliezskych nárečí susediacom so západoslovenským jazykovým územím (porov. ČJA 1, s. 79; obr. 6), resp. v citovaných nárečových atlasoch (na poľskom území stav zachytáva *Mały atlas gwar polskich* 1969, mapa 567, situácia v lužickosrbských nárečiach je spracovaná v práci *Serbski rečny atlas*, 1981, mapa 17). V porovnaní s pomenovaním predka mužského pohlavia v druhej generácii sa ani v týchto prácach

areálová distribúciu sledovaného javu na úrovni makroštruktúry v rámci *Slovanského jazykového atlasu* nelíši od mikroštruktúr interpretovaných v národných atlasoch.

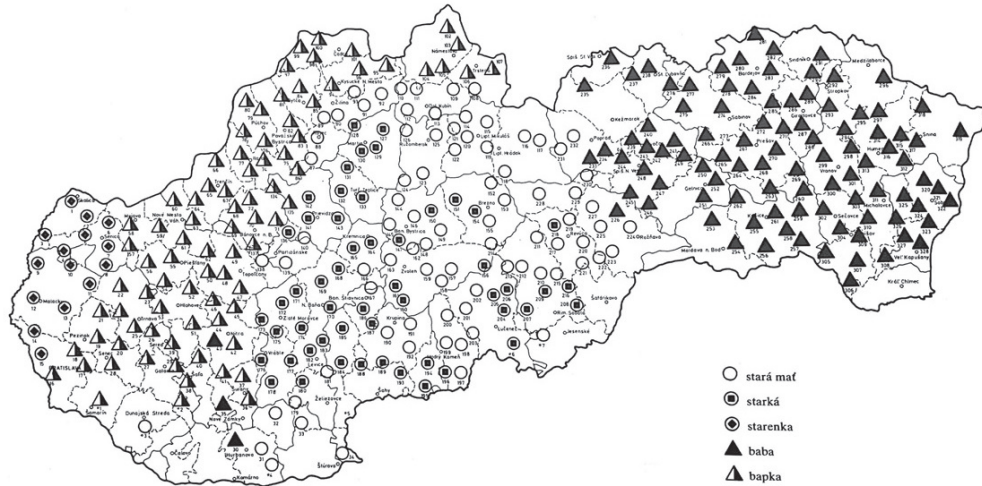

Obr. 4. Pomenovanie predka ženského pohlavia v druhej generácii: lexikálne prevzatia = □ (typ *nò:na*, *nò:na*, *'nò:na*, *'nò:nca*, *nu-'na*, *nó:ne*); analytický aj univerbizovaný spôsob vyjadrenia významu = ● (typ *stara: mať*, *stara: mati*, *stara: mama*, *starenka*, *starká*); paralelný výskyt pôvodného praslovanského základu, prevzatého slova aj syntetického, resp. univerbizovaného typu *baba*, *majka*; *baba*, *nana*; *baba*, *stara: mati*; *stara: mamka*, *bačka*, *groska*, *lolka*; *starka*, *babča* = ◻; kombinovaný výskyt pomenovania prevzatou lexémou aj syntetickým, resp. univerbizovaným tvarom typu *oyma*, *starq̃ muter*, *starka* = ▲.

Areálová distribúcia týchto modelov v pomenovaní predkov druhej generácie privádza k úvahám o externom tlaku, vyvolávajúcom typologické zmeny, ktoré treba výrazne odlišiť od lexikálnych prevzatí. Nemožno sa tu však vzdať rešpektu pred vedou a udržať si na zreteli aj mieru vedeckej skepsy v takom zmysle, že materiál *Slovanského jazykového atlasu* dokazuje stav z hľadiska jazykových makroštruktúr, resp. na striktno definovanej bodovej sieti. Celostný pohľad na rozsiahly slovanský jazykový areál metodologicky spoľahlivo podáva monografia T. I.

Vendinovej, v ktorej autorka interpretuje lexikálne a slovtvorné paralely nárečí jednotlivých slovanských jazykov nielen z teritoriálneho hľadiska (Vendina, 2009, s. 69), ale aj z hľadiska ich časovej charakteristiky a exkluzivity s odkazom na zložité konvergentné, ale aj divergentné procesy v ich vývine (tamtiež, s. 214).

30. babka

Obr. 5. Pomenovanie predka ženského pohlavia v druhej generácii v slovenských nárečiach (ASJ IV, s. 358).

Obr. 6. Distribúcie lexém *bab- a *star- v pomenovaní predka ženského pohlavia v druhej generácii v českých, moravských a sliezskych nárečiach (ČJA 1, s. 79, mapa č. 7).

Naznačená problematika je inšpiratívna aj pre ďalšie porovnávacie štúdium v oblasti areálovej lingvistiky, dialektológie, sémantiky, sociolingvistiky a jazykovej typológie. Aj preto, že v kontaktočných areáloch slovanských jazykov s neslovanským prostredím sa prejavila nielen tendencia preberania nedomácich slov, resp. ich adaptácia, ale aj výrazný externý tlak, ktorého dôsledkom je viacero prvkov, ktoré by sa svojou rovnakou štruktúrou prejavili nielen ako kalky, ale aj ako prvky štruktúrnej zmeny. Mohlo by tu ísť o rovnaký východiskový prvok „austrohungarizmov“, t. j. slov nedomáceho pôvodu typu *Großvater*, *Großmutter*, *ópapa* (*ópa*, *ópi*), *ómama*, (*óma*, *ómi*), resp. *nagyapa*, *nagymama* ako modelu, ktorý sa štruktúrne líšil od pôvodných slovanských základov **déd-*, **bab-*, resp. ich jednoslovných derivátov. Nejde tu už len o štruktúrne rozdiely na úrovni formy, na základe ktorých v dôsledku nedomáceho modelu vznikali analytické formy pomenovania typu *stará mama* či *starý otec* ako východiská ďalších univerbizovaných podôb (*starká*, *starenka*; *starký*, *stareček* a pod.), ale aj o významovú diferenciaciu – vyjadrenie významu ďalšej – tretej – generácie predkov, t. j. prapararodičov. Pôvodná slovanská pomenovacia sústava rodinných vzťahov sa tak prirodzeným vývinom vnútorne diferencovala a v jednotlivých nárečiach nadobudla súčasnú areálovú distribúciu. Vzniká tu otázka, či v týchto zmenách pod vplyvom externého tlaku nevidno aj v oblasti lexiky paralely, na ktoré pri morfológickom vývine – aglutinujúcej flexii v slovenčine – upozornil E. Pauliny (1990, s. 20). Pýtame sa, či sa tak nestalo aj pri pomenovaní rodinných vzťahov – t. j. aj v lexikálnej či slovotvornej sfére – v ostatných kontaktočných areáloch slovanského etnika a nositeľov románskeho a germánskeho jazykového základu. Príklady dvoch vybraných javov z materiálov Slovanského jazykového atlasu korešpondujú s projektom Slovanská conceptológia z porovnávacieho hľadiska, ktorý vznikol v ruskom meste Samara a o ktorom na medzinárodnom slavistickom kongrese v Ochride v r. 2008 referoval Alexander Moldovan. Nemalú mieru viny na tom, že o takomto syntetizujúcom prístupe pri interpretácii materiálov Slovanského jazykového atlasu nemá slovanská porovnávacía jazykoveda vedomie, nesú aj samotní riešitelia slovanského jazykového atlasu, ktorý je v rámci každého národného kolektívu „doplnkovým projektom vykazovania medzinárodnej spolupráce“ s podceňovaním jeho poznávacej hodnoty. Z pohľadu slovenskej jazykovedy aj dialektológie spomenutý integrujúci prístup s poukázaním na typologické zmeny pred štyridsiatimi rokmi opísal Eugen Pauliny vo svojej práci *Vývin slovenskej deklinácie* (1990, s. 19), ktorá však vyšla s oneskorením až po jeho smrti a poznatky z nej až doteraz len veľmi skromne prenikajú do interpretácie komplexného vývinu a fungovania slovanských jazykov v ich širších súvislostiach. Analogický proces typologických zmien, aký opísal E. Pauliny v súvislosti s aglutinujúcou flexiou substantív, nemožno pri preberaní lexikálnych jednotiek či pomenovacích modelov od nositeľov románskeho, germánskeho a ugrofínskeho – maďarského – jazykového základu vylúčiť. Na druhej strane stabilitu pôvodného stavu potvrdzuje jeho zachovanie na rozsiahlom – najmä východoslovanskom a južnoslovanskom – jazykovom území, ktoré nebolo pod takým intenzívnym externým tlakom zo strany iných jazykov, resp. ich rodové usporiadanie mohlo už byť v relevantnom čase slovanskému obyvateľstvu neprijateľné, a preto sa na tomto území zachovalo pomenovanie predkov druhej generácie pôvodnými lexikálnymi základmi *ded-*, *bab-*.

Vyjadrenia rodinných vzťahov v druhej generácii predkov v makroštruktúrnych dimenziách *Slovanského jazykového atlasu* a ich porovnanie s mikroštruktúrnymi interpretáciami v rámci národných jazykových atlasov sú indikáciou interkultúrnych vplyvov, ktorých začiatky siahajú podľa R. Krajčoviča do konštitutívneho obdobia slovanských jazykov, t. j. do 10. – 11. storočia (Krajčovič, 2018, s. 16). Na slovansko-neslovanskom etnickom pomedzí sú tieto javy svedectvom narúšania pôvodného delimitačného stereotypu – klasifikácie slovanských jazykov podľa zmien pôvodných praslovanských hláskoslovných skupín na západoslovanské, južnoslovanské a východoslovanské jazyky. Keďže *Slovanský jazykový atlas* obsahuje typické prvky jednotlivých slovanských jazykov z polovice 20. storočia, stáva sa spoľahlivým indikátorom odhaľovania postupných vývinových zmien, presahujúcich tri klasické jazykové makroareály. Práve využitím prirodzených foriem národných jazykov sa *Slovanský jazykový atlas* stáva inšpiratívnym zdrojom ďalších interpretačných dimenzií.

Bibliografia

ASJ IV – Atlas slovenského jazyka. IV. Časť prvá: Mapy. Red. A. Habovštiak. Bratislava: Veda 1984. 432 s.

ČJA 1 – Český jazykový atlas. 1. Red. J. Balhar a S. Jančák. Praha: Academia, nakladatelství ČSAV 1992. 428. s. ISBN: 80-200-0014-3.

DSJA – Вопросник Общеславянского лингвистического атласа. Гл. ред. Рубэн Иванович Аванесов. Москва: Наука 1965. 270 с.

DUROVIČ, Ľubomír (Любомир Дюрович): Типология флективной основы в славянских языках. In: Scando-Slavica, 19. ročník (1973), č. 2, s. 225 – 243. Znovu vydané In: O slovenčine a Slovensku. Vybrané štúdie. I. Bratislava: Veda 2004, s. 125 – 139. ISBN: 978-80-224-0806-9.

EAS – Etnografický atlas Slovenska. Red. S. Kovačevičová. Bratislava: Veda 1990. 124 s. ISBN 80-224-0075-0.

KRAJČOVIČ, Rudolf: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. 3., nezmenené vyd. Bratislava: Univerzita Komenského 2018. 288 s. ISBN 978-80-223-4519-4.

PAULINY, Eugen: Vývin slovenskej deklinácie. Bratislava: Veda 1990. 270 s. ISBN 80-224-0164-1.

ŽIGO, Pavol: Slovanský jazykový atlas – vzťah jazyka a historicko-spoločenských fenoménov z areálového hľadiska. In: Slavica Slovaca, 44. ročník (2009), č. 1, s. 5 – 12. ISSN 0037-6787.

ВЕНДИНА, Татьяна Ивановна: Русские диалекты в общеславянском контексте. Москва: Институт славяноведения РАН 2009. 532 с. ISBN 978-5-75760-203-5.

Niektoré názvy časti stromu medzi koreňom a korunou v slovenských nárečiach v slovanskom kontexte¹

Lubica Dvornická

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, v. v. i., Bratislava

Some names of the part of the tree, between the root and the crown, in Slovak dialects in the Slavic context

In the paper, the lexical units like *kmeň*, *peň*, *driek*, *trup*, *telo*, *snet*, *hrubina* and *trom* in a meaning 'trunk of the tree', are discussed. These lexical units represent different aspects of the lexis for referring to the meaning from the perspective of the Slavic languages typology, and from the areal perspective of the Slovak dialects, their origin and their semantic development. The aim of the study is to point out the limitations and the possibilities of the areal research of the lexis of dialects based on published researches of *The Slavic Linguistic Atlas* and the *Czech Linguistic Atlas* with the focus on the question 'a part of a (growing) tree above the ground up to the crown', and based on the unpublished research material for the lexical volume of the *Slovak Linguistic Atlas* with the focus on the question 'a part of a chopped tree without branches'.

Keywords: dialectology, areal linguistics, typology of Slavic languages, 'trunk of the tree'.

0. Pri spracúvaní slovenskej nárečovej lexiky súvisiacej s pomenovaním stromu a jeho častí v príspevkoch do rubriky Zo studnice rodnej reči² v časopise Kultúra slova (Dvornická, 2015 – 2019) sa ukázalo aj to, že podobne ako je strom celistvým organizmom, lexémy pomenujúce jeho časti sú často (najmä v celoslovanskom kontexte) zaujímavým (niekedy i nečakaným) spôsobom sémanticky „pre-rastené“. A tak na jednej strane musíme brať do úvahy lexikálnu, lexikálno-slovotvornú a sémantickú diferenciáciu jednotlivých lexém a na strane druhej sú mapy a nárečový materiál zdrojom skúmania diferencovanosti slovanského jazykového územia. Tieto pohľady doplnené diachrónnym pohľadom sú kamienkami celistvejšieho obrazu problematiky.

V tomto príspevku sa zameriavame na niektoré slová, ktorými sa v slovenských nárečiach pomenúva ‚kmeň stromu‘. Pri získavaní materiálu, teda lexikálnych jednotiek pomenujúcich ‚časť stromu medzi koreňom a korunou‘ (porov. SSN 1, s. 788 – heslo **kmeň**) vychádzame z dostupných fondov dialektologického oddelenia (kartotéka, publikované zväzky Slovníka slovenských nárečí, elektronické zdroje). Na orientáciu v celoslovanskom kontexte slúži mapa L 345 ‚ствол, часть дерева от земли до кроны‘, publikovaná v 3. zväzku lexikálno-slovotvornej série Slovanského jazykového atlasu (ďalej OLA³) Rastiteľnyj mir (OLA 3, s. 30 – 31). V Českom jazykovom atlase (ďalej ČJA) sa zisťovali odpovede na otázku ‚dřevnatý nerozvětvený stonek u neporaženého stromu‘ (ČJA 2, s. 198). Pri terénnom zbere náre-

¹ Príspevok vznikol v rámci grantových projektov VEGA č. 2/0114/22 *Slovník slovenských nárečí IV.* a č. 2/0123/22 *Slovanský jazykový atlas (slovenská účasť na medzinárodnom projekte)*. Okrem citovanej literatúry je založený aj na materiáloch archívu dialektologického oddelenia JÚĽŠ SAV, v. v. i.

² Inšpirátorkou a „duchovnou matkou“ tejto rubriky je prom. fil. A. Ferenčíková, CSc. Na základe jej podnetu je už vyše tridsať rokov (od roku 1991) platformou, na ktorej autori prezentujú predovšetkým spôsobom prístupným aj širokej verejnosti (s ohľadom na zameranie časopisu) výsledky svojich výskumov najmä v oblasti nárečovej lexiky a slovotvorby, interpretujú sa v nej aj pramene z predpisovného obdobia vývinu slovenčiny, z oblasti onomastiky ap.

³ Skratka je zaužívaná podľa ruského názvu Общеславянский лингвистический атлас.

čového materiálu pre Atlas slovenského jazyka (ďalej ASJ) sa nezisťovalo pomenovanie pre ‚časť rastúceho stromu medzi koreňom a korunou‘. Dotazník pre výskum slovenských nárečí II (ďalej Dotazník II), ktorého prvú, lexikálnu časť pripravil A. Habovštiak, však obsahuje otázku č. 115: ‚časť stromu po zoťatí bez konárov (kmeň, klát)‘. Príslušnú pracovnú mapu⁴ sme využili ako porovnávací materiál a na základe materiálu získaného dotazníkovým výskumom sme vytvorili mapy č. 3 – 8.⁵ Mapujeme na nich iba tie lexémy, ktorým sa venujeme v tomto príspevku.

0.1 Slovenské spisovné slovníky ani Historický slovník slovenského jazyka (ďalej HSSJ) a Slovník slovenských nárečí (ďalej SSN) nevyčleňujú osobitné významy podľa toho, či ide o kmeň rastúceho stromu, alebo zrúbaného či spíleného stromu zbaveného konárov. Pre istú časť pomenovaní tento príznak⁶ nie je relevantný, no jestvuje aj skupina slov, ktoré sa používajú iba pre strom, ktorý už je zoťatý, no nepoužívajú sa na pomenovanie kmeňa rastúceho stromu (*klát*, *klada*⁷, *ramas*, *štípák*, *štrbák*, *štok*, *štop*, *špalek* atď.). Zároveň jestvujú lexémy, ktoré sa pri dotazníkovom výskume pre ASJ 4 zistili na pomenovanie ‚časti stromu po zoťatí bez konárov‘ v zmysle totum pro parte. Ide o lexémy *strom*⁸, *drevo* a v goralských nárečiach *smyrek*, ktoré sú zaznamenané či už ako samostatné pomenovania (niekedy dubletne popri inom pomenovaní)⁹: *strom* (Heľpa BRE – v ASJ bod č. 228, Švermovo (Telgárt) BRE – 229, Petrovany PRE – 268, Teriakovce PRE – 270); *drevo* (Čimhová TRS – 107, Vyš. Ružbachy SL – 237, Chotča STR – 292, Koromľa SOB – 322, Jenkovce SOB – 323) a v rusínskych nárečiach na Slovensku *d'ryvno* (Čabalovce MLB – 296), *dryvno* (Čukalovce SNI – 318), alebo ako súčasť opisných konštrukcií a voľných spojení: *oklésnení strom* (Semerovo NZ – 32), *očisceni strom* (Batizovce POP – 232), *čisti strom* (Žehra SNV – 249), *holi strom* (Žalobín

⁴ Mapu vypracovala O. Malíková a je súčasťou archívu dialektologického oddelenia JÚLEŠ SAV, v. v. i.

⁵ Na zjednodušenie porovnávania zastúpenia jednotlivých lexém v slovenských nárečiach na redšej sieti bodov v OLA (kde sa kartografuje materiál z 26 obcí na území Slovenska – z toho jednej rusínskej – a tri body reprezentujú stav slovenských nárečí na území Maďarska) a hustejšej v ASJ (pre lexikálny zväzok sa výskum uskutočnil v 335 lokalitách vrátane 7 obcí v zmiešanej slovensko-maďarskej oblasti, v 5 lokalitách s goralským a 7 s rusínskym nárečím; porov. ASJ 4, s. 19) sme na podkladovú mapu ASJ volili pre sledované lexémy rovnaké značky, ako boli použité v OLA 3. V zmenšenej mierke však jednotlivé areály neboli dobre odlišiteľné, preto sme pripravili aj samostatné mapy pre lexémy *kmeň*, *snet*, *driek*, kde sme zachovali rovnakú figúru značky, ale s výplňou. Zároveň sme vytvorili osobitné mapy z materiálu získaného podľa Dotazníka II. pre lexémy *hrubina*, *trom/tram/trum*, ktoré na mape OLA nemali svoju značku.

⁶ Práve na odlišenie tohto príznaku (podobne ako v ASJ) je zameraná aj otázka v prvom zväzku Lexikálneho atlasu ruských nárečí ‚срубленный и очищенный ствол дерева, бревно‘ (LARNG 1, mapa č. 58, s. 219 – 222) a v bieloruskom atlase, kde sa skúmala odpoď na otázku ‚павалены и ачышчаны ад суюкоў ствол дрэва: калода, хлыст, бервяно, бярно ...‘ (LABNH 1, mapa č. 189, s. 85).

⁷ Pri slove *klada*, ktoré má vo všetkých slovenských spisovných slovníkoch i v nárečovom a historickom slovníku výklady s drobnými variáciami označujúce význam ‚odťatý (hrubý, kratší) kmeň stromu bez konárov‘, tento predpoklad do istej miery relativizuje doklad: *Flinta mi bola oprieta o kladu* (explorátor na tomto mieste uvádza význam ‚kmeň‘) a *bola tag na eno tri metre odo mňa* (Praha LUČ).

⁸ Medzi sporadickými lexémami sa v ČJA 2 zachytila aj lexéma *strom* (Kozlovce, okr. Frýdek-Místek, bod 815). Toto slovo je podľa OLA charakteristické pre slovenské a české nárečia pri pomenovaní stromu (*arbor*) s presahom do prihraničnej oblasti poľských nárečí v obci Krzanowice, bod 299, a Wiślica, bod 308 (OLA 3, mapa č. 1, s. 29).

⁹ Názvy slovenských obcí a skratky ich okresov uvádzame v súlade s koncepciou Slovníka slovenských nárečí, t. j. podľa administratívneho členenia z r. 1948 (porov. SSN 1, s. 38 – 39). Podľa tohto úzu sme podľa možnosti upravovali aj identifikáciu lokalít skúmaných pre Atlas slovenského jazyka.

VRN – 298, Davidov VRN – 300), *vitati strom* (Bobrovník LM – 121), *strom bes konaroch* (Šemša KOŠ – 255); *okliesňenuo drevo* (Smrečany LM – 115), *kuz dreva* (Zázrivá DK – 110); *opčesany smyrek* (Ždiar KEŽ – 235).

Podľa údajov spracovaných na mape L 345 OLA sa slovo *drevo* (**dęrv-o*, **dręv-o*) vo význame ‚kmeň stromu‘ používa najviac v bieloruských nárečiach, nadväzne sa vyskytuje na východných hraniciach Poľska, na severe Ukrajiny a v ruských nárečiach jeho výskyt redne smerom na severovýchod (pozri mapa č. 1). Z hľadiska slovenských nárečí je lexéma *drevo* vo význame kmeň pripomienkou dnes už takmer strateného pomenovania *drevo*¹⁰ vo význame ‚strom (arbor)‘, čo doklad z Liptova jednoznačne potvrdzuje. V ostatných dokladoch ťažko určiť, či sa viažu k významu ‚arbor‘ alebo ‚lignum‘.¹¹

1. Napriek tomu, že strom je súčasťou ľudského života a nominácie odnepamäti, v legende mapy L 345 v OLA 3 vidíme až 31 morfonologických rekonštrukcií so zodpovedajúcimi značkami, ktorými sa potom na mape prezentuje nárečový materiál (porov. mapa č. 1). Na pracovnej mape ASJ je, napriek nesúmerateľnosti skúmaných areálov, situácia ešte členitejšia, zaznamenalo sa takmer 40 lexém a ich morfológických variantov. Nárečové atlasy (ako asi všetky atlasové práce, ktoré sa usilujú zachytiť nesmierne zložité informácie v prehľadnej forme na istom území) sú svojim spôsobom dielami zovšeobecňujúcimi, zameranými skôr na uchopenie všeobecných tendencií, na predstavenie rozšírenia javov na nejakom konkrétnom území. V každom prípade pri sledovaní jednotlivých javov kombinácia zdrojov informácií nestratila svoj zmysel.

Materiál dosiaľ publikovaných a do tlače pripravených deviatich zväzkov lexikálno-slovotvornej a deviatich zväzkov foneticko-gramatickej série OLA umožnil ďalší spôsob výskumu v areálovej lingvistikе. Jeho výsledkom je publikácia T. I. Vendinovej *Typologija lexičeskich arealov Slavii* (ďalej *Typológia LAS*). Jednotlivé javy spracované vo zväzkoch OLA autorka typologicky interpretovala a na základe tejto interpretácie dospela k tvrdeniu, že „лексические изоглоссы не являются чем-то случайным, индивидуальным, характерным лишь для одного слова, напротив, они повторяются и в этой повторяемости прослеживается определенная последовательность“ (Вендина, 2014, s. 378). V úvodnej stati zväzku OLA *Ličnyje čerty čeloveka ako jeho vedecká redaktorka* poukazuje na istú všeobecnú tendenciu v tomto aj v predošlých zväzkoch. Ukazuje sa, že pre východoslovenské dialekty je charakteristická vysoká miera homogenosti, zatiaľ čo južno- a západoslovenské dialekty sú heterogénnejšie (OLA 12, s. 11).

Slovanský i slovenský nárečový materiál je pri skúmaní významu ‚kmeň stromu‘ značne diferencovaný. Lexém s celoslovenským rovnomerným rozšírením je v prí-

¹⁰ Ďalšie doklady poukazujúce na pomenovanie stromu lexémou *drevo* v slovenských nárečiach, jeho zachovanie v našich enklávach v Maďarsku a vo frazeológii sme uverejnili v príspevku *Strom alebo drevo?* (Dvornická, 2015). K nim ešte pridávame materiál, ktorý nebol spracovaný v SSN a nemali sme ho k dispozícii pri písaní spomenutej štúdie: *Zrezal sa kmen dreva* (Mor. Lieskové NMV); z nárečových výskumov M. Smatanu, konaných v 80. rokoch minulého storočia, pochádza veta: *Oňi zrúbal'i, prišl'i Rumuňi, zrúbal'i drevo* (Rajec ŽIL).

¹¹ V treťom zväzku OLA (*Rastiteľnyj mir*) sa medzi nekartografovanými materiálmi nachádza aj materiál k otázke FPM (SM) 334 Nsg **dervo*. Uvádza sa tam 14 významov lexémy **dervo*, ktoré sa zachytili v nárečiach slovanských jazykov.

pade lexikálnych máp pomerne málo (Вендина, 2014, s. 25). Ako sme videli, nepatrí medzi ne ani samotné pomenovanie pre rastúci strom. Na mape L 345 (pozri mapa č. 1) vidíme, že lexémy, ktoré sú najrozšírenejšie vo východo- a južnoslovenských nárečiach (*stʲvl-ъ, *stʲbL-o, *stʲbL-a, *stʲlb-ur-ъ) sa nevyskytujú v západoslovenských nárečiach. Lexémy s menšími areálmi, ktoré medzi týmito makroareálmi „presakujú“, spomenieme na príslušných miestach. V iných významoch (,tvrďšia, pevnejšia časť rastliny“; ,nadzemná časť rastliny nesúca kvet“ a i.) sa slová *stonka*, *stonek*, *stvol*, *steblo* v slovenských nárečiach samozrejme používajú.

2. Z rozsiahleho materiálu sme vybrali lexémy najrozšírenejšie v slovenských nárečiach na pomenovanie ,kmeňa stojaceho stromu“. Ide o lexémy, ktoré reprezentujú rôzne aspekty lexiky na pomenovanie tohto významu z hľadiska typológie slovanských jazykov, z hľadiska areálového v slovenských nárečiach, ich pôvodu a sémantického vývinu: *kmeň*, *peň*, *driek*, *trup*, *telo*, *snet*, *hrubina* a *trom*. Začneme lexémami, ktoré aj v spisovnej slovenčine slúžia na vyjadrenie významu ,kmeň stromu“ – *kmeň* a *peň*.

2.1 Pre slovo **kmeň** (v slovenských písomných prameňoch je doložené od 17. stor.) sa v Stručnom etymologickom slovníku slovenčiny rekonštruuje psl. podoba *къмень a predpokladá sa súvis s psl. *кънь (Králik, 2015, s. 271). Etymologický slovník slovanských jazykov (ďalej ESSJa) takisto predpokladá, že psl. *къмень a *кънь/*кънь sú príbuzné (ESSJa 13, s. 196, 205). V Machek uvádza, že slovo **kmen** „v stč. znamenalo i stéblo, stonek (culmus)“ a predpokladá praslovanské východisko v podobe *къму, -ene príbuzné s gr. κῦμα ,zárodok, výhonok, stonka (zeleniny)“ (Machek, 1957, s. 208). Tento výklad sa v ESSJa nepovažuje za pravdepodobný. V ČJA sa poukazuje na dva morfológické varianty lexémy: pri podobe *kmen* sa uvažuje o pôvode „[z] psl. *къму, podoba *kmen* podľa nepriamych pádů“ a podoba *kmeň*, ktorá je iba nárečová, vznikla „[p]říklonem k měkkému skloňovacímu typu“ (ČJA 2, s. 198). HSSJ v hesle **kmeň** takisto poukazuje na tvrdú aj mäkkú podobu lexémy s naznačením hláskových variantov slova: **kmeň** [-ň, -n] (HSSJ 2, s. 60). V slovenských nárečiach sa predpokladá ako východisko praslovanská podoba *къмень, keďže tvrdé podoby *kmen* sa nachádzajú v nárečových oblastiach a lokalitách, kde nastal zánik konsonantickej mäkkostnej korelácie alebo splynutie n – ň > n (pre západoslovenské nárečia por. Pauliny, 1963, s. 234, 237). Takisto regulárne prebehla na konci slov (a morfém) v časti južnostredoslovenských nárečí zmena n, ň > m (por. Pauliny, 1963, s. 283; Jóna, 2009, s. 73), jej výsledkom je podoba *kmem* (Zombor MK).

HSSJ v hesle **kmeň** uvádza ako prvý význam ,nadzemná časť stromu, kt. nesie korunu“: *kmen se do haluzek rozklada* (1666¹²); *osekaný kmen bez větvi* (1679); *gedlowy kmen* (1737). V SSN je heslo **kmeň** doložené pomerne striedmo vo význame ,časť stromu medzi koreňom a korunou“ dokladmi zo západoslovenských a východoslovenských dialektov: *Daj si rebrík, lebo po tom kmeni nevíndeš!* (Val. Belá PDZ); *Jablon má silní kmen* (Trakovice HLO); *Znace, jak še kmeň zrube, zостање na spotku skura i take haluže* (Smižany SNV; SSN 1, s. 788). Iné významy lexémy v SSN nie sú spracované.

¹² Za každou exemplifikáciou v HSSJ sa uvádza skratka prameňa a rok zápisu. Ponechali sme iba časový údaj, ktorý nepotrebuje ďalšie vysvetlivky; pre účely tohto príspevku to považujeme za dostatočné.

Areál lexémy *kmeň* podľa OLA v celoslovenskom jazykovom priestore zasahuje len české, moravské a slovenské nárečia (OLA 3, s. 31; pozri mapa č. 1). Podľa ČJA je najrozšírenejší výraz *kmen*, ktorý sa nachádza v Čechách (okrem východnej časti stredočeskej nárečovej oblasti), na Morave (okrem východomoravskej nárečovej oblasti) a v západnej polovici sliezskych nárečí (porov. ČJA 2, s. 197 – 198; pozri mapa č. 2).

V publikácii Typológia LAS sa lexéma *къмън-ъ zaraďuje medzi areály, ktoré sa vyskytujú iba v západoslovenských jazykoch, avšak s istým ohraničením, konkrétne je táto lexéma rozšírená v českých dialektoch a má ostrovné areály v západ- a stredoslovenských nárečiach (Вендина, 2014, s. 203).

Na mape vytvorenej na základe vyplnených lexikálnych dotazníkov k ASJ 4 možno vidieť, že areál výskytu slova *kmeň* v slovenských nárečiach je širší – vyskytuje sa v rôznej hustote na značnej časti stredoslovenských a západoslovenských nárečí, ba aj vo viacerých lokalitách východoslovenskej nárečovej oblasti (pozri mapa č. 3 a 4). V tomto prípade predpokladáme, že lexéma *kmeň* označuje časť stromu medzi koreňmi a konármi bez odlišenia sémantického príznaku ‚stojaci‘/‚zrúbaný‘. Potvrdzujú nám to doklady z viacerých oblastí Slovenska. Napr. v Turci je veľmi spoľahlivo doložené používanie lexémy *kmeň* i na označovanie príslušnej časti stojaceho stromu z výskumu A. Ferencíkovej: *Kmeňe sa na zimu vápnom natierali, abi ih zajace ňeobhrízali* (Lazany MAR); *Té jabloňe maju visoké kmeňe a to sa potom ťaško oberá* (Blatnica MAR); *Ked' išiou vrani viberat', tak sa po tom kmeňi viškriabaŭ ako veverica* (Ďanová MAR); rovnako je potvrdená pre už spílený kmeň: *Kmeňe sa prepil'ovali buď na siahi, lebo na metrovicu* (Lazany MAR). Navyše ešte musíme počítať s tým, že to nie sú všetky výskyty lexémy, keďže niektorí informátori mali vo vedomí odlišné pomenovanie pre kmeň stojaceho a pre kmeň zoťatého stromu a odpovedali na postavenú otázku berúc do úvahy tento sémantický príznak.

2.2 Lexéma **peň** (v slovenských prameňoch doložená od 16. stor.) od psl. *рънь; to z ide. *pi-n- ‚kus dreva‘ (Králík, 2015, s. 432) má v spisovnej slovenčine aj v nárečiach¹³ základný význam ‚zvyšok kmeňa stromu odrezaného tesne pri koreni, vyčnievajúci nad zemou‘ (SSJ 3, s. 53).

Význam ‚kmeň stromu‘ je v SSN spoľahlivo doložený miestami v stredoslovenských nárečiach: *Ňijekeré staré stromi maju peň takí hrubí, že ho aňi rukami ňeopčiahňeš* (Návojevce TOP), na veľkej časti západoslovenských nárečí: *S tých pnov sa iste aspon jeden bude šikuvad na klát* (Val. Belá PDZ), ale aj v spišských nárečiach: *Podložil' pod ňeho tam daco a ten peň hibaj, pošol dolu* (Smižany SNV; SSN 2, s. 769). Na východnom Slovensku sa vyskytuje jeho morfonologický variant **pniak**. Zatiaľ čo v SSN je doložený iba vo význame ‚spílený strom‘, súdiac podľa dokladu: *Jag zme ho odrezali, teho pňaka, ta ten pňag na mňe fik* (= spadol; Smižany SNV), výklad nie je presný. To potvrdzujú aj terénne údaje v OLA. V bodoch 231 – 233 (Bánovce nad Ondavou MCH, Žalobín VRN a Čabalovce MLB, posledný predstavuje lokalitu s rusínskym nárečovým typom) je zachytená podoba *pňak* (morfonologická rekonštrukcia *ръnj-ak-ъ) vo význame ‚ствол,

¹³ Porov. prvý význam heslového slova **peň** v SSN: (strsl, zsl, čiast. spiš) „časť kmeňa nízko nad zemou po zoťatom strome“ (SSN 2, s. 769).

часть дерева от земли до кроны‘ (OLA 3, s. 30 – 31). Tento variant je doložený v poľských bodoch OLA 289, 315, 317, 318 a 322.

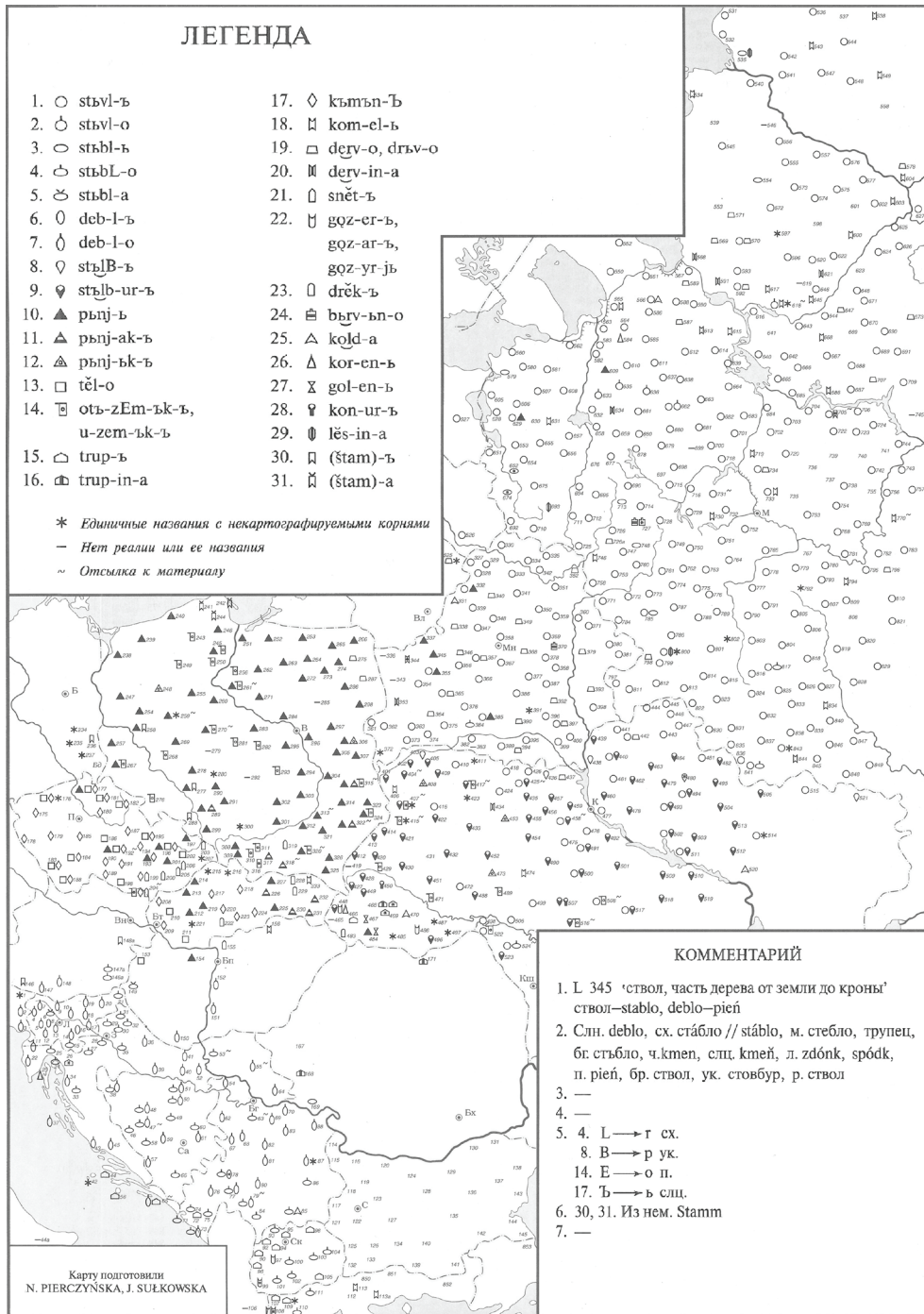
Areál lexémy *peň* (*рѣнъ-ь) sa podľa OLA nachádza na území záposlovaných jazykov. Táto lexéma je v uvedenom význame najviac rozšírená v poľštine; v slovenčine sa vyskytuje v rozsahu, ako ho zaznamenal aj SSN, teda miestami v stredoslovenských a hojnejšie v záposlovaných a východoslovenských nárečiach, kde ho dopĺňa morfonologický variant *pniak* (OLA 3, s. 30 – 31; pozri mapa č. 1). V českých nárečiach sa (vďaka rozličnej hustote siete skúmaných bodov OLA a ČJA) v trochu inom svetle ukazuje výskyt lexémy (pozri mapa č. 1 a 2). Jeho hustota klesá smerom na západ. „Slovo peň je nesouvisle rozšírené predovšetkým ve stř. části Moravy, ve Slezsku a na okrajích Čech“ (ČJA 2, s. 78). Areál lexémy *peň* zasahuje aj územie východoslovaných jazykov, kde sa smerom na severovýchod postupne vytráca – konkrétne sa nachádza v bieloruských nárečiach (podľa OLA v bodoch 337, 345, 355, 385, 332) a jednotlivo sa vyskytuje na území ruských nárečí (629 a 609). V rámci typológie slovanských jazykov podľa Vendinovej by táto lexéma bola zaradená medzi tie, ktoré sú rozšírené v záposlovaných nárečiach, a vyskytujú sa na časti územia východoslovaných dialektov.

V materiáli získanom podľa lexikálnej časti Dotazníka II sa ako odpoveď na otázku č. 115 ‚časť stromu po zoťatí bez konárov‘ zaznamenali podoby slov *peň* a *pniak* v príslušných fonetických realizáciách (*peň*, *pen*, *pem*; *pňak*; pozri mapa č. 3), vo viacerých prípadoch v dubletných podobách s inými lexémami. Lexéma v uvedenom význame zaberá väčší areál, ako je zachytený na mape L 345 OLA (pozri mapa č. 1). V stredoslovaných nárečiach je lexéma *peň* doložená z Devianskej Huty ZVO (v ASJ bod č. 156), zo Zvolenskej Slatiny ZVO (159, tu spolu s lexémou *kmeň*), z Nevoľného KRE (164), Podhájskej VRB (178), Prenčova BŠ (187), Cerova KRU (192), z Ďubákova RS (213, tu spolu s lexémou *driek*) a z Čukaloviec SNI (318, tu spolu s lexémou *trup*); tvrdé podoby *pen* (v oboch prípadoch popri *klat*) sú zachytené v obciach Budikovany RS (216) a Muránska Zdychava REV (219); podoba *pem* v obci Sklabiná MK (196, prebehla zmena koncového ň > m ako pri *kmeň* > *kmem*, porov. vyššie); vo východoslovaných nárečiach je častejšia lexéma *pňak* doložená z obcí Osturňa POP (235a¹⁴), Jaklovce SNV (252, tu i *drik*), Rudník KOŠ (253), Trstené pri Hornáde KOŠ (257, tu aj *drek*), Hertník BAR (284), Okružle GIR (289), Nižná Sitnica STR (295), Petrovce nad Laborcom MCH (311), Lúčky MCH (325).

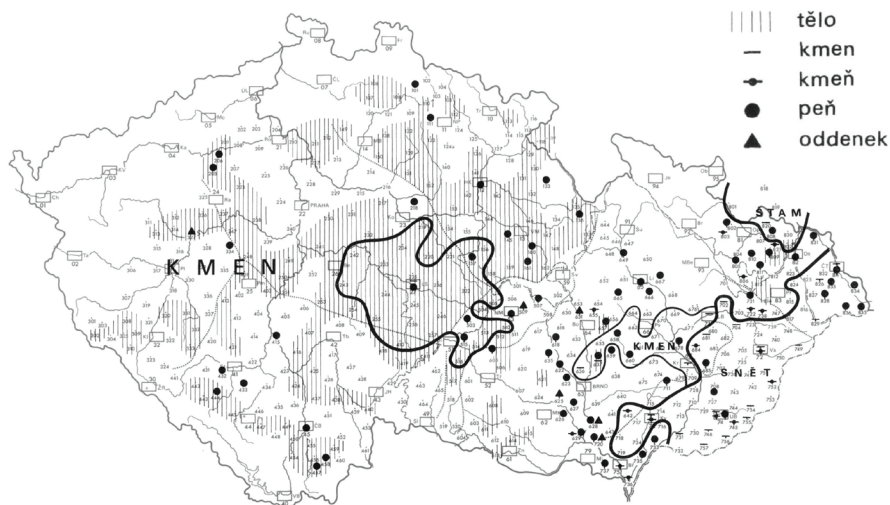
Aj pri lexémach *peň* a *pniak* je pravdepodobné, že sa v skúmaných bodoch môže súbežne vyskytovať význam ‚kmeň rastúceho stromu‘ a ‚kmeň stromu po spílení‘, alebo vo vedomí používateľov funguje len nadradený význam ‚časť stromu medzi koreňom a korunou‘ bez ohľadu na to, či je stojací alebo už spílený (podobne ako pri lexéme *kmeň*).

¹⁴ Pri výskume pre Atlas slovenského jazyka sa niekedy robil (potvrdzujúci) výskum v susediacej obci s rovnakým nárečovým typom. Vtedy sa dodávalo k číslu lokality zo zoznamu skúmaných obcí v ASJ písmeno a; zároveň uvádzame lokalitu, v ktorej sa výskum uskutočnil.

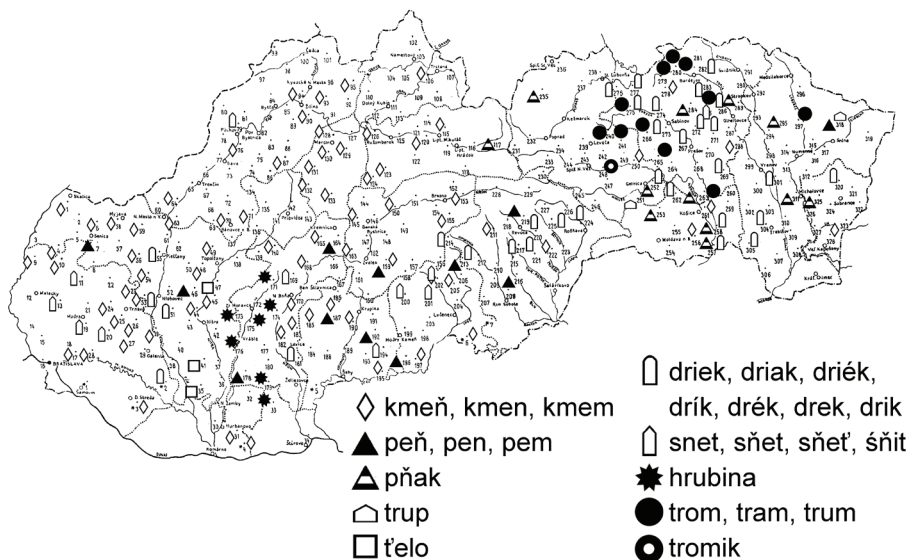
Некоторые названия части дерева между корнем и кроной в словацких диалектах

Мара č. 1: L 345 'ствол, часть дерева от земли до кроны' (OLA; autori: N. Pierczyńska, J. Sułkowska).

Mapa č. 2: 77 kmen ,dřevnatý nerozvětvený stonek u neporaženého stromu* (ČJA; autor: M. Omelková).

Mapa č. 3: ,časť stromu po zořatí bez konárov (kmeň, klát)* – súhrnná mapa vybraných lexém (autor: Ľ. Dvornická).

2.3 Slovo **trup** (v slovenských prameňoch doložené od 18. stor.), psl. *trupъ, má v súčasnej slovenčine základný význam ,časť tela medzi hlavou a končatinami', staršie aj ,mŕtvola; základná časť niečoho, kmeň'; predpokladá sa, že súčasný význam vznikol azda posunom ,kmeň (základná časť)' > ,časť tela, z ktorej

„vyrastajú“ končatiny aj hlava (Králik, 2015, s. 631; k prehľadu etymologickej problematiky pozri aj ESJS, s. 989). M. Sajenko v novšej štúdiu pri slove *trupъ zvažuje sémantický vývin ,мертвое тело, труп‘ > ,туловище‘ podľa dvoch rôznych možných scenárov:

1. трухляветь → труп > туловище,
→ трухлявый ствол,
2. трухляветь → трухлявый ствол > труп > туловище (Саенко, 2020, s. 106).

V HSSJ je ako tretí uvedený význam ,základná časť niečoho, kmeň‘: caudex: pen, kmen, trup (1779) (HSSJ 6, s. 114).

Na území Slovenska sa na mape a v materiáli OLA lexéma *trup-ъ nezachytáva. Doložená je v ukrajinskom bode 466, v chorvátskych bodoch 44, 56, 65, 72 a v macedónskych 90 – 96, 105, 107, 109.

V dotazníkovom materiáli ASJ sa lexéma *trup* zachytala v dvoch východoslovenských bodoch (pozri mapa č. 3), v spišskej obci Prakovce GEL (bod 251) a v obci Čukalovce SNI (318), kde je aj rusínske obyvateľstvo (tam popri lexéme *peň*). V nárečovej kartotéke a zatiaľ ani v iných publikáciách sa *trup* vo význame ,kmeň stromu‘ nevyskytol (pozri mapa č. 3).

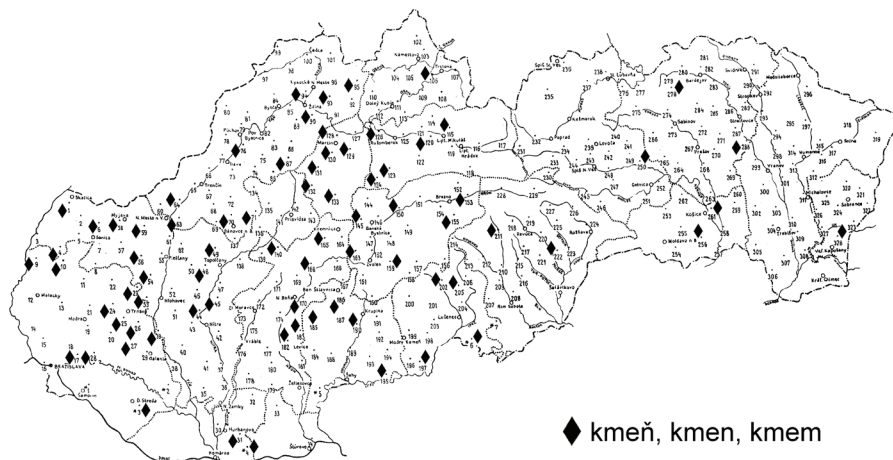
S ohľadom na význam ,mítvola‘ je v tomto prípade pravdepodobný význam ,kmeň stromu po spílení‘. Z hľadiska širšieho slovanského kontextu doklad lexémy vo význame ,kmeň stromu‘ v obci Poľana (Поляна, bod č. 466), vzdalenej od slovenských hraníc necelých 67 km, naznačuje analogickú možnosť aj v našich lokalitách, no spoľahlivo ju nepotvrzuje.

2.4 Lexéma **telo** (v slovenských prameňoch doložená od 15. stor.), psl. *tělo, sa pokladá za etymologicky nejasnú; popri iných možnostiach niektoré výklady uvažovali, že ide o odvodeninu z ide. *tēu- ,napučiavať, vzdúvať sa‘ (Králik, 2015, s. 608; k prehľadu etymologickej problematiky pozri aj ESJS, s. 958 – 959). Novšie sa etymológii psl. *tělo venoval M. Sajenko. Predpokladá, že „праславянское *tělo ‘телo’ допустимо этимологически связывать с *tělĕti ,тлеть‘. Данный глагол образован от праиндоевропейского корня *telH- на нулевой ступени аблаута (*tĕH-)“ (Саенко, 2020, s. 111). Ako sémantickú paralelu uvádza už vyššie spomenutý prípad *trup- (tamže, s. 106).

Areál slova *telo* vo význame ,časť stromu od zeme po korunu‘ podľa OLA je predovšetkým v českých nárečiach s presahom do časti južnozápadoslovenských nárečí. ČJA uvádza v komentároch k mape *kmen* výsledok svojho výskumu. „Pojmenování tělo bylo zaznamenáno téměř в celých Чехách, rozptýленě в záp. polovině Moravy a ojedинěле ve Slezsku, a to zpravidla в дублетě с výразем kmen, недублетнě се vyskytuje pouze в ареалу вө vých. чástи стѣч. нář. области“ (ČJA 2, s. 198).

Podľa OLA je centrum výskytu slova *telo* na území Českej republiky v bodoch 176, 177, 181, 182, 183, 184, 186, 195, 196, 198, na území Maďarska v bode 153¹⁵ a v dvoch bodoch južozápadoslovenskej nárečovej oblasti: Bučany HLO (210) a Trnovec n. Váh. ŠAL (211).

¹⁵ Homok (Fertőhomok), Maďarsko – obec s nárečím južnoslovanského typu.

Mapa č. 4: ‚časť stromu po zoťatí bez konárov (kmeň, klát)‘ – kmeň
(autor: E. Dvornická).

Slovo *telo* predstavuje z typologického hľadiska areál, keď je lexéma rozšírená v českých dialektoch a má ostrovné areály v západoslovenských nárečiach a v chorvátskych nárečiach v Maďarsku.

Podľa dotazníkového výskumu pre ASJ sa lexéma *telo* v skúmanom význame ‚kmeň spíleného stromu‘ zachytila v troch slovenských bodoch až po Topoľčany (pozri mapa č. 3): *t'elo* (Palárikovo NZ – v ASJ bod 35, Poľný Kesov NIT – 41, Kovarce TOP – 47). Oblasť výskytu lexémy v spomenutých atlasoch sa neprekrývajú.

2.5 Pri slove **driek** (v slovenských prameňoch doložené od 15. stor.) Stručný etymologický slovník slovenčiny predpokladá už v psl. pôvodný význam ‚kmeň stromu, trup‘ bez jasnej etymológie; jeden výklad zvažuje súvislosť s významom ‚rozťahovať, rozširovať‘, iný považuje za východiskový význam ‚osekaný kmeň stromu‘ (Králik, 2015, s. 134; k prehľadu etymologickej problematiky pozri aj ESSJa 5, s. 108; SP 4, s. 228 – 229).

Význam ‚kmeň stromu‘ pri lexéme **driek** zachytáva HSSJ: *driki cedrusové čas kriwi* (1785). Tento význam je zrejмый z exemplifikácií *Jablon má chori driek* (Kociha RS); *Strom ma korunu a driek* (Dl. Lúka BAR), zaradených v SSN do 2. významu heslového slova **driek** ‚časť predmetu (obyčajne stredná)‘¹⁶ (SSN 1, s. 388).

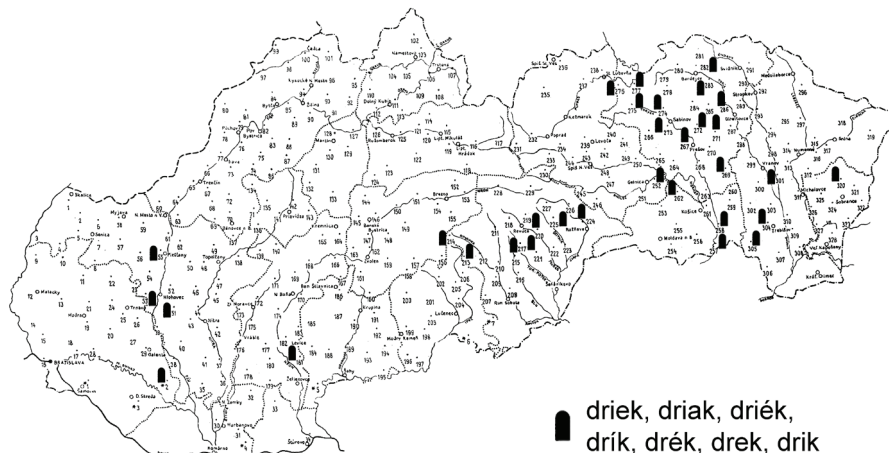
V OLA sa *drěk-ъ zistil v slovenských obciach Hont. Moravce KRU (bod č. 222), Dl. Lúka BAR (228), Sedlice PRE (229) a v ukrajinskej zakarpatskej lokalite Zatyśivka (Затисівка, 483).

Lexéma *driek* v skúmanom význame ‚kmeň spíleného stromu‘ v príslušných fonetických podobách sa v dotazníkovom materiáli ASJ vyskytuje miestami v západoslovenských dialektoch: *drik* (Rišňovce NIT – 51), *drék* (Trakovice HLO – 53a), *driék* (V. Orvište PIE – 55), *driek* (Kráľov Brod GAL – *2¹⁷), na strednom

¹⁶ Význam ‚kmeň stromu‘ by bolo možno vhodnejšie v nárečovom slovníku spracovať ako samostatný, aj s ohľadom na viaceré synonymá, ktoré sa pri takom širokom výklade významu neprekrývajú.

¹⁷ V ASJ sa hviezdíčkou a číslom označujú body zo zmiešaných slovensko-maďarských oblastí (porov. ASJ 4, s. 19).

Slovensku sa zachytila v obci Mýtne Ludany LVI (*driek* – 181) a je rozšírená aj v gemerských nárečiach (*driek*, *driak*) a východoslovenských nárečiach (*drek*, *drik*) občas popri ďalších lexémach (pozri mapa č. 5).

Mapa č. 5: ,časť stromu po zoťatí bez konárov (kmeň, klát)* – driek (autor: E. Dvornická).

Lexémy *trup*, *telo* a *driek* sú príkladmi zaujímavého sémantického vývinu a prepojenia pomenovania časti stromu a pomenovania ľudského tela (príp. jeho časti)¹⁸.

2.6 V Stručnom etymologickom slovníku slovenčiny sa heslo *snet* zatiaľ nesppracúva. Machek v hesle *snět* zaznamenáva pri feminíne význam ,vätev, slabší kláda‘ a pri maskulíne význam ,stromek, strom skáčený, celý, nerozštipaný, slabší kláda‘; lašsky takisto v maskulíne ,kmen stromu i trup tela‘; poľ. *śniat* ,kmen stromu‘ (v 17. stor.). Predpokladá, že pôvodná bola maskulínová podoba, ktorú odvodzuje zo **snoitos*, z ktorého pochádzajú viaceré germánske slová (napr. *sneis* ,odrezaná vetva stromu‘; novšie *schneiden* ,rezať‘ atď.; Machek, 1957, s. 461; k prehľadu etymologickej problematiky pozri aj ESUM 5, s. 336). HSSJ spracúva dve homonymné heslá *snet* (obe maskulína, v slovenčine doložené z 18. stor.¹⁹). Homonymum *snet*²¹ je doložené vo význame ,konár, vetva‘ (HSSJ 5, s. 324).

Lexéma **snět-ъ* (m.) je na mape OLA L 345 zachytená vo východnej polovici moravských a sliezskych nárečí a jednotlivé výskyty sú v poľskom bode č. 319 (Jodłówka) a v bode č. 155 (Galgaguta), kde sa skúmali slovenské nárečia na úze-

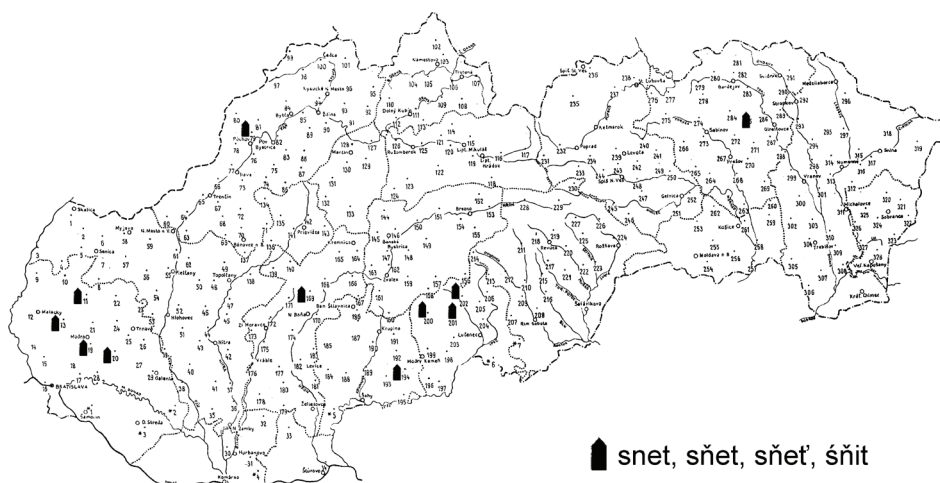
¹⁸ Prepojenie medzi stromom a ľudskými bytosťami sa odráža nielen v lexike, sémantike slov, vo frazeológii (o niektorých paralelách pozri Dvornická, 2015). V ľudovej kultúre sa spojenie medzi stromom a človekom prejavovalo napr. zasadnením stromu pri narodení dieťaťa; verilo sa, že ako prospieva strom, tak prospieva počas svojho života i dieťa, o viere v možnosť premenenia ľudskej bytosti na strom svedčia ľudové balady (často to bol výsledok uvalenej kľatby), tento motív je známy aj v antike (Filemon a Baucis; tu ako odmena), zaujímavé súvislosti sa uvádzajú aj v práci Jazyk a mýtus (Журавлев, 2005, s. 564 – 567). Tento motív je jasne viditeľný aj v kresťanskej tradícii.

¹⁹ Vo význame ,cudzopasná rastlina v klasoch obilia z rodu *Ustilago* al. kyjanička purpurová *Claviceps purpurea*‘ od 17. stor.

mí Maďarska. Údaj z územia Českej republiky potvrdzuje aj ČJA, v ktorom sa uvádza, že „[p]ojmenování snět zaujímá vm. nár. oblast, Holešovsko a vých. polovinu Slezska“ (ČJA 2, s. 198). Slovo *snět-ъ vo význame ‚kmeň stromu‘ v rámci slovanských jazykov na základe materiálu získaného pre OLA tvorí mikroareál v oblasti východných moravských a sliezskych nárečí s istým presahom v rámci západoslovanských nárečí. Už to naznačuje, že ide o lexému s pôvodne širším územným výskytom.

Údaje z kartotéky k SSN dokladajú túto lexému zväčša vo význame ‚vetva, konár, haluz (často veľká, hrubá)‘ a v tomto význame je zachytená aj podoba sneto (n.)²⁰; vo význame ‚kmeň stromu‘ sa podľa tej istej kartotéky nenachádza iba v prihraničných oblastiach s Českou republikou, ale vyskytuje sa aj vo vzdialenejších obciach Slovenska: *snět* (Rozbehy SEN, Veľké Straciny LUČ, Senné MK); *snet* (Dubová MOD); *Odrezal panohu u samého snetu* (Papradno PB); *Kukňi na teho buka, jakí má piekni snět!* (Jablonové MAL). Slovo *snět* explorátor vykladá ako ‚kmeň‘ aj v nasledujúcom doklade zo súvislých nárečových textov: *No a to sa tak stalo: s kamarádom veľkou pilou prerezavaju snět a ňenadzajki snět sa odlomeu, ale tam boli dva vršáci, na keré sa strom zaveseu* (Bobotská Lehota BĀN)

Zastúpenie lexémy *snet* (vo fonet. realizáciách podľa vývinu v jednotlivých nárečových oblastiach) ako odpoveď na dotazníkovú otázku ‚kmeň spíleného stromu‘ v ASJ tento širší výskyt potvrdzuje: *snět* (Plavecký Mikuláš BRA – 11, Kuchyňa MAL – 13, Ihršte PCH – 79), *snet* (Šenkvice MOD – 20), *snět*²¹ (Župkov NB – 169, Příbelce MK – 194, Dol. Tisovník MK – 200, Polichno LUČ – 201, Dobroč LUČ – 202), *šnit* Miňovce STR – 293) a je zobrazené na mape č. 6.

Mapa č. 6: ‚časť stromu po zoťatí bez konárov (kmeň, klát)‘ – snet
(autor: L. Dvornická).

²⁰ *Hentí najdukšie snohi na čerešni najvadž zarodili, samé sneto sa červená medzi listím* (Dol. Súča TRČ); *sneto* (Dubnica nad Váhom ILA).

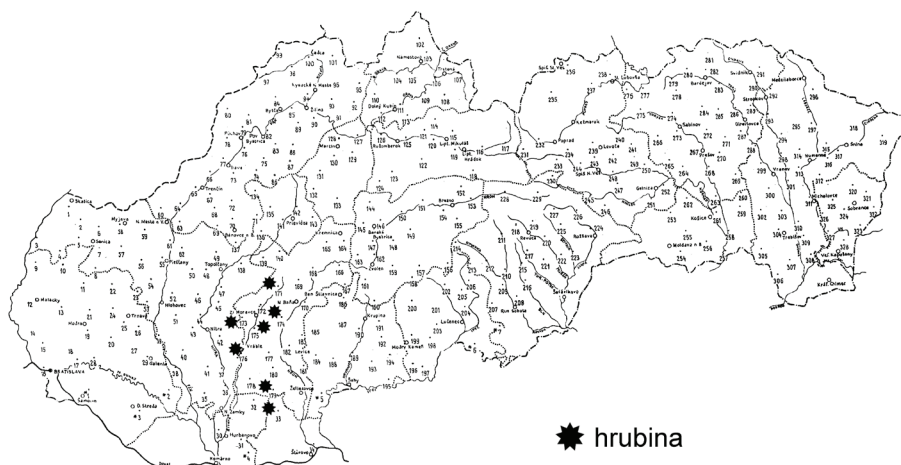
²¹ V prípade mäkkej formy *snět* by bolo potrebné overiť rod, ale vo vyplnených dotazníkoch nie je tento údaj zapísaný.

Slovenský nárečový materiál z kartotéky SSN podporený odpoveďami na otázku č. 115 v ASJ skúmajúcu pomenovania ‚kmeňa spíleného stromu‘ koriguje predstavu o výskyte tejto lexémy vo význame kmeň stromu v slovanskom priestore a rozširuje ju o mikroareály (čiastočne záhorské a trnavské nárečia, časť južnostredoslovenských nárečí – konkrétne časť novohradských s presahom do tekovských) a roztrúsené výskyty (na severe západoslovenských a východoslovenských nárečí) aj na území Slovenska.

2.7 Lexéma **hrubina** je odvodená od *hruby*²² (to je v slovenských prameňoch doložené od 13. stor.), psl. *grub-/*grǫb- s predpokladaným východiskom v ide. *ghreu-bh-, čo je rozšírenie z ide. *gher- ‚drsne triet‘ (Králik, 2015, s. 211).

V OLA je slovo *hrubina* zachytené v obci Vieska n. Žit. ZM (bod 221) ako jednotlivý výskyt v rámci slovenských jazykov. Na mape ho ako jednotlivosť s nekartografovaným koreňom reprezentuje hviezdička.

V SSN 1 je heslo **hrubina** ‚kmeň stromu‘ doložené z obce Kmeťovo VRB (SSN 1, s. 633). V dotazníkovom materiáli ASJ sa lexéma *hrubina* vyskytla tiež v tekovskej oblasti s miernym presahom do susedného regiónu (pozri mapa č. 7): V. Ludince ŠTÚ (bod č. 33), Jedľ. Kostolany ZM (171), Neverice ZM (173), Tek. Nemce ZM (174), Vieska n. Žit ZM (175), Vajka n. Žit. VRB (176a), Čaka VRB (179).

Mapa č. 7: ‚časť stromu po zoťatí bez konárov (kmeň, klát)‘ – hrubina
(autor: L. Dvornická).

Motivačne je blízka pomenovaniu *tloušť*, zachytenému ako sporadická lexéma v ČJA v lokalite Myslotín, okr. Pelhřimov (410; ČJA 2, s. 198). Z tohto hľadiska treba uviesť aj to, že v južnoslovenských jazykoch (okrem macedónčiny a bulharčiny²³) je výrazne zastúpená lexéma *debl-o. P. Skok ju v hesle **debeo** interpretuje ako odvodeninu od základu *deb-* so sufixom *-lo* (Skok, 1971, s. 387).

²² Význam ‚majúci veľkú, značnú hrúbku, veľký‘ je zrejým východiskom pri deriváte označujúcom najhrubšiu časť stromu.

²³ V bulharských nárečiach sa k otázke L 345 zaznamenala podoba *debel-ъ-ъ a *dobel-ъ-а (OLA BM, s. 142), ktoré sú tiež odvodené od základu *дѣбѣл* a dial. podoby *дѣбѣл* ‚veľký‘ (por. BER 1, s. 328 – 329 a 401).

2.8 Lexéma *trom* (zachytené sú aj podoby *tram*, *trum*) doložená v skúmanom význame je prevzatím z nemčiny. Podľa S. M. Newerklu české a slovenské trám pochádza od Tram ‚brvno‘ (Newerkla, 2011, s. 229). Vzhľadom na uvedené možné nárečové znenia by to mohlo byť východisko slovenských nárečových podôb (k tomu p. aj WBÖ, stĺp. 300 – 302 – heslo **Trâm**). Iným východiskom by mohlo byť Trumm ‚veľký kus‘; ‚kus dreva‘ (porov. tamže, stĺp. 655 – 663 – heslo **Trumm**).

Slovo sa nezachytilo pri výskume k otázke L 345 v OLA ani na území Slovenska, ani v iných slovanských jazykoch. V kartotéke pre SSN je doložené vo význame ‚hrubý mocný kmeň stromu (bez koruny, odrezaný aj stojaci)‘: *trom* (Krivany SAB; údaj pochádza z výskumu J. Lazoríka) a takisto vo význame ‚kmeň spíleného stromu‘: *Spušćil'i dolu lesom troma* (Tuhrina PRE); *Trom ho v leše privalil* (Krivany SAB). Je súčasťou frazeologických prirovnaní: *baba jak trom* (Krivany SAB), *babisko jak trom* (V. Šariš PRE) – ‚veľmi veľká‘; *taki bul mocni, že tromi val'al* (Krivany SAB) – ‚veľmi mocný‘ a sú od neho vytvorené aj deminutívne podoby: *Dovezol tromig na deski* (Markušovce SNV); *Idzeme spuščac tromiki* (Chrašť. n. Horn. SNV). V Slovníku šarišských nárečí je lexéma *trom* ako severošarišská vo význame ‚kmeň zrezaného stromu‘ doložená tiež vo frazeologickom spojení *babisko jak trom* – ‚statná‘ (Buffa, 2004, s. 289).

ČJA má medzi sporadickými lexémami označujúcimi ‚dřevnatý nerozvětvený stonek u neporaženého stromu‘ lexému *trom* v lokalite Bukovec (bod č. 835), okr. Frýdek-Místek (ČJA 2, s. 198).

Aj v materiáli k ASJ 4 zozbieranom podľa lexikálnej časti Dotazníka II ako odpoveď na otázku ‚kmeň spíleného stromu‘ nachádzame lexému *trom* vo východoslovenských obciach Vyš. Repáše LVO (v ASJ bod. č. 240), Bretejovce PRE (263 – tam dubletne s podobou *pňak*), Torysa SAB (275a), Kamenica SAB (275b), Malcov BAR (279), Mokroluh BAR (280a), Abrahámovce BAR (285). Podoba *tram* je doložená v obciach Bijacovce LVO (241), Hrabovec nad Laborcom MLB (297), *trum* v lokalitách Široké PRE (265a), Lipovce PRE (266 – tam aj lexéma *druk*), Sveržov BAR (280) a deminutívna podoba *tromik* sa zistila v obci Odorín SNV (248). Výskyt lexémy je sústredený najmä v šarišských a spišských nárečiach s presahom smerom na východ (pozri mapa č. 8).

Sémantický vývin od ‚brvno‘ alebo ‚veľký kus‘, ‚kus dreva‘ → ‚kmeň spíleného stromu‘ → ‚kmeň rastúceho stromu‘ naznačuje, že odpovede v ASJ sa vzťahujú na ‚kmeň spíleného stromu‘ a jeho ďalší posun na označenie ‚kmeňa rastúceho stromu‘ je v slovanskom priestore spoľahlivo doložený iba zriedkavo (v obci Krivany SAB na Slovensku a v českom bode Bukovec pri Frýdku-Místku).

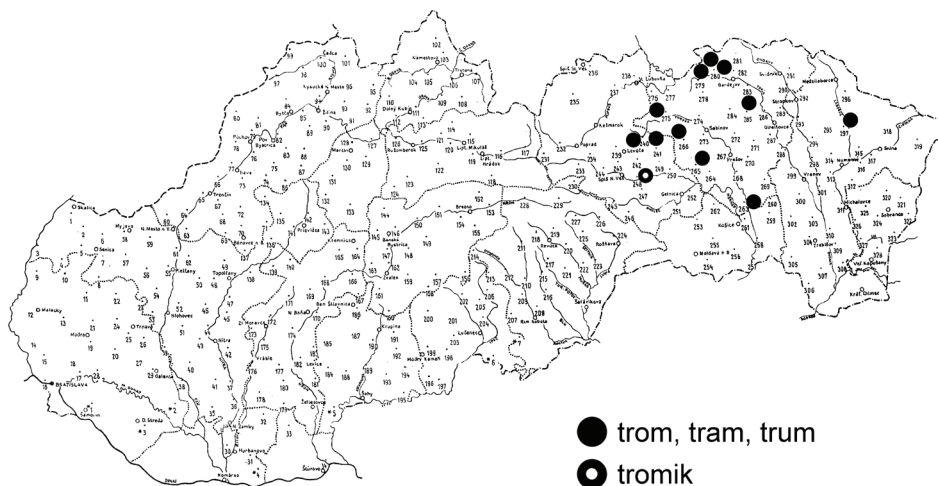
Záver

3. Na slovenskom nárečovom materiáli sme sa snažili ukázať, že problematika výskumu vybraných lexém má mnoho vrstiev, ktoré je nevyhnutné brať do úvahy. Mapy OLA umožňujú prezentovať materiál, ktorý je chronologicky veľmi rôznorodý a vytvára pomerne zložitý štruktúrno-typologický obraz (Вендина, 2014, s. 10 – 11).

3.1 Výsledky práce etymológov²⁴ nám poskytli údaje, na základe ktorých vieme predpokladať, či slovo bolo súčasťou praslovanského alebo aj indoeurópskeho

²⁴ Za poskytnuté konzultácie a cenné podnety ďakujeme najmä PhDr. Ľuborovi Králikovi, CSc.

jazykového fondu. Nie všetky skúmané lexémy majú už s istotou určené etymologické východisko a predpokladaný sémantický vývin, prípadne sémantický posun. Lexémy *kmeň*, *peň*, *driek*, *trup*, *telo*, *hrubina* a *snet* boli súčasťou praslovanského lexikálneho fondu, *trom/tram/trum* je prevzatím z nemeckých dialektov.

Mapa č. 8: „časť stromu po zoťatí bez konárov (kmeň, klát)“ – trom (autor: Ľ. Dvornická).

Ukazuje sa aj zaujímavá súvislosť, ktorá potvrdzuje, že jestvujú isté paralely v nominácii medzi časťami stromu a ľudským organizmom a jeho časťami (*driek*, *trup*, *telo*), pričom sémantický vývin sa predpokladá od pomenovaní súvisiacich s kmeňom stromu (napr. ako trúchnivejúcou, zotlievajúcou, základnou časťou) k prenosu na ľudské telo alebo jeho časť.

3.2 Typológia slovanských jazykov verne zachytáva všeobecné tendencie a takýto nadhľad je pri ich určovaní nevyhnutný. Inak by sme sa ustavične strácali v množstve detailov a jednotlivostí. Z daného hľadiska sa aj na tomto malom materiáli odhalili nielen možnosti typologickej charakteristiky slovanských nárečí, ale aj isté limity tohto výskumu, ktoré si od dialektológov a slavistov vyžadujú neustále dopĺňanie a verifikovanie údajov.

Jednotlivé sledované lexémy ukazujú vzťahy rôzneho typu medzi slovenskými nárečiami a ďalšími slovanskými a neslovanskými jazykmi, začleňujú ich do rôznych vzájomných typologických zväzkov a areálov. Pre pomenovanie „časti stromu medzi koreňom a korunou“ sme v rámci slovanského priestoru zachytili tieto typy areálov:

- a) vzájomnú spätosť s východoslovanskými jazykmi a ich nárečiami reprezentuje slovo *peň* a jeho morfonologický variant *pniak*, ktoré sú rozšírené v západoslovanských nárečiach a vyskytujú sa na časti územia východoslovanských dialektov;
- b) lexéma *kmeň* reprezentuje areály, ktoré sa vyskytujú iba v západoslovanských jazykoch, avšak s istým ohraničením – je rozšírená v českých a slovenských dialektoch;

- c) lexéma *telo* je rozšírená v českých dialektoch a má ostrovné areály v západoslovenských nárečiach a v chorvátskych nárečiach v Maďarsku;
- d) lexéma *driek* tvorí podľa materiálu OLA mikroareál vo východoslovenských nárečiach s presahom do východoslovenského (ukrajinského) jazykového priestoru; ak by sme brali do úvahy materiál pre spílený kmeň stromu (por. mapa č. 5), tak je areál v rámci slovenských nárečí väčší; šlo by teda o lexému, ktorá sa vyskytuje v rámci nárečí jedného západoslovenského jazyka s jednotlivým výskytom vo východoslovenských jazykoch;
- e) lexéma *snet* na základe toho istého materiálu tvorí mikroareál v oblasti východných moravských a sliezskych nárečí s istým presahom v rámci západoslovenských nárečí; berúc do úvahy materiál pre spílený kmeň stromu (por. mapa č. 6), tvorila by mikroareály v juhozápado- a juhostredoslovenských nárečiach, čo by takisto naznačovalo pozostatok pôvodne širšieho slovensko-moravského areálu;
- f) lexéma *hrubina* má svoj mikroareál iba na území slovenských nárečí.
- Pomenovania ‚kmeňa stromu‘ často vyčleňujú západoslovenský makroareál (alebo jeho časť) a ukazujú na najbližšie vzťahy medzi českými a slovenskými nárečiami, nárečiami západoslovenských jazykov, zároveň sú niektorými lexémami prepojené s východoslovenskými a južnoslovenskými nárečiami.

Skratky okresov:

BÁN – Bánovce nad Bebravou

BAR – Bardejov

BRA – Bratislava

BRE – Brezno

BŠ – Banská Štiavnica

DK – Dolný Kubín

GAL – Galanta

GEL – Gelnica

GIR – Giraltovec

HLO – Hlohovec

ILA – Ilava

KEŽ – Kežmarok

KOŠ – Košice

KRE – Kremnica

KRU – Krupina

LM – Liptovský Mikuláš

LUČ – Lučenec

LVI – Levice

LVO – Levoča

MAL – Malacky

MAR – Martin

MCH – Michalovce

MK – Modrý Kameň

MLB – Medzilaborce

NMV – Nové Mesto nad Váhom

NZ – Nové Zámky

PB – Považská Bystrica

PDZ – Prievidza

PCH – Púchov

PIE – Piešťany

POP – Poprad

PRE – Prešov

REV – Revúca

RS – Rimavská Sobota

SAB – Sabinov

SEN – Senica

SEĽ – Stará Ľubovňa

SNI – Snina

SNV – Spišská Nová Ves

SOB – Sobrance

STR – Stropkov

ŠAL – Šaľa

ŠTÚ – Štúrovo

TOP – Topoľčany

TRČ – Trenčín

TRS – Trstená

VRB – Vráble

VRN – Vranov

MOD – Modra
NB – Nová Baňa
NIT – Nitra

ZM – Zlaté Moravce
ZVO – Zvolen
ŽIL – Žilina

Bibliografia

ASJ 4 – Atlas slovenského jazyka. IV. Lexika. Časť druhá. Úvod – komentáre – dotazník – indexy. Zost. A. Habovštiak. Bratislava: Veda 1984. 368 s.

BER 1 – Български етимологичен речник. Том 1. А – З. Ред. В. И. Георгиев. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“ 2012. 682 с. ISBN 978-954-322-525-5.

BUFFA, Ferdinand: Slovník šarišských nářečí. Prešov: Náuka 2004. 350 s. ISBN 80-89038-33-6.

ČJA 2 – Český jazykový atlas. 2. Zpracoval dialektologický kolektiv Ústavu pro jazyk český AV ČR v Praze a v Brně: Jan Balhar a Pavel Jančák (vedoucí autorského kolektivu). 2., elektronické, opravené a doplněné vydání, Dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2012 (2. díl). ISBN 978-80-86496-66-5 (soubor), ISBN 978-80-86496-68-9 (2. díl). Dostupné na <https://cja.ujc.cas.cz/CJA2/>.

Dotazník II – HABOVŠTIAK, Anton: Dotazník pre výskum slovenských nárečí. II. 1. Lexikálna časť. Bratislava: Slovenská akadémia vied 1964. 1 259 otázok.

DVORNICKÁ, Ľubica: Strom alebo drevo? In: Kultúra slova, 2015, roč. 49, č. 4, s. 234 – 240. ISSN 0023-5202.

DVORNICKÁ, Ľubica: Na zelenej lúke strom košatý. In: Kultúra slova, 2016, roč. 50, č. 3, s. 162 – 170. ISSN 0023-5202.

DVORNICKÁ, Ľubica: Jaki koreň, taki strom. In Kultúra slova, 2017, roč. 51, č. 3, s. 161 – 167. ISSN 0023-5202.

DVORNICKÁ, Ľubica: I červíku ten koreň milý, v ktorom sa zrodil. In Kultúra slova, 2018, roč. 52, č. 1, s. 31 – 42. ISSN 0023-5202.

DVORNICKÁ, Ľubica: Jakí pen, takí pen, preca je za ním cién. In Kultúra slova, 2019, roč. 53, č. 1, s. 28 – 36. ISSN 0023-5202.

ESSJa 5 – Этимологический словарь славянских языков. Праoslavянский лексический фонд. Выпуск 5. (*dělo – *dyržь). Ред. О. Н. Трубачев. Москва: Наука 1978. 232 с. Dostupné na <http://etymolog.ruslang.ru/doc/essja05.pdf>.

ESSJa 13 – Этимологический словарь славянских языков. Праoslavянский лексический фонд. Выпуск 13. (*kroměžigъ – *kyžiti). Ред. О. Н. Трубачев. Москва: Наука 1987. 232 с. Dostupné na <http://etymolog.ruslang.ru/doc/essja13.pdf>.

ESUM 5 – Етимологічний словник української мови у семи томах. Том 5. Р – Т. Гол. ред. О. С. Мельничук. Київ: Наукова думка 2006. 705 с. ISBN 966-00-0195-9(5), ISBN 966-00-0816-3. Dostupné na http://history.org.ua/LiberUA/EtSIUkrM_2006/EtSIUkrM_2006.pdf.

ESJS – Etymologický slovník jazyka staroslověnského. 16. sešit. sьde – trьtь. Doplnky k bibliografickému aparátu V. Red. I. Janyšková. Brno: Tribun EU 2012. 64 s. (s. 935 – 994). ISBN 978-80-263-0304-6.

HSSJ – Historický slovník slovenského jazyka. 1 – 7. Red. M. Majtán et. al. Bratislava: Veda 1991 – 2008.

JÓNA, Eugen: Novohradské nárečia. Ed. P. Žigo. Bratislava: Veda 2009. 164 s. ISBN 978-80-224-1070-0.

KRÁLIK, Ľubor: Stručný etymologický slovník slovenčiny. Bratislava: Veda 2015. 704 s. ISBN 978-80-224-1493-7.

LABNH 1 – Лексічны атлас беларускіх народных гаворак. Том 1. Раслінны і жывёльны свет. Ред. М. В. Бірыла, Ю. Ф. Мацкевич. Мінск: Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа АНБ 1993. 160 с., 368 м.р.

LARNG 1 – Лексический атлас русских народных говоров. Том 1. Растительный мир. Ред. Т. И. Вендина. Москва – Санкт Петербург: Нестор-История 2017. 736 с. ISBN 978-54469-1336-7.

MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha: Nakladatelství ČSAV 1957. 628 s.

NEWERKLA, Stefan Michael: Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch. Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Deutungen. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH Internationaler Verlag der Wissenschaften 2011. 780 s. ISBN 978-3-653-03121-8 (E-Book). Dostupné na https://www.peterlang.com/free_download?document_id=1067491&product_form=ebook&publication_type=pdf.

OLA 3 – Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 3. Растительный мир. Гл. ред. А. И. Подлужный. Минск: Национальная академия наук Беларуси 2000. 162 с.

OLA 12 – Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 12. Личные черты человека. Отв. ред. Т. И. Вендина. Москва – Санкт-Петербург: Нестор-История 2020. 384 с. ISBN 978-5-4469-1760-0.

OLA BM – Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Болгарские материалы. Ред. Т. И. Вендина. Москва – Санкт-Петербург: Нестор-История 2013. 384 с. ISBN 978-5-4469-0004-6.

SKOK, Petar: Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Knjiga prva. A – J. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti 1971. 788 s. ISBN 86-407-0064-8.

SP 4 – Słownik prasłowiański. Tom 4. Dob’est’ – Drużystwo. Red. Franciszek Sławski. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk 1981. 287 s.

SSN 1 – Slovník slovenských nářečí. I. A – K. Ved. red. I. Ripka. Bratislava: Veda 1994. 936 s. ISBN 80-224-0183-8.

SSN 2 – Slovník slovenských nářečí. II. L – P (povzchádzat’). Ved. red. I. Ripka. Bratislava: Veda 2006. 1066 s. ISBN 80-224-0900-6.

SSJ 3 – Slovník slovenského jazyka. 3. P – R. Ved. red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1963. 912. s.

WBÖ – Wörterbuch der bairischen Mundarten in Österreich. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1963. 1040 stłp. Dostupné na https://verlag.oeaw.ac.at/reihe/woerterbuch-der-bairischen-mundarten-in-oesterreich/6?serie.page=1&serie.sort=publishingdate_dt%20DESC.

ВЕНДИНА, Татьяна Ивановна: Типология лексических ареалов Славии. Москва – Санкт-Петербург: Нестор-История 2014. 692 с. ISBN 978-5-7576-0319-3, 978-5-4469-0503-4. Dostupné na <https://inslav.ru/publication/vendina-t-i-tipologiya-leksicheskikh-arealov-slavii-m-2014>.

ЖУРАВЛИВ, Анатолий Федорович: Язык и миф. Лингвистический комментарий к труду А. Н. Афанасьева „Поэтические воззрения славян на природу“. Москва: Индикс 2005. 1004 с. ISBN 5-85759-318-2. Dostupné na https://inslav.ru/images/stories/pdf/2005_Zhuravlev_Jazyk_i_mif.pdf

САЕНКО, Михаил Николаевич: К этимологии праслав. *tělo ‚тело‘. In: Славянский мир в третьем тысячелетии. Москва 2020, Т. 15, № 3 – 4, с. 102 – 112. ISSN 2412-6446. Dostupné na <https://slavicworld.ru/index.php/jsw/issue/view/20/19>.

Jotácia po perniciach v dialektoch okresu Čadca¹

Mariola Szymczak-Rozlach

Instytut Językoznawstwa, Uniwersytet Śląski, Katowice

Anna Ramšáková, Gabriel Gaži

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, v. v. i., Bratislava

Phenomena with binding *ja, jo, jø* after labiales in the dialects in the district of Čadca

The territory of the Kysuce language (dialectal) area represents the area of intensive linguistic contacts of Slavic languages (dialects), which are close due to their origins. The peripheral character of the area enabled to petrify the original state of the dialects, in which archaisms have been preserved, and which reflect the older stage of development generally widespread in surrounding dialects. The results of field research point to the palatalization of the consonant.

Keywords: Border Upper Kysuce dialects, Goral dialects of Kysuce, palatalization on the consonants, binding *ja, jo, jø* after labiales.

Podľa posledných terénnych výskumov nárečí okresu Čadca (Ramšáková, 2020)² striednice za psl. nosovku **ę* potvrdili, v porovnaní s doterajšími výskumami, depalatalizáciu mäkkých perníc v pomedzných hornokysuckých a kysuckých goralských dialektoch³.

Mäkké pernice *b, p, m, v* pravidelne fungujú v dvoch lokalitách (Raková a Milošová – tu okrem Dejovky). Vzhľadom na ich pozičný výskyt (pred striednicami za psl. **ę* v dlhej pozícii, psl. **ě* a psl. *-otъ* v tvaroch tretej osoby plurálu prezenta slovies, napr. *zavazač, svatki, belə, robä, kupä, vravä, rozuämä*) ide o alofony (kombinátorne varianty) príslušných nepalatalizovaných korelovaných protikladov *b, p, m, v*, ktoré sú samostatnými fonémami (podrobnejšie pozri Ramšáková, 2020, s. 54, 61 – 62, 97 – 101, 154 – 156).

¹ Príspevok vznikol v rámci riešenia grantového projektu *Lexika slovenských terénnych názvov* (VEGA č. 2/0019/20).

² Nárečový výskum v okrese Čadca autorka osobne uskutočnila v rokoch 2000 – 2012 v lokalitách Čadečka, Čierne, Horelica, Kelčov, Klokočov, Korňa, Kornica, Makov, Milošová, Olešná, Oščadnica, Podvysoká, Raková, Skalité, Svrčinovec, Staškov, Turzovka. Nárečové doklady citované v štúdiu odrážajú spontánny nárečový prehovor nositeľov lokálnych dialektov (v čase výskumu osemdesiatnikov a sedemdesiatnikov, ktorí sa narodili v rozmedzí rokov 1917 – 1955) uchovaný na zvukových záznamoch. Skúmaný rozsiahly akustický materiál hodnoverne a postačujúco dokladá existenciu analyzovaných jazykových javov; podrobnejšie pozri Ramšáková, 2020, s. 21 – 23.

³ Pomedznými hornokysuckými nárečiami sa hovorí na území povodia horného toku Kysuce v línii od Čadce na západ k slovensko-moravskej a na severozápad k slovensko-sliezskej hranici v lokalitách: Čadca (okrem mestského centra, Horelice – k Čadci pričlenené v roku 1944 –, goralských osád mestskej časti Čadečka a tiež osady Dejovka v Milošovej), Makov, Vysoká nad Kysucou, Korňa, Kornica, Klokočov, Turzovka (okrem mestského centra), Olešná, Podvysoká, Staškov, Raková a Dlhá nad Kysucou. Kysuckými goralskými nárečiami sa hovorí v oblasti na sever od mesta Čadca smerom k poľským hraniciam v obciach Skalité, Čierne, Oščadnica, Svrčinovec, v mestských častiach mesta Čadca Horelici a Čadečke (v osadách Kráľovci, Mašľovci, Ramšovci a Šimčiskovci). Až do roku 2015, kedy A. Ramšáková publikovala čiastkovú štúdiu o diferenčných javoch kysuckého nárečového areálu, sa nepísalo v žiadnej odbornej literatúre o tom, že goralským dialektom hovoria aj obyvatelia kompaktniejšieho celku niektorých osád Čadečky (súčasťou mesta Čadca), ktorá bola osídlená obyvateľmi súčasnej susednej goralskej obce Oščadnica. K významnému vymedzeniu termínov pomedzné nárečia, pomedzný areál, hornokysucké nárečie pozri Krajčovič, 1988, s. 199 (poznámka pod čiarou č. 10), 224, 232 – 234; Štolc, 1994, s. 87, 88, 91 – 93 a k termínu kysucké goralské nárečia pozri Dudášová-Kriššáková, 1993, s. 26 – 27; 2001, s. 24 – 26; 2017, s. 30 – 31.

V Turzovke (v časti Hlinené), menej v Korní a v Klokočove sa po perniciach realizuje sprievodná slabá jotácia (ktorú dialektologička A. Ramšáková graficky označuje neslabičným \dot{i} v podobe horného indexu) v spojeniach $b^{\dot{i}}$, $p^{\dot{i}}$, $m^{\dot{i}}$, $v^{\dot{i}}$, ktoré sa vyskytujú pred súčasným reflexom za psl. *a v krátkej pozícii v infinitíve nedokonavých slovies (*stav^{\dot{i}}äč*, *zarob^{\dot{i}}äč/zarab^{\dot{i}}äč*) a za psl. *e (*m^{\dot{i}}ät*).

Okrem slabej jotácie v lokalitách horných Kysúc v okrese Čadca (okrem Rakovej, Milošovej – s výnimkou Dejovky –, Makova a Turkova v Turzovke) sa po perniciach vyskytuje artikulačne jasne vydeliteľná jotácia (ktorú bádatel'ka zapisuje ako \dot{j}) pred nasledujúcim vokálom *a*, *o*, \varnothing , ktorá je dôkazom stvrdnutia mäkkých perníc v dôsledku asynchrónnej výslovnosti. Táto depalatalizácia dokazuje, že vývin mäkkostnej konsonantickej korelácie v hornokysuckom dialektovom priestore (čiže v obciach okresu Čadca okrem lokality Zákopčie) sa ubera smerom k obmedzeniu korelácie na mäkkostné páry s výraznejším kontrastom (Dudášová-Kriššáková, 1993, s. 97) a je výsledkom motivovaným vonkajším vplyvom kontaktujúcich sa nárečí s jednoduchším systémom konsonantov (v našom prípade tých, v ktorých mäkké pernice nie sú). V skúmaných dialektoch horných Kysúc došlo z vývinového a foneticko-fonologického hľadiska k oslabeniu dištingtívneho príznaku palatalizovanosti perníc v postavení pred samohláskymi *a*, *o*, \varnothing (porov. tamže, s. 103) a k postupnej strate tejto palatalizovanosti spojennej s jej kompenzáciou v podobe slabej sprievodnej jotácie (v našom zápise ju zastupuje graféma \dot{i}), ktorá sa potom stala jasne vydeliteľným artikulačným jotačným zvukom (v našom zápise ju označujeme grafémou \dot{j}). V konečnom dôsledku tu došlo k dekompozícii na nepalatalizovanú labiálu a sprievodný konsonant, čiže $b^{\dot{i}}$, $p^{\dot{i}}$, $m^{\dot{i}}$, $v^{\dot{i}}$ > $b^{\dot{i}}$, $p^{\dot{i}}$, $m^{\dot{i}}$, $v^{\dot{i}}$ > *bj*, *pj*, *mj*, *vj* (Krajčovič, 1988, s. 69; Dudášová-Kriššáková, 1993, s. 105; 2008, s. 90; 2016 a 2017, s. 68). Z fonetického hľadiska pri palatalizácii jazyk musí byť v prednom vysokom postavení približujúcom sa k postaveniu pri \dot{i} alebo spoluhláske *j* už počas výslovnosti predchádzajúcej (palatalizovanej) spoluhlásky. Z aspektu fonologickej štruktúry skúmaných dialektov môžeme hovoriť o zániku korelačného radu mäkkých perníc.

V pomedzných hornokysuckých nárečiach (okrem Makova a Turkova v Turzovke, Rakovej a Milošovej) sú formy *bj*, *pj*, *mj*, *vj* v pozíciách pred vokálmi *a* a *o* ako striednicami za psl. * ϵ (*pjač*, *pjoty*, *mjaki*, *vjajčinu*, *vjajče*, *svjotki*, *hovjado*).

V priestore kysuckých goralských nárečí spojenia *bj*, *pj*, *mj*, *vj* fungujú v postavení pred súčasnými reflexami *a*, *o*, \varnothing za psl. **a*, * ϵ , * ϵ (*robjom*, *zarobjač/zarobjač/zarobjac*, *pjontek*, *pamjontka*, *vjater*, *gvjazda*, *stavjač/stavjač/stavjac*).

V goralských obciach na Kysuciach A. Ramšáková zaznamenala mäkké pernice v procese ich zmeny výskumom u najstarších žijúcich nositeľov miestnych nárečí, a to v pozíciách pred *e*, *y* (v Oščadnici *dov^{\dot{i}}ysc*, v Skalitom *p^{\dot{i}}eši*, *v^{\dot{i}}ežli*, *m^{\dot{i}}eli*, *v^{\dot{i}}eru* a v Čiernom *m^{\dot{i}}eli*, *v^{\dot{i}}ečor*, *o^{\dot{i}}ves*, *m^{\dot{i}}ešonc*). Avšak v tomto prípade nešlo o systémové využívanie mäkkých perníc. Výskyt toho-ktorého variantu kolísal aj u jedného informátora. Ten istý používateľ skúmaného dialektu využíval vo vyššie uvádzaných výrazoch hláskový variant s mäkkou pernicou a slabou jotáciou, ako aj bez nich (napr. v Skalitom *zavežli*, *mešonc*, *vešolo*, *vecor*, *žif šveta*, *hlupe*, v Čiernom *veželi*, *dve kamaratki*, *po šveče*, *človek*).

V 30. rokoch minulého storočia existenciu konsonantickej mäkkostnej korelácie v širšom rozsahu v kysuckej nárečovej oblasti uviedol poľský bádateľ Miecz-

slaw Maľeckí. Popri mäkkých labiálach s pozične podmieneným výskytom pred striednicou za psl. **ɛ*, **ě* a **ɔ* v skúmanom priestore zaznamenal aj mäkké veláry a palatálnu vibrantu *ř* (grafému uvádzame v zápise M. Maľeckého a nejde o dlhé *r*) v Turzovke (*robu*, *myzga*, *vácej*, *prinoři* ‘rúčky pluhu’, *tákeho*, *vargi*, *orexi*, *hradel*, *hratka*), vo Vysokoj nad Kysucou (*xalbija*, *misa*, *ňevasta*, *sykera*, v inštrumentáli singuláru neutier *mlykem*), v kysuckej goralskej oblasti (okrem Horelice) tiež zapísal mäkké *ř* (*gržebeň*, *čepec*, *remenek*, *veňksy*, *ým*, *mlyko skíšcone*, *noři*, *gluxi*, *zřale*; porov. Maľeckí, 1933, s. 76 – 77, 130 – 132, 137; AJPP, mapy č. 7, 17, 20, 27, 51, 71, 80, 85, 101 a tiež 100, 377, 460; porov. tiež zdigitalizované originálne zápisy z výskumu M. Maľeckého: AJPP Wysoka, č. 143, 217, 516; AJPP Czarne, č. 21, 28, 87, 117, 138, 175, 192, 269, 741, 774).

V 40. rokoch 20. storočia na území horných Kysúc Adolf Kellner počul mäkké pernice iba v Čiernom a v Skalitom. A ako sám autor píše, vývin perníc potvrdil spoločné podmienky ich existencie, ako to bolo pri zubných spoluhláskach a v pozícii pred pôvodným *ř* (*pič*, *pyntro*, *bič*, *zřýbe*, *velki*, *švatlo*, *gvozda*, *mily*, *mešunc*, *šviňa*, *vyrx* Čierne, resp. *vyrx* Skalité). V Oščadnici a vo Svrčinovci počul tvrdé pernice pred striednicami za psl. **i*, **ɔ*, **ř* (*pixlavy*, *miska*, *xvila*, *oves*, *perši*) a pred reflexami za psl. **e*, **ě* (*pec*, *upyk*, *kamyři*, *večera*, *mešonček*, *zvyre*, *vyrá*), ak sa nevyskytovali hlásky, ktoré boli výsledkom dispalatalizácie. Zápisy dokazujúce uskutočnenie vokalickej dispalatalizácie potvrdili, že v čase výskumov A. Kellnera slabá jotácia po pernici fungovala iba v dvoch goralských obciach Svrčinovec a Oščadnica (Svrčinovec *řana*, *řasto*, *veřorka*⁴, Oščadnica *řosek*, *řozga*; porov. Kellner, 1946 – 48, s. 134 – 135, 139 – 141 a 1939 – 40, s. 227).

Bohato doložené palatálne labiály (v oveľa menšom rozsahu ako v Čiernom a v Skalitom) mal bádateľ zo Staškova, tvrdá pernica sa využívala v pozícii pred pôvodným *ř*, pernice sa spravidla mäčkili pred striednicami za psl. **i*, **e*, **ě*, **ɔ*, **ɛ*. Takisto zaznamenal individuálne kolísanie vo využívaní niektorých hlások (*mřva*, *vřba*, *červený*, *peňaže*, *spyvač*, *řivňica*, *řero*, *metla*, v genitíve *řadu/řodu*, *řana*, *řašč*, *hvezdy* a typ s *řja*: *řpatki*, *řevjač*⁵). V ostatných obciach podľa údajov dialektológa mäkké pernice ako samostatné hlásky zanikli (*pozbyro*, *řije*, *řivo*, *řere*, *mex*, *vym*). Stopy palatalizácie v oblasti pomedzných hornokysuckých nárečí fungovali pred striednicou za psl. **ɛ* (*řrebea*, *peata*, *measo*, *veazac*) a ako z vyššieho vyplýva, v pozíciách, ktoré dokumentujú uskutočnené vokalickej dispalatalizácie. Typ *vja*, *vřy*, doložený z periférie Turzovky, čiže z Korne (*trpřol*, *trpřjala*, *vřoč*, *vřým*, *vřsmřjvač ře*)⁶ je v uvedených dialektoch sporadický (*posmřjvo sře* Kelčov; Kellner, 1946 – 48, s. 139 – 140). V Turzovke „někdy jsem měl dojem, že je ve spojení *my*, *vy*, *py* z pův. mě, vě, pě v dlouhých slabikách retnice něco změkčena, na př. *myzga* P (P = na periférii Turzovky, čiže v Korni; poznámka autorov), *křytko/křytko*, *pyre*“ (Kellner, 1939 – 40, s. 227). V pôvodných skupinách *spř*, *svř*, *smř* boli pernice takisto tvrdé (*spevač*, *šviňa*, *svečka*, *svedrik*, *řesmi*). V celej oblasti okresu Čadca A. Kellner zaznamenal aj mäkké protiklady k veláram *k*, *g*, *x*, ojediniele protiklad k laryngále *h* (Kellner, 1946 – 48, s. 141 – 143).

⁴ Originálny zápis má podobu *veřůrka*.

⁵ V skutočnosti bádateľ uviedol formy: *řia*, *řpatki*, *řevjač*.

⁶ Pôvodná podoba dokladov je takáto: *vja*, *vřy*, *trpřol*, *trpřjala*, *vřoč*, *vřým*, *vřsmřjvač ře*, *posmřjvo sře*.

Z materiálov deponovaných v archíve dialektologického oddelenia Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV, v. v. i., (vyplnené dotazníky⁷, najmä listy 7 – 9, 13 – 14, 16) možno usudzovať, že systémové využívanie mäkkých labiál fungovalo v priestore pomedzných hornokysuckých nárečí. V zápisoch sprievodná jotácia po pernici naznačuje, že v spomínanom období boli pôvodne mäkké pernice v procese zmeny a v niektorých prípadoch došlo aj k ich depalatalizácii. Z údajov vyplýva, že v oblasti pomedzných hornokysuckých dialektov už v tom čase bola zaznamenaná existencia troch vývinových štádií pôvodne mäkkých perných spoluhlások – rad mäkkých labiál (ide o výrazy, v ktorých nedošlo k vokalickej dispalatalizácii) *óbet, býly, býlič, pero, mat/met, mera, umeráč, hvězda, vera, večer, madovňik, mazga/mezga, zvera/zver, kvet/kvetko*, v Horelici *mot, modovňik*, rad perných spoluhlások so slabou jotáciou v Staškove *m'ot, m'odovňik*, napokon depalatalizované pernice *obet, pec, umeráč, merač, hvězda, kvet, kveték, vešač, večer*.

Korektnosť uvádzaných archívnych zápisov potvrdili výsledky súčasných výskumov A. Ramšákovvej (2020, s. 92 – 94) v skupine pomedzných hornokysuckých nárečí (okrem Makova, Rakovej a Milošovej), a to nielen v pozíciách súčasných reflexov za psl. *ę po labiálach so sprievodnou jotáciou po perniciach (*mjaso, pjač, pamjatka, vjac*). V konečnom dôsledku to znamená, že aj v 40. rokoch minulého storočia, keď v priestore horných Kysúc uskutočnil terénny nárečový výskum pre potreby dnes už publikovaného Atlasu slovenského jazyka (1968 – 1984) Kysučan Eduard Gašinec, sa tu skutočne v daných pozíciách vyskytoval vokál *a*. Gašincom zapísaná mäkká pernica sa v priebehu nasledujúcich rokov depalatalizovala, strata mäkkosti danej pernice sa kompenzovala vznikom jotácie a hláska *a* zostala, nepodľahla žiadnym iným kvalitatívnym zmenám, nezmenila sa na iný vokál (*páč smát, pamač, hovado > pjač, smjat, pamjač, hovjado*).

S cieľom získať dialektologický materiál pre citovaný atlas prišla začiatkom 60. rokov 20. storočia do goralskej Oščadnice na dotazníkový výskum aj naša vzácna jubilanťka Adriana Ferenčíková. Stalo sa to v decembri pred Vianocami roku 1962. V obci dialektologička zaznamenala jotáciu po perniciach, ktorú zapisovala ako hlásku *i* (bez oblúčika), a to v podobe horného indexu (*p'ieňč, p'onty, pam'ieňč, pam'ontka, šm'at, hov'ado, p'ieňšč*)⁸. Z uvedeného by bolo možné usudzovať, že v čase výskumu A. Ferenčíkovvej boli v oščadnickom dialekte mäkké pernice v procese zmeny. Ako sme však už čiastočne naznačili, jotácia z archivovaných originálnych zápisov (a nemožno spochybníť, že išlo o jotáciu a nie o *i*-ovú časť dvojhlásky, pretože v dialekte Oščadnice neexistovali ani neexistujú dlhé hlásky či diftongy) sa síce v konečnej publikovanej podobe v atlase zapisovala ako *i*-ová časť „skupín *je, ja, jo, ju*“ (*mjaso, pjeňšč, pamjontka, vjencel', mjěsonc*; porov. ASJ I/1, s. 84 – 87, 90, 92 – 94, 97 – 101), ale sám Jozef Štolc tieto skupiny v komentári explicitne nepomenoval výrazom „dvojhlásky, diftongy“ (ASJ I/2, s. 39), ani ich v skutočnosti za dvojhlásky nepovažoval (Štolc, 1994, s. 23).

⁷ PAULINY, Eugen – ŠTOLC, Jozef: Dotazník pre výskum slovenských nárečí (Atlas slovenského jazyka). Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení 1947. 100 listov.

⁸ Ide o zápisy na listoch 3, 4, 61 (a iných) vyplneného Dotazníka pre výskum slovenských nárečí; tento materiál je deponovaný v archíve Dialektologického oddelenia JÚLŠ SAV, v. v. i.

Existenciu mäkkých konsonantov v Oščadnici podrobne zmapoval Alfred Zaręba. Pri perniciach fungovalo „oslabenie elementu palatalného“ (Zaręba, 1988, s. 31) alebo jeho celkový zánik v pozícii, ak po pernici nasledovali striednice *e, é, ý, y* (tu ich uvádzame v pôvodnej autorovej grafike) za psl. **e, *é, *ę, *b*. Plnú palatalizáciu uvádza pred *i*, plnú a čiastočnú pred samohláskami zadného radu (*dr'abiny, robíme, pišem, śm'oc' s'e, n'ew'asta*). Pôvodne mäkké perné spoluhlásky v miestnom dialekte stvrdli (*pes, skubeš, wezom* – v origináli *wezŭm* –, *zryby, pynta*), ale taktiež zaznamenal slabú palatalizáciu (*bab'y, p'yc, b'yadne, m'yrwa*). Oslabené mäčknenie pernic bádateľ spájal so zmenou nasledujúcej samohlásky, reflexov za psl. **e* a **ę* (*pyc* < *pjec*, *baby* < *babje*, *zryby* < *źrebje*, *pynta* < *pjęta*, v pôvodnom zápise *piec, babie, źrebię, pięta*). V príslušnom dialekte fungovali aj mäkké korelované páry velár (*kosa, gorčkym, zadek, kita, kiška, gnatki, głowa, gnaty, nogi, drugi, grox, xytro, dax, daxi, orexi*) a laryngály (*hora, hrōza* – v origináli *hrŭza* –, *koht, hiżina, drahi*; Zaręba, 1988, s. 29 – 34).

Z údajov A. Kellnera a A. Zarębu z kysuckej goralskej nárečovej oblasti je zrejme, že v čase ich výskumov dochádzalo a čiastočne aj došlo k depalatalizácii pernic v konkrétnych pozíciách. Zánik mäkkosti pernic v pozícii pred samohláskami predného radu *i, y, e* (*peklo, robić, vyra*) zaznamenala Júlia Dudášová-Kriššáková (1993, s. 98) vo všetkých skúmaných kysuckých goralských obciach Horelica, Oščadnica, Svrčinovec, Čierne a Skalité. V postavení pred samohláskami zadného radu (*a, o, ɔ*) sa mäkké pernice udržali (podrobnejšie pozri Dudášová-Kriššáková, 1993, s. 96 – 106; 2001, s. 41 – 43; 2008, s. 90 – 91; 2017, s. 68 – 69), ale ich vývin sa už v čase autorkiných výskumov uberal smerom k rozkladu mäkkého konsonantu na spoluhláskovú skupinu *b, p, m, v > bⁱ, pⁱ, mⁱ, vⁱ > bj, pj, mj, vj* (Dudášová-Kriššáková, 1993, s. 105; 2008, s. 90; 2017, s. 68).

Za východisko depalatalizácie pernic dialektologička považuje proces stvrdnutia mäkkých labiál v korenných morfédoch typu *vyra* – *verić*. Pri depalatalizácii velár (v goralských nárečiach sa mäkké veláry vyskytovali iba v pozícii pred pôvodnými *i, e*) išlo o stvrdnutie v morfológických pozíciách typu *slotke* – *slotkego* a začiatok tejto zmeny podľa autorky treba spájať s analogickým vyrovnávaním tvarov podľa typu *mlode* – *mlodego*, kde je tvrdý konsonant v pozícii pred *e* náležitý (Dudášová-Kriššáková, 1993, s. 101; 2001, s. 42 – 43). Depalatalizácia v prípade *ýyra* – *véřić* > *vyra, verić, cukerki, kedy* > *cukerki, kedy* je výsledkom zmeny motivovanej vonkajším vplyvom slovenských nárečí. Zmeny v pozíciách typu *piⁱontek, vⁱara – vⁱeřić, bⁱoly – bⁱylić* > *piⁱontek, vjara – vjeřić, bjoly – bjylić* sú depalatalizačnými zmenami v dôsledku vnútorných vývinových tendencií smerujúcich k obmedzovaniu konsonantickej mäkkostnej korelácie (Dudášová-Kriššáková, 2008, s. 90).

Podľa bádateľky v dôsledku intenzívneho procesu slovensko-poľskej interferencie od obdobia jej výskumov v goralských nárečiach depalatalizácia mäkkých konsonantov sa bude rozširovať pozične aj teritoriálne (Dudášová-Kriššáková, 1993, s. 97 a 2001, s. 42). Konsonantická mäkkostná korelácia ako výrazná diferenčná črta konsonantického systému goralských nárečí vplyvom slovenských nárečí v čase jej výskumov ustupovala, ale konsonantický systém týchto nárečí bol i naďalej bohatší v porovnaní so systémom v slovenských dialektoch (Dudášová-Kriššáková, 2001, s. 41 – 42, 44). Je to práve oslabovanie párovej mäkkosti spoluhlások a s tým

súvisiace zjednodušovanie spoluhláskového systému, ktoré dialektologička považovala a stále považuje za základný vývinový pohyb v konsonantickom podsystéme goralských nárečí (Dudášová-Kriššáková, 2017, s. 68 – 69).

Z veľkého množstva nárečových dokladov je evidentná istá miera nejednotnosti v grafickom zapisovaní jótácie s následným vokálom v pozícii po perniciach. I keď niektorí bádatelia využili zápis spojení *je, ja, jo, ju*, sami ich necharakterizujú ako dvojhĺasky (porov. tiež Ramšáková, 2020, s. 61 – 62, 97 – 101).

Získaný nárečový materiál A. Ramšákovvej z jej posledných výskumov dialektov horných Kysúc v okrese Čadca je toho dôkazom. Jej zvukové nahrávky totiž Mariola Szymczak-Rozlach a Gabriel Gaži podrobili analýzam experimentálnej fonetiky. Presnejšie, analyzovaný materiál predstavovalo päť nárečových lexém, ktoré boli zaznamenané u ôsmich respondentov (dve ženy a dvaja muži zo Skalitého a dve ženy a dvaja muži z obce Čierne; ide o ľudí, ktorí patrili do výskumnej vzorky).

Akustické merania spoluhlások *p*, *b* vo výrazoch *bjolko*, *pjontek*, *pjorko* majú vlastnosť explozívneho krátkodobo trvajúceho šumu, ktorý je modulovaný začiatkom nasledujúcej hlásky *j*. Pri vyslovovaní bilabiál je jazyk v spodnej časti ústnej klenby a v stave pernoperného záveru. Pri artikulácii *p*, *b* v príslušných lexémach dochádza k artikulácii hlásky *j*, za ktorou nasleduje artikulácia samohlásky *o* a pernoperný záver sa uvoľnil. Jazyk zostáva mierne pritlačený k prednej časti spodných zubov a explozívne uvoľnený fonačný prúd vytvára zvuk s charakteristickou polohou spoluhlásky *j* a zúženého *o*. Pri artikulácii tvrdopodnebného úžinového *j* (s menším stupňom sonórnosti) sa jazyk opiera o dolné d'asno a jeho chrbát sa dvíha k podnebnnej klenbe. V daných nárečových slovách nedochádza k samohláskovému zvuku *i*, čo súvisí s mechanizmom artikulácie *j*, a to s jej kĺzavosťou, tzv. trecím artikulačným pohybom jazyka vo vrcholovej artikulačnej fáze *j* (porov. Král – Sabol, 1989, s. 250).

Merania formantových⁹ hodnôt jotačnej časti v slovách *bjolko*, *pjontek*, *pjorko* a tiež vo výrazoch *pajojk*, *pajoncyna/pajončyna* vykazovali hodnoty frekvencie F_2 blížiacie sa viac konsonantu *j* (1 720 – 2 100 Hz) ako vokálu *i* (1 980 – 2 400 Hz).

Tabuľky 1 a 2 zobrazujú formantové hodnoty zo samostatne meraných hlások u ôsmich respondentov (porov. poznámku pod čiarou č. 2). Spektrálne parametre pozície hlásky *j*, resp. jotačnej časti slov v spojeniach *bjō*, *pjō* sme porovnávali s hláskou *j* v spojení *pajō* na formantovej mape. Takisto sme sledovali priamy vplyv spoluhlások *p*, *b* na spoluhlásku *j* (*bjō*, *pjō*) a na samohlásku *a* (*pajō*) v obciach Čierne a Skalité.

Pomocou spektrálnych funkcií programu PRAAT, voľne dostupného na internete, sme ďalej skúmali akustické a auditívne vlastnosti labiál *p*, *b* v spojení s palátami *j* a *i*, po ktorých nasledovala samohláska *o* v slovách *bjolko*, *pjontek*, *pjorko*.

Kvôli potlačeniu individuálnych anatomických vplyvov pri analýzach sme zohľadňovali hodnoty $F_2 (F_2 + F_3)/2$. Ďalšími metódami na odstraňovanie vplyvu

⁹ Formantom označujeme oblasť lokálneho maxima v spektre zložených zvukových vĺn. F_0 je hodnota zvukovej vlny so základnou frekvenciou (Hz), ktorá vychádza priamo z hlasiviek bez vplyvu hltana, ústnej a nosovej dutiny. F_1 hodnotíme ako tón hltanovej trubice a F_2 ako tón ústnej dutiny meraný v hertzoch. Formanty s vyššími frekvenciami (F_3 , F_4 , ...) predstavujú individuálne zafarbenie hlasu spôsobené odlišným anatomickým tvarom artikulačného traktu (Král – Sabol, 1989, s. 171 – 174; Sabol – Zimmermann, 2015, s. 43).

anatomicko-fyziologických faktorov na spektrálnu štruktúru hlások môžu byť použité vzorce $F_2 - F_1$ (s výsledkom v hertzoch) a F_1/F_2 (s výsledkom v pomerových číslach od 0 po 1). Čím je hodnota $F_2 - F_1$ vyššia, tým je konsonant mäkkší, a naopak, čím je hodnota $F_2 - F_1$ nižšia, tým je spoluhláska tvrdšia (mäkkšia je u žien, tvrdšia je prevažne u mužov). Čím je koeficient F_1/F_2 vyšší, tým tvrdšie znie konsonant. Pre palatálu *j* je prvá hodnota 1 600 Hz, druhá hodnota je 0,24. Pre samohlásku *i* je prvá hodnota 2 048 Hz a druhá 0,15. Uvedené hodnoty potvrdzujú artikuláciu hlásky *j* v analyzovaných výrazoch *bjolko*, *pjontek*, *pjorko*, *pajonk*, *pajoncyna*/*pajončyna*; pozri graf 2.

Spoluhláska <i>j</i> v slovách	F1 [Hz]	F2 [Hz]	F3 [Hz]
<i>bjolko</i> (Skalité)	584	1 842	2 817
<i>bjolko</i> (Čierne)	436	965	2 697
<i>pjontek</i> (Skalité)	480	1 210	2 673
<i>pjontek</i> (Čierne)	527	728	2 844
<i>pjorko</i> (Skalité)	728	2 212	2 963
<i>pjorko</i> (Čierne)	478	843	2 646
<i>pajonk</i> (Skalité)	680	1 889	2 943
<i>pajonk</i> (Čierne)	453	784	2 810
<i>pajoncyna</i> (Skalité)	622	1 594	2 545
<i>pajončyna</i> (Čierne)	431	945	2 775

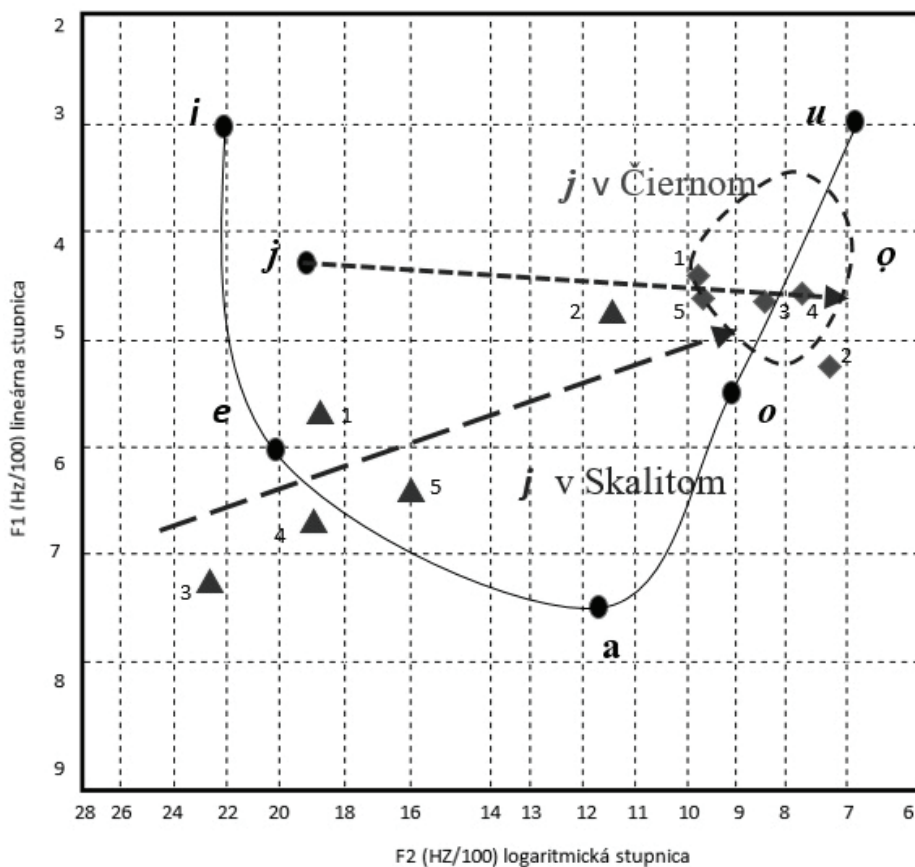
Tab. 1: Hodnoty formantov meraných hlások v slovách v Skalitom a v Čiernom.

Samohláska	F1 [Hz]	F2 [Hz]	Spoluhláska	F1 [Hz]	F2 [Hz]
<i>i</i>	248 – 352	1 980 – 2 400	<i>j</i>	365 – 500	1 720 – 2 100
<i>e</i>	522 – 670	1 799 – 2 205	<i>p</i>	662 – 806	1 300 – 1 670
<i>a</i>	682 – 802	1 050 – 1 280	<i>b</i>	680 – 805	1 270 – 1 590
<i>o</i>	472 – 793	795 – 1 010			
<i>ø</i>	350 – 500	948 – 691			
<i>u</i>	231 – 355	650 – 790			

Tab. 2: Hodnoty formantov samostatne meraných hlások v obciach Skalité a Čierne.

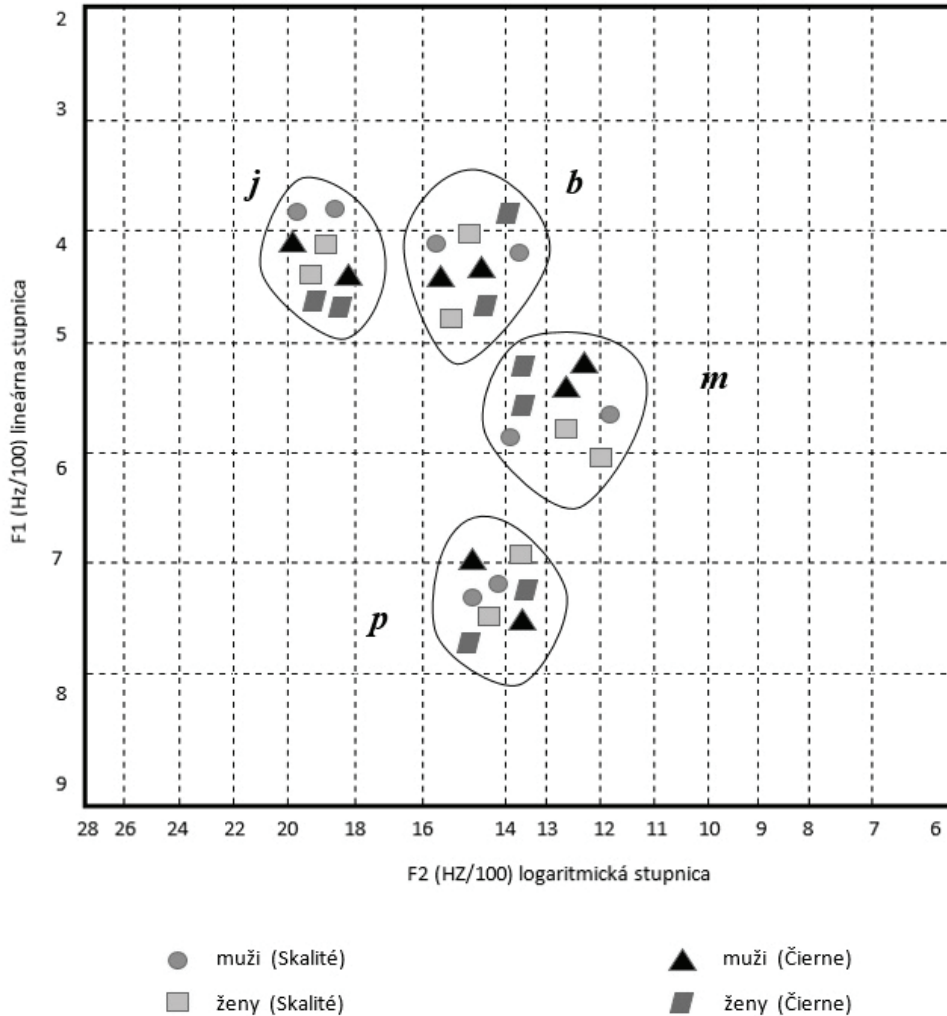
Naše merania premietnuté do formantovej mapy naznačili koreláciu medzi formantovými hodnotami dvoch rozdielnych artikulácií (u štyroch osôb zo Skalitého a u štyroch osôb z Čierneho) spoluhlásky *j* v susediacich obciach. Ženy a muži zo Skalitého mali pri meraní vlastností skupiny hlások *j* + *ø* po perniciach podobné hodnoty, rovnako aj ženy a muži z Čierneho, v porovnaní s autochtónmi zo Skalitého však mali tieto hodnoty odlišné (pozri graf 1). Všetky namerané hodnoty formantov z obcí Čierne a Skalité podliehajú normálnemu štatistickému rozdeleniu a rozdiel medzi oboma skupinami je štatisticky významný ($p < 0,05$).

Rozdielnosť realizácie tvrdých perníc v spojení so spoluhláskou *j* sme vyhodnotili lineárnou interpoláciou (priamkou) vo formantovej mape, ktorá nám potvrdila, že ich poloha je viac závislá od polohy konsonantu *j* ako od polohy samohlásky *i*. Zistili sme, že uhol priamok nameraných hodnôt spoluhlásky *j* sa vo formantovej mape v rámci jednej obce nemenil. Je však dôležité zdôrazniť, že tieto výsledky sú zatiaľ založené na malom počte sledovaných respondentov (štyroch osobách z obce Skalité a štyroch osobách z obce Čierne) a vo výskume treba ďalej pokračovať.

	▲ Skalité		◆ Čierne		
1 <i>bjolkko</i>	Skalité	3 <i>pjorko</i>	Skalité	5 <i>pajoncyna</i>	Skalité
1 <i>bjolkko</i>	Čierne	3 <i>pjorko</i>	Čierne	5 <i>pajoncyna</i>	Čierne
2 <i>pjontek</i>	Skalité	4 <i>pajork</i>	Skalité		
2 <i>pjontek</i>	Čierne	4 <i>pajork</i>	Čierne		

Graf 1: Formantová mapa skupiny *jφ* v pozícii po perniciach v Skalitom a v Čiernom.

Graf 2: Formantová mapa konsonantov *b, p, j* u mužov a žien v Skalitom a v Čiernom.

Poloha priamok vo formantovej mape (pri zachovávaní ich uhla, ktorý považujeme za regionálnu charakteristiku) sa menila v závislosti od fyziologických dispozícií a emočných stavov informátora. Poloha priamok charakterizujúcich realizáciu spojenia pernic *a jø* zo Skalitého je nižšia ako poloha obdobných priamok z Čierneho, čo pravdepodobne súvisí s rozdielnou prozódou (napr. prízvuchnosťou, rytmom) v uvedených obciach.

Bibliografia

ASJ I/1 –Atlas slovenského jazyka. I. Vokalizmus a konsonantizmus. Časť prvá: Mapy. Hlavný autor J. Štolc. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1968. 314 s.

ASJ I/2 – Atlas slovenského jazyka. Vokalizmus a konsonantizmus. Časť druhá: Úvod – komentáre – materiály. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1968. 200 s.

AJPP – MAŁECKI, Mieczysław – NITSCH, Kazimierz: Atlas językowy polskiego Podkarpacia. Część 1. Mapy. Część 2. Wstęp, objaśnienia, wykazy wyrazów. Kraków: Polska akademia umiejętności 1934. 500 map (1. část); 112 s. (2. část).

AJPP Czarne – Atlas językowy polskiego Podkarpacia. Czarne pow. Czaca (Czechosłowacja) [online]. Citované 5. 1. 2020. Dostupné na <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/41365/edition/21181>.

AJPP Wysoka – Atlas językowy polskiego Podkarpacia. Wysoka, Czadeckie [online]. Citované 5. 1. 2020. Dostupné na <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/41433/edition/21277>.

DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia: Goralské nárečia. Odraz slovensko-poľských jazykových kontaktov na fonologickej rovine. Bratislava: Veda 1993. 176 s. ISBN 80-224-0354-7.

DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia: Kapitoly zo slavistiky. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis. Monografia 27 (AFPhUP 43/125). Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2001. 186 s. ISBN 80-8068-048-5.

DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia: Kapitoly zo slavistiky. 2. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis. Monografia 95 (AFPhUP 232/314). Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2008. 312 s. ISBN 978-80-8068-899-8.

DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia: Goralské nárečia z pohľadu súčasnej slovenskej jazykovedy. 2., opravené vydanie. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove 2017. 248 s. ISBN 978-80-555-1822-0.

KELLNER, Adolf: K charakteristice čadeckých nářečí. In: *Linguistica Slovaca*, 1939 – 40, 1 – 2, s. 220 – 229.

KELLNER, Adolf: K palatalisaci v čadeckých nářečích. In: *Linguistica Slovaca*, 1946 – 48, 4 – 6, s. 134 – 144.

KRAJČOVIČ, Rudolf: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. 1. vydanie. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 344 s.

KRÁL, Ábel – SABOL, Ján: Fonetika a fonológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 392 s. ISBN 80-08-00036-8.

MAŁECKI, Mieczysław: Do genezy gwar mieszanych i przejściowych (ze szczególnym uwzględnieniem granicy językowej polsko-czeskiej i polsko-słowackiej. In: *Slavia Occidentalis*. Tom XII. Poznań 1933, s. 80 – 90. (Znovu publikované In: *Dialekty polskie i słowiańskie*. Red. Jerzy Rusek. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2004, s. 129 – 133. ISBN 832331795X.)

RAMŠÁKOVÁ, Anna: Nárečia horných Kysúc v okrese Čadca. Jazykovedné štúdie XXXVII. Bratislava: Veda 2020. 240 s. ISBN 978-80-224-1845-4.

SABOL, Ján – ZIMMERMANN, Július: Základy akustickej reči. Vysokoškolská učebnica. Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika, Filozofická fakulta 2015. 112 s. ISBN 978-80-8152-283-3.

ŠTOLC, Jozef: Slovenská dialektológia. Bratislava: Veda 1994. 179 s. ISBN 80-224-0036-X.

ZAREBA, Alfred: Z polsko-słowackich stosunków językowych. Szkic głosowni gwary oszczadnickiej. In: *Studia linguistica Polono-Slovaca*. Tom 1. Red. K. Rymut, J. Reichan, M. Majtán, I. Ripka. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej akademii nauk 1988, s. 15 – 39.

Kopanice verzus lazy¹

Miloslav Smatana

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, v. v. i., Bratislava

Kopanice versus lazy

The study deals with the meanings of the lexical units *kopanica(-e)* and *laz(-y)* (that refer to types of relatively isolated settlements in the countryside) occurring in contemporary dictionaries and encyclopaedias. It confronts these meanings with meaning structures published in dialectological, historical, and etymological dictionaries. The historical development and regional meaning adaptation in the Slovak dialects of both lexical units are discussed. The presented lexemes are of old origin and are related to the process of gaining land for settlement in the past. Later change in the primary function of such settlements led to a gradual weakening of the meaning difference of the related terms. Currently, the lexemes are considered and used as synonyms that refer to hardly accessible settlements in the mountains or forests, originally set for agricultural purposes (typically *kopanice*) or for livestock farming (typically *lazy*). However, the presented analysis of various meanings and used exemplifications opens the discussion whether the lexemes should be considered absolute synonyms.

Keywords: origin of words, semantics, etymological perspective, historical perspective, polysemy, synonyms, geographical variation, dialect regions, country and historical context, diversifying confrontation.

1. Slová **kopanica** (kopanice) a **laz** (lazy) vnímame všeobecne ako výrazy označujúce rozptýlené sídla v ťažšie dostupných (horských) terénoch založené na báze poľnohospodárstva. Pre podobné typy miest slúžili najmä v minulosti aj regionálne (nárečové) výrazy ako *štále*, *rale*, *pl'ace*, *klčoviská*, *kopánky*, *nivky*, *vrchy* a i. O tom, že práve **kopanice** a **lazy** pretrvali, sú v živom jazyku pomerne frekventované a stali sa zo spomenutých konkurenčných výrazov najpoužívanejšími aj v súčasnosti, rozhodla zrejme skutočnosť, že význam oboch slov vyjadruje nielen spôsob získavania a obrábania pôdy, ale i trvalé, resp. trvalejšie osídlenie na takto získaných pozemkoch. Obe lexémy sú v značnej miere zastúpené aj v pomenovaniach vo väčšine hlavných kopaničiarskych a lazníckych oblastí na Slovensku.

2. Geografické špecifiká a celkový ráz krajiny predurčovali od minulosti ľudu Slovenska možnosti spôsobu obživy a s tým súvisiace eventuality usídľovania sa s nutnosťou postupne obývať aj ťažko dostupné terény zalesnených horských oblastí. Stopy po názvoch typických roztrúsených usadlostí charakteristických v minulosti pre územie Slovenska sa v nárečiach a miestnych pomenovaniach zachovali dodnes.

Ešte začiatkom druhej polovice minulého storočia zaberali podobné areály takmer 10 % územia našej krajiny (porov. Petrovič, 2007, s. 24). Poväčšine sa nazývali podľa pomenovania stavísk (i stavenísk), ktoré sú v súčasnosti zachované a používané už len v obmedzenej miere. Častým bol názov *štál* (m.) vo význame „stajňa, maštal“ (SSJ4, s. 447), v Historickom slovníku slovenského jazyka (ďalej HSSJ) vysvetlený ako „stodola, humno; senník“ (HSSJ5, s. 665). Podobne ho

¹ Štúdia vznikla v rámci riešenia projektu VEGA 2/0114/22 *Slovník slovenských nárečí IV*. Nárečové exemplifikácie v nej lokalizujeme pomocou názvov obcí a skratiek okresov v súlade so zásadami využitými v Slovníku slovenských nárečí, t. j. podľa administratívneho členenia z r. 1948 (p. SSN1, s. 38 – 39). Lokalizácia dokladov v pasážach týkajúcich sa Historického slovníka slovenského jazyka je súčasťou citovaného textu.

vykladá aj Slovenský slovník z literatúry aj nárečí (ďalej SSLN): „stodola, humno (vůbec)“ (porov. Kálal, 1924, s. 689). Autor uvádza v tejto súvislosti i starý výraz *mraznica* – „1. po ní se spouštějí klády 2. senníky na trávnatých stránich, kde se do zimy seno přechovává (a kde se chová i dobytek)“ (tamže, s. 343).

Ďalšími pomenovaniami sú výrazy *cholvarok* (m.) i *cholvarka* (ž.), podľa Slovníka slovenských nárečí (ďalej SSN) známe v oblasti Kysúc vo význame „letné pastierske obydlie s maštal'ou na holiach“: *Cholvareg bol l'en na l'eto, tan sa pasli cez l'eto kravi, tam ih dojeľi* (Stará Bystrica KNM); *Zme diefki išli hore, gde sa jako ce_zimu ňebivalo – to boli cholvarki, a tan zme bačovali* (Riečnica KNM); *cholvarka* (Zborov nad Bystricou KNM) (SSN1, s. 673). V SSLN nájdeme pri podstatnom mene *folvark* okrem odkazu na *cholvark* (z nem.; tam zas len odkazy na **lazy** a **kopanice**, porov. Kálal, 1924, s. 201) aj odvodeninu *folvárka* vo význame „štál na obilí a seno“ (tamže, s. 137). Zriedkavo sa v slovenských nárečiach objavuje slovo *nivka* (ž.) s významom „menšia časť poľa, parcelka“: *ňivka* (Bošáca, o. Trenčín) (SSN2, s. 440). Častejší je starý výraz *raľa* (ž.) vo významoch 1. „jedna z častí, na aké bol pôvodne podľa počtu osadených rodín rozdelený choťár obce, obyč. používaná ako jednotka plošnej miery“ a 2. „roľa, pole“ (HSSJ5, s. 19; porov. tiež SSJ3, s. 693). Bohatšie zastúpenie má i výraz *klčovisko* (s.), t. j. „miesto, na ktorom sa kľčuje; pôda získaná kľčovaním“ (SSSJ2, s. 593; porov. tiež SSJ1, s. 699); podobne aj v SSN je v strednom rode *klčovisko* i *klčovnisko*: *Na kučovnisko do hája chodá babi starinu vižinat* (Újazd TRČ); *klčovisko* (Horná Lehota DK); *klčouňisko* (Kanianka PDZ) (SSN1, s. 776) a v HSSJ *klčovanica*, *klčovanina* (ž.), *klčovanisko*, *klčovisko* a *klčovnište* (s.): „*kuczowaniska magu se k polam pri-terhnut* (s. l. 1715); *klcsowanyna Na klyne* (ZÁHORCE 1721); *od koho takowu kolčowaninu dostal* (B. ĎARMOTY 1742); *blizko luky cistily klcsowniste* (KRAKOVANY 1747); *k czasu zniknuteg na klcsowanisskach bitki* (VESELÉ 1748); *pastinatum: kopanica, kučowanica* (KS 1763); *kopanice a klčuvaniska; košariska a klčuvanice* (PODHRADIE 1768 E); *pri klčuwaniczjach poljanka se nachodila* (BELÁ 1785); *za skaljm kolčowisko* (PONIKY 1794)“ (HSSJ2, s. 51).

Ďalšími pomenovaniami podobných objektov sú *kolešňa* (ž.) (porov. SSN1, s. 801, HSSJ2, s. 71), *kopánky*, *kopaňe* (ž. pl.) (porov. HSSJ2, s. 98; v SSN nezachytené pre nedostatok materiálu) a významom blízke výrazy ako *cúdenica* (ž.) – „vyklčovaná zem, pozemok“ (HSSJ1, s. 194), *vyrobenica* (ž.) – „vyrobená, vyklčovaná pôda prvý raz pripravená na siatie (HSSJ6, s. 582), *novina* (ž.) – „pole na mieste zoranej lúky al. vrúbaného lesa“ (SSN2, s. 450), tiež „novovyrobená kultúrna pôda“ (HSSJ2, s. 608) a i.

3. Oproti uvedeným výrazom širšie uplatnenie majú (a v daných súvislostiach sa aj v súčasnosti viac využívajú) podstatné mená **kopanica** a **laz**. Kopanice (lazy), resp. kopaničiarske (laznícke) pozemky vznikali v období feudalizmu v oblastiach, kde roľníci kultivovali predtým poľnohospodársky nevyužívanú pôdu. Tieto pozemky sa právne odlišovali od tzv. urbárskej usadlosti a roľníci za ne platili dane iba zemepánovi, a nie štátu.

Všeobecne sa dnes slovo **laz/-y** spája s predstavou lúky alebo poľa, ktoré vlastníci získali zušľachtením lesnej pôdy, príp. vzdialenejšej horskej osady s roztratenými obydliami, a v takomto význame sa vlastne vníma i označenie **kopanica/-e**.

Je zaujímavé, že na ploche relatívne malého územia (či už miestneho areálu, ale aj v rámci Slovenska) sa paralelne popri frekventovanejšom výraze **kopanica** používa aj pomenovanie **laz**.² Otázne je, či oba výrazy majú podobný alebo rovnaký význam a či ich možno považovať za synonymné.

4. Slová **kopanica** a **laz** pôsobia podľa súčasných výkladových slovníkov skutočne ako synonymné výrazy. Vykladajú sa prakticky v rovnakom, resp. veľmi podobnom význame (významoch). Substantívum **kopanica** (ž., obyč. v pl. **kopanice**) má obyčajne dva významy: 1. „zem v horských oblastiach získaná kľčovaním, vypaľovaním lesného porastu a kultivovaním na úžitkovú pôdu (najmä počas novovekej kolonizácie od polovice 16. stor.), teda roľa obrozená kopaním“ a 2. „rozptýlené roľnícke usadlosti nachádzajúce sa osamotene, príp. v skupinách na takto získanej pôde v kopcoch, samota“ (SSSJ2, s. 729). Toto slovo sa používa najmä na západnom Slovensku, napr. *myjavské, kysucké kopanice* a i.; jeho zdrobnený expresívny tvar je *kopanička* (porov. tamtiež).

Substantívum **laz** (m., obyč. pl. **lazy**) označuje odľahlú osadu na horskom svahu s roztrúsenými obydliami al. skupinami obydlií a používa sa najmä na strednom Slovensku, napr. *okružly, dlhý laz; detvianske lazy; ľudia z lazov; žiť na lazoch* ap., so zdrobnenou expresívnou podobou *lazík*, tiež *lázok* (v pl. *lázky*; porov. SSSJ2, s. 935).

Podobný výklad významov nájdeme aj v ďalších slovníkoch: **kopanice** 1. „odľahlá skupina domov vo vrchoch, laz, lazy“; 2. „pozemok kľčovaním premenený na užitočnú pôdu“ (SSJ1, s. 743; porov. tiež KSSJ, s. 266); **lazy** (iba v jednom význame) „druh horskej osady so skupinami domov roztrúsených po svahoch, kopanice“ (SSJ2, s. 24; porov. tiež KSSJ, s. 294).

V SSLN sa **kopanica/-e** nachádza pod heslom *kopačka*, pričom **kopanice** autor vykladá vo význame „hospodárství na vrších (kde se půda kope neb jen nesnadně oře) a **kopanice** ako „roztrousená hospodárství na vrších (sr[ovnej] *laz*)“ spolu s odvodenými slovami *kopaničiar(ka)* – obyvateľ(ka) kopaníc, *kopaničiarčina* – reč, jazyk kopaničiarov (porov. Kálal, 1924, s. 256). Slovo **laz** (*lázik, lázok*, pl. *lazy*) podľa neho označuje „role, louky, chalupy na stráni (na místě vykáceného lesa) t[éž] mor[avské] a č[eské]“, so synonymom *kopanice* a odvodenými výrazmi *lazičnik* – „kdo bydlí na laze“, *lazičný* – „z lazů (*lazičné seno*)“ (porov. tamtiež, s. 300).

4.1. SSN nespája lexému **kopanica** výlučne so západoslovenským (zsl), resp. lexému **laz** so stredoslovenským (strsl) územím tak, ako niektoré predchádzajúce

² Približne na polceste medzi Piešťanmi a Čachticami, na pravej strane Váhu nad obcou Podolie NMV, ležia tzv. *Podolské kopanice* a blízko nich, pri kopaničiarskej obci Ošmek (na prechode z Podolia do Krajného MYJ), sú neďaleko Čachtického hradu tzv. *Korynianske kopanice*. Necelých 16 km vzdušnou čiarou od nich, ale na ľavej strane Váhu, blízko Piešťan nad obcou Hubina, v lesoch pohoria Považský Inovec, sa kúsok od hradu Tematín nachádzajú tzv. *Gonove lazy*. Ešte v prvej polovici 20. stor. tu stáli obývané domy a zopár väčších hospodárskych budov, ktoré slúžili na ustajnenie najmä koní a dobytky a ich pastierom na občasnú prenocovanie. V 80. a 90. rokoch však tieto stavby chradli a koncom storočia tu po nich ostali len zvyšky, ktoré sa časom definitívne zbúrali. Zaujímavosťou je, že len pár kilometrov severne od *Gonových lazov* sú miestnym dobre známe *Dominove kopanice* a ďalej na sever v pohorí Považského Inovca, pod Panskou Javorinou, sú viaceré miesta známe ako kopanice, napr. *Pavlušova k., Balšanova k., Lackova k., Učňova k., Hornáková k., Steineckerova k., Tangelmajerova k., Palkechova k., Švondrova k., Sevaldova k., Kopanica na Selci* a i. Pomenovanie *lazy* už na opísanom území nenájdeme.

slovníky. Slovo **kopanica** má podľa neho dva významy: prvý z nich sa vyskytuje miestami v strsl aj zsl nárečiach a je to „zem zmenená klčovaním a kultivovaním na úžitkovú pôdu“: *Tam ból volakedi háj a ked ho viklčovali, zorali, ostali kopanice* (Blatné MOD); *kopaňica* (Mošovce MAR, Staré Hory BB); *kopaňice* (Prievidza); druhý význam je geograficky rozšírený v severnej časti strsl a tiež v zsl nárečiach (často v mn. č.) a je vysvetľovaný ako „samota al. skupina domov vo vrchoch, laz“: *Na kopanicách sa veru zle žije* (Valašská Belá PDZ); *Išél téš s kopaňidz domov* (Velčice TRČ); *Najbliššá kopanica od nás je Lisích mlín* (Vaďovce MYJ); *ňegde³ na kopaňicách* (Hlboké SEN); *kopaňica* (Lipník PDZ, Hor. Lehota DK). K prvému významu je z nárečí doložená i zdrobnená expresívna podoba **kopanička**: *na kopaňičke* (Bystrička MAR); *kopaňička* (Vyšná Boca LM) (porov. SSN1, s. 820).

Oproti tomu slovo **laz** má v uvedenom slovníku až 3 významy a je rozšírené na strsl a miestami na zsl nárečovom území: 1. „poľnohospodárska pôda získaná klčovaním a kultivovaním na úžitkovú zem, lúka, hon“: *Laz e lúka višie položená, d'e-tu na nej kríki* (Lazany PDZ); *Na Ľisouňnikah bolej lazej, tam tí gazdovia malí vela pašu* (Lešť MK); 2. „sezónne chotárne sídlo s hospodárskymi budovami“: *Podlavičaňia chod'ievali na lazi l'en v l'eťe* (Králiky BB); *laz* (Žibritov KRU); *laze* (Čelovce MK) a 3. „stála samota al. skupinové obydlia v chotári“: *Ten je d'esi na d'etvianskih lazo horárom* (Staré Hory BB); *A kerúže si tájde ziaťi, či tú z lazu nad Opicháčkou?* (Senohrad KRU); *Ňeviem aňi, d'e to bolo, z dákih lazou* (Poniky BB); *Chlapca ňepoznať, to bou s tejh lazou* (Lešť MK); *To bolo u Dvorskih na laze, tam bolo roboti dozdz⁴ na roľi* (Podmanín PB). Slovník zachytáva i zdrobnený expresívny tvar *lažtek* k 1. významu: *Chudoba obrábäla každi lašťok* (Králiky BB) (porov. SSN2, s. 38).

4.2. O geografickom rozšírení oboch lexém, príp. ich odvodenín v uvedených zemepisných oblastiach svedčia i slovníky niektorých nárečových areálov. Napríklad v Gemerskom nárečovom slovníku je **kopaňica** „klčovaním upravená, získaná pôda“ (Šumiac, Heľpa, Polomka; porov. Orlovský, 1975, s. 141) a z viacerých lokalít sú – ako toponymá – doložené i slová **laz** (Muráň, Muránska Dlhá Lúka, Rejdová, Hrušovo, Poproč, Krokava), príp. **lazi** (Ratková, Suchá, Brádno, Rožňavské Bystré, Brusník, Rybník, Jelšavská Teplica, Muránska Lehota, Betliar; porov. tamtiež, s. 159 – 160). Vo Vecnom slovníku dolnotreňčianskych nárečí je **kopaňica** (obyč. v mn. č. **kopaňice**) vyložená ako „odľahlá skupina domov vo vrchoch“ (a *kopaňičár* „človek, žijúci na kopaniciach“ – popri *horan*; porov. Ripka, 1981, s. 281).

5. Podrobnejší pohľad na význam slova **kopanica** s ohľadom na viaceré súvislosti ponúka Malá encyklopédia Slovenska, v ktorej sa uvádzajú nasledujúce významy tohto slova: 1. kategória pozemkov, ktoré poddaní získavali od 16. stor. klčovaním a kultivovaním dovtedy poľnohospodársky nevyužitej pôdy. Počas rozvoja kopaničarskeho osídlenia sa týmto spôsobom premieňali aj veľké neúrodné a klimaticky drsné horské oblasti na severe Slovenska (oravské, kysucká a spišské a vznikali už spomínané *rale*, *zárubky* a pod.), na časti stredného (liptovské *hrby*, *šnúry*, detvianske *lazy*, novobanské *štále*) a západného Slovenska (*myjavské ko-*

³ V citovanom texte je preklep: *ňegde*.

⁴ V citovanom texte je preklep: *dosdz*.

panice), kde sa predtým poľnohospodárske produkty nedorábali; 2. sídelný útvar roztrateného (tzv. reťazovitého) osídlenia, pričom jednotlivé *zárubky*, *rale*, *hrby*, *šnúry* tvorili celé hospodárstvo jednej rodiny, podľa ktorej dostali pomenovanie (porov. MES, s. 241). Pri slove **laz** (tamtiež, s. 273) čitateľ v tejto encyklopédii nájde iba odkaz na heslo **kopanica**.

5.1. Je evidentné, že vznik kopaničiarskych sídiel súvisel s kultivovaním väčšieho množstva územia a pôdy, ktoré boli z obcí ťažko prístupné. To bol dôvod, prečo sa na týchto vzdialených miestach začali stavať aj sezónne obydlia a hospodárske stavby. Práve takéto oblasti sa neskôr stávali základom trvalých sídiel. Podľa Encyklopédie ľudovej kultúry Slovenska (ďalej ELKS) vzniklo ešte v čase konca feudalizmu na západnom a strednom Slovensku niekoľko typických oblastí kopaničiarskeho osídlenia: na západe Slovenska v regióne Myjavskej pahorkatiny a podhoria Malých a Bielych Karpát to bola tzv. *bielokarpatská* kopaničiarska oblasť; severne od Bielych Karpát začínala tzv. *západobeskydská* kopaničiarska oblasť (pokračovala cez Kysuce a severnú Oravu poľským Podhalím až na Spišskú Maguru); na strednom Slovensku tzv. *štálová* oblasť (na vrchovine medzi pohoriami Tríbeč, Pohronský Inovec, Vtáčnik; zachytáva i lokality Nová Baňa, Zlaté Moravce, Oslany a Žarnovica); malá kopaničiarska oblasť pozostávajúca iba z niekoľkých obcí (napr. Valaská Belá, Čavoj, Temeš) sa nazývala *prievidzská* a oveľa rozsiahlejšia tzv. *lazová* oblasť (nazývaná aj *detviarska lazová* oblasť) je na strednom Slovensku a siaha od Krupiny, cez Pliešovce, Detvu až do západnej časti Slovenského Rudohoria. Niekedy sa z tejto oblasti vyčleňuje tzv. *veporská lazová* oblasť medzi Klenovcom a Tisovcom (porov. ELKS1, s. 253).

Na východnom Slovensku klasické kopanice či lazy podobné tým na strednej a západnej časti nášho územia nevznikli (len výnimočne v izolovaných územiach severného Spiša), v kotlinách alebo na podhorí boli častejšie zakladané kompaktné obce.

5.2. Podľa ELKS má slovo **kopanica/-e** tri významy. Sú to 1. „pozemky získané klčovaním lesného porastu, ktoré sú väčšinou obrobené ručne a boli vymedzené poväčšine v dominikálnych lesoch s cieľom založiť novú usadlosť na základe zmluvy so zemepánom“; 2. „sídelné jednotky nachádzajúce sa osamotene alebo v skupinách na takto získanej pôde“ a 3. „súhrnné označenie roztrateného osídlenia v myjavsko-bielokarpatskej a javornícko-kysuckej oblasti“ (porov. ELKS1, s. 253).

Pri hesle **lazy** (uvedené v pl. podobe) nájdeme v uvedenej encyklopédii dokonca až päť významových odtiňov tohto slova. Predovšetkým je to 1. „poľnohospodárska pôda v podhorských a horských oblastiach získaná klčovaním, nachádzajúca sa v odlahlých častiach chotára“; 2. „pôda, hon, časť chotára v niektorých podhorských a horských oblastiach Slovenska“; 3. „sezónne chotárne sídla pozostávajúce z hospodárskych stavieb“; 4. „stále sídelné jednotky nachádzajúce sa osamotene alebo v skupinách na takto získanej pôde v extraviláne“ a 5. „súhrnné označenie roztrateného osídlenia v oblasti Slovenského rudohoria a Krupinskej planiny“ (porov. tamtiež, s. 302).

6. Etymologický a historický pohľad na pôvod a význam oboch slov prinášajú príslušne zamerané slovníky, príp. konkrétne výsledky bádania o význame a pôvode slov.

6.1. V etymologických slovníkoch sa doteraz uvedené významy v podstate potvrdzujú. Napríklad Stručný etymologický slovník slovenčiny v hesle **laz** uvádza výklad „,horská osada s roztrúsenými obydliami“, pôvodne ,pozemok získaný klčovaním lesa, kopanica‘ (od 16. stor.)“ a vníma ho ako kontinuant psl. deverbatíva **lazъ* (od slovesa **laziti* ,liezť‘) s významovým vývinom „,liezť, ísť“ > ,predierať si cestu, vysekávať, klčovať porast ap.‘ > ,vyklčované miesto‘ > ,takto získaný pozemok; osada na ňom“ (Králik, 2015, s. 320).

V Etymologickom slovníku jazyka českého je v hesle **laz** uvedená staročeská podoba *láz*. Slovo je údajne doposiaľ známe ako valašské vo význame „pole nebo louka získaná tříbením lesa, tedy spravidla pole na rovném nebo jen málo skloněném povříši nahoře mezi lesy“. O tom svedčí aj skutočnosť, že usadlosti s názvami *Láz, Lazy, Lazec, Lazce* a pod. sa obyčajne nachádzajú v lesoch a vo väčších nadmorských výškach. Moravské a sliezské *laz* je i „pole pod lesem“ – v údolných dedinách vraj potreba novej ornej pôdy viedla k postupnému predlžovaniu polí smerom nahor, až pokiaľ sklon svahu dovolil ich obrábanie. Slovník spomína aj poľské, slovenské, ukrajinské a slovinské slovo *laz* a ruskú podobu *lazina* (porov. Machek, 1968, s. 322).

Slová *kopanice* i *kopanka* (moravskoslovenské) nájdeme u Machka pod heslovým slovesným tvarom *kopati* (zem motykou a pod.) vo význame „usedlost na horách s takovými pozemky, vzniklá zkopáním lazů (obývá ji *kopaničář*)“ (tamže, s. 274).

Podobne tak aj v Králikovom slovníku je podoba **kopanica** súčasťou hesla *kopať* a je vyložená ako „,(horská) roľa obrobená kopáním, klčovaním‘ (druhotne *kopanice* mn. ,laz, lazy‘)“ (Králik, 2015, s. 288).

6.2. HSSJ dokladá oba výrazy v dvoch významoch: **kopanica** je „1. pozemok premenený klčovaním na úrodnú pôdu: *kupil laz aneb kopaniczu* (SLIAČE 1589); *kopaniczu wikopal a pooral* (TRENČÍN 1626); ... *Tisowanja vice pasiek anebožto kopanic mají jako podvorných zemi a luk* (Tisovec 18. st. CM)“ a 2. samota vo vrchoch: *Janko na kopaniczy bydly* (B. ŠTIAVNICA 1613); *obecz zakazuge, abyh tam nebywal, to gest na kopaniczy* (BRATISLAVA 1712 E); *z obce y z kopanic* (prišli) (VRBOVÉ 1713 E)“; prídavné meno *kopaničný* je v HSSJ priradené k prvému významu: „*sirote statek wsseligakj kopanicžnj y luky propustil* (M. LIESKOVÉ 1623)“ a i. (HSSJ2, s. 98; porov. aj heslá *kopanisko, kopánka, kopaň*).

Slovo **laz** je buď „1. pozemok získaný vyklčovaním lesa, kopanica: *Jano Czaban kupyl slobodnym trhem od Allexandra Thomasse laz aneb kopaniczu* (SLIAČE 1589); ... *kdo z was negakowe budtože skrze swogjch predkuw, rodičuw anebo y skrze sameho sebe wykolčowane kopanice a lazy až posawad bezpečne požjwa, nech se o takowych každy u mne ohlasj* (GOLIANOVO 1742)“, alebo „2. (v pl. forme *lasy*) skupiny domov roztrúsené na svahoch, horská osada s roztrúsenými domami: *poddani komornici v lazach slatinských bydlici* (Z. SLATINA 1794 LP)“. HSSJ dokladá k prvému významu i deminutívne výrazy, napr. *lázok [-ek]*, *lazík, lažtek [-tek, -ček, -řok]*, *lazčik, lazeček, lazíček*: „*cztiriczat rokov sem chodil na tenz lazeček* (TRENČÍN 1587); *Balaz kupil od Cedilkj lassezek w sume f 2* (SLIAČE 1600); *Juro Gupancyk ma niektery lazek w Rastokach* (ORAVA 1624); *lazok ten gistj gest pred Kutj, ktere hossto laziku ma polowicz užiwat Iohannes Masia-*

rik (MARTIN 1657); *Prssanci platili Badincom od tich lažtokou* (ŠTIAVNIČKA 1676); *Andreas Marcžek kupil geden lazik pri Knazowem ga magicze geden laziček Hore Brtnim tak rečeny w chotary* (MARTIN 1681; 1714); *w Strbakoweg dolinie koniecz lassteka na 18 kročagj zdleze a na 20 ssire* (VELIČNÁ 1723); *trynasta za Blatinu u lašcyka rola* (ČACHTICE 1749)“ atď. (porov. HSSJ2, s. 200 – 201).

6.3. Rudolf Krajčovič sa vo svojich sondách do lexiky stredovekej slovenčiny s výkladmi názvov obcí a miest v Kultúre slova opiera o viaceré z uvedených zdrojov, čím vlastne schvaľuje ich prístupy a závery. O slove **kopanica** uvažuje ako o označení zúrodneného pozemku v priestore rúbaniska po jeho vyklčovaní. Dodáva, že dnes v slovenčine predstavuje *kopanicu* „skupina domov obyčajne na svahoch, laz s pozemkom získaným skopáním vyklčovaného rúbaniska“. Z Machka cituje moravsko-slovenské nárečové výrazy **kopanice** a *kopanka*, ako aj staročeské *kopanina* „pozemok získaný výrubom lesa“. Uvádza i staršie podoby (*Copanich* 1388, *Kopanicza* 1773) názvu Kopanice (dnes časť obce Hodruša-Hámre neďaleko Žarnovice), motivovaného „pozemkom získaným rozkopáním a zúrodnením klčoviska v blízkosti založenej osady, dnes obce“ (porov. Krajčovič, 2010, s. 276).

Pri slove **laz** uvádza výklad „horská osada s roztrúsenými domami po vyklčovaných a zúrodnených svahoch pri lese alebo v lese, kopanice“, pre nárečia aj výklad „samota, skupina domov v chotári“ (v čom sa odvoláva na SSN2). V Machkovi si všima stčes. *laz*, *láz* „neobrobená pôda, pozemok“, ako aj jeho kontinuant v moravsko-valašskom nárečí s významom „pole získané vyklčovaním časti lesa na rovine alebo na miernom svahu pri lese“. Z hľadiska témy článku sú pre autora zaujímavé dochované zápisy názvu obce *Lazy* (1773, 1808, 1920; dnes Lazy pod Makytou PCH), motivovaného „pozemkami so skupinou domov na miernych svahoch získanými výrubom lesa, vyklčovaním a zúrodnením“. Iné *Lazy* (so zápisom z r. 1263) – zrejme s veľmi podobnou motiváciou vzniku názvu – sú dnes časťou obce Turík RUŽ (porov. Krajčovič, 2011, s. 287 – 288).

Autor upozorňuje aj na súvisiace výrazy v heslách *Laz'ane*, *lazec* a *lazišče/lazište* (porov. tamtiež, s. 288 – 289). Napríklad *Laz'ane* (pl. m.) je ľudové označenie obyvateľov osád pozostávajúcich z niekoľkých od seba vzdialených domov na vyklčovanom priestore v lese alebo miernom svahu pri lese.⁵ Slovo *lazec* (m.), utvorené (dnes už neproduktívnu) deminutívnu príponou *-ec* (porov. *domec*, *zvonec*) je motivantom formálne privlastňovacieho adjektíva *lascov*.⁶ Slovo tvorne najpriehľadnejším z nich je neutrum *lazište* (hoci ani prípona *-ište* nie je v súčasnom spisovnom jazyku produktívna⁷).

8. V súčasnosti je na území Slovenska viacero všeobecne známych regiónov, areálov či lokalít, ktoré nesú v svojom pomenovaní substantívum *kopanica*, príp.

⁵ Pôvodné *Lazan* (1430), *Lazany* (1773) sú dnešné Lazany PDZ, *Laz* (1320), *Lazany* (1773) zas Lažany PRE) – druhý názov zrejme vznikol zmenou *z' > ž* (a neskoršou nevhodnou štandardizáciou *> ž*).

⁶ V ďalšom texte autor s prihliadnutím na zachované historické podoby (*Lazdouch* 1370, *Lazo* 1427, *Lascow* 1773) aj geograficky blízke analógie rozoberá vývin názvu obce Lascov GIR, v ktorom napriek súčasnej štandardizácii tiež identifikuje základ *laz-*.

⁷ Preto sa pri štandardizácii názvu istej obce v okrese Lipt. Mikuláš (s historickými zápismi *Lazan* 1352, 1391, *Lasische* 1396, *Lazistye* 1773) uprednostnila podoba Lazisko.

laz, napr. *myjavské kopanice*, *kysucké lazy* (alternatívne *kopanice*), *hriňovské lazy*, *Lazy pod Makytou* (v Púchovskej doline) a i. Krajovo a lokálne sú známe i ďalšie usadlosti či osady, z ktorých sú viaceré trvalo obývané, napr. *Cingelov laz* (viaže sa k obci Dolný Moštenec PB), *Podolské* a *Korytnické kopanice* (na rozhraní okresov Nové Mesto nad Váhom a Myjava), *Ivachnovské kopanice* (neďaleko obce Ivachnová RUŽ) a i.

Samozrejme, veľkú väčšinu kopaníc a lazov poznajú miestni v rámci konkrétnych zemepisných oblastí. V tom prípade ich názvy obyčajne spresňuje prívlastok, ktorý býva rôzne motivovaný, napr. je to pomenovanie územného celku (pohoria, vrchu) blízko ktorého sa lokalita (usadlosť) nachádza, názov blízkej obce, meno (bývalého) majiteľa, udalosti viažucej sa na danú lokalitu a pod. (napr. *Gonove lazy*, *Dominove kopanice*, *Palkechova kopanica*, *Kopanica na Selci*, *Tangelmajerova kopanica*, *Oremov laz* a mnohé iné).

9. Lexémy **kopanica** a **laz** spája ich starý pôvod a skutočnosť, že obe významovo úzko súvisia so spôsobom získavania poľnohospodárskych pozemkov v minulosti a prechodným, príp. trvalým osídlením takto získaného územia alebo pôdy. Jednotlivé významy týchto lexém nestoja v protiklade, slová fungujú takmer paralelne a vari i preto sa často v jazykovej praxi zamieňajú a pôsobia ako synonymné.

Hlbšia analýza a hlavne poznanie krajinno-historických súvislostí konkrétnych areálov (lokálít), znalosť okolností ich vzniku, poslania a funkcií v čase rozvoja a aktívneho trvania, lokalizácia v rámci danej krajiny, poloha, rozloha, súhrnná charakteristika osídlených pozemkov, príp. stavísk, aktuálna funkčnosť a poslanie a pod., to všetko môže poskytnúť argumenty a podnietiť úvahy o tom, že by sa o opisovaných slovách nemuselo za každých okolností uvažovať ako o jednoznačných synonymách. Toto konštatovanie podporuje aj predstavený prehľad ich viacvýznamovosti vo viacerých slovníkoch a encyklopédiách a tiež použité exemplifikácie, ktoré rozdiely vo vnímaní ich významov naznačujú.

Je evidentné, že významové rozdiely medzi slovami **kopanice** a **lazy**, ktoré sa v minulosti pociťovali intenzívnejšie, sa s ustupovaním primárnych funkcií pomenovaných usadlostí postupne tlmili. V súčasnosti väčšina používateľov vníma tieto slová ako synonymné výrazy, ktoré primárne označujú ťažšie dostupné miesta (a sídla) v horskom alebo lesnom teréne (regióne), pôvodne určené na poľnohospodárske aktivity (častejšie typické pre kopanice), príp. chovateľské účely (charakteristické viac pre lazy).

Ako modelový príklad môže poslúžiť konkrétne porovnanie charakteristiky, rázu či funkčnosti už spomenutých *Podolských kopaníc* a neďalekých *Gonových lazov* v regióne stredného a časti dolného Považia. Obe lokality spája spôsob získania daného územia (pozemku), jeho pôvodné funkcie atď. Na jednej strane však stojí pre (*Podolské*) **kopanice** charakteristická relatívna rozľahlosť zabraného územia, fungujúca cestná sieť umožňujúca ľahký prístup do centrálnej obce a iných okolitých dedín, trvalé osídlenie oblasti, pravidelne obrábaná pôda miestnymi obyvateľmi, zreteľná funkčnosť areálu a pod., na druhej strane pre (*Gonove*) **lazy** charakteristická opustenosť pôvodne obývaného územia s menšou rozlohou (neraz samota), zvyky stavísk bez obyvateľov, absencia cestnej siete, väčšia vzdialenosť od najbližších obcí, ťažšia dostupnosť, nefunkčnosť pôvodného poslania a účelu a pod.

Táto rozlišujúca konfrontácia sa týka, samozrejme, dvoch konkrétnych uvedených oblastí, no zovšeobecnenie nemožno vylúčiť (obec Lazy pod Makytou predstavuje špecifický prípad); často môže podobný stav charakterizovať a vzťahovať sa aj na iné areály (lokality) s rázom kopaníc či lazov na území našej krajiny.

Skratky okresov:

BB – Banská Bystrica	MYJ – Myjava
DK – Dolný Kubín	NMV – Nové Mesto nad Váhom
GIR – Giraltovece	PB – Považská Bystrica
KNM – Kysucké Nové Mesto	PDZ – Prievidza
KRU – Krupina	PCH – Púchov
LM – Liptovský Mikuláš	PRE – Prešov
MAR – Martin	RUŽ – Ružomberok
MK – Modrý Kameň	SEN – Senica
MOD – Modra	TRČ – Trenčín

Bibliografia

ELKS1 – Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska. 1. Editori J. Botík a P. Slavkovský. Bratislava: Veda 1995. 484 s. ISBN 80-224-0234-6.

HSSJ2 – Historický slovník slovenského jazyka. II. K – N. Red. M. Majtán. Bratislava: Veda 1992. 616 s. ISBN 80-224-0385-7.

HSSJ5 – Historický slovník slovenského jazyka. V. R (rab) – Š (švrkotat'). Red. M. Majtán – R. Kuchar – J. Skladaná. 1. vyd. Bratislava: Veda 2000. 692 s. ISBN 80-224-0628-7.

HSSJ6 – Historický slovník slovenského jazyka. VI. T – V. Red. M. Majtán – R. Kuchar – J. Skladaná. 1. vyd. Bratislava: Veda 2005. 700 s. ISBN 80-224-0862-X.

KÁLAL, Miroslav: Slovenský slovník z literatury aj nářečí. (Slovensko-český slovník a český ukazovatel.) S praktickou mluvniceou československou. Banská Bystrica: Slovenská Grafia 1924. 1112 + 104 s.

KRAJČOVIČ, Rudolf: Z lexiky stredovekej slovenčiny s výkladmi názvov obcí a miest (23). In: Kultúra slova, 2010, č. 5, s. 272 – 280.

KRAJČOVIČ, Rudolf: Z lexiky stredovekej slovenčiny s výkladmi názvov obcí a miest (93). In: Kultúra slova, 2011, č. 5, s. 286 – 294.

KRÁLIK, Ľubor: Stručný etymologický slovník slovenčiny. Bratislava: Veda 2015. 704 s. ISBN 978-80-224-1493-7.

KSSJ – Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. 4., doplnené a upravené vydanie. Bratislava: Veda 2003. 985 s. ISBN 80-224-0750-X.

MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. Druhé, opravené a doplnené vydání. Praha: Academia 1968. 868 s.

MES – Malá encyklopédia Slovenska. III. red. Ján Kačala, Mária Pisárčiková. Bratislava: Veda 1987. 664 s.

ORLOVSKÝ, Jozef: Gemerský nárečový slovník. Martin: Vydavateľstvo Osveta 1975. 272 s.

PETROVIČ, František: Originalita rozptýleného osídlenia na Slovensku. In: Enviro-magazin, 2007, č. 5, s. 24 – 25. ISSN 1335-1877.

RIPKA, Ivor: Vecný slovník dolnotrenčianskych nářečí. Bratislava: Veda 1981. 338 s.
SSJ1 – Slovník slovenského jazyka. I diel. A – K. Red. Š. Peciar. 1. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959. 815 s.

SSJ2 – Slovník slovenského jazyka. II diel. L – O. Red. Š. Peciar. 1. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1960. 648 s.

SSJ3 – Slovník slovenského jazyka. III diel. P – R. Red. Š. Peciar. 1. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1963. 912 s.

SSJ4 – Slovník slovenského jazyka. IV diel. S – U. Red. Š. Peciar. 1. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1964. 760 s.

SSN1 – Slovník slovenských nářečí. I. A – K. Ved. red. I. Ripka. Bratislava: Veda 1994. 936 s. ISBN 80-224-0183-8.

SSN2 – Slovník slovenských nářečí. II. L – P (povzchádzat'). Ved. red. I. Ripka. Bratislava: Veda 2006. 1066 s. ISBN 80-224-0900-6.

SSSJ2 – Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L. [2. zv.]. Ved. red. A Jarošová – K. Buzássyová. Bratislava: Veda 2011. 1088 s. ISBN 978-80-224-1172-1.

Červená ako ruža, zelený ako ruta¹ (Nárečové ustálené slovné spojenia s adjektívami označujúcimi farebný príznak)

Martin Chochol

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, v. v. i., Bratislava

Red as a rose, green as a rue (Dialectal phrases with adjectives denoting a colour symptom)

The article presents a partial cut of the Slovak dialect lexicon containing a register of lexicalized phrases and phraseological units with adjectives denoting a colour symptom, which is based on material published in the first three volumes of the *Dictionary of Slovak Dialects*.

Keywords: Slovak dialects, dialect lexicon, lexicalized phrases, phraseological units, adjectives, colour symptom, Dictionary of Slovak dialects.

V roku 2021 vyšiel dlho očakávaný 3. zväzok *Slovníka slovenských nárečí* (ďalej SSN), obsahujúci 10 678 hesiel abecednej časti *poza – R*. Kolektív autorov pod vedením vedeckej redaktorky prom. fil. Adriany Ferencíkovej, CSc., v ňom širšej odbornej i laickej verejnosti ponúkol lexikografické spracovanie ďalšej časti pramenných materiálov archívu dialektologického oddelenia Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV, obsahujúceho okrem špeciálne budovanej kartotéky a súboru nárečových textov aj čiastkové, „lokálne“ kartotéky², doplnených o údaje získané z mnohých ďalších zdrojov vrátane spätnej excerpcie prvých dvoch zväzkov.

V tomto článku chceme predstaviť istý fragment lexiky slovenských nárečí v podobe súpisu ustálených – lexikalizovaných i frazeologických – spojení s adjektívami označujúcimi farebný príznak, a to na základe celého doteraz publikovaného materiálu SSN³ (teda nie len materiálu obsiahnutého v príslušných heslách⁴).

1. biely

Prvou farbou, ktorej budeme venovať pozornosť, je achromatická biela. Základný význam „biely“ sa najčastejšie definuje výkladom ‘majúci farbu ako sneh, ako mlieko’. V slovanských jazykoch sa tento pojem pomenúva kontinuantmi psl. **běly* diferencovanými len na zvukovej rovine, čo pre slovenské nárečia demonštruje SSN aj tým, že príslušný význam hesla *biely* dokladá len po jednom príklade zo stredo-slovenského, západoslovenského a východoslovenského nárečového makroareálu.

Slovník v tomto hesle ako lexikalizované uvádza len spojenia so slovesami typu *obliecť/zobliecť* (*pooblekali še do beloho Rankovce KOŠ, vizľečie sa mladucha z bielího Harmanec BB*), v ktorých predmetné adjektívum nadobúda substantivizovaný význam ‘biely dievčenský odev’. V iných heslách však nachádzame aj spojenia

¹ Článok bol vypracovaný s podporou grantov VEGA 2/0114/22 *Slovník slovenských nárečí IV.* a VEGA 2/0123/22 *Slovenský jazykový atlas (slovenská účasť na medzinárodnom projekte)*.

² Vytvorené takými významnými osobnosťami slovenskej dialektológie, ako boli Václav Vážný či Anton Habovštiak.

³ V článku používame systém transkripcie a spôsob lokalizácie nárečových dokladov vrátane skratiek býv. okresov (podľa administratívneho členenia z r. 1948) zavedený v *Slovníku slovenských nárečí* (porov. SSN1, s. 41 – 42; s. 38 – 39). Vo viacslovných pomenovaniach poslednú spoluhlásku nespodobujeme (teda uvádzame ju v podobe, akú by mala v silnej foneticko-fonologickej pozícii).

⁴ Doklady z iných hesiel (podľa potreby upravené) identifikujeme v poznámkach pod čiarou.

biele rúcho Vyš. Kubín DK⁵ – svadobné, *bieli sir* Bánovce n. Bebr.⁶ – tvaroh (?), *Biela sobota* Bobrovec LM⁷ – veľkonočná a *Biela neďela* Návojevce TOP⁸ – 2. veľkonočná.

Zaujímavejšia je situácia pri frazeologických spojeniach⁹, kde okrem intenzifikačných prirovnaní (*biųi jak snech* Záh. Bystrica BRA, *bili jak šnich*¹⁰ Brezina TRB, *bili jak palli snach* Červeník HLO¹¹, *bieli ako srieň* Krivá DK¹², *bieli jak krejda* Studenec LVO, *bieli jag mľeko* Markušovce SNV¹³, *bieli jak cukor* Markušovce SNV¹⁴) a jedného prirovnania s trochu diskutabilným posunom významu (*bilí jag laliya* Lukáčovce HLO – nevinný) nachádzame:

- *abo čarni abo bili* Sobrance – treba sa pre niečo rozhodnúť, tak alebo tak,
- *aňi bilé aňi čírné* Lukáčovce HLO, *aňi bile aňi čarne* Brezina TRB – nerozhodné, nejasné, neisté,
- *šiernuo*¹⁵ na bielom Rim. Píla RS, *čarne po bilim* Sobrance – písomne potvrdené,
- *aj čiérna krava biélé mlieko dáva* Bošáca TRČ¹⁶ – vonkajšok nemá vplyv na podstatu,
- *hvari čarne, a mišľi bile* Babin Potok SAB¹⁷ – je neúprimný, nemožno mu veriť.

Slovo *biely* má však aj úzko súvisiaci (a často ťažko odčleniteľný) význam ‘bledo sfarbený, svetlý’. Pri tomto význame SSN zachytil vcelku pestrý súbor ustálených slovných spojení (*bila konopa* Brezina TRB¹⁸ – samčia, *biele koreňie* Návojevce TOP¹⁹ – druh koreniny, *biela káva* Návojevce TOP, *bielé kafé* Skalica, *bile kave* Torysa SAB, *biéli čaj* Papradno PB²⁰ – s mliekom, *biéla múka* Myjava, *bela muka* Rozhanovce KOŠ – pšeničná al. prvá ražná, *bieli*²¹ *chľeba* Kociha RS, *biųi chľeb* Stupava BRA – z pšeničnej al. prvej ražnej múky, *beli kolač* Rozhanovce KOŠ – čistý, bez plnky, *biela poliouka* Kozi Vrbovok KRU, *biųá poléfka* Rohožník MAL – z cmaru al. mlieka, *beli bošpor* Rozhanovce KOŠ²² – druh prívarku, *bilá hurka* Šurany NZ, *biélé črevko* Červeník HLO²³ – (obyčajná) jaternica, *bielo*

⁵ Doklad z hesla *rúcho* (SSN3, s. 778).

⁶ Doklad z hesla *hruda* (SSN1, s. 634).

⁷ Doklad z hesla *rapčať* (SSN3, s. 532).

⁸ Doklad z hesla *neďela* (SSN2, s. 398 – v origináli zápis *neďela*).

⁹ Zatulala sa nám sem aj jedna modifikovaná pranostika (*Marcin prišov na biélén koni* Brestovany TRN – 11. novembra napadlo snehu), hoci SSN bežne pranostiky medzi frazeologizmami neuvádza.

¹⁰ V origináli zápis *sňich*.

¹¹ Doklad z hesla *padnúť*, prihn. *padlý* (SSN2, s. 694).

¹² Doklad z hesla *rynštiak* (SSN3, s. 803).

¹³ Doklad z hesla *mlieko* (SSN2, s. 176).

¹⁴ Doklad z hesla *cukor* (SSN1, s. 221).

¹⁵ V origináli zápis *šiernuo*.

¹⁶ Doklad z hesla *čierny* (SSN1, s. 261).

¹⁷ Doklad z hesla *krútipyšk* (SSN1, s. 893).

¹⁸ Doklad z hesla *rodiť* (SSN3, s. 633).

¹⁹ Doklad z hesla *korenie* (SSN1, s. 829 – tam ako voľné spojenie).

²⁰ Doklad z hesla *čaj* (SSN1, s. 230).

²¹ V origináli zápis *bieli*.

²² Doklad z hesla *bošpor* (SSN1, s. 136 – tam ako voľné spojenie).

²³ Doklad z hesla *črievko* (SSN1, s. 279).

mäso Dol. Kubín, *biué maso* Štefanov SEN – hydínové (najmä svetlejšie druhy, napr. kuracie prsia), *bila čara* Budkovce MCH²⁴ – rozhranie na rohovine kopyta, *bieli oheň* Hôrka POP, *bílí ohen* Hor. Orešany TRN – (kováč.) intenzívny oheň s belasým plameňom, *biele prútie* V. Maňa VRB²⁵ – olúpané, zbavené kôry, *bieli remeň* Kys. N. Mesto²⁶ – ľahká a pevná vypracovaná useň, *bielá bravčovina* Bošáca TRČ²⁷ – (garb.) druh bravčovej kože, *bielá panna* Bošáca TRČ²⁸ – lúčna víla, *bielí deň* Rim. Píla RS, *bílí den* Lukáčovce HLO, *za biloho dňa* Čemerné VRN, *na bielom dňi* Pribiš DK²⁹, *do biloho rana* Ľubotín SAB – o dennom čase, za (do) denného svetla).

Naproti tomu frazeologické spojenia sa obmedzujú takmer len na prirovnania spojené s opisom vzhľadu človeka (*bílí jak stena* Lukáčovce HLO, *bili jak scena* Brezina TRB, *bieli jag muka, jak platno* Markušovce SNV³⁰, *biela aňi kebi ju pomúčiť* Žaškov DK³¹, (*hlava*) *bielá jag jablon* Brestovany TRN). V iných heslách však nachádzame aj výroky:

- *čítá hviezdí za bílého ňňa* Bošáca TRČ³² – robí zbytočnú prácu,
- *bielé papuče a bieli kvôň* – jennaká partejka Bošáca TRČ³³ – vyžadujú si veľa starostlivosti,
- *na čiernej zemi se chleba rodi a na bielu psi seru* Vyš. Slaná ROŽ³⁴ – zaznávaný môže mať vyššiu hodnotu.

Dvojslovné názvy obsahujúce lexému *biely* sú v súlade s koncepciou SSN vylčené do osobitných významov. Sú medzi nimi pomenovania rastlín a ich plodov³⁵ (*biúá borica* Rozbehy SEN³⁶ – druh borovice (?), *bieli dub* Pukanec LVI³⁷ – (bot.) dub biely, *bili javor* Dl. Lúka BAR³⁸ – druh javora (?), *brim bieli* Brestovec MYJ³⁹ – druh smrekovca (?), *biuí gbez* Stupava BRA, *biela bieza* Pukanec LVI⁴⁰ – (bot.) orgován obyčajný (biely), *bielo jemelo* Pukanec LVI⁴¹ – (bot.) imelo biele, *biela zacelina* Záriečie PCH, *biála detelina* Drienčany RS – (bot.) ďatelina horská al. plazivá, *biela pokriva* Smižany SNV – druh žihľavy, *biela osnačka* Lišov

²⁴ Doklad z hesla *čiara* (SSN1, s. 258).

²⁵ Doklad z hesla *prútie* (SSN3, s. 422 – tam ako voľné spojenie).

²⁶ Doklad z hesla *remeň* (SSN3, s. 569).

²⁷ Doklad z hesla *bravčovina* (SSN1, s. 156).

²⁸ Doklad z hesla *panna* (SSN2, s. 717).

²⁹ Doklad z hesla *načierno* (SSN2, s. 247).

³⁰ Doklady z hesiel *múka* (SSN2, s. 217 – v origináli zápis *múka*) a *plátno* (SSN2, s. 822).

³¹ Doklad z hesla *pomúčiť* (SSN2, s. 967).

³² Doklad z hesla *hviezda* (SSN1, s. 647).

³³ Doklad z hesla *partéka* (SSN2, s. 739).

³⁴ Doklad z hesla *rodiť sa* (SSN3, s. 633).

³⁵ Pri niektorých však ide iba o názov sorty, či už konkrétnej, alebo všeobecne označenej podľa príznakového sfarbenia, a tie zrejme mali byť začlenené medzi ustálené spojenia k 2. významu (takéto riešenie je v SSN bežnejšie); analogické doklady z iných hesiel sme však na zachovanie prehľadnosti tiež zaradili sem.

³⁶ Doklad z hesla *borica* (SSN1, s. 145).

³⁷ Doklad z hesla *dub* (SSN1, s. 402 – tam ako voľné spojenie).

³⁸ Doklad z hesla *javor* (SSN1, s. 719 – tam ako voľné spojenie).

³⁹ Doklad z hesla *brim* (SSN1, s. 164).

⁴⁰ Doklad z hesla *baza* (SSN1, s. 103).

⁴¹ Doklad z hesla *imelo* (SSN1, s. 703 – tam ako voľné spojenie).

KRU – odroda jarnej pšenice, *biuá lálíja* Stupava BRA – (bot.) ľalia biela, *biela ružička* Pukanec LVI⁴² – (bot.) narcis biely, *biäliä zvonšoke* Drienčany RS – (bot.) pupenec roľný, *bílá tráva* Trstín TRN – (bot.) kavyl' perovitý, *bieli čačík* Rožňová Neporadza BĀN – (bot.) sedmokráska obyčajná, *biéli čačík* Kubrica TRČ⁴³, *béle králik* Turíčky LUČ⁴⁴, *bile kvitki* Sol' VRN – (bot.) margaréta biela, *biela gombal'ija* Zázrivá DK⁴⁵ – (bot.) chryzantéma, *bieli palin* Rejdová ROŽ – (bot.) zemežlč, *biela glieda* Zuberec TRS⁴⁶ – (bot.) glejovka (?), *bielá malina* Trakovice HLO – moruša s bieložltými plodmi, *bíle jablko* Siladice HLO – sorta bledých letných jablák, *biela hruška* Návojovce TOP⁴⁷ – sorta hrušiek s tvrdými plodmi, *bile šľivi* DI. Lúka BAR, *bialia lúpanice*, *bialia ringlót'i* Revúca, *biuá*⁴⁸ *trnka* Hlboké SEN – sorty bledých sliviek, *bíle šlachti* Blatné MOD⁴⁹ – svetlé sorty viniča, *bieli ňemčok* Pukanec LVI, *bílí lampart* Pezinok MOD, *bílí strapák* Radošina NIT, *biuá časla* Gajary MAL, *bielá burda* Trakovice HLO⁵⁰, *biuá chrupka* Vajnory BRA⁵¹, *bílí muškát* Bernolákovo BRA⁵², *biela delevára* Hor. Strehová MK⁵³, *biela kadarka* Pukanec LVI⁵⁴, *kozacecki bíle* Viničné MOD⁵⁵, *bieli otel* Kozárovce ZM⁵⁶, *biela otílka* V. Maňa VRB⁵⁷, *burguncké bíle* Hor. Orešany TRN⁵⁸, *bílí tokaj* Bernolákovo BRA⁵⁹ – rôzne svetlé sorty viniča (a vína), *bílí ribizl* Lamač BRA⁶⁰ – svetlá sorta ríbezlí, *biuý grumbír* Štefanov SEN, *bialia krompele* Mníšany REV, *biel'ie babice* Závadka n. Hron. BRE, *biele ružiaki* Ležiachov MAR⁶¹, *biele ružouki* Slovany MAR⁶² – odrody zemiakov, *burgula biela* Martin n. Žit. ZM⁶³ – cukrová repa, cukrovka, *biela burgiňa* Brodzany TOP, *biela repa* Selce BB⁶⁴ – druh krmnej repy, *biuý hrach* Štefanov SEN – krmný, *bela fizola* Sokol' KOŠ⁶⁵, *bila pasuľa* Kucany MCH, *bialí bvab* Brusník REV – fazuľa s bielymi zrnami, *bieli mak* Brodzany TOP – odroda maku s bledým semenom), *húb*⁶⁶ (*biela huba* Sitnianska BŠ, *biela*

⁴² Doklad z hesla *ružička* (SSN3, s. 797).

⁴³ Doklad z hesla *čačík* (SSN1, s. 229 – tam ako voľné spojenie).

⁴⁴ Doklad z hesla *králik*² (SSN1, s. 864 – tam ako voľné spojenie).

⁴⁵ V origináli zápis *gombal'ia*.

⁴⁶ Doklad z hesla *glieda*¹ (SSN1, s. 496).

⁴⁷ Doklad z hesla *hnilička* (SSN1, s. 584).

⁴⁸ V origináli zápis *biuá*.

⁴⁹ Doklad z hesla *malaga* (SSN2, s. 114).

⁵⁰ Doklad z hesla *burda* (SSN1, s. 186 – tam ako voľné spojenie).

⁵¹ Doklad z hesla *chrupka* (SSN1, s. 686 – tam ako voľné spojenie).

⁵² Doklad z hesla *muškát* (SSN2, s. 223).

⁵³ Doklad z hesla *noah* (SSN2, s. 442).

⁵⁴ Doklad z hesla *kadarka* (SSN1, s. 732).

⁵⁵ Doklad z hesla *kozacecky* (SSN1, s. 851).

⁵⁶ Doklad z hesla *otelo* (SSN2, s. 670 – tam ako voľné spojenie).

⁵⁷ Doklad z hesla *otelák* (SSN2, s. 670 – tam ako voľné spojenie).

⁵⁸ Doklad z hesla *burgundský* (SSN1, s. 186 – tam ako voľné spojenie).

⁵⁹ Doklad z hesla *čaba* (SSN1, s. 225).

⁶⁰ Doklad z hesla *ríbezľ'a* (SSN3, s. 598).

⁶¹ Doklad z hesla *ružiak* (SSN3, s. 797).

⁶² Doklad z hesla *ružovka* (SSN3, s. 798).

⁶³ Doklad z hesla *burguľa* (SSN1, s. 186).

⁶⁴ Doklad z hesla *repa* (SSN3, s. 575).

⁶⁵ Doklad z hesla *červený* (SSN1, s. 254).

⁶⁶ Vyradili sme doklad *biele hubi* Čimhová TRS predstavujúci spoločný názov pre jedlé huby.

pečiarka Nevoľné KRE – (bot.) prášnica, *bieli grib* Bobrov NÁM⁶⁷ – (bot.) hrib smrekový, *bieli kozák* Tajov BB⁶⁸ – (bot.) kozák biely) a hmyzu⁶⁹ (*bieli kapusník*⁷⁰ Brusno PDZ, *biela prepelica* Mur. Dl. Lúka REV, *bieli*⁷¹ *motil'* Olcnavá SNV, *bíli kúň* Vajnory BRA, *bieli kuoň* Varín ŽIL – (zool.) belások kapustný, *bílá*⁷² *lišajka* Nitr. Hrádok NZ – (zool.) mlynárík ovocný, *biela lišaj* Návojevce TOP⁷³ – (zool.) mlynárík kapustový (?), choroby (*bílá hniloba* Hor. Orešany TRN⁷⁴ – choroba viniča) a chemickej látky (*biéli ledek* Bošáca TRČ⁷⁵ – druh liadku (?)).

2. belavý a belasý; belastý

Logicky – aspoň z etymologického hľadiska – nasledujú slovotvorné odvodeniny *belavý* a *belasý*. V tých slovenských nárečiach, v ktorých sa vyskytujú (na strednom a východnom Slovensku, zriedkavo na juhu západného Slovenska), sa ustálili najmä vo význame ‘modrý’, resp. ‘modrastý’, hoci *belavý* na juhu západného Slovenska evidujeme aj vo význame ‘(takmer) biely; svetlosivý’ (porov. *Halena bola bílá, belavá, do žlkava, nazatku mala golír* Blatné MOD, *A teda tá bravčová polévka len biělá, taká belavá teda bola* Brestovany TRN).

Žiaľ, z hľadiska nášho článku je materiál SSN dosť chudobný, okrem jedného ustáleného slovného spojenia⁷⁶ (*belasie hábi* Párnica DK – moderný mužský odev (nie kroj)) a jedného prirovnania (*belavi jag modračka* Markušovce SNV – výrazne modrý) nám ponúka už len dvojslovné názvy rastlín (*belava pokriva* Smižany SNV – druh príhľavy (?), *belastá káménka* Ozdín LUČ – (bot.) čakanka), húb (*belavi holubek* V. Šariš PRE⁷⁷ – (bot.) plávka modrastá), vtákov (*belastí d'aťel* Hrachovo RS – (zool.) brhlík; *belavi ribár* Jasenie BRE⁷⁸, *belastí ribár* České Brezovo RS – (zool.) rybárík riečny) a chemickej látky (*belavi kaminok* Kaluža MCH, *belastej káménčok* Pravica MK – modrá skalica, (chem.) síran meďnatý).

3. čierny

Na opačnom póle spektra je farba, ktorú v jej najčistejšej podobe vidno len tak, že ju vlastne nevidno vôbec. Základný význam „čierny“ obyčajne definujeme výkladom ‘majúci farbu ako smola, ako sadze’⁷⁹. Pomenovanie tohto pojmu v našich nárečiach vychádza z psl. *čьрънь a tiež je diferencované len foneticko-fonologicky.

Ako lexikalizované slovník uvádza iba spojenia *čierné uhlie* Košec. Rovné ILA s výkladom ‘kamenné’ a *Čarna ňedzeľa* Zlaté BAR – nedeľa dva týždne pred Veľkou nocou.

⁶⁷ Doklad z hesla *hríb* (SSN1, s. 625).

⁶⁸ Doklad z hesla *kozák*² (SSN1, s. 851 – tam ako voľné spojenie).

⁶⁹ Doklady *bieli chrobák* Čierny Balog BRE, *bili chrobak* Župčany PRE ‘larva chrústa’ a *biela striga* Čierny Balog BRE ‘všeobecné pomenovanie denného motýľa’ by sme tiež radšej videli ako ustálené slovné spojenia pri inom význame.

⁷⁰ V origináli zápis *kapusník*.

⁷¹ V origináli zápis *bieli*.

⁷² V origináli zápis *bíla*.

⁷³ Doklad z hesla *lišaj*² (SSN2, s. 75 – tam ako voľné spojenie).

⁷⁴ Doklad z hesla *hniloba* (SSN1, s. 585).

⁷⁵ Doklad z hesla *liadok* (SSN2, s. 60 – v origináli zápis *biéli ledeg*).

⁷⁶ Tu, žiaľ, uvedeného ako voľné spojenie.

⁷⁷ Doklad z hesla *holúbok* (SSN1, s. 600 – tam ako voľné spojenie).

⁷⁸ Doklad z hesla *rybár* (SSN3, s. 799).

⁷⁹ Viaceré slovníky uvádzajú výklad ‘majúci farbu ako uhlie’, pričom ignorujú existenciu hnedého uhlia.

Pri frazeologických spojeniach je materiál opäť o niečo bohatší: popri prirovnaniach (*čierne ako žúžol'* Čelovce MK, *černí jako kominár* Val. Belá PDZ, *čierni ako hlaveň* Ležiachov MAR, *čarni jag havran* Markušovce SNV, *čarni jag uhol'*, *jag noc* Brezina TRB, *čarni jak*⁸⁰ čert Dl. Lúka BAR, *čarni jak šurc* Záhradné PRE, *čarni jak kot* Studenec LVO, *čarni jak panef* Studenec LVO⁸¹, *čarni jag dzehec* Spiš. Štvrtok LVO⁸², *čierni aňi viks* Hor. Mariková PB⁸³, *čirní jag mragan* Lukáčovce HLO⁸⁴, *čirní jak smuha* Červeník HLO⁸⁵) a príkladoch čiastočne sa prekrývajúcej s heslom *biely* (*ani bílé, ani čírné* Lukáčovce HLO – nejasné, nevýrazné, *abo čarni, abo bili* Sobrance – treba sa rozhodnúť pre jednu z dvoch možností, *mať šierné na bielom* Rim. Píla RS – mať napísané) tu nachádzame tieto zaujímavé frazémy:

- *čerd jako d'ábel, oba sú čierni* Bošáca TRČ – je to rovnaké,
- *kotuol hrncu závidí, že su oba čierni* Lutilla KRE, *hrnec kotel karhá, obidvá sú čirní* Lukáčovce HLO⁸⁶ – sú (ste) jeden ako druhý, rovnakí,
- *aj čierná krava bielé mlieko dáva* Bošáca TRČ – vonkajšok nemá vplyv na podstatu,
- *v noci je každá krava čarna* Dl. Lúka BAR – o zhode v dôležitých, podstatných aspektoch,
- *musíme to čiernou griedou do kochu napísať* Hliník n. Hron. NB⁸⁷ – (obyč. iron.) o nezvyčajnej, neočakávanej, prekvapujúcej udalosti.

K uvedenému významu sa – analogicky ako v prípade hesla *biely* – pridružuje blízky význam 'majúci (veľmi) tmavý odtieň, černastý'. Pri tomto význame nám SSN ponúka mnoho lexikalizovaných spojení (*čierná zem* Hor. Lovčice TRN – druh úrodnej pôdy, *čierna múka* Ležiachov MAR – ražová, *čierne mak* Čelovce MK – tmavosivý, *čierna reťkouka* Čelovce MK – odroda reťkovky s tmavou kožou, *čirná káva* Trakovice HLO – bez mlieka, *černá jahoda* Šurany NZ, *čierna malina* Návojevce TOP⁸⁸ – moruša s tmavými plodmi, *čierne čerešne* Čelovce MK, *šiarnia lúpanice* Revúca, *čierne hrušky* Prievidza, *čierné ribizle* Mor. Lieskové NMV, *černí ribíz* Brodské SKA, *černé recko* Stupava BRA, *čirní hlóh* Brestovany TRN⁸⁹, *čierne hrozno* Hor. Strehová MK, *černé hrozne* Blatné MOD – tmavé sorty ovocia, *dalmacín černí* Gajary MAL, *gahier čierni, jakupskuo čierno, oporto čierno* Pukanec LVI, *čirná kudrlka* Pata ŠAL, *čierna*⁹⁰ *otilka* V. Maňa VRB, *čirní portugal* Tesáre TOP, *čierni samorodák* Hor. Lovčice TRN, *černí silván* Kuchyňa MAL, *kozacecki černé* Viničné MOD⁹¹, *burgund'ou čarni* Trnava p. Lab. MCH⁹²,

⁸⁰ V origináli zápis *jag*.

⁸¹ Doklad z hesla *paneť* (SSN2, s. 715).

⁸² Doklad z hesla *decht* (SSN1, s. 302).

⁸³ Doklad z hesla *rozbolemý* (SSN3, s. 658).

⁸⁴ Doklad z hesla *mragan* (SSN2, s. 199).

⁸⁵ Doklad z hesla *okiadzať* (SSN2, s. 587).

⁸⁶ Doklad z hesla *kotel* (SSN1, s. 847).

⁸⁷ Doklad z hesla *krieda* (SSN1, s. 875).

⁸⁸ Doklad z hesla *malina* (SSN2, s. 116 – tam ako voľné spojenie).

⁸⁹ Doklad z hesla *otřnit'* (SSN2, s. 676).

⁹⁰ V origináli zápis *čierná*.

⁹¹ Doklad z hesla *kozacecky* (SSN1, s. 851).

⁹² Doklad z hesla *burgund'ov* (SSN1, s. 186).

černí cilifandl Jur p. Brat. BRA⁹³ – rôzne tmavé sorty viniča (a vína), *čierne víno* Dražovce NIT – tmavočervené, *čierne pivo* Návojovce TOP – tmavé, *černá omáčka* Štefanov SEN, *čarni bošpor* Rozhanovce KOŠ – druh prívarku, *čierna polievka* V. Maňa VRB⁹⁴ – so zasmažkou (všeobecne), *čierná pečena* Bošáca TRČ, *černá pečénka* Semerovo HUR – (anat.) pečť, *černá hurka* Šurany NZ, *čirné črevko* Červeník HLO – krvavnička, *čierna izba* Kšinná BÁN, *čarna chiža* Žatkovce SAB, *čierna kuchiňa* Závada MK⁹⁵ – s otvoreným ohniskom, *čierná duša* Dol. Súča TRČ – tmavé jadro v strede kmeňa, *čirná masť* Červeník HLO – ichtyol, liečivá masť na vredy, *čierni remeň* Pukanec LVI⁹⁶ – tenšia a mäkkšia useň.

Medzi obrazné vyjadrenia sa okrem prirovnaní týkajúcich sa vzhľadu človeka (*šierni ako cigán* Rim. Píla RS, *čarni jag niger* Spiš. Podhradie LVO, *čierni ako murín* Bobrovec LM⁹⁷, *šierni ani morák* Rochovce ROŽ⁹⁸, *oči čarne jag halka* Dl. Lúka BAR⁹⁹) a jedného (zrejme novodobšieho) spojenia (*čarni blond'ak*¹⁰⁰ Sabínov – (žart.) Cigán) dostali len frazémy:

- *je černú ofcú* Kuchyňa MAL¹⁰¹ – odlišuje sa od ostatných negatívnymi vlastnosťami,
- *šol do čarnej Ameriki* Bánovce n. Ond. MCH – umrel,
- *najrašé bi [...] sa bula skrila pot šiarnú zem* Honce ROŽ, *skoro sa prepadla pot čiernu zem* Slovany MAR – veľmi sa hanbila,
- *jagbi še bul'i prepadli pot čarnu zem* Hažín MCH¹⁰² – zmizli bez stopy,
- *na čirnej zemi sa chléb rodzí* Brestovany TRN – (žart.) dievča tmavšej pleti nie je menejcenné,
- *ňema aňi tel'o rozumu, jag za nochtom čarnoho* Bracovce MCH¹⁰³ – neuvažuje, je hlúpy.

Tie využívajú najmä (tiež v istom zmysle intenzifikačné) spojenie *čierna zem*, resp. – v prvom prípade – jeho invenčnú aktualizáciu.

Na okraj ešte spomeňme aj slovné spojenie *čierná duša* Bučany HLO s významom ‘nečestný človek’, ktoré je (podľa nás problematicky) zaradené ako frazeologická jednotka k významu ‘neoprávnený; falošný’.

Aj slovo *čierny* je bohato zastúpené v združených pomenovaniach. SSN ho zachytáva vo viacslovných názvoch rastlín a plodov (*černá borica* Rozbehy SEN¹⁰⁴ – druh borovice (?), *čarni javor* Dl. Lúka BAR¹⁰⁵ – druh javora (?), *čirní gbez*

⁹³ Doklad z hesla *cirifandel* (SSN1, s. 214).

⁹⁴ Doklad z hesla *polievka* (SSN2, s. 949).

⁹⁵ Doklad z hesla *kuchyňa* (SSN1, s. 902).

⁹⁶ Doklad z hesla *remeň* (SSN3, s. 569).

⁹⁷ Doklad z hesla *murín* (SSN2, s. 221).

⁹⁸ Doklad z hesla *moriak*² (SSN2, s. 190), hoci trochu podozrivý (porov. *červení ani pulák* Rochovce ROŽ).

⁹⁹ Doklad z hesla *oko* (SSN2, s. 589).

¹⁰⁰ Zaujímavé je, že samotné slovo *blondiak* – či už ako nenárečové, alebo ako príliš nové – svoje heslo v slovníku nemá.

¹⁰¹ Doklad z hesla *ovca* (SSN2, s. 680).

¹⁰² Doklad z hesla *prepadnúť sa* (SSN3, s. 201).

¹⁰³ Doklad z hesla *rozum* (SSN3, s. 755).

¹⁰⁴ Doklad z hesla *borica* (SSN1, s. 145).

¹⁰⁵ Doklad z hesla *javor* (SSN1, s. 719 – tam ako voľné spojenie).

Červeník HLO – (bot.) baza čierna, *čierna bejľa* Brusník MK, *čierna bil'* Závadka n. Hron. BRE – (bot.) palina obyčajná, *čérne koren* Turičky LUČ – (bot.) kostihoj lekársky *čierná mal'ina* Papradno PB – (bot.) ostružina černicová, *čierno koreňia* Prievidza – (bot.) piepor čierny; korenina z jeho plodov), húb (*čérni kamenák* Limbach MOD – (bot.) hríb dubový, *čierni d'edo* Návojovce TOP – (bot.) dedovec tmavý), vtákov (*čierna sikorka* Pliešovce ZVO – (zool.) sýkorka uhliarka, *šiarná sojka* Revúca – (zool.) orešnica, *šierni strakoš* Klenovec RS – (zool.) strakoš kolesár, *šierni ribár* Hačava RS – (zool.) vodnár potočný, *čierne drozd* Cerovo KRU, *čarni kos* Obišovce PRE¹⁰⁶, *čarni rigov* Vinné MCH – (zool.) drozd čierny, *šierni detel* Hostišovce RS, *šierni lesní řesár* Kraskovo RS¹⁰⁷, *šiarná žóna* Lukovištia RS – (zool.) tesár čierny, *čierna kauka* Ban. Hodruša BŠ, *šiarná vrana* Revúca – (zool.) havran čierny, *šiarni pták* Turčok REV – (zool.) krkavec čierny) a chorôb (*čírna hniloba* Hor. Orešany TRN¹⁰⁸ – choroba viniča, *čérni kašel* Stupava BRA – druh detského kašľa, *čérne osípki* Častá MOD, *čarne poki* Smižany SNV – ovčie kiahne, *čérna zuáteňica* Štefanov SEN – žltáčka vyvolaná upchaním žľčových ciest).

4. červený

Medzi tri najrozsiahléjšie heslá SSN súvisiace s témou tohto článku – čo nie je vôbec prekvapujúce – patrí ešte heslo *červený*. Slovníky význam „červený“ bežne vykladajú slovami ‘majúci farbu ako krv, ako oheň’. Psl. koreň **kras-* si naši predkovia už veľmi dávno nahradili pasívnym participiom „nedoloženého slovesa **červit'*, ktorého východiskom je asi už psl. **červiti* [...] ‘farbiť červom’“ (Králik 2015, s. 103).

Ustálené spojenia s týmto adjektívom značne rozširujú oblasť farebného spektra, ktoré pokrýva, preto by sme pri voľnejšej definícii jeho významu niektoré z nich mohli považovať aj za voľné. Ide najmä o pomenovania či všeobecné označenia istých sort rastlín a ich plodov (*červené krumple* Trakovice HLO, *červené erteple* Skalica¹⁰⁹, *komperi červene* Sokol' KOŠ, *červené ružiaki* Ležiachov MAR¹¹⁰, *červené ružouki* Slovany MAR¹¹¹ – odrody zemiakov, *červená burgiňa* Brodzany TOP¹¹² – druh repy, *červená kapusta* Valentová MAR – tmavobordová, *červená d'ateľina* Čelovce MK – s tmavočervenými kvetmi, *červené hrozni* Vajnory BRA, *červené sorti* Dol. Orešany TRN – tmavoružové, *cecok červeňi* V. Straciny MK, *kozí cecok červeňi* Pukanec LVI, *červená časla* Velčice ZM, *delavára červená* V. Straciny MK, *delavár červeňi* Vajnory BRA, *červeňi muškát* Bernolákovo BRA¹¹³, *červeňi muškátel* Štefanová MOD, *červená chrupka*, *červeňi silván*, *červeňi veltín* Hor. Orešany TRN, *červená dinka* Lišov KRU¹¹⁴, *červeňi otonel* Hor. Orešany TRN¹¹⁵, *strapák červeňi* Častá MOD¹¹⁶,

¹⁰⁶ Doklad z hesla *kos* (SSN1, s. 833 – tam ako voľné spojenie).

¹⁰⁷ Doklad z hesla *lesný* (SSN2, s. 53).

¹⁰⁸ Doklad z hesla *hniloba* (SSN1, s. 585).

¹⁰⁹ Doklad z hesla *pálenica* (SSN2, s. 704).

¹¹⁰ Doklad z hesla *ružiak* (SSN3, s. 797).

¹¹¹ Doklad z hesla *ružovka* (SSN3, s. 798).

¹¹² Doklad z hesla *burgyňa* (SSN1, s. 186).

¹¹³ Doklad z hesla *muškát* (SSN2, s. 223).

¹¹⁴ Doklad z hesla *dynka* (SSN1, s. 423).

¹¹⁵ Doklad z hesla *otonel* (SSN2, s. 673).

¹¹⁶ Doklad z hesla *cirifandel* (SSN1, s. 214).

*burgunské červené Čachtice NMV*¹¹⁷, *červení tokaj Bernolákovo BRA*¹¹⁸ – rôzne tmavoružové sorty viniča (a vína), *červení hlóh Brestovany TRN*¹¹⁹, *červené ribizle Návojevce TOP*¹²⁰, *šervenja ringlótí Revúca*¹²¹ – sorty s červenými plodmi, *červená fizola Sokol' KOŠ*¹²² – červenohnedá, obyč. strakatá, *červená osnačka Lišov KRU* – tmavší kultivar ostnatej pšenice), ale aj niekoľko iných položiek¹²³ (*červená hlína* Dl. Lúka BAR, *červení písek Pata ŠAL* – s červenkastým sfarbením, *červené nebo*¹²⁴ Dúbravka BRA – s výrazne sfarbenými zorami, *červení vlasí Michal'any TRB* – ryšavé, *červená soľ Čelovce MK* – soľ pre dobytok, *červená polévka Nitr. Hrádok NZ* – zapražená zemiaková, *červené maso Štefanov SEN*¹²⁵ – tmavšie druhy mäsa, *červeňí ol'ej Dobrá Niva ZVO* – červená kartúnová látka¹²⁶).

Väčšinu frazém predstavujú expresívne prirovnania ilustrujúce momentálny či trvalejší vzhľad človeka (*šerveňí*¹²⁷ ako *karmažín* Tisovec RS, *červení jag drak Lukáčovce HLO*¹²⁸, *červení jag rak Ratvaj SAB*¹²⁹, *červení jako morák, jako vi-varení*¹³⁰ rak, *jako rozhňevaní kohút Bošáca TRČ*, *červení ani pulák Rochovce ROŽ*, *červení jak Turek Brestovany TRN*, *červení jak tus* Dl. Lúka BAR, *červení jag oheň* Dl. Lúka BAR¹³¹, *červení jak plameň Brezina TRB*, *červení ako rídzik Bobrovec LM*¹³², *červení ako paprika Rakovo MAR*, *červená aňi ruža Nedožery PDZ*, *červení ako pivónia V. Straciny MK*¹³³, *červená jak pijónka Vaďovce MYJ*¹³⁴, *červená jag jablučko Markušovce SNV*, *červení jako jabúňa Papradno PB*¹³⁵, *červená jak kaľina Žakarovce GEL*, *červení jag angl'ija Studenec LVO*¹³⁶, *červená jak pipač Poľ. Kesov NIT*¹³⁷, *šervení ani príšč Sirk REV*¹³⁸, *má šervenja lícá ani paripa Mníšany REV*¹³⁹), nájde sa tu však aj niekoľko iných „farbistých“ výrokov¹⁴⁰:

¹¹⁷ Doklad z hesla *burgundský* (SSN1, s. 186 – tam ako voľné spojenie).

¹¹⁸ Doklad z hesla *čaba* (SSN1, s. 225).

¹¹⁹ Doklad z hesla *otíniť* (SSN2, s. 676).

¹²⁰ Doklad z hesla *ribezľa* (SSN3, s. 598).

¹²¹ Doklad z hesla *ringlota* (SSN3, s. 611).

¹²² Doklad z hesla *pisanyj* (SSN2, s. 802).

¹²³ Spojenie *červení križ* Hlinné VRN s výkladom '(zastar.) sanitné auto' je však zjavne citátové (čo naznačuje aj zaznamenaná fonetická dĺžka) a do slovníka sa nepochybne dostalo nedopatrením.

¹²⁴ V origináli zápis *nebo*.

¹²⁵ Doklad z hesla *mäso* (SSN2, s. 140 – tam s výkladom 'pl'úca hydiny').

¹²⁶ Doklad je v hesle zaradený medzi dvojslovné pomenovania.

¹²⁷ V origináli zápis *červeňí*.

¹²⁸ Doklad z hesla *drak* (SSN1, s. 380).

¹²⁹ Doklad z hesla *rak* (SSN3, s. 514).

¹³⁰ V origináli zápis *vyvarení*.

¹³¹ Doklad z hesla *líce* (SSN2, s. 62).

¹³² Doklad z hesla *rídzik* (SSN3, s. 801).

¹³³ Doklad z hesla *pivónia* (SSN2, s. 809).

¹³⁴ Doklad z hesla *pivonka* (SSN2, s. 809).

¹³⁵ Doklad z hesla *jabľňa* (SSN1, s. 709).

¹³⁶ Doklad z hesla *anglia* (SSN1, s. 66).

¹³⁷ Doklad z hesla *pipač'* (SSN2, s. 799).

¹³⁸ Doklad z hesla *pryšč'* (SSN3, s. 429).

¹³⁹ Doklad z hesla *líce* (SSN2, s. 62).

¹⁴⁰ Prečo sa prvé dva (obsahujúce dvojslovné pomenovanie *červená miš*) nedostali ako frazeologické spojenia k 2. významu, nevedno.

- *rozmnožili sa aňi červené miši* Mošovce MAR – veľmi sa rozmnožili,
- *je jich*¹⁴¹ *jak červených miši* Dúbravka BRA – veľmi veľa,
- *je červení jag múčné vrece* Lukáčovce HLO¹⁴² – (iron.) je veľmi bledý,
- *hnevá ho to jako moráka červené súkno* Bošáca TRČ¹⁴³ – dráždi ho to,
- *ma červeného krala* Sabinov – má menštruáciu,
- *posadził mu červeného kohúta na dom* Bošáca TRČ – podpálil mu ho.

Slovo *červený* sa tiež uplatňuje ako súčasť dvojslovných názvov rastlín (*červeňi dub* Pukanec LVI – (bot.) dub červený, *červená borica* Rozbehy SEN¹⁴⁴ – druh borovice (?), *červení bór* Ludanice TOP, *červeňi smrek* Slov. Ľupča BB, *červení smrk* Turá Lúka MYJ – (bot.) smrekovec opadavý, *brím červení* Brestovec MYJ¹⁴⁵ – druh smrekovca (?), *červená vřba* V. Straciny MK – (bot.) vřba červená, *červená repa* Ľuborča TRČ, *červená cvikla* Slavošovce ROŽ¹⁴⁶ – cvikla, *červená dyňa* Rochovce ROŽ¹⁴⁷, *červená gina* Záblatie TRČ, *červení melón* Tfstie ILA¹⁴⁸ – (bot.) dyňa červená, *červenej mak* Turíčky LUČ – (bot.) mak vlčí, *červení tŕn* Sotina SEN – (bot.) ihlica tŕnistá), húb (*červení kozar* Dl. Lúka BAR – (bot.) masliak obyčajný, *červeňi pán* Králiky BB – (bot.) kozák osikový, *červené nohavice* – (bot.) hríb zrnitohlúbikový), živočíchov (*červená mračka* Dl. Lúka BAR – (zool.) mravec červený, *červená blcha* Trakovice HLO – (zool.) dafnia, *červení kňaz* Bošáca TRČ – (zool.) bzdocha červenohnedá, *červená hrutka* Bziny DK, Necpaly MAR, *červení chvojscik* Remeniny GIR – (zool.) žltouchvost; *šervení strakoš* Vyš. Pokoradz RS – (zool.) hýľ, *šervení dätel* Brusník REV – (zool.) dätel veľký, *šervená miš* Rybník REV – (zool.) potkan, *červená miš* Dúbravka BRA¹⁴⁹ – (zool.) hrdziak hôrny) a chorôb (*červená hniloba* Brestovec MYJ, *červená spala* Hor. Orešany TRN – choroba stromov, viniča).

5. modrý; modrastý

Rozsahom skromnejšie je už heslo *modrý*. Toto slovo s významom ‘majúci farbu ako jasná obloha, ako neväzda’ a zastúpením na časti stredného a západného Slovenska (len zriedkavo na východe) má tiež veľmi priehľadný pôvod – v psl. **modrъ*.

Lexikalizovaných spojení s týmto adjektívom obsahuje SSN pomerne málo (*modrí fl'ak* Beňuš BRE, *modrí flek* Čanikovce MOD – výron krvi pod kožou, *modrina*, *portugál modrí* Gajary MAL – tmavá sorta viniča, *modrí grumbír* Štefanov SEN – sorta zemiakov s modrastou šupkou) a frazeologických ešte menej (*modrí jak nebo*¹⁵⁰ Kuchyňa MAL – veľmi, *zňiezď modruo z ňeba* Rim. Píla RS – splniť každé želanie), ich počet však trochu dopĺňajú dvojslovné názvy vtákov (*modrá vrana* Ružindol TRN – (zool.) krakľa belasá, *modrí ribárik* Beňuš BRE, *modrastí*

¹⁴¹ V origináli zápis *jih*.

¹⁴² Doklad z hesla *múka*, prihn. *múčny* (SSN2, s. 217).

¹⁴³ Doklad z hesla *hnevať* (SSN1, s. 583).

¹⁴⁴ Doklad z hesla *borica* (SSN1, s. 145).

¹⁴⁵ Doklad z hesla *brím* (SSN1, s. 164).

¹⁴⁶ Doklad z hesla *cvikla* (SSN1, s. 226).

¹⁴⁷ Doklad z hesla *dyňa* (SSN1, s. 423).

¹⁴⁸ Doklad z hesla *melón* (SSN2, s. 150).

¹⁴⁹ Doklad z hesla *myš* (SSN2, s. 230).

¹⁵⁰ V origináli zápis *nebo*.

ribár Breziny ZVO – (zool.) rybárík riečny) a chemickej látky (*modrá skalica* Podmanín PB, *modri kamínek* Geraltov SAB, *modrí kamenček* Hor. Strehová MK¹⁵¹, *modrí ľiados* Ležiachov MAR, *modrí ledek* Závod MAL – modrá skalica, (chem.) síran meďnatý).

6. plavý

Lexéma *plavý* ‘majúci svetlú (bledožltú, bledohnedú, sivú a pod.) farbu’ je takmer výlučne stredoslovenskou záležitosťou (len zriedkavo ho nachádzame aj na západnom Slovensku), hoci jej základ je starý – psl. **polvb*.

Napriek tomu má „na konte“ celkom pôsobivú zbierku dvojslovných pomenovaní¹⁵² vtákov (*plavej drozd* Ozdín LUČ, *puaví drozd* Stupava BRA – (zool.) drozd plavý, *plaví d'ateľ* Rim. Píla RS, *plavá žlna* Žiar n. Hron. KRE – (zool.) žlna sivá, *plaví muchárik* Banky BŠ – (zool.) muchárik sivý, *plavá pinka* České Brezovo RS, *plaví stehlík* Tisovec RS – (zool.) pinka, *plaví ribár* České Brezovo RS, *plaví ribárík* Žiar n. Hron. KRE – (zool.) vodnár (?)¹⁵³, *plavá vrana* Revúca – (zool.) vrana obyčajná).

7. Iné adjektívne heslá s primárnym významom farebného príznaku

Podobné (znením aj významom) adjektívum *popolavý/popolatý* ‘majúci farbu ako popol, sivý’ má základ v psl. **popelb* a je rozšírené po celom Slovensku, hoci niekde môže byť menej frekventované.

SSN ho zachytil aj ako súčasť jedného lexikalizovaného spojenia *popelaví moch* Rozbehy SEN s významom ‘lišajník’ a dvojslovného názvu vtáka *popolaví muchárik* Zlatno ZM – (zool.) muchárik sivý.

Stredoslovenské *plamenný* ‘majúci farbu ako plameň, červenožltý’ (odvodené od psl. **polmy*), s ktorým sa v spisovnom jazyku v tomto význame nestretáme, sa dostalo do dvojslovného pomenovania *plamená sova* Bátovce LVI označujúceho plamienku driemavú.

V nárečiach nevelmi rozšírené *fialový* ‘majúci farbu ako fialka, modročervený’, pochádzajúce zo strhнем. základu *vīal*.¹⁵⁴, nachádzame v dvojslovnom názve ozdobnej rastliny *fijaloví*¹⁵⁵ *koreň* Štefanov SEN označujúcom kosatec florentský.

Pre kompletnosť¹⁵⁶ spomeňme ešte heslá *bledočervený* (< psl. **blęd-*), *karmazínny*¹⁵⁷ (< pravdepodobne maď. *karmazsin*¹⁵⁸) a *pálený* (< psl. **pal-* < **pol-*), ktoré ukrývajú po jednom ustálenom slovnom spojení (*bledočervená časla* Siladice HLO – ružová sorta viniča (a vína), *karmažene bandurki* Dl. Lúka BAR – sorta zemniakov, *pálení kúň* Rozbehy SEN – s bledou hrdzavohnedou srst'ou), a heslá *bury*

¹⁵¹ Doklad z hesla *kamenček* (SSN1, s. 740 – tam ako voľné spojenie).

¹⁵² V slovníku sú spracované po značke „lexikalizované spojenia“.

¹⁵³ Výklad SSN je pri danom adjektíve trochu podozrivý, možno to bude iný vták (rybár sivý? volavka popolavá?).

¹⁵⁴ Základom príbuzné adjektívum *fialkový* sa používa v názvoch rastlín *fijalkoví koreň* Turč. Peter MAR – (bot.) kosatec florentský, *fijaukoví gbez* Stupava BRA – (bot.) orgován obyčajný (fialkastý variant). Vzhľadom na výklad v príslušnom hesle – ‘pripomínajúci fialku (farbou, vôňou)’ (SSN1, s. 446) – ho však uvádzame len na okraj.

¹⁵⁵ Systémovo by sme v danej lokalite očakávali skôr *fijačoví*, prieskum však ukázal rozkývanosť.

¹⁵⁶ Spojenie *svetlá ňebová* Vieska n. Žit. ZM, spracované v hesle *nebový* (SSN2, s. 394) ako lexikalizované s významom ‘jasnobelasá’, však považujeme za voľné.

¹⁵⁷ Vzhľadom na skutočnú nárečovú podobu si táto štandardizácia zrejme vyžiada opravu.

¹⁵⁸ Podrobnejšie pozri EWU1, s. 700.

‘tmavosivý, popolavý’ (< možno už psl. **burъ*¹⁵⁹) a *požltastý* ‘žltkastý, nažltnutý’ (< psl. **žblt-*) s dvojslovnými pomenovaniami vtákov *burí ribár* Čierny Balog BRE – (zool.) vodnár potočný a *požltaví daťel* Švermovo BRE – (zool.) žlna sivá.

8. ružový

Hoci z frekvenčného hľadiska možno namietat, význam ‘majúci farbu ako kvet divej ruže, bledočervený, červenkastý’ považujeme za sekundárny a aj SSN ho uvádza až ako druhý. Jeho základom je samozrejme slovo *ruža* z lat. *rosa*¹⁶⁰.

Toto adjektívum nachádzame v nárečiach na celom území Slovenska, nuž nečudo, že si našlo svoje uplatnenie vo viacerých farbou motivovaných názvoch sort rastlín a ich plodov (*ružové ružiaki* Ležiachov MAR, *ružové krumpke* Ružindol TRN, Nitr. Hrádok NZ, *ružové krumpole* Pernek MAL, *ružové erteple* Hlboké SEN, *ružove komperi* Sokol KOŠ – sorty zemiakov, *ružovie fajti* Pukanec LVI – sorty viniča s ružovou šupkou a bielou dužinou, *ružová sorta* Čachtice NMV, *ružoví strapák* Radošina NIT, *ňemčog ružoví*, *časla ružová*, *delavára ružová*, *konkordija ružová*, *kadar-ka ružová*, *veltlín ružoví* Pukanec LVI – rôzne ružové sorty viniča (a vína), *ružová paprika* Revúca – mletá sladká al. neštipľavá svetlejšej farby), ako aj v dvojslovnom názve rastliny (*ružové iskrički* Stupava BRA – (bot.) smolnička obyčajná).

9. hrdzavý

Ďalším slovom, ktoré na väčšine nášho územia má aj význam farby, je *hrdzavý* ‘majúci farbu ako hrdza, červenohnedý, ryšavý’, vychádzajúce z psl. **rъdja*. SSN ho v tomto význame dokladá vetami:

- *Tam bolejšej tej močilá [...] s takou červenou vodou, rejdzavou* Lešť MK,
- *Dzetko mali zrdzavé vlasi* Vištuk MOD.

Žiaľ, materiál slovníka zachytil len jedno ustálené spojenie s touto lexémou, a to dvojslovný názov nočného vtáka *hrdzavá sova* Čierny Balog BRE – (zool.) sova obyčajná.

10. dymný

Od psl. **dymъ* odvodené *dymný* tiež druhý význam ‘majúci farbu ako dym, sivý’, hoci práve v tomto význame je doložené iba ustálenými slovnými spojeniami (*dimne slívi* Dl. Lúka BAR – sorta nevelkých skorých sliviek) a dvojslovnými názvami (*dimná lastovička* Košťany n. Tur. MAR, *dimna lastouka* Oreské MCH, *dimná vidláška*¹⁶¹ Lukovištia RS – (zool.) beloritka obyčajná (?)¹⁶²).

11. plesnivý

Posledným doteraz publikovaným heslom – adjektívom označujúcim (aj) farebný príznak, ktoré nás z pohľadu predmetu článku môže zaujímať¹⁶³, je možno trochu nečakane slovo *plesnivý* (vychádzajúce z psl. **plěsnь*), ktoré v spojeniach *plesňivé vlasi* Papradno PB, *plesňiví kvôň* Dubnica n. Váh. ILA nadobúda význam ‘sivobiely’. To sa odrazilo aj v intenzifikačných prirovnaniach (*plesňiví jako kočka, jako miš* Bošáca TRČ).

¹⁵⁹ Podrobnejšie pozri SP1, s. 453; Anikin 2011, s. 197.

¹⁶⁰ Podrobnejšie pozri Králik 2015, s. 516 – 517.

¹⁶¹ V origináli zápis *vidláška*.

¹⁶² SSN udáva význam ‘lastovička’.

¹⁶³ Frazéma (*misímo robiť*,) *kobi ohňivá voda z ňeba padala* Klenovec RS ‘za každých okolností’ v hesle *ohnivý* (SSN2, s. 575) je podľa nás k významu ‘zafarbený ako oheň, ohnivočervený’ zaradená neprávom.

12. sirkový

Ostatné adjektíva s významom farebného príznaku (doteraz nepublikované ako heslá¹⁶⁴), ktoré v SSN nachádzame v ustálených spojeniach, sme sa rozhodli usporiadať abecedne. Prvým z nich je slovo *sirkový* ‘žltý; bledožltý’, ktorého základ treba hľadať v psl. **sěra* ‘síra’¹⁶⁵. V nárečiach sa používa (aj) na označenie sorty *cirková fazula* Návojovce TOP¹⁶⁶.

13. sivý

Bohatšie je zastúpená lexéma *sivý* ‘majúci farbu ako popol’ (< psl. **sivъ*). V SSN sme ju našli v niekoľkých lexikalizovaných spojeniach (*burguncké sivé* Hor. Orešany TRN¹⁶⁷, *oportó sivuo* Zombor MK¹⁶⁸ – rôzne svetlé sorty viniča (a vína)) a dvojslovných názvoch vtákov (*siví ribár* Krupina¹⁶⁹ – (zool.) volavka, *siví ribárik* Revúca¹⁷⁰ – (zool.) trasochvost), ale najmä vo frazeologizmoch:

- *ma síve oči jak kot* Dl. Lúka BAR¹⁷¹ – výrazne sivé,
- *človek šivi, rozum krivi* Dl. Lúka BAR¹⁷² – starý človek ťažkopádnejšie premýšľa, pomalšie myslí,
- *hijó, sivá, kolo plota, akí bouj obet, taká bude robota* Krivá DK¹⁷³ – (žart.) bez poriadnej stravy/krmu nemožno očakávať veľké výkony.

14. svetlý

Adjektívum *svetlý* (odvodenina od psl. **světlъ* ‘jas’) má v nárečiach na relevantnej časti nášho územia aj význam ‘modrý’ (čo najlepšie dokazuje veta *Ľebola tá tuška tmavosvetlá, bola ňebová* Návojovce TOP¹⁷⁴).

V tomto význame našlo uplatnenie aj v ustálených slovných spojeniach (*burguncké svetlé* Hor. Orešany TRN¹⁷⁵ – sorta viniča (a vína), *svetlej mak* Čelovce MK¹⁷⁶ – sorta maku, *svetlé krumple* Brestovany TRN¹⁷⁷ – sorta zemiakov, *svetlá gulka* Štefanov SEN¹⁷⁸ – belasé farbivo do škrobu na bielizeň), v dvojslovných názvoch rastlín (*svetlá kúkol* Nitr. Hrádok NZ¹⁷⁹ – (bot.) nevädza poľná, *svetlá lalija* Bošáca TRČ, *svietuá leluja* Hlboké SEN¹⁸⁰ – (bot.) kosatec), *svietuáj gbez* Hlboké SEN¹⁸¹ – (bot.) orgován obyčajný (modrastý variant), vtáka (*svetlí ribár* Necpaly

¹⁶⁴ Heslo *cirkový* (SSN1, s. 215) vzniklo v dôsledku chybnéj štandardizácie heslového slova.

¹⁶⁵ Porov. Machek 1968, s. 544; Králik 2015, s. 531.

¹⁶⁶ Slovné spojenie *sirková farba* Štefanov SEN, riešené v hesle *farba* (SSN1, s. 439) ako lexikalizované s výkladom ‘citrónová, žltá’, však zrejme treba chápať ako voľné.

¹⁶⁷ Doklad z hesla *burgundský* (SSN1, s. 186 – tam ako voľné spojenie).

¹⁶⁸ Doklad z hesla *oportó* (SSN2, s. 629 – tam ako voľné spojenie).

¹⁶⁹ Doklad z hesla *rybár²* (SSN3, s. 799).

¹⁷⁰ Doklad z hesla *rybárik* (SSN3, s. 800).

¹⁷¹ Doklad z hesla *oko* (SSN2, s. 590).

¹⁷² Doklad z hesla *rozum* (SSN3, s. 755).

¹⁷³ Doklad z hesla *obed* (SSN2, s. 466 – ‘ak sa človek nenaje, jeho výkon je nižší’) a *robota* (SSN3, s. 626 – ‘koňa treba dobre chovať, aby bol výkonný’).

¹⁷⁴ Doklad z hesla *nebový* (SSN2, s. 394).

¹⁷⁵ Doklad z hesla *burgundský* (SSN1, s. 186 – tam ako voľné spojenie).

¹⁷⁶ Doklad z hesla *mak¹* (SSN2, s. 113).

¹⁷⁷ Doklad z hesla *chlpatý* (SSN1, s. 665).

¹⁷⁸ Doklad z hesla *gulka* (SSN1, s. 521).

¹⁷⁹ Doklad z hesla *kúkol* (SSN1, s. 903).

¹⁸⁰ Doklady z hesla *lalia* (SSN2, s. 22).

¹⁸¹ Doklad z hesla *gbez* (SSN1, s. 486 – tam ako voľné spojenie).

MAR¹⁸², *svetlí ribárik* Žiar n. Hron. KRE¹⁸³ – (zool.) rybárik riečny) a chemickej látky (*svetlí kámenčok* Dol. Strehová MK¹⁸⁴, *svetlí liadek* Podmanín PB¹⁸⁵ – modrá skalica, (chem.) síran meďnatý), ale aj v expresívnych prirovnaniach (*svetlí ako ňebo* Dražovce NIT¹⁸⁶, (*tag_o zbil, že ból*) *svetlí jak futa* Bzince p. Jav. NMV¹⁸⁷).

15. šedivý

Slovo *šedivý* ‘sivý’, na ktoré v spisovnom jazyku niektorí trocha „zazerajú“, má psl. základ *šědvъ-. SSN ho nateraz zachytáva iba v dvojslovnom pomenovaní vtáka (*šediví ribár* Klenovec RS¹⁸⁸ – (zool.) volavka) a v dvoch výrokoch s ťažko extrahovateľným frazeologickým (či lexikalizovaným?) spojením:

- *Vidíš ju, huava šedzivá!* Kuchyňa MAL¹⁸⁹ – koná neprimerane svojmu veku,
- *Do šedivieho chlapa tá mám rádiť?!* Krivá DK¹⁹⁰ – musíš sa osamostatniť od rodičov.

16. zelený

Oveľa využívanejším adjektívom (vzhľadom na tému článku), ktoré v SSN zatiaľ nemajú vlastné heslo, je lexéma *zelený* ‘majúci farbu ako svieža tráva, ako smaragd’, kontinuant psl. *zelenъ.

Publikovaný materiál SSN ju dokladá v mnohých lexikalizovaných spojeniach (*zelené hrozno* Tesáre TOP – svetlé sorty viniča, *zelení muškát* Kuchyňa MAL, *zelení muškátel* Slov. Grob MOD¹⁹¹, *zelení cilifandl* Jur p. Brat. BRA¹⁹², *zelení rizling* Žemberovce LVI¹⁹³ – rôzne svetlé sorty viniča (a vína), *zelená kožovka* Dol. Súča TRČ¹⁹⁴ – sorta jablone (a jablák), *zelená fazula* Kunov SEN¹⁹⁵, *želena pasulka* Sobrance¹⁹⁶, *zelení bvab* Revúca¹⁹⁷, *zeleň hrach* Pukanec LVI¹⁹⁸ – celé (obyč. nezrelé) strúčiky, *zelení patružlín* Ludanice TOP¹⁹⁹, *želena petruška* Torysa SAB²⁰⁰, *zelená vňať* Sklabiná MK²⁰¹ – petržlenová vňať, *želena konopa* Brezina TRB²⁰² – samičia, *zelená krma* Brestovany TRN²⁰³ – čerstvé rastliny ako krmivo, *zelení prút* Lapáš NIT²⁰⁴ –

¹⁸² Doklad z hesla *rybár*² (SSN3, s. 799).

¹⁸³ Doklad z hesla *rybárik* (SSN3, s. 800).

¹⁸⁴ Doklad z hesla *páčovat'* (SSN2, s. 690).

¹⁸⁵ Doklad z hesla *liadok* (SSN2, s. 60 – tam ako voľné spojenie).

¹⁸⁶ Doklad z hesla *nebo* (SSN2, s. 393).

¹⁸⁷ Doklad z hesla *futa* (SSN1, s. 469).

¹⁸⁸ Doklad z hesla *rybár*² (SSN3, s. 799).

¹⁸⁹ Doklad z hesla *hlava* (SSN1, s. 570).

¹⁹⁰ Doklad z hesla *riadiť*² (SSN3, s. 594).

¹⁹¹ Doklady z hesla *muškát* (SSN2, s. 223).

¹⁹² Doklad z hesla *cirifandel* (SSN1, s. 214).

¹⁹³ Doklad z hesla *rizling* (SSN3, s. 619 – v origináli zápis *rizlink*).

¹⁹⁴ Doklad z hesla *kožovka*¹ (SSN1, s. 855 – tam ako voľné spojenie).

¹⁹⁵ Doklad z hesla *dinstovať* (SSN1, s. 315).

¹⁹⁶ Doklad z hesla *hahaj* (SSN1, s. 534).

¹⁹⁷ Doklad z hesla *fel'at'* (SSN1, s. 443).

¹⁹⁸ Doklad z hesla *hrachovka* (SSN1, s. 618).

¹⁹⁹ Doklad z hesla *petružlen* (SSN2, s. 782).

²⁰⁰ Doklad z hesla *petruška* (SSN2, s. 782 – tam ako voľné spojenie).

²⁰¹ Doklad z hesla *nádievka* (SSN2, s. 254).

²⁰² Doklad z hesla *rodiť* (SSN3, s. 633).

²⁰³ Doklad z hesla *prijaviť* (SSN3, s. 325).

²⁰⁴ Doklad z hesla *rafia*¹, prihn. *rafijka* (SSN3, s. 498).

(vin.) štep (?), *Zelení štvrtek* Brezová p. Brad. MYJ²⁰⁵ – deň pred Veľkým piatkom, *zelená robota* Vinosady MOD, *zelené roboti* Rača BRA – (vin.) jarné práce, *zelená kopačka* Jur p. Brat. BRA²⁰⁶, *kopat pod zelené* Siladice HLO²⁰⁷ – (vin.) (vykonávať) plytké kopanie, okopávanie počas vegetačného obdobia) vrátane viacslovných názvov rastlín (*zelení dub* Pukanec LVI²⁰⁸ – druh duba (?), *zelení navratek* Torysa SAB²⁰⁹ – (bot.) vratič obyčajný), vtákov a hmyzu (*zelení ribár* Klenovec RS²¹⁰, *zelení ribarik* Závadka SAB²¹¹ – (zool.) rybárík riečny, *zelení lesní tesár* Kraskovo RS²¹² – (zool.) žlna zelená, *zelení kuoň* Lazy p. Makytou PCH²¹³, *zelenej koňik* Devičie KRU²¹⁴, *zelení koňiček* Stupava BRA²¹⁵ – (zool.) koník al. (zool.) kobylka), choroby (*zelená hniloba* Hor. Orešany TRN²¹⁶ – choroba viniča) a chemickej látky (*zelení ledek* Bošáca TRČ²¹⁷ – zelená skalica, (chem.) síran železnatý).

Okrem toho ju môžeme nájsť v intenzifikačných prirovnaniach použiteľných aj pri opise vzhľadu človeka (*zelení jak čížik* Bzince p. Jav. NMV²¹⁸, *zelení jak krušina* Lukáčovce HLO²¹⁹, *zelení jak krut* Brestovany TRN²²⁰, *zelení jak lebeda* Jablonové MAL²²¹, *zelení jag líšce* Markušovce SNV²²², *zelená jag rozmarija* Markušovce SNV²²³, *zelení ako ruta* Rim. Píla RS²²⁴), ale aj v iných frazémach (*otpadél jěj viéneg zelení* Bzince p. Jav. NMV²²⁵ – stratila panenstvo, *koze sa ždi sňiva o zelenom patružlíne* Ludanice TOP²²⁶ – človek často myslí na predmet svojej túžby, *čo je v le'te zelenuo, to je v zime zed'enuo* Blatnica MAR²²⁷ – človek si výživu na zimu musí zaobstarávať už v lete).

17. zlatý

V tomto výpočte neobídeme ani adjektívum *zlatý* (< psl. **zoltъ*) s významom 'majúci farbu ako zlato'²²⁸, keďže je zachytené v dvojslovných názvoch rastlín

²⁰⁵ Doklad z hesla *konfirmácia* (SSN1, s. 811).

²⁰⁶ Doklad z hesla *kopačka*¹ (SSN1, s. 819).

²⁰⁷ Doklad z hesla *kopat*¹ (SSN1, s. 821 – v origináli zápis *kopad*).

²⁰⁸ Doklad z hesla *dub* (SSN1, s. 402 – tam ako voľné spojenie).

²⁰⁹ Doklad z hesla *navratok*¹ (SSN2, s. 383).

²¹⁰ Doklad z hesla *rybár*² (SSN3, s. 799).

²¹¹ Doklad z hesla *rybárík* (SSN3, s. 800 – v origináli zápis *zelení*).

²¹² Doklad z hesla *lesný* (SSN2, s. 53 – v origináli zápis *zelení*).

²¹³ Doklad z hesla *kôň* (SSN1, s. 851 – „obyč. ako dvojslovný názov“).

²¹⁴ Doklad z hesla *koník* (SSN1, s. 814).

²¹⁵ Doklad z hesla *koníček* (SSN1, s. 812 – tam ako voľné spojenie).

²¹⁶ Doklad z hesla *hniloba* (SSN1, s. 585).

²¹⁷ Doklad z hesla *liadok* (SSN2, s. 60 – v origináli zápis *ledeg*).

²¹⁸ Doklad z hesla *čížik* (SSN1, s. 268).

²¹⁹ Doklad z hesla *krušina* (SSN1, s. 892).

²²⁰ Doklad z hesla *krut*² (SSN1, s. 892).

²²¹ Doklad z hesla *loboda* (SSN2, s. 78 – v origináli zápis *jag*).

²²² Doklad z hesla *lístie* (SSN2, s. 74).

²²³ Doklad z hesla *rozmaria* (SSN3, s. 708).

²²⁴ Doklad z hesla *ruta* (SSN3, s. 794 – v origináli zápis *zelení*).

²²⁵ Doklad z hesla *odpadnúť*¹ (SSN2, s. 543).

²²⁶ Doklad z hesla *petržlen* (SSN2, s. 782).

²²⁷ Doklad z hesla *leto* (SSN2, s. 57 – v origináli zápis *zedenuo*).

²²⁸ Zaujímavosťou je, že hoci tento význam dnes vnímame len ako sekundárny popri základnom 'vyrobený zo zlata', zhoduje sa s významom psl. **zoltъ*, od ktorého psl. **zolto* je len odvodeninou (pôv. tvarom stredného rodu, porov. Králik 2015, s. 686).

a ich plodov (*parmena zlatá* Laskomerské BB, *zlatá parmata* Vaďovce MYJ²²⁹ – sorta jablone (a jablák), *zlatej déžd'* Málinec LUČ²³⁰ – (bot.) štedrec al. (bot.) zlatovka)

18. žltý

Završujúc náš zoznam takmer symbolicky písmenom Ž dostávame sa k slovu *žltý* 'majúci farbu ako kvet púpavy, ako žltok', kontinuantu psl. *žlтъ. V texte prvých troch zväzkov je bohato zastúpené v ustálených slovných spojeniach.

V texte prvých troch zväzkov sa nám toto adjektívum podarilo identifikovať v množstve lexikalizovaných spojení (*žltí muškát* Jur p. Brat. BRA²³¹, *žltí otonel* Hor. Orešany TRN²³² – svetlé sorty viniča (a vína), *žutá kožovka* Dol. Súča TRČ²³³ – sorta jablone (a jablák), *žlté slivki* Turč. Peter MAR²³⁴, *žotia ringlota* Revúca²³⁵ – druhy sliviek, *žolta repa* Slov. Volová HUM²³⁶, *žltá burgiňa* Brusno PDZ²³⁷, *burgula žltá* Martin n. Žit. ZM²³⁸ – druh kímnej repy, *žotá diňa* Kalinovo LUČ²³⁹ – druh dyne, *žuti melón* Tŕstie ILA²⁴⁰ – melón cukrový, *žutá cibula* Vaďovce MYJ²⁴¹ – druh cibule, *žolta fizola* Sokol' KOŠ²⁴² – so žltými zrnami, *žolti gris* Hranovnica POP²⁴³ – kukuričná kaša, *žulta hlina* Dl. Lúka BAR²⁴⁴, *žltá zem* Dol. Ďur VRB²⁴⁵ – íl al. ílovitá hlina, *žltí piesek* Pata ŠAL²⁴⁶ – so žltkastým sfarbením) vrátane dvojslovných názvov rastlín (*žltá lucerka* Kociha RS, *žutá lucerňa* Dol. Mariková PB, *žolta lucerna* Torysa SAB²⁴⁷ – (bot.) komonica lekárska, *žltvo kvietä* Párnica DK²⁴⁸ – (bot.) iskerník prudký, *žoltej kvet* Turičky LUČ²⁴⁹ – (bot.) zemežľč, *žolti koreň* Rozhanovce KOŠ²⁵⁰ – (bot.) horec žltý, *žltí králik* Kociha RS²⁵¹ – (bot.) vratič obyčajný, *žolte kolačky* Spiš. Podhradie LVO²⁵² – (bot.) slez nebadaný, *žolti nochcik* Spiš. Štvrtok LVO²⁵³ – (bot.) nechtík lekársky, *žutá zacelinka* Záriečie PCH²⁵⁴ –

²²⁹ Doklady z hesla *parmena* (SSN2, s. 737 – tam ako voľné spojenia).

²³⁰ Doklad z hesla *dážd'* (SSN1, s. 298).

²³¹ Doklad z hesla *muškát* (SSN2, s. 223).

²³² Doklad z hesla *otonel* (SSN2, s. 673).

²³³ Doklad z hesla *kožovka*¹ (SSN1, s. 855 – tam ako voľné spojenie).

²³⁴ Doklad z hesla *pukavý* (SSN3, s. 449).

²³⁵ Doklad z hesla *ringlota* (SSN3, s. 611).

²³⁶ Doklad z hesla *repa* (SSN3, s. 575).

²³⁷ Doklad z hesla *burgiňa* (SSN1, s. 186).

²³⁸ Doklad z hesla *burgul'a* (SSN1, s. 186).

²³⁹ Doklad z hesla *dyňa* (SSN1, s. 423).

²⁴⁰ Doklad z hesla *melón* (SSN2, s. 150).

²⁴¹ Doklad z hesla *cibul'a* (SSN1, s. 205).

²⁴² Doklad z hesla *červený* (SSN1, s. 254).

²⁴³ Doklad z hesla *gris* (SSN1, s. 512).

²⁴⁴ Doklad z hesla *hlina* (SSN1, s. 576 – v origináli zápis *hlina*).

²⁴⁵ Doklad z hesla *prehodiť* (SSN3, s. 146).

²⁴⁶ Doklad z hesla *piesok* (SSN2, s. 787).

²⁴⁷ Doklady z hesla *lucerka* (SSN2, s. 91).

²⁴⁸ Doklad z hesla *kviet'a* (SSN1, s. 925).

²⁴⁹ Doklad z hesla *kvet* (SSN1, s. 924).

²⁵⁰ Doklad z hesla *koreň* (SSN1, s. 828).

²⁵¹ Doklad z hesla *králik*² (SSN1, s. 864).

²⁵² Doklad z hesla *kolačik* (SSN1, s. 798).

²⁵³ Doklad z hesla *nechtik*² (SSN2, s. 404 – tam ako voľné spojenie).

²⁵⁴ Doklad z hesla *d'atelinka* (SSN1, s. 297).

(bot.) bôľhoj lekársky, *žulti brušek* Petrovany PRE²⁵⁵ – (bot.) podbeľ liečivý, *žolti rostopaš* Dl. Lúka BAR²⁵⁶ – (bot.) mlieč, *žutá kačička* Kubrica TRČ²⁵⁷ – (bot.) prvosienka jarná, *žltá ruža* Trstín TRN²⁵⁸ – (bot.) žltohlav európsky, *žutá lalija* Vaďovce MYJ²⁵⁹ – (bot.) kosatec, *žutá narciska* Chochoľná TRČ²⁶⁰, *žltá ružička* Pukanec LVI²⁶¹ – (bot.) narcis žltý, *žltuo jemelo* Pukanec LVI²⁶² – (bot.) imelovec európsky a vtákov (*žltá pinka* Zlatno ZM²⁶³ – (zool.) pinka obyčajná, *žolta hrutka* Markušovce SNV²⁶⁴ – (zool.) strnádka).

Našli sme ho však aj v niekoľkých intenzifikačných prirovnaniach (*žltí ako kráľik* Rim. Píla RS²⁶⁵, *žolti jak pupava* Markušovce SNV²⁶⁶, *žótuški ani tod lotač* Sása REV²⁶⁷, (*tvár*) *žltá ako pergament* Kráľiky BB²⁶⁸) a v jednej motivačne nepriehľadnej, no zaujímavej frazéme (*má žutú notu* Brodské SKA²⁶⁹ – zle spieva).

Záver

Publikovaný materiál SSN nás neustále presviedča, aké pestré možnosti vyjadrovania naše nárečia majú a poskytujú. Dúfame, že sa nám v tomto článku podarilo nielen sústrediť bohatú (a nateraz komplexnú) materiállovú základňu ďalšieho skúmania ustálených slovných spojení obsahujúcich tematicky vymedzené adjektíva, ale aj vytvoriť zaujímavú alternatívu farebnej kytice pre súčasnú vedeckú redaktoriku uvedeného slovníka.

Skratky okresov:

BÁN – Bánovce nad Bebravou
 BAR – Bardejov
 BB – Banská Bystrica
 BRA – Bratislava
 BRE – Brezno
 BŠ – Banská Štiavnica
 DK – Dolný Kubín
 GEL – Gelnica
 GIR – Giraltovce
 HLO – Hlohovec
 HUM – Humenné
 HUR – Hurbanovo

ILA – Ilava
 KOŠ – Košice
 KRE – Kremnica
 KRU – Krupina
 LM – Liptovský Mikuláš
 LUČ – Lučenec
 LVI – Levice
 LVO – Levoča
 MAL – Malacky
 MAR – Martin
 MCH – Michalovce
 MK – Modrý Kameň

²⁵⁵ Doklad z hesla *bruško* (SSN1, s. 172).

²⁵⁶ Doklad z hesla *rostopaš* m. (SSN3, s. 748 – tam ako voľné spojenie).

²⁵⁷ Doklad z hesla *kačička* (SSN1, s. 731 – tam ako voľné spojenie).

²⁵⁸ Doklad z hesla *ruža* (SSN3, s. 796).

²⁵⁹ Doklad z hesla *lalia* (SSN2, s. 22).

²⁶⁰ Doklad z hesla *narciska* (SSN2, s. 342 – tam ako voľné spojenie).

²⁶¹ Doklad z hesla *ružička* (SSN3, s. 797).

²⁶² Doklad z hesla *imelo* (SSN1, s. 703 – tam ako voľné spojenie).

²⁶³ Doklad z hesla *pinka* (SSN2, s. 797).

²⁶⁴ Doklad z hesla *hrutka* (SSN1, s. 634).

²⁶⁵ Doklad z hesla *kráľik*² (SSN1, s. 864).

²⁶⁶ Doklad z hesla *pupava* (SSN3, s. 457).

²⁶⁷ Doklad z hesla *lotač* (SSN2, s. 87).

²⁶⁸ Doklad z hesla *pergamen* (SSN2, s. 774).

²⁶⁹ Doklad z hesla *nóta* (SSN2, s. 453).

MOD – Modra	SAB – Sabinov
MYJ – Myjava	SEN – Senica
NÁM – Námestovo	SKA – Skalica
NB – Nová Baňa	SNV – Spišská Nová Ves
NIT – Nitra	ŠAL – Šaľa
NMV – Nové Mesto nad Váhom	TOP – Topoľčany
NZ – Nové Zámky	TRB – Trebišov
PB – Považská Bystrica	TRČ – Trenčín
PDZ – Prievidza	TRN – Trnava
PCH – Púchov	TRS – Trstená
PIE – Piešťany	VRB – Vrábľa
POP – Poprad	VRN – Vranov
PRE – Prešov	ZM – Zlaté Moravce
REV – Revúca	ZVO – Zvolen
ROŽ – Rožňava	ŽIL – Žilina
RS – Rimavská Sobota	

Bibliografia

ANIKIN, Aleksandr Jevgenievič: Russkij etimologičeskij slovar. Vypusk 5. Buba I – bakštaf. Moskva: Znak 2011. (= Аникин, Александр Евгеньевич: Русский этимологический словарь. Выпуск 5. Буба I – вакштаф. Москва: Знак 2011.) 344 s. ISBN 978-5-9551-0484-3

EWU1 – Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band 1. A – Kopp. Ed. L. Benkő. Budapest: Akadémiai kiadó 1992. 794 s. ISBN 963-05-6227-8.

KRÁLIK, Ľubor: Stručný etymologický slovník slovenčiny. Bratislava: Veda 2015. 704 s. ISBN 978-80-224-1493-7.

MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. 2., opr. a dopl. vyd. Praha: Academia, nakladatelství Československé akademie věd 1968. 868 s.

SP1 – Słownik prasłowiański. Tom I. A – B. Red. F. Sławski. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk 1974. 487 s.

SSN1 – Slovník slovenských nářečí. I. A – K. Ved. red. I. Ripka. Bratislava: Veda 1994. 936 s. ISBN 80-224-0183-8.

SSN2 – Slovník slovenských nářečí. II. L – P (povzchádzať). Ved. red. I. Ripka. Bratislava: Veda 2006. 1066 s. ISBN 80-224-0900-6.

SSN3 – Slovník slovenských nářečí. III. P (poza) – R. Ved. red. A. Ferenčíková. Bratislava: Veda 2021. 816 s. ISBN 978-80-224-1905-5.

II.

INÉ SLOVANSKÉ NÁREČIA

Восточнославянские континуанты **pelva* по материалам ОЛА

Николай Павлович Антропов
Институт языкознания имени Якуба Коласа
НАН Беларуси, Минск

East Slavic continuants **pelva* based on SLA materials

The article, based on SLA materials (volume 9 of the Phonology and Grammar Series of *The Slavic Linguistic Atlas*, Map No. 62 **pelva*), revises the traditional view of the pleophonic transformation of interconsonant Proto-Slavic diphthonic combinations of liquid consonants with *o* and *e* of the **telt* model which were the least consistent in their results as compared to other similar cases. Along with what was expected in accordance with a similar “deployment” of pleophony in **tert > teret*, that is, the development of pleophonic combinations *telet* with *l (= l)*, which indeed exist as isolated cases in the general background, regular continuants **telt > tolot*, in which the liquid consonant has changed into *l* as a result of regressive assimilation to the subsequent hard consonant appear (with a rather particular intermediate stage **telt > telot*, caused by the quality of the initial consonant). However, it appears that in some cases the direction of influence in the combination **telt* was progressive: a soft initial consonant contributed to the preservation of *e* with a subsequent influence on the quality of *l*, resulting in the glide that appeared after *l* being front, unrounded and clearing up into a vowel of complete formation of the same quality. The article proves, on the material of the East Slavic (mainly Russian dialectal) continuants **pelva*, that the development of pleophony in the East Slavic languages according to the **telt > telet/telot* model is as natural as the **telt > tolot* transition that has been postulated so far in the literature, especially educational literature.

Keywords: East Slavic pleophony, regressive/progressive assimilation, etymology, dialectography.

Очередной, уже девятый, выпуск фонетико-грамматической серии «Общеславянского лингвистического атласа» посвящён славянским рефлексам «праславянских дифтонгических сочетаний **or*, **ol*, **er*, **el* в интерконсонантных (**tort*, **tolt*, **tert*, **telt*) и инициальных (**ort*, **olt*) позициях слова в славянских языках» (ОЛА 9, с. 8). Всего в выпуске представлены 79 карт, из которых на 9-ти (№№ 60 – 68) картографированы рефлексy **telt*: **ž/el/bъ* (F 142), **p/el/lъ* (F 522), **p/el/va* (F 674), **p/el/vъпъ* || *-ъпja /u nrouzv/* (F (Sm) 675), **vъlkъ* || **v/el/kъ* (FP 751 *1sg praes*), **m/el/ko* (FP 1123 *Nsg*), **m/el/сьпъ(-jъ)* (F 1127), **s/el/zena* || **solzena* (F 1660), **m/el/lъ* (FPM 2029 *l-ptc sg m*). Вне диалектографического описания остались два аналогичных вопроса (см. Вопросник, с. 27), именно F 172 *želza* || *žьlza* и F (Sm) 1542 *čelъ* || *-ць*.

Известно, что процесс преобразования в восточнославянских языках первых трёх видов дифтонгических сочетаний, т. е. **tort*, **tolt*, **tert*, проходил по общей модели, когда появившийся в полногласном сочетании второй гласный звук был по качеству идентичен первому: **tort > torot*, **tolt > tolot*, **tert > teret*¹. Иная картина наблюдается в развитии сочетания **telt*, где ожидаемое и в определенном смысле естественное *telet* появляет-

¹ Последующие изменения вокальных элементов этих сочетаний, а именно сужение гласных, аканье/яканье, нулевая редукция и др., обусловлены позднейшими фонетическими процессами в отдельных диалектах и их группах.

ся не всегда, а фактически факультативно и как будто бы только тогда, когда первый и последний консонанты слоговой группы **telt* были мягкими (или смягчались перед гласными переднего ряда), ср., например, **s^(ʹ)elz^(ʹ)ena* → **selezena* (> **selezenʹka*)². В большинстве других лексических позиций **telt* развивалось аналогично модели **tolt*, т. е. в группу *tolot*, кроме случаев, когда первый консонант был заднеязычным и в результате первой палатализации преобразовывался в мягкие шипящие *žʹ*, *šʹ* или аффрикату *čʹ*, после которых переход *e > o* был невозможен³. Таким образом, обобщённо схему развития **telt* можно представить как **telt > telet/telot/tolot*.

Как раз такой разнорефлексный материал представлен в индексах восточнославянских материалов для Карты № 62 (F 674 **p/el/va⁴*), где *olo*-континуанты **pelva*, т. е. *po'lova*, распространены повсеместно в русских, украинских и белорусских говорах, кроме русских диалектных номинаций, отражающих модели *telet* (с вокальными и акцентными вариантами) и *telot*:

а) *p'e'leva*: 551⁵, 610 (-ə), 671, 720; *p'il'eva*: 734;

а¹) *p'e'lova*: 540, 541, 571, 573, 623, 625, 626, 639, 640, 641, 643, 646, 647, 670 (-ə), 673, 684, 686, 707, 719, 723 (-ə), 738, 742, 745, 757; *p'il'ova*: 554, 597; *p'el'ova*: 532; *p'elo'va*: 590, 604, 617, 622 (36 п.);

б) *p'e'lova*: 543, 569, 587 – 589, 602 (6 п.).

К этому списку можно добавить также словарный материал, извлечённый из восточнославянских лексикографических источников⁶:

а) ст.-рус. *пелева* (СлРЯХІ 14, с. 187), рус. диал. *пéлева*, *пелéва*, *пелева́*, *пéлево* (СРНГ 25, с. 321; СВГ 7, с. 23); не фиксируемое словарями укр. **пелева*, которое украинский этимологический словарь восстанавливает по производным *пелéвня*, *пелéвeнь*, *пелéвнiк* 'стайня, хлiв; стодола' (ЕСУМ 4, с. 331);

а¹) рус. диал. *пелёва*, *пелёва́*, *пелёва́*, *пилёва* (СРНГ 25, с. 321 – 322; НОС, с. 797);

б) рус. диал. (арх., волог.) *пелóва*, сюда же семантически связанные производные из источников, в которых не отмечены исходные формы: новг. *пелóвый* '(хлеб) мякинный, приготовленный из мякины' (Даль 3, с. 68; НОС, с. 798).

На созданном 1-м варианте Карты № 62 (см. ниже Карт. 1) представленные в индексе наименования (всего 42 позиции) не картографированы на основа-

² Стрелкой (→) обычно обозначается фонетический переход более высокого уровня: например, как в данном случае, развитие праславянской лексемы в целом. А её дальнейшее производное (в данном случае суффиксальное) – уже знаком >.

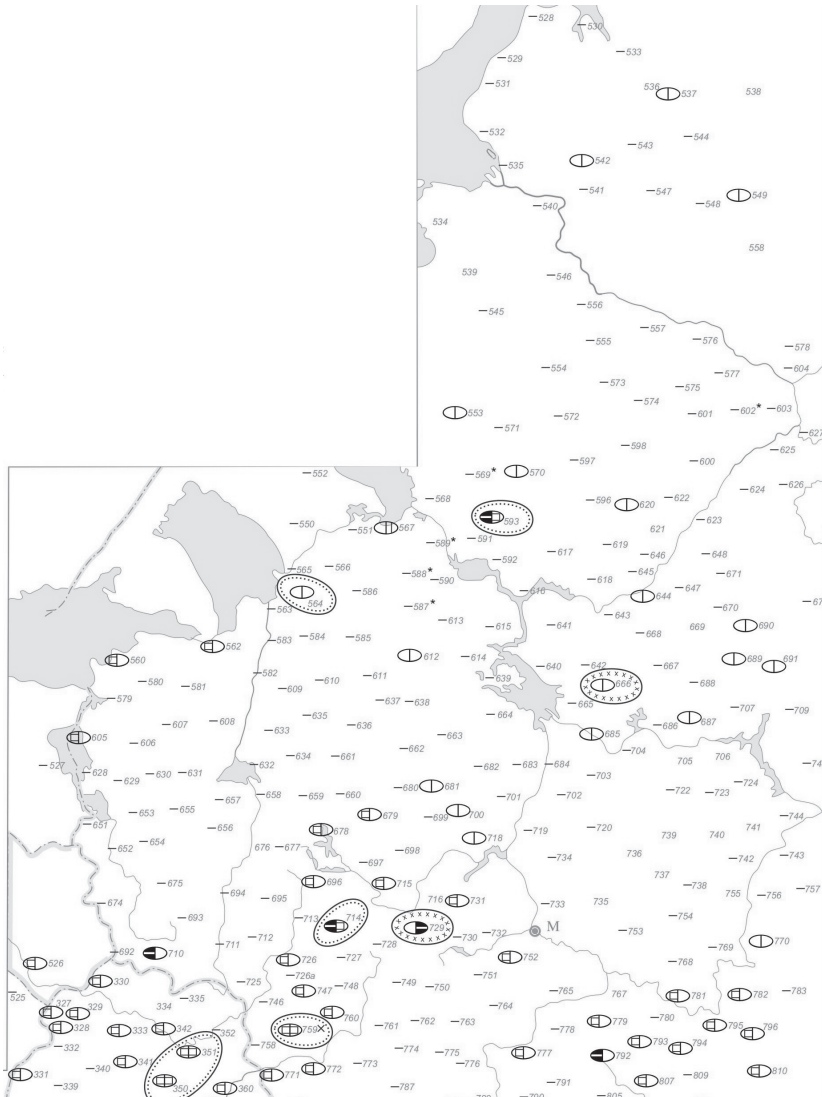
³ Разумеется, впоследствии после отвердения аффрикаты и шипящих изменение *e > o* стало возможным также в первом слоге полногласного сочетания, ср., например, с одной стороны, др.-рус. жолобъ (XV ~ XII вв.), а с другой – ст.-укр. и ст.-бел. жолобъ (кон. XV и нач. XVI вв.).

⁴ Основные значения – 'мякина, солома; отходы при провеивании зерна, молотье'.

⁵ Расшифровка нумерации пунктов представлена во всех опубликованных выпусках ОЛА в разделе «Список населённых пунктов».

⁶ Славянские продолжения **pelva* представлены также на пяти картах 4-го выпуска лексико-словообразовательной серии ОЛА «Сельское хозяйство»: №№ 41 'ржаная солома', 45 'пшеничная солома', 49 'ячменная солома', 53 'овсяная солома', 78 'один стебель соломы' (ОЛА 4), – однако полногласная модель *telet* представлена единственной номинацией (отраженной на карте 78 звездочкой как единичная), а именно производным *p'e'levinā*, зафиксированным в Осташово (совр. Осташево) Любытинского р-на Новгородской области; РФ (ОЛА 4, с. 190).

нии соображений, изложенных в следующем фрагменте рабочего комментария: «В русских пп. 569, 587 – 589, 602⁷ представленный в ответе континуант не содержит рефлекс интерконсонантного *el, так как восходит к праформе *pely (основа на -y). Происхождение формы *p'el'ova* и под. (т. е. с сочетанием типа *tel'et*), согласно Фасмеру, связывается с корнем *pelev-, а не с *pely-». Между тем, обе позиции комментария, а именно апелляции к *pely и *pelev-, в соответствии с которыми указанные выше номинации были отведены от картографирования, сами требуют комментария и переосмысления.

Карг. 1: Фрагмент 1-го варианта карты ОЛА *pelva.

⁷ Т. е. *p'el'ova*, но без п. 543.

Первая позиция, связанная с **pely*, не вполне точно передаёт мысль о развитии полногласия с *-еле-*, высказанную А. А. Шахматовым, который считал, что «*пелевня* <...> заменило форму половня под влиянием пелы, пельве в значении мякина», с опорой на запись в 1-й Новгородской летописи под 6636 (1128) годом: *пельми* тв. мн. (Шахматов, 1915, с. 153)⁸. Однако и сама идея, и привлечённая древнерусская номинация вызывают вопросы. Оригинальный текст, на который ссылается А. А. Шахматов, следующий:

„Въ лѣто 6636 [1128]... Въ се же лѣто лють бѣше: <...> ядоху люди листь липовъ, кору березову, инии молицъ истьлькше, мятуце съ пельми и съ соломою“ (НПЛ, с. 22).

Этой же записью иллюстрирует лексему *пелы* с пометой «множ.» (множественное число) И. И. Срезневский (1902, с. 894), приводя в качестве родственных отражений современные ему рус. диал. формы *пелы*, *пелева* ‘мякина’, *пелева* ‘овсяные отруби’ и укр. *полова*.

Таким образом, по Шахматову, *пелы*, *пельве* (здесь Gsg) относится к типу склонения на **-ŭ* (что отмечено и в первом комментарии к Карте № 62; см. выше), однако зафиксированная в НПЛ форма Ipl *пельми* этому противоречит, так как для этого типа склонения правильная падежная форма – *пельвами* (как *букъвами* и под.). Помета «множ.» при *пелы* у Срезневского, скорее всего, означает Plt с семантикой собирательности и логично вводит номинацию либо в тип склонения на **a* с незафиксированным, но совершенно реальным др./ст.-рус. *пела*⁹ (здесь, однако, обычная форма Ipl *пелами*, а *пельми* может быть только результатом смешения с иными типами склонения), либо на **ŭ*, либо – после выравнивания парадигм (и это уже актуально для конца XIII в.) – на **ǫ*, что позволяет восстановить ещё и гипотетический Nsg **пель*. Но во всех случаях в парадигме будут отсутствовать формы с *-в-*, без которых идея контаминации (см. выше у Шахматова: «под влиянием пелы, пельве»), по меньшей мере, малопродуктивна.

Ещё одну версию, но на иных теоретических основаниях, выдвинул В. Махек: «<...> bylo tedy **pel-eu-*, což slovanština převedla k *a*-kmenům (podle **solma*, *sláma*, obě jsou pozůstatky po mlácení!; s tímž slovem má i stejnou intonaci, r. *polóva* jako *solóma*, takže ražený přízvuk nemusí být u *pelva* původní a nemusí tedy ukazovati na dlouhé ě...)» (Machek, 1957, s. 375). Однако и это соображение не может быть принято без оговорок, так как базируется не на внутреннем фонетическом развитии праславянского дифтонгического сочетания в ряде славянских диалектов (что априори должно предполагаться при праславянских реконструкциях), а на аналогии¹⁰ только части русских диалектных форм с сочетаниями иного типа.

⁸ Здесь к месту отметить, что возможность корреляции *пела* с *в-*формами того же корня предполагалась и ранее, в частности, наименование рус. *пела* ед. (наряду с *пелева*, *полёва* и др.) ввёл в словарную статью *полова* своего этимологического словаря уже Н. В. Горяев (1896, с. 271), а А. Г. Преображенский (1910 – 1914, с. 33) в статью *пелá* – лексемы с *-еле-*, *-елѣ-*, *-ело-*.

⁹ Ср. рус. диал. *пелá* с распространением, согласно (СРНГ 25, с. 321), по преимуществу в севернорусских говорах.

¹⁰ Допустимость такого рода аналогии была предложена ещё ранее (см. Torbjörnsson, 1901, s. 48). Впоследствии о контаминации (собственно, аналогии) в вокальной системе дифтонгических сочетаний

Во второй позиции рабочего комментария первого варианта Карты № 62 в качестве основания для отвода от картографирования наименований *пелёв-/пелёв-* упоминается мнение М. Фасмера, в соответствии с которым они связываются «с корнем *pelev-, а не с *pelv-» (см. выше). В оригинальной статье **полóва** «мякина» несколько иначе: «Сюда же *пелёва* из *pelev- наряду с *pelv- (*полóва*)» (Фасмер 3, с. 312), – что предполагает сосуществование («наряду») неполногласно-полногласной пары лексем уже в праславянском. Это, конечно, возможно, однако только при условии, что имеется в виду позднепраславянский период с уже отчетливой диалектной дифференциацией праславянского¹¹. При этом важно отметить, что в других группах славянских языков номинации с полногласными сочетаниями *polov-/pelev- отсутствуют, и как раз этот факт может служить доказательством первичности неполногласной модели.

Суммируя сказанное, можно констатировать, что как прасл. *pely и *pelva, так и их восточнославянские продолжения – это параллельные однокорневые образования¹² с естественным для диалектов праславянского развитием организуемого семантического центра: ‘солома’ → ‘отходы при молочении’ // ‘мякина’. Что же касается собственно фонетического аспекта, то представленный выше материал восточнославянских языков и их диалектов позволяет утверждать, что развитие *pelva → peleva (с позднейшим pel’ova при переходе e > o в соответствующей позиции) является таким же естественным и регулярным, как и *pelva → polova. Заметно менее частотной является модель восточнославянского полногласия типа *pelva → pel’ova¹³, если бы этому не противоречила ареальная характеристика зафиксированных номинаций исключительно в севернорусских (архангельских и вологодских; сюда же новг. *пелóвий*) говорах, в которых группофонема «гласная переднего ряда между мягкими согласными» имеет, как правило, консервирующий, а не девиантный статус.

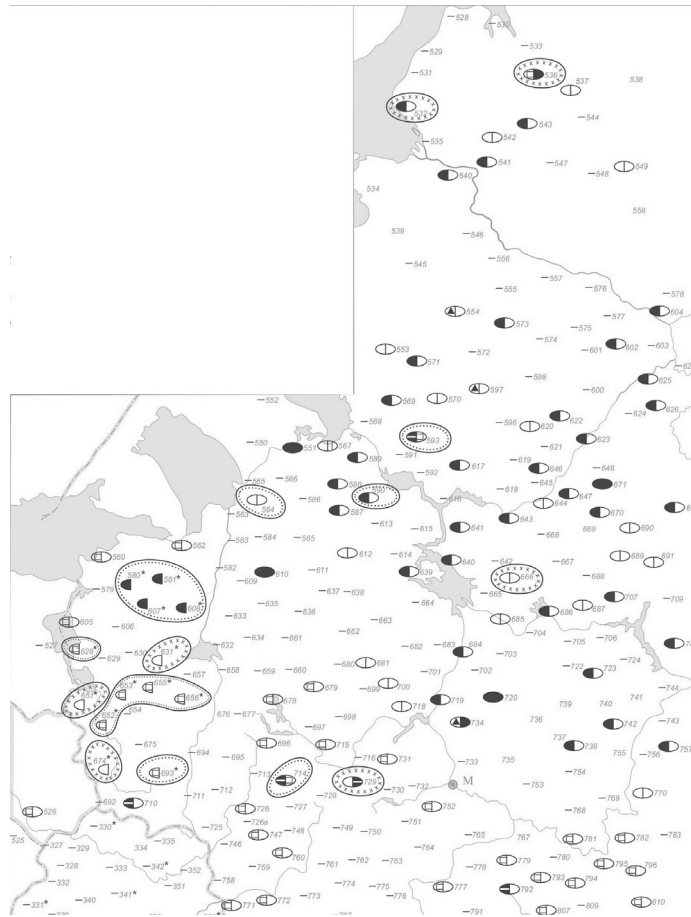
Итак, следует заключить, что развитие полногласия в восточнославянских языках по модели *telt > telet/telot является столь же закономерным и даже обычным, как и постулируемый до сих пор в литературе, особенно учебной, переход *telt > tolot. Именно это позволило редакторам внести на Карту № 62 *pelva русские диалектные наименования, отражающие указанную выше полногласную модель с рефлексамися мягких согласных в дифтонгическом сочетании, см. фрагмент этой карты опубликованной в выпуске (Карт. 2).

с плавными подробно рассуждал украинский языковед В. А. Розов (который в те годы работал в Скопье и Загребе) в докладе на I (Пражском, 1929 г.) съезде славистов (см. Розов, 1932). Впрочем, как справедливо отмечал Ф. П. Филин (1962, с. 239), «аналогия сама по себе ещё не является доказательством».

¹¹ О. Н. Трубочёв, который перевёл словарь М. Фасмера, впоследствии и сам реконструировал пары такого рода, см., например, статьи *beln/*belena ‘белена; паслён’ (ЭССЯ 1, с. 185) или *meln/*melent ‘рукоятка (ручка) жернова и под.; жернов; мельница’ (ЭССЯ 18, с. 89).

¹² На это впервые совершенно определённо указала Л. В. Куркина (1973 с. 91 – 92): «<...> на ограниченной территории в качестве названия шелухи, мякины представлена синонимичная основа *pel-, состоящая из корня в сочетании с различными суффиксами», в частности, -n и -v.

¹³ Именно так можно трактовать процесс на упомянутой выше Карте № 62 *pelva в ОЛА 9, где сочетания *elo* и *elo* подаются одним знаком. Однако «читабельность» карты, на которой с использованием 42 отдельных знаков представлен весь славянский материал, при таком подходе всё-таки выше, чем ещё большее их дробление по не главному для этой карты основанию – качеству плавного.

Карт. 2: Фрагмент карты ОЛА *pelva.
(Горизонтальные овалы с заливкой представляют реализации *pelev-/pelov-*.)

Нельзя не обратить внимания на то, что русские диалектные номинации с *pelev-/pelov-* обнаруживают явное тяготение к севернорусским говорам, в первую очередь, к вологодским и архангельским. Но как раз подобную ареальную картину, точнее отдельный замкнутый ареал с юго-западной для архангельских и западной для вологодских ориентацией, образуют наименования с корнями *-пел-* (типа *пелу́шня* и под.) и *-пелев-* (типа *пелéвня* и под.) на карте 18 (III) «Названия построек для кормов и хозяйинвентаря с корнями *-полов-/пелев-, -пел-, -пелед-*» в «Диалектологическом атласе русского языка» (см. ДАРЯ 3). Разумеется, часть из этих наименований представляют собой более поздние словообразовательные продолжения лексем типа *пелева* и под., однако то, что все они восходят к *pelva, в особом комментарии не нуждается; см. ниже фрагмент указанной карты, где картографируемые номинации обозначены залитым кружком (Карт. 3).

Вместе с тем, есть основания вновь оценить и первую позицию, связанную с изменением *telt*, а именно процесс регрессивной ассимиляции плавного к последующему твёрдому согласному. Необходимо считаться с тем, что в отдельных случаях направление влияния в сочетании **telt* было, как показывает приведённый выше материал, прогрессивным (впрочем, возможно, и не всегда вполне последовательно): мягкий начальный консонант способствовал сохранению *e* с последующим влиянием на качество *l*, в результате чего возникающий после *l* глайд также был переднерядным, нелабиальным. Развитие **telt* получило следующую последовательность, которую следует охарактеризовать как закономерную: **telt* > **teft* > **teft̥* > *telet*¹⁶ (подробнее см. ОЛА 9, с. 9).

Возможные механизмы фонетического процесса **telt* > *telet/telet* можно представить в следующем виде (на примере **pelva*):

1. прогрессивная ассимиляция (невеляризованный *l*):

**pelva* → *p*el^vva* → *peleva*;

2. прогрессивная ассимиляция (веляризованный *l*):

**pelva* → *p*el^vva* → *p*el^vva* → *pelova*.

Во втором случае прогрессивная ассимиляция способствует консервации *e* в первом слоге полногласного сочетания.

В заключение необходимо отметить, что представленное исследование, на первый взгляд, вполне частного характера – в отношении всего лишь одной карты, ещё раз свидетельствует об особой роли исторического дискурса при подготовке следующих выпусков «Общеславянского лингвистического атласа».

Библиография

ВОПРОСНИК – Вопросник Общеславянского лингвистического атласа. Гл. ред. Рубен И. Аванесов. Москва: Издательство «Наука» 1965. 270 с.

ГОРЯЕВ, Николай Васильевич: Сравнительный этимологический словарь русского языка. Тифлис: Тип. Канц. главнонач. гражд. частью на Кавказе 1896. 451, LXII с.

ДАЛЬ 3 – ДАЛЬ, Владимир Иванович. Толковый словарь живого великорусского языка. 3. 3-е изд. Ред. Иван А. Бодуэн де Куртенэ. Санкт-Петербург – Москва: Издательство «Товарищество М. О. Вольф» 1907. 1782 стлб.

ДАРЯ 3 – Диалектологический атлас русского языка. (Центр Европейской части России). 3. Карты. Выпуск III (часть 1). Лексика. Ред. вып. Ольга Н. Мораховская. Москва: Государственное предприятие «Минская печатная фабрика» 1997. 74 карты.

ДУРНОВО, Николай Николаевич: Очерк истории русского языка. В: Избранные работы по истории русского языка. Москва: Языки русской культуры 2000, с. 1 – 337. ISBN 5-7859-0097-1.

ЕСУМ 4 – Етимологічний словник української мови. 4. (Н – П). Ред. тому Вера Т. Коломієць, Віталій Г. Складенко. Київ: Наукова думка 2003. 656 с. ISBN 966-00-0816-3.

ИЛИАДИ, Александр Иванович: Этимологический комментарий к нескольким славянским изоглоссам в труде А. А. Шахматова «К истории звуков русского

¹⁶ Идея высказана П. Е. Гриценко во время обсуждения редакционной коллегией соответствующей части «Введения» в ОЛА 9. Однако на принципиальную возможность смягчения плавного «по принципу прогрессивной ассимиляции» (в отношении *tert*, которое реализовалось в **berǵь* > **ber'ǵь* > *berěǵь*) уже указывалось (см. Филин, 1962, с. 253).

языка». В: Типологія мовних значень у діахронічному та зіставному аспектах: зб. наук. праць. Вип. 29. Вінниця 2014, с. 111 – 120. ISSN 2075-2970.

КУРКИНА, Любовь Викторовна: Славянские этимологии: <...> *pel-/ *pelv-. В: Этимология. 1971. Москва: Издательство «Наука» 1973, с. 91 – 92.

НОС – Новгородский областной словарь. Изд. подгот. Александр Н. Левичкин и Сергей А. Мызников. Санкт-Петербург: «Наука» 2010. XXVII, 1435 с. ISBN 5-89896-002-3.

НПЛ – Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва – Ленинград: Издательство АН СССР 1950. 640 с.

ОЛА 4 – Slovanský jazykový atlas. Lexikálno-slovotvorná séria. 4. zv. Poľnohospodárstvo. [= Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Вып. 4. Сельское хозяйство]. Ved. red. Adriana Ferenciková. Bratislava: Veda 2012. 266 s. ISBN 978-80-224-1236-0.

ОЛА 9 – Slovanský jazykový atlas. Foneticko-gramatická série. Sv. 9. Reflexy *tort, *tolt, *tert, *telt, *ort, *olt. [= Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая. Вып. 9. Рефлексы *tort, *tolt, *tert, *telt, *ort, *olt]. Odp. red. Martina Ireinová, Petra Přádková. Praha: Academia 2019. 189 s. ISBN 978-80-200-3105-1.

ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ, Александр Григорьевич: Этимологический словарь русского языка. Т. 2. Москва: Типография Г. Лисснера и Д. Совко 1910 – 1914. 419 с.

РОЗОВ, Владимир Алексеевич: Еще о формулах *tort, tolt, tert, telt*. В: Sborník prací I. sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. Sv. II. Přednáški. Uspořádali Jiří Horák, Matyáš Murko, Miloš Weingart a Stanislav Petíra. Praha: Nákladem výboru I. sjezdu slov. filologů v Praze 1932, s. 668 – 695.

СРЕЗНЕВСКИЙ, Измаил Иванович: Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Т. 2. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук 1902. 1802 стлб.

СВГ 7 – Словарь вологодских говоров. 7. П. Ред. Татьяна Г. Паникаровская. Вологда: [б. и.] 1997. 168 с. ISBN 5-87822-015-6.

СлРЯХІ 14 – Словарь русского языка XI – XVII вв. 14. Отрава – Персона. Ред. Галина А. Богатова. Москва: «Наука» 1988. 311 с. ISBN 5-02-010899-5.

СРНГ 25 – Словарь русских народных говоров. 25. Отчурить – Первачок. Гл. ред. Федор П. Сороколетов. Ленинград: «Наука» (Ленинградское отделение) 1990. 352 с. ISBN 5-02-027894-7.

ФАСМЕР 3 – ФАСМЕР, Макс. Этимологический словарь русского языка. 3. (Муза – Сят). Москва: Издательство «Прогресс» 1971. 827 с.

ФИЛИН, Федот Петрович: Образование языка восточных славян. Москва – Ленинград: Издательство Академии наук СССР 1962. 294 с.

ШАХМАТОВ, Алексей Александрович: Очерк древнейшего периода истории русского языка. Петроград: Типография Императорской Академии наук 1915. 369 с.

ЭССЯ 1 – Этимологический словарь славянских языков. (Праславянский лексический фонд). 1. (А – *besědъlivъ). Под ред. Олега Н. Трубачева. Москва: Издательство «Наука» 1974. 214 с.

ЭССЯ 18 – Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. 18. (*matoga – *meĵušъka). Москва: Наука 1993. 255 с. ISBN 5-02-011039-6.

МАШЕК, Václav: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1957. 627 s.

TORBÖRNSSON, Tore: Die gemeinslavische Liquidametathese. I. Uppsala: Akademische Buchdruckerei, E. Berling 1901. 118 S.

Z problematyki zapożyczeń i nawiązań na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim – *kaban* ‘wieprz’ i pochodne

Dorota Krystyna Rembiszewska

Instytut Sławistyki PAN, Warszawa

Janusz Siatkowski

Uniwersytet Warszawski, Warszawa

On loans and references on the Polish-Eastern Slavic borderlands – *kaban* ‘hog’ and derivatives

The question of loans and references in the Polish-Eastern Slavic border region, where multiple languages (Polish, Belarusian, Russian, Ukrainian, and even Lithuanian) come into contact, is a complicated issue. As such, it requires insightful interpretation in relation to particular words. When considering the presence of certain lexemes in the area under discussion, it is sometimes difficult to decide whether we are dealing with an East Slavic influence or with a preserved native relic, a mere reference to the Eastern Slavic region. At the same time, the statement that a given word constitutes a borrowing is not a definitive solution as to the source, because the matter is complicated by derivative formations, which can be seen in the example of the word *kaban*.

A detailed review of the words and forms based on the criterion of geography reveals that the loan words *kaban* ‘hog’ and *kabanina*, originally ‘swine meat’ extended their scope in the Polish language, subject to semantic variation under the impact of such native forms as *chaban*, *chabanina* ‘poor quality meat’, ‘meat of a worse kind, lean or gone-over’, ‘horse meat’, or even ‘carriion’.

Keywords: Slavic dialectology, linguistic geography, language contact, Polish-Eastern Slavic Borderlands, jargon lexis.

Problematyka zapożyczeń i nawiązań na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim, gdzie mamy do czynienia z kontaktem wielu języków (polski, białoruski, rosyjski, ukraiński, a nawet litewski), stanowi skomplikowaną kwestię, wymagającą wnikliwych interpretacji w odniesieniu do poszczególnych wyrazów. Tematyka stanowiła przedmiot wielu omówień (por. m. in. Janiak, 2004; JKP; Kostecka-Sadowa, 2015; Pelcowa, 1995; PSOJ; Rembiszewska – Siatkowski, 2018), co potwierdza tezę o złożoności tego zagadnienia. Przy rozpatrywaniu obecności pewnych leksemów na omawianym obszarze trudno niekiedy rozsądzić, czy mamy do czynienia z wpływem wschodniosłowiańskim, czy z zachowanym rodzimym reliktem, jedynie nawiązującym do wschodniej Słowiańszczyzny. Jednocześnie, stwierdzenie, że dany wyraz stanowi zapożyczenie, nie jest ostatecznym rozstrzygnięciem co do źródła, gdyż sprawę komplikują formacje pochodne, o czym można się przekonać na przykładzie wyrazu *kaban*.

Kaban ‘wieprz’ i pochodne są niewątpliwymi rutenizmami pochodzenia orientalnego turecko-tatarskiego, na co wskazano już dawno (por. Hanusz, 1885, s. 461; Brückner SE, s. 211; Sławski SE II, s. 8; Kurzowa, 1985, s. 177; Kurzowa, 1993, s. 365 – 366; Sawaniewska-Mochowa, 1990, s. 160 – 161; Rembiszewska, 2007, s. 34, 152; Kostecka-Sadowa, 2015, s. 295 – 296. O kipczacko-tureckim źródle w językach słowiańskich por. Stachowski, 2014, s. 268, z dalszą literaturą).

W językach wschodniosłowiańskich jest to wyraz powszechnie znany, por. brus. *кабáн* ‘samiec świni’, ‘dzik’, *кабáнчык* ‘prosię’ (TSBM II, s. 568) i dia-

lektalne *каб́ан* (SPZB II, s. 351) ‘wieprz’, ‘dzik’, *кабанóк* ‘nieduży wieprz’, ukr. *каб́ан* ‘wieprz’, *каб́анчик* ‘prosię’ (Hrinčenko II, s. 202; SUM IV, s. 63), por. przysłowie *У восень і кабан паросен – У восень, в часе ўборкі ўраджаю, яды хапае ўсім* (Liepieszau – Jakalcewicz, 2002, s. 377); strus. *кабань* ‘dzik’, ‘samiec świni’ (SRJXI–XVII VII, s. 8), ros. *каб́ан* ‘samiec świni’, ‘dzik’, dem. *каб́анчик*, *кабанóк* (DAL II, s. 69; SRJXVIII IX, s. 182), *каб́ан* ‘dzik’, ‘samiec świni’ (SSRLJ V, s. 618; Ożegov, s. 343).

Jego zasięgi w dialektach wschodniosłowiańskich podaje Ogólnosłowiański Atlas Językowy (OLA). W znaczeniu ‘niekastrowany samiec świni’ występuje powszechnie w dialektach rosyjskich, natomiast na Ukrainie został odnotowany w kilku punktach w południowo-wschodniej części kraju, a na Białorusi tylko w dwóch miejscowościach na samym wschodzie (OLA II, m. 7, s. 38 – 39), a w znaczeniu ‘wieprz, kastrowany samiec świni’ ma inny zasięg: zajmuje obszerny areal na Ukrainie i we wschodniej Białorusi, zaś w Rosji występuje przede wszystkim w punktach i sąsiadujących z Ukrainą i Białorusią, ale w rozproszeniu pojawia się nawet na północy kraju (OLA II, m. 8, s. 40 – 41).

We wcześniejszych pracach dotyczących wpływów wschodniosłowiańskich na polszczyznę podawane są tylko formy *kaban* ‘wieprz’ i *kabanina* ‘mięso wieprzowe’, pomija się natomiast umieszczone w SGP częściowo łącznie z nimi, postaci *chaban*, *chabanina* ‘mięso złej jakości’, ‘mięso końskie’, ‘padlina’. Jest zatem możliwa kontaminacja, mogąca wpłynąć na upowszechnienie się tej pożyczki w gwarach polskich. Zresztą jej zasięg jest zdecydowanie szerszy niż zazwyczaj przy pożyczkach ruskich. Warto to dokładniej przedstawić.

Kaban ‘wieprz’ jest rzeczywiście przede wszystkim rozpowszechniony w paśmie wschodnim: w okolicach Sejn (Zdancewicz, 1966, s. 83), w Radziuszkach *kabańuk* ‘prosię’ (Zdancewicz, 1957, s. 249), Augustowa, Sokółki (Nowowiejski, por. RóżnSłów, s. 151), Knyszyna (Kudzinowski, też w znaczeniu ‘duży brzuch’, por. Rembiszewska, 2007, s. 34, 152), Białegostoku (Dobrzyniewo), Siemiatycz (Baciki Średnie, Miłkowice, również *kabanek* ‘gatunek owcy szlachetnej’), Białej Podlaskiej (Huszczka, także *kabanisko* ‘duży wieprz’), a poza tym w polszczyźnie wileńskiej (Walicki, 1886, s. 37; Łętowski, 1915, s. 87; Karłowicz, 1984, s. 44; Turska, 1982, s. 73; Kurzowa, 1993, s. 365 – 366) oraz w gwarach polskich na Wileńszczyźnie *kaban* ‘wieprz tuczony na ubój’, zdr. *kabanek*, *kabańuk*, *kabanczyk* koło miejscowości Widugiry, Świętniki, Mejszagoła, Landwarów, Dojlidy (Rieger – Masojć – Rutkowska, 2006, s. 210), *kaban*, *kab’an* ‘wieprz’ w Łopato-wszczyźnie koło Turgiel nad granicą białoruską (Zdaniukiewicz, 1972, s. 155) oraz *kaban* ‘wieprz’ koło Wiłkomierza (MAGP IX, s. 92), w gwarach polskich na Braślawszczyźnie *kab’an* ‘wieprz’ dem. *kabančyk* (Smułkowa, 2009, s. 18, 79, 80; Rieger 2014, s. 119), *kaban* na południowym wschodzie Polesia (Tarnacki, 1939, m. 164, s. 68), w polszczyźnie lwowskiej (Kurzowa, 1985, s. 177) oraz w polskich gwarach kresowych na Ukrainie koło Kowla i Zdołbunowa (MAGP IX, s. 92) oraz na Podolu w Hreczanach (Cechosz-Felczyk, 2004, s. 304) i w Kamieńcu (SGPK II, s. 283).

Poza tym jednak wyraz *kaban* w kartotece SGP zanotowano na znacznie szerszym terenie: w znaczeniu ‘tłusty, duży wieprz’ w Jankach Młodych pod Ostrołęką, w Adamowie pod Mławą, w Domaniewku pod Łęczycą (SGD III, s. 357), ‘wieprz, świnią’ w polskiej gwarze w Sihelnem na Słowacji oraz jako pogardliwe prze-

zwisko mieszczanina w Wójczy koło Buska (AtlKiel, s. 602; Dejna, 1977, s. 150) i pejoratywnie o ludziach w Kieleckiem we wsi Korytnica koło Jędrzejowa: „Dłö-brzeź löciedz zrlöbił, ześ te *kabany* plöwganioł, błö tero *kabany* clönöcstłöjo i godajo i godajo. Pszeklyñstflö takie byłö: *kabana*. Scierwłö i *kabana*” (Borowiec, 1983, s. 337). Kurzowa przytacza poza tym sporadyczne poświadczenia wyrazu *kaban* w znaczeniach: ‘pogardliwie o Ukraiñcu’, ‘nierozważny młodzik’, ‘ordynus, prostak’ (por. Kurzowa, 1985, s. 177).

Cały zasięg tej pożyczki w gwarach polskich bezpośrednim kontaktem terenowym wytlumaczyć się nie da, trzeba przyjąć również wpływ języka ogólnego, gdzie był on właściwy polszczyźnie wileńskiej i lwowskiej. SWil uznaje wyraz *kaban* ‘młody wieprz’ za prowincjonalizm znany na Litwie i na Rusi (por. SWil I, s. 459), SW zaś przytacza formy *chaban* (SW I, s. 268) i *kaban* (SW II, s. 193; tu pisze też *haban*) ‘wieprz, młody wieprz’ jako gwarowe z cytatem z Mickiewicza „*kabany* i prosięta koląc pod łopatki” oraz derywaty *kabaniarka* ‘ta, co hoduje świnie’ i *kabaniarstwo* ‘hodowla świń’ powołując się na Antoniego Rollego, absolwenta Uniwersytetu Kijowskiego, który przez większość życia mieszkał w Kamieńcu Podolskim. SJPD wyraz *kaban* ‘wieprz, wieprzak, dzik’ też uznaje za gwarowy i cytuje wspomnianego Mickiewicza oraz Henryka Kamińskiego (por. SJPD III, s. 449). Kurzowa ponadto przytacza *kabana* ‘wieprza’ z Konwickiego i Miłosza (por. Kurzowa, 1993, s. 365 – 366).

W języku polskim *kaban* znany jest jeszcze szerzej, także w znaczeniach przenośnych. Współautorce pochodzącej z Podlasia znany jest on od dawna, współautor, warszawiak z urodzenia, usłyszał go po raz pierwszy na posiedzeniu dyrektorów instytutów Wydziału I PAN od przewodniczącego, Wielkopolanina zresztą, socjologa Władysława Markiewicza w znaczeniu ‘coś wielkiego’, ‘ktoś mający wysoką pozycję’ z odcieniem pejoratywnym. Okazało się, że kilku uczestników posiedzenia wyraz ten znała.

W języku współczesnej młodzieży wyraz *kaban* podobno również funkcjonuje, jako nazwa ‘autobusu’. Taką informację podał językoznawca Marek Łaziński (por. Laboratorium, *kaban*) za pracą magisterską na temat słownictwa związanego z komunikacją miejską w Warszawie, pisaną pod jego kierunkiem. Zastrzegł jednak, że sam tego wyrazu nie zna.

Należy zwrócić uwagę, że *kaban* w znaczeniu ‘padlina’ w Opolu na Lubelszczyźnie SGP umieścił pod hasłem *chaban* oznaczającym ‘padlinę’ (por. SGP III, s. 420). *Chaban* ‘padlina’ notuje poza tym w Łomazach pod Bielskiem Podlaskim, w Stoku pod Puławami oraz na Podkarpaciu w Przędzeli w pow. niżańskim i w Grębowie pod Tarnobrzegiem, a w znaczeniu ‘mięso złej jakości, chude’ *chaban*, *chabanina* na Kujawach i na Lubelszczyźnie i ‘mięso końskie’ w Ługowie i Ożarowie na Lubelszczyźnie. Wyraz *chaban* trzeba zapewne uznać za rodzimy, jako derywat od *chaba* ‘stary, chudy koń’ (Bańkowski SE I, s. 120 – 121). Tu do jego kontaminacji z pożyczką *kaban* ‘wieprz’ doszło tylko w Opolu na Lubelszczyźnie, często natomiast kontaminują się derywaty: *kabanina* ‘wieprzowina’ i *chabanina* ‘mięso gorszego gatunku’.

Bezpośrednią pożyczką wschodniosłowiańską jest też derywat *kabanina* ‘wieprzowina’, por. brus. *кабані́на* ‘ts.’ (TSBM II, s. 568), ukr. *кабані́на* ‘ts.’ od XVII

w. (SUMXVI–XVII XIV, s. 3; Тымчэнко I, s. 354), później *кабанятина* (Hrinčenko II, s. 202; SUM IV, s. 63), ros. *кабанина* ‘wieprzowina’, ‘mięso z dzika’ (?) od XVII w. (SRJXI–XVII VII, s. 8), *кабанина* ‘mięso z dzika’, ‘wieprzowina’ (DAL II, s. 70), *кабаніна* (SSRJ V, s. 618).

Kabanina w znaczeniu ‘wieprzowina’ ma dosyć ograniczony zasięg w gwarach polskich. W kartotece SGP znajdujemy z polszczyzny wileńskiej *kabanina* ‘wieprzowina’ (Turska, 1982, s. 73) i z Łopatowszczyzny koło Turgiel nad granicą białoruską *kabanina* ‘wieprzowina’ „zimo možym jeść *kabańina*, łatam to jej ni-starča” i zdrob. *kabaninka* „хліба мамі і *kabańікi* троха” (Zdaniukiewicz, 1972, s. 155), w Sękowej koło Gorlic *kabanina* ‘podarunek z wyrobów wieprzowych’, we wsi Ostrowce, gmina Nowy Korczyn, pow. buski *kabanina* ‘mięso, wędlina’, w Iwkowej koło Brzeska *kabanina* ‘wieprzowina’ i ‘gorszy gatunek mięsa’. Częściej natomiast *kabanina*, zapewne w wyniku kontaminacji z wyrazem *chabanina* występuje w znaczeniu ‘gorszy gatunek mięsa’, ‘konina’. W słownikach oba wyrazy bywają nieraz podawane razem. SGPK pod hasłem *kabanina* podaje też *kabalina* oraz *chabanina* (por. SGPK II, s. 283) Forma *kabanina* w tym słowniku jedynie w powołaniu się na SWil ma znaczenia 1. ‘mięso wieprzowe’, 2. ‘mięso końskie’, 3. (albo *chabanina*) ‘złe mięso’, natomiast *kabanina* z Krakowskiego oznacza ‘chude mięso’ albo ‘ze ścierwa’, podobnie u Świętka z materiałem znad Raby i z Janowa na Lubelszczyźnie *kabalina* to ‘mięso końskie’ i ‘ścierwo’, w pozostałych przykładach z Kielecczyzny, z Kujaw, z Poznańskiego, z Krakowskiego, z Krzęcina koło Skawiny, z Ropczyce, z Lubelszczyzny i Tykocina (Gloger) występuje natomiast forma *chabanina* w znaczeniu ‘złe, chude mięso’.

Chabanina w znaczeniach 1. ‘mięso zdechłego zwierzęcia, padlina’, 2. ‘mięso złej jakości, chude, żylaste’, 3. ‘mięso końskie’, 4. ‘jadalne narządy wewnętrzne zwierząt’ i in. ma bardzo szeroki zasięg w gwarach polskich, na zachodzie sięga po Poznańskie i Kujawy, występuje też na Śląsku, także na Śląsku czeskim (SGP III, s. 420 – 421; por. także w znaczeniu 2. – u Pogórzeń w okolicach Gorlic: Wietrzyk 2011, s. 16; ‘byłe co’, ‘tanie mięso, padlina’ – na Żywiecczyźnie: Nowak 2012, s. 59; w znaczeniu 2. – w Szczawnicy w południowej Małopolsce: Dziejdzina-Wiwer 2013, s. 26; ‘mięso wieprzowe’ – w Supraślu na Podlasiu: Załęski 2005, s. 16), a Kott podaje *chabanina* ‘złe, suche mięso’ aż z Moraw (por. Kott VI, s. 406).

SGP pod hasłem *chabanina* umieszcza też przykłady z formą *kabanina*, np. kilkakrotnie z Cieszyńskiego (obocznie z *chabanina*) w znaczeniu ‘mięso złej jakości’ (por. też Kellner, 1949, s. 188), z Wróblewic pod Wieliczką w znaczeniu ‘mięso końskie’, z Tykocina ‘rola w bryłach źle uprawiona’. A zatem znów obserwowujemy kontaminację pożyczki *kabanina* ze słowem *chabanina*.

Do kontaminacji tej doszło już dawno. Linde podaje z literatury mieszczańskiej XVII wieku *kabaninę* (*habaninę*) w znaczeniu ‘mięso końskie’: „Musiał *kabaninę* z Tatury jadać, a on szkapiny jak żyw, nie rad jadał” (Linde II, s. 283), a w kartotece SXVII–XVIII z anonimowej satyry z początku XVIII wieku jest *kabanina* w znaczeniu ‘zepsute mięso’. SWil przytacza wyraz *kabanina* w znaczeniach: 1. ‘wieprzowe mięso’, 2. przen. ‘mięso końskie’, 3. ‘złe mięso’, por. *chabanina* (por. SWil I, s. 459). SW jako gwarowe podaje formy *chabanina*, *kabanina* oraz *kabalina* w znaczeniach ‘złe, chude mięso’, ‘mięso wieprzowe, wieprzowina’ i ‘złe, zepsute mięso’,

‘padlina’ (por. SW I, s. 268, SW II, s. 193), a SJPD podaje formę *chabanina* jako gwarową i pospolitą w znaczeniu ‘mięso gorszego gatunku, chude albo nieświeże’ cytując Jana Wiktora (ur. w 1890 roku w Radomyślu nad Sanem; por. SJPD I, s. 828) oraz *kabanina* jako za wyraz gwarowy w znaczeniach ‘mięso wieprzowe’ i ‘mięso gorszego gatunku, chude albo nieświeże’ (por. SJPD III, s. 449).

W jakim stosunku są te formy wobec siebie? Przy omawianiu pożyczek *kaban*, *kabanina*, jak już wspomnieliśmy, formy *chaban*, *chabanina* zazwyczaj są pomijane, Kostecka-Sadowa zaś pod hasłem *kabanina*, nie informując zresztą o tym, przytacza również formę *chabanina*, co by wskazywało, że uważa ją za przekształcenie zapożyczonego wyrazu *kabanina* (por. Kostecka-Sadowa, 2015, s. 206 – 207). Jest to mało prawdopodobne, ponieważ *chabanina* ma znacznie szerszy zasięg gwarowy niż forma *kabanina*. Bańkowski zaś uznaje *chabaninę* ‘liche mięso, ochłapy’ za derywat, który według niego od *chaba* ‘stary, chudy koń’ powstał na Podlasiu, a został rozniesiony przez bandosów nie tylko do Prus Wschodnich, ale aż na Morawy (por. Bańkowski SE I, s. 120 – 121).

Ten szczegółowy przegląd wyrazów i form, według kryterium geograficznego, pozwala stwierdzić, że zapożyczone wyrazy *kaban* ‘wieprz’ i *kabanina* pierwotnie ‘wieprzowina’ szerzyły się w języku polskim ulegając zmianom znaczeniowym pod wpływem rodzimych form *chaban*, *chabanina* ‘liche mięso, ochłapy’, ‘mięso gorszego gatunku, chude albo nieświeże’, ‘mięso końskie’, a nawet ‘padlina’.

Zagadkowe są *kabanosy* ‘cienka, długa kiełbasa, przyrządzana z peklowanego mięsa wieprzowego, starannie suszona i wędzona’, które zostały wpisane do unijnego rejestru, jako polska „gwarantowana tradycyjna specjalność” i tylko Polska może umieszczać na opakowaniu takie oznaczenie. Zazwyczaj są łączone z omawianą tu pożyczką.

Jak jednak wyjaśnić na gruncie polskim zakończenie *-os*? W związku z tym Sławski uznaje wyraz za niejasny, podobnie Machek i Králik (por. Sławski SE II, s. 9; Machek 1968, s. 233; Králik 2015, s. 246). Inni przyjmują wpływ rumuńskiego *cabanós* (Dubisz w USJP II, s. 5), co niemożliwe, bo jest to specjalność kulinarna polska, gdzie zatem należy założyć tylko wpływ odwrotny.

Najpewniej trzeba przyjąć tłumaczenie SJPD i Bańkowskiego, że jest to przeniesienie ze względu na podobieństwo wąskiego kształtu tej kiełbaski do cygar z ich hiszpańskiej nazwy *habanos* pl. ‘cygara hawańskie’ (por. SJPD III, s. 450; Bańkowski SE I, s. 602).

Bibliografia

AtlKiel – DEJNA, Karol: Atlas gwarowy województwa kieleckiego. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe 1962 – 1968. 800 s.

BAŃKOWSKI SE I – BAŃKOWSKI, Andrzej: Etymologiczny słownik języka polskiego. Tom I. (A – K). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2000. 874 s. ISBN 830-1130-16-4.

BOROWIEC, Lidia: Teksty gwarowe. W: Język Polski LXIII, 1983, s. 334 – 338.

BRÜCKNER SE – BRÜCKNER, Aleksander: Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa: Wiedza Powszechna 1957. 805 s.

CECHOSZ-FELCZYK, Iwona: Słownictwo gwary Oleszkowiec i Hreczan (Greczan) na Podolu. Kraków: Wydawnictwo Lexis 2004. 396 s. ISBN 838-9425-13-0.

DAL II – ДАЛЬ, Владимир Иванович: Толковый словарь живого великорусского языка. Т. II. (И – О). Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей 1956. 779 с.

DEJNA, Karol: Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego (K). W: Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego, t. XXIII, 1977, s. 147 – 290.

HANUSZ, Jan: O wpływie języków wschodnich na słownik języka polskiego. W: Prace Filologiczne, t. I, 1885, s. 458 – 466.

HRINČENKO II – ГРИНЧЕНКО, Борис Дмитрович: Словарь української мови. Том II. Д – Й. Київ: Горно 1927. 439 с.

JANIĄK, Bronisława: Pogranicze językowe polsko-wschodniosłowiańskie (na podstawie fleksji ukraińskiej i polskiej gwary Niemirowa nad Bugiem). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2004. 160 s. ISBN 837-1717-34-2.

JKP – Język i kultura na pograniczu polsko-ukraińsko-białoruskim. Red. Feliks Czyżewski. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie Konwersatorium „Pogranicze” 2001. 377 s. ISBN 83-85854-72-X.

KARŁOWICZ, Jan: Podręcznik czystej polszczyzny dla Litwinów i Petersburgszczan. (Do druku przygotowała Elżbieta Smułkowa). W: SPK t. 3, 1984, s. 33 – 81.

KELLNER, Adolf: Východolašská nářečí. II. Brno: Dialektologická komise při Matici moravské 1949. 336 s. + 5 map.

KOSTECKA-SADOWA, Anna: Rzeczownikowe zapożyczenia wschodniosłowiańskie w gwarach polskich. Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN 2015. 488 s. ISBN 978-83-64007-13-2.

KOTT VI – KOTT, František Štěpán: 1878 – 1893, Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický. Díl 6. Dodatky D – N. Praha 1890. 1274 s.

KRÁLIK, Lubor: Stručný etymologický slovník slovenčiny. Bratislava: Veda 2015. 704 s. ISBN 978-80-224-1493-7.

KURZOWA, Zofia: Polszczyzna Lwowa i Kresów południowo-wschodnich do 1939 roku. Wydanie II rozszerzone. Warszawa – Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1985. 439 s. ISBN 832-4206-56-6.

KURZOWA, Zofia: Język polski Wileńszczyzny i Kresów północno-wschodnich XVI – XX w. Warszawa – Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN 1993. 499 s. + 4 mapy. ISBN 830-1112-84-0.

Laboratorium – Laboratorium językowe. Korpus języka młodzieży początku XXI wieku. <http://www.laboratoriumjezykowe.uw.edu.pl/?encyclopedia=kaban>, dostęp 1.02.2020.

ЛІПІЕСЗАУ, Іван – ЯКАЛЦЕВІЧ, Марыя (Іван Якаўлевіч Лепешаў – Марыя Антонаўна Якалцэвіч): Слоўнік беларускіх прыказак. Мінск: Беларуская навука 2002. 509 с.

LINDE II – LINDE, Samuel Bogumił: Słownik języka polskiego. II. Wyd. 3. fotooffsetowe. Lwów – Warszawa: u Autora 1951. s 669 – 1322.

ŁĘTOWSKI, Aleksander: Miłujmy język ojczysty. Błędy nasze. Rzecz o czystości języka polskiego na Litwie. Wilno: Nakładem Księgarni Józ. Zawadzkiego 1915. 378 s.

MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. 2., opr. a dopl. vyd. Praha: Academia, nakladatelství Československé akademie věd 1968. 868 s.

MAGP IX – Mały atlas gwar polskich. Opr. przez Pracownię Atlasu i Słownika Gwar Polskich Zakładu Językoznawstwa PAN w Krakowie pod kier. Mieczysława Karasia. Tom IX. Część I. Mapy 401 – 450. Część II: Wstęp do tomu IX. Wrocław – Warszawa

– Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk 1966. 50 map, 151 s.

NOWAK Józef Karol, 2012, Słownik gwary górali Żywieckich, Żywiec – Grójec – Warszawa.

OLA II – Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Том 2. Животноводство. = Ogólnosłowiański atlas językowy. Seria leksykalno-słowotwórcza. Tom 2. Hodowla zwierząt. Red. Barbara Falińska, Janusz Siatkowski, Anna Kowalska. Warszawa: Instytut języka polskiego PAN 2000. 192 s. ISBN 83-87623-17-2.

OŽEGOV – ОЖЕГОВ, Сергей Иванович: Словарь русского языка. 25-е издание, исправленное и дополненное. Ред. Лев И. Скворцов. Москва: Издательство «Оникс» 2008. 1328 s. ISBN 5-488-00353-3.

PELCOWA, Halina: Wariantywność leksykalna gwar pogranicza wschodniego Lubelszczyzny. W: Badania dialektów i onomastyki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim. Red. M. Kondratiuk. Białystok: Uniwersytet Warszawski, Filia w Białymstoku, Zakład Filologii Wschodniosłowiańskich 1995. 372 s. ISBN 838-6423-28-5.

PSOJ – Pogranicza słowiańskie w opisach językoznawczych. W 110 rocznicę urodzin Profesora Władysława Kuraszkiewicza (1905 – 1997). Red. Feliks Czyżewski, Marek Olejnik, Alicja Pihan-Kijasowa. Lublin – Włodawa: Wydawnictwo Polihymnia 2015. 327 s. ISBN 837-8473-09-0.

REMBISZEWSKA, Dorota K.: Słownik dialektu knyszyńskiego Czesława Kudzińskiego. Łomża: Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wagów 2007. 233 s. ISBN 838-6175-14-1.

REMBISZEWSKA, Dorota K. – SIATKOWSKI Janusz: Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie. Studia wyrazowe. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 2018. 357 s. ISBN 978-83-65667-85-4.

RIEGER, Janusz: Słownictwo polszczyzny gwarowej na Brasławszczyźnie. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa 2014. 470 s. ISBN: 978-83-64003-29-5.

RIEGER, Janusz – MASOJC, Irena – RUTKOWSKA, Krystyna: Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie. Warszawa: DiG 2006. 456 s. ISBN 978-83-7181-431-0.

RóżnSłow – MARYNIAKOWA, Irena – REMBISZEWSKA, Dorota K. – SIATKOWSKI, Janusz: Różnojęzyczne słownictwo gwarowe Podlasia, Suwalszczyzny i północno-wschodniego Mazowsza. Warszawa : Instytut Sławistyki PAN, 2014. 476 s. ISBN 978-83-640-3114-4.

SXVII–XVIII – Słownik języka polskiego XVII w. i 1. połowy XVIII wieku. Tom 1, z. 1–5. Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN 1999 – 2004. ISBN 83-85579-94-X.

SAWANIEWSKA-MOCHOWA, Zofia: Poradnik Jana Karłowicza jako źródło poznania potocznej polszczyzny północnokresowej. Słownictwo. Polono-Slavica Varsovinia, t. 5. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 1990. 244 s. ISBN 978-83-23002-77-2.

SŁAWSKI SE II – SŁAWSKI, Franciszek: Słownik etymologiczny języka polskiego. Tom II. Kraków: Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego 1963. 336 s.

SGP III – Słownik gwar polskich. Opr. przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie pod kier. Jerzego Reichana. Tom III. Wrocław – Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN 1989 – 1991, 655 s. ISBN 978-83-640-0773-6.

SGPK II – KARŁOWICZ, Jan: Słownik gwar polskich. Tom drugi. (F do K). Kraków: Akademia Umiejętności 1901. 552 s.

SJPD I – Słownik języka polskiego. Pod red. Witolda Doroszewskiego. Tom I. (A – Ć). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo „Wiedza Powszechna” 1958. 1396 s.

SJPD III – Słownik języka polskiego. Pod red. Witolda Doroszewskiego. Tom III. (H – K). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo „Wiedza Powszechna” 1964. 1360 s.

SMUŁKOWA – Braślawszczyzna. Pamięć i współczesność. Tom II: Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu. (Słownik braślawski). Red. Elżbieta Smułkowa. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 2009. 794 s. ISBN 978-83-235-0438-2.

SPZB II – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча у пяці тамах. Рэд. Юзэфа Ф. Мацкевіч. I – V, Мінск: Навука і тэхніка. 1980. 728 с.

SRJXI–XVII VII – Словарь русского языка XI – XVII вв. Выпуск VII. Ред. Федот П. Филин. Москва: Наука 1980. 403 с.

SRJXVIII IX – Словарь русского языка XVIII века. Выпуск IX. (Из – Каста). Ред. Юрий С. Сорокин. Санкт-Петербург: Наука 1997. 270 с. ISBN 5-02-028314-2.

SSRLJ V – Словарь современного русского литературного языка. Том V. (И – К). Ред. Василий И. Чернышёв. Москва – Ленинград: Издательство Академии Наук СССР 1956. 1918 с.

STACHOWSKI, Stanisław: Słownik historyczno-etymologicznym turcyzmów w języku polskim. Kraków: Księgarnia Akademicka 2014. 640 s. ISBN 978-83-763-8407-8.

SUM IV – Словник української мови. Том 4. (И – М). Ред. Андрій А. Бурячок, Павло П. Доценко. Київ: Наукова думка 1973. 840 с.

SUMXVI–XVII XIV – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Випуск 14 (К — Коньюрація). Ред. Дмитро Г. Гринчишин. Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України 2008. 255 с. ISBN 978-966-02-4981-3.

SGD III – SZYMCZAK, Mieczysław: Słownik gwary Domaniewka w powiecie łączykim. Część 3. (K – L). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1964. 521 s.

SW I – Słownik języka polskiego. Tom I. (A – G). Red. Jan Karłowicz, Adam Kryński, Władysław Niedźwiedzki. Warszawa 1900. 955 s.

SW II – Słownik języka polskiego. Tom II. (H – M). Red. Jan Karłowicz, Adam Kryński, Władysław Niedźwiedzki. Warszawa 1902. 1089 s.

SWil I – Słownik języka polskiego. Wypracowany przez Aleksandra Zdanowicza, Michała Bohusza Szyszke i innych. Część I. Wilno 1861. 2280 + 7 + 7 s.

TARNACKI, Józef: Studia porównawcze nad geografią wyrazów (Polesie – Mazowsze). Warszawa: Drukarnia Bankowa 1939. 101 s.

TSBM II – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5-ці т. Т. 2. (Г – К). Рэд. Кандрат К. Атраховіч (Кандрат Крапіва). Мінск: Галоўная рэдакцыя Беларус. Сав. Энциклапедыі 1978. 765 с.

TURSKA, Halina: O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie. W: SPK t. 1, 1982, s. 19 – 121.

ТУМЧЕНКО I – ТИМЧЕНКО, Євген: Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. Книга I. Підготували до видання Василь В. Німчук та Галина І. Лиса. Київ – Нью-Йорк: Інститут української мови Національної академії наук України – Українська Вільна Академія Наук у США 2002. 512 с. ISBN 966-7252-25-6.

USJP II – Uniwersalny słownik języka polskiego. Tom 2. (H – N). Red. Stanisław Dubisz. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2003. 1243 s. ISBN 830-1138-59-9.

WALICKI, Aleksander: Błędy nasze w mowie i piśmie ku szkodzie języka polskiego popełniane oraz prowincjonalizmy. Wyd. 3. Kraków – Warszawa 1886. 265 s.

WIETRZYK, Aleksander: Słownik gwary Pogórzan (z okolicy Gorlic). Gorlice: Muzeum Dwory Karwacjanów i Gładyszów w Gorlicach 2011. 232 + XVI s. ISBN 978-83-88866-96-8.

DZIEDZINA-WIWER, Andrzej: Wyłónacka. Słownik gwary szczawnickiej. Kraków: Astraia 2013. 248 s. ISBN 978-83-6056-958-0.

ZAŁĘSKI, Wojciech: Z supraskiego na nasze. Słownik gwary supraskiej. Supraśl: Collegium Suprasliense 2005. 65 s. ISBN 83-88097-84-9.

ZDANCEWICZ, Tadeusz: Osobliwości akcentowe w gwarze wsi Radziuszki pod Sejnami. W: SFPS II, 1957, s. 247 – 269.

ZDANCEWICZ, Tadeusz: Wpływy białoruskie w polskich gwarach pod Sejnami. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Wydział Filologiczno-Filozoficzny 1966. 122 s.

ZDANIUKIEWICZ, Alojzy A.: Gwara Łopatowszczyzny: fonetyka, fleksja, słownictwo. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1972. 230 s.

Назви рослин в українському східнополіському говорі, похідні від назв тварин

Марина Валеріївна Поїстогова

Інститут української мови НАН України, м. Київ

Plant names derived from animal names in the Ukrainian Eastern Polissian dialect

In the study we consider the plant names derived from the animal names, paying attention to the denotations, to which derived plant names are related. The associative links between the botanical name and the animal name are established, in search of the motivation of such names, also taking the dialect speakers' comments into account.

The presented material testified to the active use of zoolexemes in phytomination. Botanical names, associated with animal names, are mostly the names of wild plants, occasionally – ornamental plants and plant varieties. The derivative bases of plant names are more often domestic and wild animal names, less often – bird names. The names of other representatives of the fauna form insignificant associative fields. Frequently, the condition of the appearance of derived plant names from animal names is external similarity. Rarely, the motives of plant names are plant properties. The material demonstrates both motivational and word-forming diversity. The most productive is the nomination with the help of one-word suffixes. The nomination with the help of word combinations is less productive.

Fixation of names in different language areas will help to establish the ways of their origin, reveal the patterns of their development, serve for etymological research, establish an interconnection with different Slavic languages and the reason for the formation of area differences in the botanical lexicon.

Keywords: Eastern Polissian dialect, plant names, animal names, motivation, motivational feature.

У народній ботанічній лексиці простежуються зв'язки назв рослин з назвами різних тематичних груп. Серед флорономенів значну кількість становлять назви, первісна функція яких – позначення тварин.

Ботанічні номени, мотивовані назвами тварин виділяють дослідники ботанічної лексики української мови (Шамота, 1985, с. 42 – 56; Сабадош, 1989, с. 181 – 196; Омельковець, 2002, с. 170 – 182; Ткачук, 2010, 155 – 162; Москаленко, 1991, с. 47 – 51); така модель характерна для ботанічної номенклатури інших слов'янських мов. Словацькі діалектні назви рослин, мотивовані назвами тварин, представлено в спеціальній праці А. Ференчикової (Ferenčíková, 2015, s. 487 – 494).

Розглянемо назви рослин, похідні від назв тварин в архаїчних українських східнополіських говірках. Ця група назв різноманітна щодо її семантичних зв'язків із назвами тваринного світу.

Основи назв свійських тварин оприявлені у багатьох похідних флорономенах, зокрема:

корова > *коров'як*, *коров'н'ак*, *ко'ривник* 'дивина густоквіткова, *Verbascum thapsiforme* – назву *коров'як* 'Verbascum' дослідники мотивують подібністю стебла рослини до хвоста тварини чи подібністю листя рослини до вуха тварини (Сабадош, 1989, с. 186); місцеві жителі пов'язують назву з характерними умовами зростання рослини (пор. свідчення інформантів: *на*

карав'я'ку *рас'те* (де карав'я'к 'коров'ячий послід')) та з лікувальною властивістю рослини (інформант коментує: *'лист'а ко'ров'і в'ід ран*) – мотиваційна ознака (МО) назви 'використання рослини в народній ветеринарії'; лексему *ко'ров'ятник* 'гвоздика дельтовидна, *Dianthus deltoides*' пов'язують з повір'ям: *моло'ко т'агнец'а йак зійст' ко'рова*; мотивація назв *коров'я'к*, *ка'р'івник*, *ка'руо'їки* 'дурман звичайний, *Datura stramonium*', *коров'я'к* 'будяк акантовидний, *Carduus acanthoides*' не ясна, можливо, назви є результатом перенесення їх з рослини *коров'як* '*Verbascum*' на основі деякої загальної зовнішньої подібності або й нерозрізнення цих рослин. І. В. Сабадош пов'язує назву *коров'як* '*Datura stramonium*' з отруйністю рослини (Сабадош, 1989, с. 191 – 192); назва *ка'руо'їки*, *ко'р'івки* 'різновиди грибів роду *rodustarius*, які виділяють сік молочного кольору' (інф.: з *малач'ком*, *бе'жит' малач'ко*) зумовлена фізичною властивістю гриба – наявністю соку ("молочка"); за цією ознакою постали назви *коров'я'к* 'алоє деревовидне, *Aloe arborescens*', *ка'ро'їка* 'листя молоді цибулі разом з маленькими головками';

бик > *бич'ки* 'латаття біле, *Nymphaea alba*', 'волють очерету', 'суцвіття рогозу', 'цвіт верби'; *бичики* 'суцвіття аїру';

бугай > *бугай'ці* 'латаття біле, *Nymphaea alba*', 'гличики жовті, *Nuphar luteum*';

віл > *волики* 'латаття біле, *Nymphaea alba*', 'гличики жовті, *Nuphar luteum*', 'сорт квасолі' (інф.: *буй'н'ушча ква'сол'а*), *вол'іки* 'суцвіття рогозу', 'суцвіття аїру', 'молоді шишки сосни'; похідні від *бик*, *бугай*, *віл* виникли незалежно, як реалізація загальної моделі похідності 'назва свійської тварини' > 'назва рослини';

кобила > *ко'била*, *ко'били*, *ко'билка*, *коби'л'оха* 'сорт слив' (інф.: *с'лива ве'лика*, *к'рупна*, *с'ливи 'б'іл'ш'і*), *ка'била* 'вид гриба роду *Lactarius*' (інф.: *здара'в'ен:ийе 'зуби*, *д'е'белийе йак ка'била*);

кінь > *коники* 'сорт квасолі', *кон'ік'і* 'суцвіття аїру' – в основі номінацій, похідних від *бик*, *бугай*, *віл*, *кобила*, *кінь*, лежить МО 'розмір' (листя, квітів, суцвіт'я, плоду, гриба); назви *коники*, *кон'у'шина* 'конюшина повзуча, *Trifolium repens*' мотивовані кормовими якостями рослини, вона є доброю кормовою травою для тварини; у номені *'кинс'ка тра'ва* 'трава, на якій пасуть коні' означення відбиває кормову придатність рослини для певної тварини;

баран > *баран'ці*, *ба'ранчики* 'первоцвіт весняний, *Primula veris*', *бара'ни*, *ба'ранчики*, *баран'ці* 'вид лілії', *ба'ранчики* 'зморшок їстівний, *Morchella esculenta*' (інф.: *ва'ни 'ж:атен'к'і*), *ба'рашечк'і* 'цвіт верби', *би'рашки* '~ верболозу, лози', *б'і'рушк'і* 'суцвіття рогозу' – назви мотивовані особливостями зовнішніх ознак рослин – зморшкувате листя первоцвіту та зморшкуватість гриба, кучеряві квітки лілії та цвіту деяких дерев дало підставу для порівняння з вовною баранів; за асоціацією з руном тварини утворені назви: *ба'ранчики* 'підсмажене, потріскане зерно кукурудзи', *баран'ци* 'розварений качан кукурудзи', *бара'нец'* 'недоїдена середина яблука чи груші'; назва *ба'ранчик'і* 'плаун булавовидний, *sorodіum clavatum*' зумовлена тим, що рослину використовують проти ковтунів у овець (ЕСУМ I, с. 139) та для полірування овечих смушок;

вівця/овечка > *а'вечка* 'сорт яблук' (інф.: *прадав'гасте йак 'морда в а'вечки*) – МО назви 'форма плоду'; назва *о'вечечки* 'цвіт лози' виникла на основі семантичного паралелізму (пор. *ба'рашечк'і* 'т. с.');

козел, коза > *'козл'ік'і* 'ряст бульбистий, *Corydalis bulbosa*' – назва мотивована особливостями зовнішньої будови – формою суцвіття, подібного до козиної бороди; *ко'з'ол'чики* 'первоцвіт весняний, *Primula veris*', *'козлики, ка'зел'ц'і* 'глечики жовті, *Nuphar luteum*', *ка'з'ел'ец* 'перстач гусячий, гусяча лапка, *Potentilla anserina*', *каз'ел'ец*, *'куузлики* 'жовтець їдкий, *Ranunculus aser*', *каз'ли* 'анемона жовтцева, *Anemone ranunculoides*', *каз'ел'ец* 'калюжниця болотна, *Caltha palustris*', *каз'ли, 'кози* 'гриб рядовка, *Tricholoma*' (інф.: *'жовтийе*), як видно з наведеного матеріалу, назвами, похідними від основи *коз-* об'єднано кілька рослин, що належать до різних видів та родів. Така номінаційна варіативність може бути зумовлена подібністю диференційної ознаки (ДО) різних рослин; імовірно, спершу виникла назва для первоцвіту весняного на основі семантичного паралелізму (пор. *ба'ранчики, баран'ц'і* 'первоцвіт весняний, *Primula veris*'); назви, похідні від основи *коз-*, що стосуються інших рослин, виникли шляхом перенесення назви з первоцвіту весняного на основі спільності зовнішніх ознак рослин (назви стосуються рослин із жовтими квітами, а також гриба жовтого кольору); із зовнішніми ознаками рослини пов'язані номени *ка'за, 'кози, 'куозка, 'кизка, 'козки* 'листя молоді цибулі разом з маленькими головками', що пов'язано з невеликим розміром та подібністю до рогів кози; дрібними, коротко-пухнастими квітками зумовлена назва *'кизки* 'квітка конюшини'; назва *'куозка* 'плодоніжка гарбуза' виникла за асоціацією з невеликим хвостом тварини (пор. *козлуватий (с'ь коротким хвостом)* (Грінченко, 1908, с. 266); у постанні лексем *'кози, каз'ли, 'козл'ік'і* 'вічко картоплі', *казла'вата 'морква* 'морква з великими вічками' можливий зв'язок із *казити* 'псувати(ся)', це зумовлено тим, що картопля чи морква з багатьма вічками вважається менш якісною, зіпсованою (ЕСУМ II, с. 342; Ткачук, 2016, с. 51), що дозволяє вбачати у таких похідних іншу основу – *казити* 'псувати' (Гриценко, 1990, с. 131);

свиня > *с'вин'е, свин'ухи, свин'уки, сви'нушк'і, с'винки, сви'нарки* 'різновиди грибів роду *Lactarius*' (інф.: *ве'лик'і, 'ладнийе рас'тут', 'товстен'к'і*) – мотивом номінації виступає розмір гриба;

кабан > *ка'банчик'і* 'конюшина повзуча, *Trifolium repens*' – назва зумовлена формою та кольором суцвіття рослини (білі та блідо-рожеві головчасті суцвіття асоціюються з твариною);

кріль > *кра'л'атн'ік* 'морква дика, *Daucus carota*' – назва мотивована кормовими властивостями рослини, вона є добрим кормом для кролів;

кіт > *'котики, кот'ки* 'котячі лапки дводомні, *Antennaria dioica*' – номени пов'язані з особливостями будови суцвіття, що нагадують котячі лапки; *'кот'ік'і* 'первоцвіт весняний, *Primula veris*' – назва виникла на основі семантичного паралелізму (пор. *баран'ц'і, ба'ранчики, ко'з'ол'чики* 'т. с.');

'котики, кот'к'і 'суцвіття дерев родини вербових, *Salicaceae*'; *'котики* '~ тополі, *Populus*', '~ берези, *Betula*', '~ бересту, *Ulmus*', '~ вільхи, *Alnus*'; *'котик* '~ неродючої шовковиці, *Morus*'; *'котик, 'котики, кот'к'і* 'суцвіття рогозу';

'кот'ік'і '~ аїру'; 'кот'ік, 'кот'ік'і '~ подорожника'; 'котик, кот'ки, ко'точок 'квітка конюшини'; 'кот'ік'і 'волоть тимофіївки' – за подібністю м'якого й пухнастого суцвіття до шерсті кота (ЕСУМ III, с. 58);

собака > со'бачки 'череда трироздільна, *Videns tripartita*', 'плід череди', са'бачк'і 'квітка будяка', со'бачка 'плодоніжка гарбуза' – назви зумовлені властивістю плодів чи частин рослин чіплятись (інф.: при'л'епл'івайеца йак са'бачк'і); у постанні назв для череди та її плоду можна виділити кілька шляхів утворення: назви собачки 'рослина' і собачки 'плід рослини' могли бути паралельними утвореннями 'тварина' > 'рослина' і 'тварина' > 'частина рослини'; можливий послідовний розвиток 'тварина' > 'частина рослини' > 'рослина', найбільш вірогідно, у номенах виявляється синкретизм назв 'рослина' і 'плід', що є типовим для флорономенів; назва со'бачки 'льонок звичайний, *Linaria vulgaris*', 'зів лева, *Antirrhinum*', 'ряст бульбистий, *Corydalis bulbosa*' мотивована особливістю будови квітки, що нагадує розкрити пащу собаки; мотивом номінації назви са'бачк'і 'айстра степова, *Aster amellus*' є зовнішній вигляд рослини – волохатоопушена квітка асоціюється з твариною.

Назви рослин та їх частин засвідчують також зв'язок з ідеографічною сферою диких тварин:

вовк > вовч'ки 'пухівка піхвова, *Eriophorum vaginatum*' – в основу номінації покладено зовнішню ознаку (сіруваті оцвітини щетинки рослини асоціюються з шерстю вовка); номен вовч'ки 'череда трироздільна, *Videns tripartita*', 'плід череди', 'квітка лопуха', 'квітка будяка' має таку саму семантичну мотивацію як і назва собачки з цим значенням, зв'язок з поняттям вовка як хижої тварини зумовлений властивістю плодів чи квітів рослини чіплятись до одягу людей і шерсті тварин; в основі семантичної мотивації назв вовч'ок, вовч'ки 'зайві пагінці на плодovому дереві' (інф.: в'род'е 'х'ішчн'іка), вовч'ки 'пагони, що виходять з коренів або пнів', 'чорне зерно в житі' лежить відтінок негативної оцінки, пов'язаний у народній традиції з поняттям вовка як найпоширенішого хижака;

ведмідь > вед'медина, мед'ведина, мед'ведиха, м'ед'в'ед'чина 'ожина звичайна, *Rubus caesius*', вед'медина, мед'ведина 'ягода, подібна до малини, не ожина (інф.: йак ма'лина, о'жина от'д'ел'но, пид'хожа до ма'лини, ко'л'учишче)' – на думку дослідників МО назв є кормова придатність рослини для тварини, вживання плодів рослин роду *Rubus* ведмедами (ЕСУМ I, с. 343; Сабадош, 1989, с. 192). Існує й інша думка: найменування мотивоване функцією рослини, місцем, яке вона посідає в господарському житті; назви з коренем мед-вед- надавались рослинам, які не мали особливого господарського значення (Марчук, 1985, с. 130 – 131). Як зауважує О. Л. Березович, образи ведмеда використовуються для мовної реалізації ідеї важкодоступних для людини місць (Березович, 2007, с. 40; Ткачук, 2016, с. 112), це дає підстави вважати, що МО на позначення рослини є 'місце зростання' – рослина росте в лісі у важко прохідному місці; номен вед'м'ед'ік'і 'айстра степова, *Aster amellus*' характеризує рослину за зовнішньою ознакою, про зв'язок між реаліями свідчить коментар інформантів: воло'хат'і, йак вед'м'ед';

лисиця > *'лиска, 'лишка* ‘конюшина повзуча, *Trifolium repens*’ – назва може бути зумовлена пухнастістю і світлим забарвленням суцвіття рослини (ЕСУМ III, с. 241); за цією ознакою, очевидно, постала назва *'лишки* ‘буркун білий, *Melilotus albus*’; назви *ли'сиц'і, ли'сички* ‘лисичка справжня, *Santharellus cibarius*’ виникли внаслідок асоціацій кольору гриба і хутра лисиці і передають МО ‘колір’;

заєць > *'зайачий гриб, 'зайцеви ~, зайцови'к'і* ‘гриби, схожі до боровиків, які від дотику синіють’ – означення *зайчий* вказує на неістивність гриба (інф.: *гриб неха'роший, 'гурк'ій*); *за'йечи гриб* ‘вид гриба (інф.: *'білий на цв'ет*)’ – ця назва відбиває інший мотив – колір гриба;

їжак > *ї'жак, їе'жа, їе'жоўка* ‘грязиця збірна, *Dactylis glomerata*’ – назви мотивовані зовнішньою ознакою рослини – подібністю суцвіття рослини до їжака; *о'жина, о'жини, жа'в'іна, жи'в'іка* ‘ожина, *Rubus caesius*’ – МО цих назв є зовнішня ознака – наявність колючок на рослині (Марчук, 1985, с. 129). На думку В. А. Меркулової, назва могла бути і незалежним утворенням від індоєвропейського кореня *egh – ‘колоти’ (Меркулова, 1967, с. 219);

вепр > *їан'рини* ‘ожина, *Rubus caesius*’ – назва містить вказівку на зовнішні ознаки рослини – колючі стебла ожини асоціюються зі щетиною вепра;

куниця > *ку'ниц'а* ‘суцвіття очерету’ – назва постала за зовнішніми ознаками – пухнастим суцвіттям очерету і його кольором, що асоціюється з хутром куниці.

Твірними основами назв багатьох рослин виступають назви птахів.

Відзначено зв'язок назв рослин з назвами свійських птахів:

півень/петух > *п'ів'ні'і, 'п'івники, пету'хи, петуш'ки* ‘півники, *Iris*’ (інф.: *рас'тут' кала 'хат(и), пад вак'ном, да'маши'ні, сва'її, 'нашийе, 'син'і(їе), 'с'ін'ен'к'їіе*), ‘півники болотні, *Iris pseudocorus*’ (інф.: *у ва'д'і, на ба'лот'і, 'жовти(їе)*), *'жабайчачи 'п'івники* ‘півники болотні, *Iris pseudocorus*’, *'п'івники, пету'хи* ‘пізноцвіт осінній, *Colchicum autumnale*’, *'п'івнички* ‘підсніжник звичайний, *Galanthus nivalis*’, *'п'івники* ‘шавлія лікарська, *Salvia officinalis*’, *'п'івники бо'лотн'і* ‘латаття біле, *Nymphaea alba*’, *пету'хи, петуш'к'і* ‘кімнатна рослина’, *'п'івники* ‘квітка лілії’ (інф.: *але'л'їй виган'айе ст'р'ілку і на н'їй 'п'івники цв'ітут'*) – назви мотивовані формою квітки чи суцвіття, що асоціюється з гребенем півня. Як відзначає В. А. Меркулова, цей образ є усталений – *півниками* називають рослини з голим стеблом і китицею квітів зверху (Меркулова, 1967, с. 136). Означення *бо'лотн'і, 'жабайчачи*, які є прямими та опосередкованими лексичними мотиваторами, вказують на локалізаційну характеристику рослини (інф.: *рос'тут' в бо'лот'і*). Номени-словосполучення передають дві МО: ‘форма’ і ‘місце зростання’;

курка > *'курочка, 'куро(а)чки(і)* ‘вид гриба’ (інф.: *звут', шо в пес'ку; у пе'сочку си'д'ат'*); *'ножка мох'нат'ен'ка їак у 'курачк'і* – найменування, як свідчать коментарі інформантів, мають неоднакові мотиви номінації, назви зумовлені типовим місцем зростання та особливістю зовнішньої ознаки гриба; *'курочки* ‘без точного розкриття семантики’ (інф.: *к'в'ітка по до'роз'і вес'нойу, у боршч*) – мотивом номінації виступають місце зростання та використання рослини;

квочка > *к'вочка* ‘сорт цибулі’ (інф.: *куш'часта*), що нагадує квочку з курчатами – МО назви ‘особливість зростання’;

гуска > *гу'с'атник* ‘перстач гусячий, гусяча лапка, *Potentilla anserina*’, *'гусачк'і* ‘вид гриба’ (інф.: *йак на'га у'гуск'і*) – назви зумовлені зовнішньою подібністю реалій – формою листя, гриба, що асоціюється з лапкою гуски.

Окрему групу похідних фітономенів утворюють назви з основами позначень диких птахів:

горобець > *горо'бина*, *горо'бинець*’, *вере'бина*, *вере'бинець*’ ‘горобина звичайна, *Sorbus aucuparia*’, *горо'бинець*’ ‘грицики звичайні, *Capsella bursa-pastoris*’ – назви пов’язані з невеликим розміром плоду; у номені *верев'їйна тра'ва* ‘спориш звичайний, *Polygonum aviculare*’ означення вказує на дрібність листя рослини; назва *горо'биниць*’ ‘горошок мишачий, *Vicia cracca*’ пов’язана з двома МО: ‘розмір’ і ‘дикорослість’;

зозуля > з’*е'з'ул'ки* ‘вид лілії’ (інф.: *р'абен'к'ій л'ел'ей*); з’*а'з'ул'к'і* ‘горлянка повзуча, *Ajuga reptans*’, *зу'зул'ка* ‘зозулинець чоловічий, *Orchis mascula*’, *зо'зул'а* ‘сорт огірків’ – номен мотивований рябим, “зозулястим” кольором квітів та плямистими плодами, подібними до оперення птаха;

журавель/чорногуз > *журав'лина*, *жура'вина*, *журав'лини*, *жура'вини* ‘журавлина, *Vaccinium oxycoccos*’ (інф.: *у ба'лот'і рас'те*; *на пла'вах рос'ли* (*плав – м'іс'тина на бо'лот'і*) – мотивуючою ознакою назви опосередковано виступає місце зростання рослини: ця ягода росте на болотах, де водяться журавлі. В. А. Меркулова назву ягоди також етимологічно пов’язує з назвою журавля (Меркулова, 1967, с. 217); Н. П. Гринкова пов’язує слово *жеравица* ‘*Vaccinium oxycoccos*’ зі словом *жар* у значенні яскравого, вогняного кольору (Гринкова, 1958, с. 114), ця етимологія нам видається менш переконливою; номен *чарна'гузи* ‘вид гриба’ семантично пов’язаний з двома МО: ‘розмір’ і ‘колір’ (інф.: *здар'в'ен.и*, *виса'ч'ен.и*, *над 'низом 'б'елійе*);

дятел > *д'атловина*, *д'алав'іна* ‘конюшина повзуча, *Trifolium repens*’, ‘буркун білий, *Melilotus albus*’, *д'ат'ловина* ‘конюшина лучна, *Trifolium pratense*’ (інф.: *к'л'евер к'расний йак між тра'воюу рос'те*), щодо мотиваційних зв’язків та походження назви *дятловина* ‘конюшина’ існує кілька суперечливих точок зору. Одні дослідники вважають, що праслов’янське **detelina*/**detьlina* утворене від **detel* ‘дятел’ за допомогою суфікса -*ina*, інші шукають семантичний зв’язок у спільній ознаці строкатості птаха і рослини, висловлювалось припущення про утворення назви на основі виразу **detelьnъ gorъ* “дятлів горох” (у деяких слов’янських мовах конюшину називають горохом), деякі дослідники етимологічно пов’язують назву з і.-с. **dęnt* ‘зуб’ за ознакою зубчастого листя рослини та з дієсловом **dęti* ‘дуть’ (на тій підставі, що молода, сира конюшина викликає здуття худоби), таке припущення, на думку етимологів, є сумнівним (ЕСУМ II, с. 154), як зазначила В. Л. Карпова, зближення назв інколи може бути зумовлене випадковою близькістю звучання (Карпова, 1984, с. 54). На думку І. В. Сабатоша назва є похідною від *дятел*, але, якщо словотвірний зв’язок слів *дятел* і *дятловина* є прозорим, то семантичний зв’язок між назвами встановити важко, оскільки в ньому зникла якась проміжна ланка. Ймовірно, номен був із походження двослівним, який

потім зазнав стягнення в однослівний, що є типовим для ботанічних номенів, мотивованих назвами тварин (Сабадош, 1984, с. 74 – 76; 1989, с. 195);

канарейка > *кана'рейки* 'льонкоз звичайний, *Linaria vulgaris*', *кана'рейашник* 'вид трави' – квіти льонка та жовто-зелене забарвлення трави викликають асоціацію з яскравим оперенням канарейки, МО назви виступає 'колір';

галка > *'галка*, *'галки* 'суцвіття рогозу' – назва зумовлена кольором суцвіття, що асоціюється з кольором оперення птаха.

У складі назв рослин значною є група похідних, пов'язаних з назвами гризунів, земноводних, членистоногих, плазунів:

миша > *ми'шата* 'вид гриба' (інф.: *'сивен'к'і гри'бі*) – МО найменування є 'колір', що нагадує шерсть миші;

жаба > *'жабур*, *жабу'рин'*:*е*, *жа'бурник* 'жабуриння, *Conferva*, *жаб'ник*, *'жабйіачки*, *'жабниці'і*, *жабу'рин'*:*а* 'калюжниця болотна, *Caltha palustris*' – ці назви стосуються вологолюбних рослин, що ростуть у стоячих водах, МО назв – опосередковане позначення місця зростання рослини за асоціацією з болотною (вологолюбною) твариною; у назві *'жабки-рабки* 'вид лілії' поєднано дві МО: 'місце зростання' і 'колір'; МО для назв грибів *'жабйіачи гри'бі*, *жаб'бечи(іе) ~*, *'жабс'к'ііе ~*, *'жабйіачи 'зуби*, *'жабйіаки*, *жабйі'ук'і*, *'жабйіачки*, *жаб'бечки*, *'жабйіанк'і* 'загальна назва неїстівних грибів', *'жабйіачи гриб* 'печериця звичайна, *Agarius campestris*', *'жабйіачи гриб(и)*, *'жабйіачи 'зуби*, *'жабйіачка* 'бліда поганка, *Amanita phalloides*' є вказівка на їх неїстівність чи отруйність;

рак > *рач'ки* 'сорт огірків' (інф.: *ма'лен'к'і*) – МО назви виступає 'розмір'; номен *рак* 'сорт картоплі' є опосередкованим вираженням кольору (інф.: *к'расна кар'тоха*);

дельфін > *дел'ф'ін* 'декоративна квітка' – назва мотивована зовнішньою подібністю квітки рослини до тварини;

навук > *наву'чок*, *л'ес'ни на'вук* 'плаун булавовидний, *Lycopodium clavatum*', *на'вук*, *наву'чки* 'фуксія, *Fuchsia*', *на'вук*, *наву'чок* 'кімнатна рослина' (інф.: *ва'зон*, *шчо пле'тец'а*, *в'йец'а*, *де'рец'а*, *'лутице по с'тенах*) – назви мотивуються подібністю способів існування тварини і рослини, означення *л'ес'ни* передає локальну ознаку;

вуж > *ву'жачка*, (*в*)*у'жачки*, *ву'жак'і*, *у'жавкі* 'загальна назва неїстівних грибів', *ву'жачка*, *у'жачки*, *ву'жачечки* 'бліда поганка, *Amanita phalloides*', *ву'жачка*, *у'жачки* 'гриби, що ростуть у садах, на городах' – назви мають ознаку 'неїстівний'; в одній говірці зафіксовано назву *у'жачки* 'усі їстівні гриби, крім білого', тобто менш цінні гриби (інф.: *у'с'аких у'жачок наб'рала сіе'добних*);

гадюка > *га'д':учин гриб*, *га'д'учи гри'бі*, *га'д'учка*, *га'д'учки* 'загальна назва неїстівних грибів', *га'д'учки* 'бліда поганка, *Amanita phalloides*', 'гриби, що ростуть у садах, на городах', *га'д'уч'і гриб*, *га'д'учки* 'вид неїстівного гриба' – номени передають ознаку 'неїстівний'; назва *га'д'учник* 'гадючник звичайний, *Filipendula vulgaris*' мотивована лікарськими властивостями рослини – рослину використовують при укусах змій, МО назви 'використання';

глист > *г'лисник*, *гл'іс'н'ак* ‘пижмо звичайне, *Tanacetum vulgare*’ (інф.: *ад глис'тов*) – назва зумовлена використанням рослини в народній медицині; назва *глист'учка* ‘сорт квасолі’ (інф.: ‘*довга ква'сол'а*’) мотивована формою плоду.

Відзначено зв'язок назв рослин або частин рослин з назвами комах:

метелик > *ме'телики* ‘космос роздільнолистий, *Cosmos bipinnatus*’; ‘неповна, шолудива квітка шипшини’ – у назві передано загальний зовнішній вигляд рослини чи частини рослини; *ме'телики* ‘без точного розкриття семантики’ (інф.: *ма'лен'ка к'в'іточка*) – у цій назві до загального зовнішнього вигляду рослини долучається МО ‘розмір’;

клоп/блашциця > *кла'пуовн'ік*, *блаш'чичник* ‘багно звичайне, *Ledum palustre*’ (інф.: *ва'н'айе блаш'чиц'ами*) – назва опосередковано мотивована запахом рослини.

Джерелом творення флорономенів виступають загальні назви:

зір > *зв'іроб'ій* ‘звіробій звичайний, *Hypericum perforatum*’. Учені по-різному пояснюють мотивацію назви *звіробій*. Більшість дослідників пов'язують цей номен з *діробою*, що зумовлено наявністю прозорих крапок (дірок) на листі рослини (латинська видова назва *perforatum* в перекладі також означає ‘поколотий’), деякі дослідники схиляються до думки про збереження мотивації ‘рослина, що вбиває звіра’, зіставляють з назвою *джерабой* ‘цілитель ран’ (ЕСУМ II, с. 92, 251). Найбільш переконливе, на нашу думку, пояснення мотивації назви пов'язане з образним позначенням седативних властивостей цієї рослини (Сабадош, 1996, с. 124);

риба > *'рибка* ‘сорт яблук’ (інф.: *кра'с'іве*, *'писанка*) – назва з виразною оцінною характеристикою плоду;

жук > *жуч'к'і* ‘сорт слив’ (інф.: *'чорн'ен'к'ііе*, *д'робн'ен'к'ііе сл'іви*) – назва фіксує зовнішні ознаки плоду рослини – колір та розмір.

Народноетимологічним зближенням із назвою тварини є назва *'йалоўка* ‘плодове дерево, яке не плодоносить’, ‘невиповнений качан кукурудзи’, яка вмотивована відсутністю плоду, неплідністю.

У фітономінації відзначено функціонування ознаки ‘стать’, типової для назв тварин. Так, наприклад, у східнополіській говірці с. Колісники Ніжинського р-ну засвідчено протиставлення *'самка* – *са'мец* для берези (інф.: *'самка на'низ опу'с'кайе г'і'л':е*, *са'мец не опу'с'кайе*).

Ботанічні найменування, пов'язані з назвами тварин, переважно є назвами дикорослих рослин, зрідка – декоративних та сортів рослин.

Аналізована фітолексика виявляє велику кількість семантичних зв'язків. Твірними основами назв рослин найчастіше виступають назви тварин (свійських і диких), рідше – назви птахів. Найменування інших представників фауни утворюють незначні асоціативні поля. Виявлено різну активність використання основ зоономенів у флороназвах і частоту їх уживання у говірках. Найпродуктивнішими є основи: *коз-* (виявлено у номінації 8 рослин, 3 частин рослин, зафіксовано у 14 нас. п. із 170 обстежених), *баран-* (3 рослин, 6 частин рослин у 21 нас. п.), *кіт-* (1 рослини, 11 частин рослин у всіх нас. п.). Відзначено ендемізми: лексеми *ка'бан*, *кр'іл'*, *'миша*, *кана'рейка*, *дел'ф'ін* за-

фіксовано як назви 1 рослини, *к'вочка*, *'риба*, *жук* – 1 сорту, *'галка* – 1 частини рослини і виявлено лише в 1 нас. п.

Найчастіше умовою появи похідних від назв тварин фітономенів є зовнішня подібність рослини чи частини рослини до тварини. Рідше мотивами назв рослини виступають властивості рослини (внутрішні чи функціональні). Модель мотиваційного зв'язку 'тварина > рослина' реалізована за допомогою різних МО. Домінуючими МО є 'форма' (квітки чи суцвіття, плоду, гриба), 'розмір' (листя, квітки, суцвіття, плоду, гриба), 'колір' (квітів, трави, гриба), менш продуктивними МО є 'типове місце зростання', 'кормові якості рослини', 'використання', 'запах', 'особливість зростання'. Деякі назви відбивають зв'язки не лише з однією МО, а є полімотивованими, наприклад: 'колір' + 'розмір' (*чарна'гузи* 'вид гриба', *жуч'к'і* 'сорт слив'), 'колір' + 'форма' (*ка'банчик'і* 'конюшина повзуча, конюшина біла, *Trifolium repens*'), 'форма' + 'місце зростання' (*жаб'йачи 'н'івники* 'півники болотні, *Iris pseudocorus*'), 'зовнішня подібність' + 'колір' (*ку'ниці'а* 'суцвіття очерету').

Матеріал демонструє як мотиваційну, так і словотвірну різноманітність похідних фітономенів. Номінаційну функцію переважно виконують однослівні іменникові суфіксальні утворення. Серед суфіксальних назв відзначено номени з демінутивними суфіксами. Окремі назви переносяться до складу ботанічної лексики у формі множини. Деякі флорономени постали внаслідок семантичної деривації (напр.: *ко'била* 'сорт слив', *а'вечка* 'сорт яблук', *зо'зул'а* 'сорт огірків', *рак* 'сорт картоплі', *дел'ф'ін* 'декоративна квітка') та шляхом універбації (напр.: *зайцови'к'і* < *'зайцеви гриб*, *га'д'учка* < *га'д'уч'і гриб*, *ву'жачка* > *ву'жач'і гриб*); на думку етимологів, внаслідок універбації утворена назва *журавліна* > *журавлина ягода* (ЕСУМ II, с. 210).

Менш продуктивною виявилася номінація за допомогою словосполучень. У деяких двослівних назвах означення, похідні від зоономенів не виявляють зв'язку з певною твариною, а вказують на: а) дикорослість (напр.: *гороб'йачий го'рох*, *гороб'йачий горо'шок*, *'мишачий горо'шок*, *горо'шок 'зайачий* 'горошок мишачий, *Vicia cracca*; *св'і'н'ача м'йата*, *м'йата са'бача(йа)* 'мйата польова, *Mentha arvensis*; *са'бача м'йата* 'розхідник плющовидний, *Glechoma hederacea*', 'вероніка лікарська, *Veronica officinalis*'; *со'бача м'йата* 'собача кропива п'ятилопатева, *Leonurus quinquelobatus*'; *'зайачи л'он* 'очиток їдкий, *Sedum acre*'; *'зайачава 'бул'ба* 'часникова трава, *Alliaria officinalis*'; *'зайача кар'тошка*, *за'йеча кар'топл'а* 'топінамбур, земляна груша, *Heliantus tuberosus*' (інф.: *л'еса'вайа*, *цв'і'т'е 'б'ілим ц'в'ітом*); *'зайача ци'бул'а* 'цибулька гусяча, *Gagea lutea*'; *'зайачий час'ник*, *'зайцеви чис'нуок* 'часникова трава, *Alliaria officinalis*'; *'зайеч'і час'ник* 'кінський часник черешковий, *Alliaria petiolata*'; *'зайача ка'пуста*, *'зайцева ка'пуста* 'капуста заяча, очиток пурпуровий, *Sedum purpureum*'; *'зайцева 'ред'ка* 'хрінниця посівна, *Lepidium sativum*'; *'зайача са'лата* 'латук дикий, *Lactuca serriola*', 'пшінка весняна, *Ficaria verna*); б) відмінність від "справжньої" рослини (напр.: *со'бач'і соко'л'ата* 'чистотіл великий, *Chelidonium majus*' (інф.: *йе к'в'іти соко'л'ата*, *цв'іт чистот'ілу до них по'хожи і з'в'ут' у'же со'бач'і соко'л'ата*), *со'бач'і кала'ч'і*, *со'бачи кала'чики* 'калацики лісові, *Malva sylvestris*', *со'бача 'рожа* 'кала-

чики непомітні, *Malva neglecta*’, ‘калачики лісові, *Malva sylvestris*’, *со'бача 'роза* ‘рожа городня, *Althaea rossa*’, ‘шипшина собача, *Rosa canina*’, *'зайачи 'ландиши* ‘веснівка дволиста, *Majanthemum bifolium*’; *'зус'ачий моло'чай* ‘жовтозілля звичайне, *Senecio vulgaris*’, *вереб'йачи кл'евер* ‘квасениця звичайна, *Oxalis acetosella*’); інформанти часто вказують на відсутність певної ознаки, характерної для “справжньої” рослини (напр.: *са'бача кра'п'іва* ‘глуха кропива, біла, *Lamium album*’ (інф.: *не 'залит*, *не не'че*); *п'і'вон'а са'бача* (інф.: *н'екра'с'іва цв'іт'е*); *со'бача ро'машка* (інф.: *не 'пахне, н'е л'е'карств'ен:айа*); *са'бачийе ме'дунки* ‘ромашка без'язичкова, лікарська, *Matricaria recutita*’; *са'бачийе ме'дунки* ‘первоцвіт весняний, *Primula veris*’, ‘конюшина повзуча, *Trifolium repens*’); в) шкідливість для господарства, неістинність чи отруйність (напр.: *'вовч'і 'йагоди* ‘вовчі ягоди звичайні, *Daphne mezereum*’, ‘крушина ламка, *Frangula alnus*’, ‘переступень білий, укладник, *Bryonia alba*’, ‘паслін солодко-гіркий, *Solanum dulcamara*’, *'вовчийе 'йагоди* ‘холодок лікарський, *Asparagus officinalis*’, *га'д'учийе гри'би*, *ву'жачийе гри'би* ‘загальна назва неістинних грибів’).

Відзначено складні утворення (шляхом основокладання утворились найменування *зв'іро'б'ій*, *чарна'гузи*, внаслідок словоскладання – назва *'жабки-'/рабки*, що має форму слів-прикладок).

Творення флорономенів від назв тварин у східнополіських говірках є продуктивним, на що вказує значна кількість похідних номінативних одиниць.

Зв'язки між тематичними групами та похідні назви є ознакою того, як осмислюють світ носії говірок, як через номінацію відображена мовна картина світу.

Виявлення назв у різних мовних ареалах дає можливість розкрити закономірності розвитку назв, їх походження, забезпечити поглиблення їх етимологічного аналізу, встановити взаємозв'язок з різними слов'янськими мовами, причини виникнення ареальних відмінностей.

Бібліографія

БЕРЕЗОВИЧ, Елена Львовна: Язык и традиционная культура. Этнолингвистические исследования. Москва: Индрик 2007. 599 с. (Традиционная духовная культура славян. Современные исследования). ISBN 978-5-85759-419-3.

ГРИНKOVA, Надежда Павловна: О названиях некоторых ягод в восточнославянских языках. У: Славянская филология, 1958, вып. 3, с. 97 – 123.

ГРИЦЕНКО, Павло Юхимович: Ареальне варіювання лексики. Київ: Наукова думка 1990. 270 с. ISBN 5-12-000622-1.

ГРИНЧЕНКО, Борис Дмитрович: Словарь української мови. Т. 2. Київ 1908. 573 с.

ЕСУМ I – Етимологічний словник української мови: В 7 т. Гол. ред. О. С. Мельничук. Т. 1: А – Г. Київ: Наукова думка 1982. 631 с.

ЕСУМ II – Етимологічний словник української мови: В 7 т. Гол. ред. О. С. Мельничук. Т. 2: Д – Копці. Київ: Наукова думка 1985. 570 с.

ЕСУМ III – Етимологічний словник української мови: В 7 т. Гол. ред. О. С. Мельничук. Т. 3: Кора – М. Київ: Наукова думка 1989. 549 с. ISBN 5-12-001263-9.

КАРПОВА, Валентина Леонідівна: Староукраїнські вторинні назви рослин (асоціативно пов'язані із сферою живої природи). У: Мовознавство, 1984, № 2, с. 46 – 54.

МАРЧУК, Ніна Йосипівна: Принципи і способи номінації ожини (*Rubus caesius* L.) в говорах слов'янських мов. У: Структурні рівні українських говорів. Київ: Наукова думка 1985, с. 120 – 133.

МЕРКУЛОВА, Валентина Антоновна: Очерки по русской народной номенклатуре растений (Травы. Грибы. Ягоды). Москва 1967. 258 с.

МОСКАЛЕНКО, Лілія Анатоліївна: Від назв тварин до назв рослин. У: Культура слова. Республіканський міжвідомчий збірник. Київ: Наукова думка 1991, вип. 41, с. 47 – 51.

ОМЕЛЬКОВЕЦЬ, Руслана Степанівна: Ботанічні апелятиви, співвідносні з назвами тваринного світу. У: Волинський державний університет імені Лесі Українки. Філологічні студії. Луцьк 2002, № 3, с. 170 – 182.

САБАДОШ, Іван Васильович: Украинские названия клевера лугового (*Trifolium pratense* L.) и их параллели в других славянских языках. У: Общеславянский лингвистический атлас: Материалы и исследования. 1981. Москва: Наука 1984, с. 65 – 83.

САБАДОШ, Іван Васильович: Українські ботанічні номени, мотивовані назвами тварин. У: *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej*. Т. 25. Warszawa 1989, s. 181 – 196. ISSN 0081-7090.

САБАДОШ, Іван Васильович: Формування української ботанічної номенклатури. Ужгород 1996. 191 с.

ТКАЧУК, Марина Миколаївна: Ботанічна лексика говірок Чорнобильської зони, мотивована зоономенами. У: Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіські говірки в просторі та часі: збірник наукових праць. Упоряд. Г. Л. Аркушин. Луцьк: Волинський національний університет ім. Лесі Українки 2010, вип. 9, с. 155 – 162.

ТКАЧУК, Марина Миколаївна: Ботанічна лексика говірок Чорнобильської зони: реконструкція редуکتивного ареалу. Київ: Наукова думка 2016. 375 с. ISBN 978-966-00-1493-0.

ШАМОТА, Алла Миколаївна: Назви рослин в українській мові. Київ: Наукова думка 1985. 162 с.

FERENČÍKOVÁ, Adriana: Geografický pohľad na niektoré názvy rastlín odvodené od názvov zvierat. In: *Človek a jeho jazyk*. 3. Inšpirácie profesora Jána Horeckého. Bratislava: Veda 2015, s. 487 – 494. ISBN 978-80-224-1181-3.

Víno v českých nářečích¹

Martina Ireinová

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., dialektologické oddělení, Brno

Wine in Czech dialects

Since 2011, Czech dialectologists have been working on the *Dictionary of Czech Dialects*. As the first work of its kind in the Czech area, this *Dictionary* deals with the vocabulary of all dialects of the Czech national language. The material basis is formed by the *Archive of Folk Speech* (established in 1952), which contains rich and complex dialectal material. The article focuses on the term *wine* (the *Archive* also includes examples of two-word dialect expressions, e. g. *psí víno*, *ptačí víno*, *husí víno*). The article also includes examples of folk songs, prognostics, proverbs and sayings in which wine is mentioned.

Keywords: dialectology, Czech dialects, Dictionary of Czech Dialects, Archive of Folk Speech, Czech Linguistic Atlas.

Víno – jeho pěstování, výrobu i konzumaci – je možné s trochou nadsázky zařadit mezi sjednocující prvky evropské kultury. Požívané v rozumné míře posiluje, rozveseluje (či alespoň zahání smutek), dokonce léčí: Je známo, že Louis Pasteur ho považoval za nejzdravější nápoj.

Že však není víno jako víno, o tom se můžeme přesvědčit v *Archivu lidového jazyka* (ALJ), založeném již v roce 1952 v dialektologickém oddělení Ústavu pro jazyk český. V ALJ je soustředěno více než 1,5 milionu záznamů a stále je doplňován excerpty z ověřovacích nářečních výzkumů, z diplomových a disertačních prací dialektologického zaměření, z regionálních nářečních slovníků, z rukopisných záznamů atd. Součástí ALJ se stal též veškerý nářeční materiál získaný během výzkumů pro *Český jazykový atlas* (ČJA)² a nově budovaná *Databáze souvislých nářečních textů*.

Zaměříme nejprve pozornost na samotný lexém *víno* a jeho významy v českých nářečích. V ALJ jsou uloženy exemplifikace dokládající jednak specifické nářeční významy, jednak významy shodné se spisovným jazykem (viz např. SSČ).

Prvním takovým významem je ‚alkoholický nápoj z vykvašených rostlinných šťáv, nejčastěji z plodů vinné révy‘. Nářeční doklady dotvrzují, že víno je jedním z mnoha druhů nápojů: *Von se mne ptal, co chci na svačinu, esli chci mlíko nebo víno nebo pivo...*³ (exemplifikace byla zaznamenána v obci Poniklá v okrese Semi-

¹ Tento příspěvek vznikl na základě řešení projektu č. DG20P02OVV029 *Nářečí českého jazyka interaktivně. Dokumentace a zpřístupnění mizejícího jazykového dědictví jako nedílné součásti regionálních identit*; poskytovatel podpory Ministerstvo kultury, Program NAKI II. V příspěvku byla použita také data, která poskytuje výzkumná infrastruktura LINDAT/CLARIAH-CZ (<https://lindat.cz>) podporovaná Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy České republiky (projekt č. LM2018101).

² *Český jazykový atlas* (1 – 5, *Dodatky*) vyšel knižně v letech 1992 – 2011; v letech 2012 – 2017 bylo na webových stránkách Ústavu pro jazyk český AV ČR zveřejněno 2., elektronické, opravené a doplněné vydání ČJA ve formátu PDF (<https://cja.ujc.cas.cz/>); od roku 2018 je zpřístupňována elektronická verze ve formátu HTML (<https://cja.ujc.cas.cz/e-cja/>).

³ V ALJ se setkáváme s různými způsoby zápisu nářečního materiálu. Materiál totiž pochází z nejrůznějších zdrojů – od odborných dialektologických prací až po laické záznamy. Zapisovatelé se vždy snažili o co nejpřesnější vystižení charakteru místního nářečí, jen zřídka to však byli školení dialektologové. Psaná podoba nářečních dokladů uvedených v tomto textu je proto sjednocována (stejně jako exemplifikace používané v *Slovníku nářečí českého jazyka*, který vzniká od roku 2011 v dialektologickém oddělení ÚJČ). Vychází se přitom z *Pravidel pro vědecký přepis dialektických zápisů* (1943, rozšířená verze 1951).

ly) a že patří ke společenským příležitostem: *Sed'ijó v hospode a pijó víno...* (Vrbátky na Prostějovsku); *Hospodo, piva dones, vína, borovičky, slivovice! Šeci do jedného pite!* (Hrubá Vrbka na Hodonínsku). K vínu nepatří jen zábava, ale k jeho získání je nejprve potřeba vynaložit mnoho úsilí, což vědí nejen ve Starovičkách na Břeclavsku: *Vinohradi, tí dajó práce, to něni enom pit víno, ale tá práca.*

Význam ‚hrozny (vinné révy)‘, též shodný se spisovným jazykem, se v nářečích častěji používá v Čechách, např. *Gdiš sme mñeli jid' hledad' zbraňe, tak sme nič nenašli, jen pár starejch ládovaček, co mñeli na ptáki, abi ním nechod'ili do viňic na víno...* (Paseky nad Jizerou na Semilsku). Na Náchodsku bylo v tomto významu zaznamenáno dvouslovné pojmenování, v němž je substantivum *víno* blíže specifikováno adjektivem vyjadřujícím vzhled, tvar: *kuličkoví víno*. Na Moravě se běžněji užívá označení *hrozny*, např. v Újezdci na Uherskohradištsku bylo zachyceno: *Gdiš prší, jsou hrozni vinařejší* (‚šťavnatější‘). Z dokladu ze Staroviček na Břeclavsku je zřejmý rozdíl mezi plody vinné révy (tj. *hrozni*) a alkoholickým nápojem z nich vyrobeným (tj. *víno*): *Neprodávali se hrozni, ale prodávalo se víno, do Vidňa.*

Význam ‚(vinná) réva‘ se užívá nejen ve spisovném jazyce, ale je rozšířený i v nářečích českého jazyka, např. v Jezeřanech na Znojemsku bylo zapsáno: *Vino teda se pjestoje tadi taki.*

Jen nářeční je pomnožná forma *vína* ‚doba vinobraní, doba sklizně hroznů vinné révy‘, zaznamenaná na jihovýchodní Moravě: *To bude až ve vína* (Ostrožská Nová Ves – Chylice na Uherskohradištsku). Nářeční materiál dokládá, že po vinobraní, v době, kdy se rodí nové víno (‚alkoholický nápoj‘), býval vhodný čas na pořádání svatebních obřadů: *Mi sa zebereme f tito nové vína. V nové vína bívá moc svad'bí* (Blatnička na Hodonínsku).

Jak ukazuje materiál získaný např. v obci Kobylí na Břeclavsku, víno se stává součástí nejen svatebního veselí (*Potom jim podajú koláče a víno a idú zasej do nevjest'iniho domu; tam takí jim podajú něco jest* (Šebestová, 1947, s. 80)), ale často doprovází člověka na celé pouti jeho životem: při křtinách (*K piťú dávali u bohatíh víno, u chudobníh gořalku* (tamtéž, s. 21 – 22)), během manželství (*Neš ten múj, aňi se truňku nedotkne, leda s nama doma teho vína trochu vipije* (tamtéž, s. 95)) i na poslední cestě životem (*To se zendú tí, co nesli, a třeba celá přízeň v domně teho neboš'íka. Donesú gořalki, chleba a sira u chudobních. Dá, co gdo može. U boháčú maso, víno, pivo, koláče* (tamtéž, s. 204)).

Všechny tyto a mnohé další události jsou provázeny zpěvem, a protože víno je nápoj ‚zpěvotvorný‘, je spojení vína a písní zcela očividné – zpívá se při víně a zpívá se i o víně. Takových lidových písní je velké množství, jsou veselé i tklivé, pocházejí z Čech (např. z Náchodska: *víno, víno, víno červené, gdo t'e bude potom pít, aš já budu v hrobje hñít*), ale především z Moravy (např. z Hodonínska: *vínečko, né voda, pije ho sloboda* ‚svobodná chasa‘; ze Vsetínska: *hěj, héj, pan hospodár ide k nám, héj, héj, dobré vínečko nese nám*).⁴

Víno nebylo jen nápojem, jímž si lidé připíjeli na zdraví, na radost, na smutek, ale mohlo se stát i tekutinou magickou – nápojem určeným k získání přízně vy-

⁴ Lidové písně o víně se stále zpívají, ale vznikají též písně nové, jak dosvědčuje např. skladba kapely Chinaski, kterou tvůrci televizního seriálu *Vinaři* použili jako titulní píseň: „*My máme rádi víno, milujeme krásné ženy a zpěv. A na věc jdeme přímo, v žilách nám proudí moravská krev...*“.

volené dívky. Např. z Chodska pochází tato rada: *Habi pana míla ráda: ... Huvař žijdlík vína, hucpij v lahvjice ha zakopij do brabeňište na devjed dñi. Potom to vem, pomaš si pravú ruku ha dotkñi se dñifčete, kerí bisi chřil: bure k tobje láska-vá...* (Jindřich, 1956, s. 93). Zda byl takový postup úspěšný, o tom doklady nemáme, ale každý, kdo se o něco takového pokusil, si určitě zasloužil alespoň trochu té dívčí pozornosti.

S vínem byl spjat jak život jednotlivce, tak dění v celé vesnické komunitě, s jejími tradicemi a zvyky. A jaké zvyky, během nichž nechybělo na stole víno, se v průběhu roku dodržovali? To můžeme také zjistit v našich archivních materiálech. Např. na Chodsku *na Hod Boží velkonoční se vobičejně nesňídálo. Chodílo se do kostela ha nosíli se tám v bílím huzlíčku sjetít mazance, vijce, víno (dar zemje ha slunce), pečenij beránek ha křen. Po velkí mši kñes šecko na voltári posjetíl. Potom doma každíj s toho dostál kúsek ha mušil to sñizd za sñídañi i k vobjedu...* (tamtéž, s. 56); *Radost na Martína (tj. 11. 11.) je hus ha žbán vína!* (tamtéž, s. 44).

O vinohrady, révu a půdu se vinaři starají po celý rok, protože jen na dobře obdělané půdě vzejde dobrá vinice. Na vinici, které je věnována náležitá péče, vyrostou dobré hrozny a jen z dobrých hroznů může vzniknout dobré víno. Kvalitu úrody však může ovlivnit počasí, které vinař pod svou mocí nemá. Naši předci počasí dlouhodobě sledovali a jeho opakující se proměny v jednotlivých obdobích kladli do vztahu k zemědělství. Formulovali pak stručné a výstižné předpovědi o vlivu počasí na úrodu ve vinicích a vyjadřovali své zkušenosti o vhodných termínech prací ve vinohradu. K takovýmto průpovídkám patří např. pranostiky z Břeclavska, jež měly poměrně velkou šanci na naplnění: *Diž vinohradi moc plačú (při řezáñi), bude málo vína. Diž je málo ribizlu, bude aji málo vína. Diž je víno (peň) hodně vizrátí (to bívá običejně, je-li dlúhej teplej podzimek), bude modz vína* (Šebestová, 1947, s. 370). I následující pranostiky z Chodska lze zařadit mezi ty reálné: *Teplí ha suchí líto („léto“) dá mírnij púzimek („podzim“), tuhú zimu ha dobrí víno. Večerñí rosi v máji moc sena i vína dají. Hdiš vo svatím Vavřenci (tj. 10. 8.) slunce svítí, burem dobrí víno mítí. Václaf (tj. 28. 9.) víno chráñí, po ñom bure vinobrañi* (Jindřich, 1956, s. 254 – 260). Naopak mezi nereálné pranostiky náleží například tato: *Na Boží narozeñi se d'ívajú vinohradñici na hrubej k oltáru na pana falára. Esli ho slunko osvítí, bude modz vína* (Šebestová, 1947, s. 366).

S vinařskou tematikou se setkáváme i v dalších útvarech ústní lidové slovesnosti: v příslovích, pořekadlech a rčeních. Často mají širší a obecnější význam i platnost, např. z Chodska: *Víno nepotřebuje modlidbu, hale motiku. Voda mladijm, víno starijm. Drš se dobrího pñitele ha stariho vína* (Jindřich, 1956, s. 244 – 249); z Hodonínska: *Víno ešče ñikomú neřeklo „bješ“, to dicki povídá „set“* (Palátová, 1958, s. 234); z Frenštátska: *Z gořalky rostu rohy („roste sebevědomí“), víno očami blyska, ale život prodlužuje kyška („kyselé mléko“)* (Horečka, 2011, s. 534); z Valašska: *Darmo, synečku, žiješ, dyš sa vínečka nenapiješ* (Kazmír, 2001, s. 628).

Dosud jsme se věnovali vínu jako alkoholickému nápoji z vykvašené šťávy z plodů vinné révy. V severovýchodočeských nářečích v Podještědí (na Liberecku) a na Kladsku⁵ se výraz *víno* používá pro označení plodů angreštu, a to na základě

⁵ Na polském území se v okolí města Kudowa-Zdrój nachází jedenáct vesnic, ve kterých žila česká menšina, tzv. Český koutek.

podobnosti s plody vinné révy; z Příborska a Frenštátska bylo v tomto významu zaznamenáno sousloví *husi vino*, v němž adjektivum *husi* („husí“) vyjadřuje patrně depreciativní hodnocení⁶.

V ALJ jsou doložena další dvouslovná označení složená ze substantiva *vino* a shodného přívlastku. Pojmenovávají zpravidla rostliny s bobulovitými plody, jež se podobají vinné révě. Např. loubinec pětिलistý, lilek černý, lilek potměchuť nebo posed bílý se nazývají *psi vino* (nebo též *plané, divoké* aj.); pstroček dvoulistý, třešeň ptačí, svída či šřavel⁷ se označují jako *ptačí vino*; pro rozrazil potoční existuje nářeční pojmenování *žabí vino*. Menší rozdíly mezi rostlinami nebyly pro běžného venkovského člověka důležité a často nebyly ani vnímány – zejména u rostlin neužitečných – takže nevyvolávaly potřebu diferenciaci názvů, proto má více podobných rostlin totéž označení.

V nářečním materiálu najdeme o víně i hádanky. Víte, *hde se pije nijvíc vino?*⁸ (Jindřich, 1956, s. 225).

Bibliografie

BALHAR, Jan – JANČÁK, Pavel (vedoucí autorského kolektivu) – BACHMANNOVÁ, Jarmila – ČIŽMÁROVÁ, Libuše – FIC, Karel – HLADKÁ, Zdeňka – HLAVSOVÁ, Jaroslava – KLOFEROVÁ, Stanislava – KOMÁRKOVÁ, Zina – MAJERČÁKOVÁ, Zuzana – OMELKOVÁ, Milada – PLESKALOVÁ, Jana – POVOLNÁ, Renata – ŠÍPKOVÁ, Milena – VOJTOVÁ, Jarmila: Český jazykový atlas 2, Praha: Academia 1997. 512 s. ISBN 80-200-0574-9.

ČJA – Český jazykový atlas [online, PDF verze]. Publikované 2012. Citované 29. 8. 2020. Dostupné na <https://cja.ujc.cas.cz/CJA2/>. Český jazykový atlas [online, HTML verze]. Publikované 2018. Citované 29. 8. 2020. Dostupné na <https://cja.ujc.cas.cz/e-cja/>.

HOREČKA, Mojmir: Tak mluvíme pod Radhoštěm. Rožnov pod Radhoštěm: Valašské muzeum v přírodě 2011. 840 s. ISBN 978-80-87210-33-8.

JINDŘICH, Jindřich: Chodsko. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1956. 347 s.

KAZMÍŘ, Silvestr: Slovník valašského nářečí. Vsetín: Dalibor Malina 2001. 665 s. ISBN 80-903010-1-0.

PALÁTOVÁ, Dagmar (ed.): Povídky lidových vypravěčů z Čech, Moravy a Slezska zaznamenané v letech 1945 – 1954. Praha: Orbis 1958. 380 s.

SNČJ – Slovník nářečí českého jazyka. A – Č [online]. Publikované 2016 – 2018. Citované 29. 8. 2020. Dostupné na <https://sncj.ujc.cas.cz/>.

SSČ – Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Hl. red. Josef Filipec a kol. Praha: Academia 1994. 648 s. ISBN 80-200-0493-9.

ŠEBESTOVÁ, Augusta: Lidské dokumenty a jiné národopisné poznámky. Praha: Fr. Borový 1947. 439 s.

⁶ Srov. ČJA 2, s. 2.

⁷ Srov. ČJA 2, s. 94.

⁸ Odpověď zní: *Pod nose*.

Vztah člověka k práci v českých nářečích¹

Zina Komárková, Petra Přadková

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., dialektologické oddělení, Brno

Relationship of man to work in Czech dialects

The article deals with the dialect names of a good and a bad worker. They are one-word and multi-word names, and sentence expressions, there are also many comparisons, e. g. to an animal, thing, phenomenon, or another person (*dře jak magarec, dbá vo práci jako kocour vo kutáta*, etc.). The names are derived most often from verbs (*dělník, posedka*, etc.), to a lesser extent from adjectives (*pilník, šmiloch*, etc.) and substantives by transferring the names of other objects (*kanon, lenochod*, etc.).

Keywords: dialectology, Czech dialects, dialect names of a good worker and a bad worker, motivation.

Pojmenování osob bývají často motivována jednotlivou výraznou vlastností člověka. Pro označení člověka podle jeho vztahu k práci (kladného i záporného) je v Archivu lidového jazyka² dialektologického oddělení Ústavu pro jazyk český zachyceno mnoho názvů. Námi představovaná skupina pojmenování zahrnuje označení pro pracovníka dobrého, tedy vytrvalého, pilného, rychlého, pečlivého, a pro pracovníka špatného, tedy líného, pomalého, nedbalého, nešikovného. Vedle jednoslovných pojmenování představíme i větná hodnocení a poměrně obsáhlou skupinu přírovnání charakterizujících člověka podle jeho pracovního postoje.

Doklady uvádíme v dialektologickém přepisu, pokud jsou lokalizovány do obce nebo oblasti; doklady přesně nelokalizované ponecháváme v běžně psané formě. Při práci s materiálem používáme odborné publikace (resp. jejich části) věnované slovtvorbě (Daneš – Dokulil – Kuchař, 1967; Šmilauer, 1971; Hauser, 1980; Petr a kol., 1986; Grepl, 1995; Šimandl, 2016) a frazeologii (Zaorálek, 1963; Čermák, 1982, 1994; Čermák – Hronek – Machač, 1983; Čermák – Hronek, 1994), a dále slovníky českého jazyka (Příruční slovník jazyka českého, Slovník spisovného jazyka českého, Etymologický slovník jazyka českého).

Jednoslovná pojmenování

1. Jednoslovná pojmenování dobrého pracovníka

Jednoslovná pojmenování byla odvozena od sloves, adjektiv, vznikla přenesením nebo navazují na němčinu.

Od sloves:

dříč (s hláskovými variantami podle nářeční příslušnosti *dříč, dřýč, dřejč*) – odvozeno od slovesa *dřít* sufixem *-č* – užívá se na celém území Čech a Moravy, např. *takového dřýča aby pohledal* (Kelečsko).

¹ Tento příspěvek vznikl na základě řešení projektu č. DG20P02OVV029 *Nářečí českého jazyka interaktivně. Dokumentace a zpřístupnění mizejícího jazykového dědictví jako nedílné součásti regionálních identit*; poskytovatel podpory Ministerstvo kultury, Program NAKI II. Práce používá také data, která poskytuje výzkumná infrastruktura LINDAT/CLARIAH-CZ (<https://lindat.cz>) podporovaná Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy České republiky (projekt č. LM2018101).

² Tento archiv obsahuje materiál získaný ze starších tištěných i rukopisných nářečních prací, slovníků, nářeční lexikem od dopisovatelů, průběžně je doplňován excerpty z diplomových a dizertačních prací, velký podíl na jeho obohacování mají i přímé terénní výzkumy.

V Podkrkonoší bylo dokonce zaznamenáno i pojmenování pro pracovitou ženu: *vona bila taková dřična, práce nad'ála jako chlap*.

pracant – odvozeno od slovesa *pracovat* sufixem *-ant*, užívá se na celém území Čech a Moravy. Na Zábřežsku můžeme slyšet: *muj tatineg bel pracant*.

dělák – odvozeno od slovesa *dělat* sufixem *-ák*, bylo zaznamenáno jen na území Čech: *to je dělák, takoviho bi nedostal* (Podkrkonoší).

Od adjektiv:

pilník (s hláskovou variantou *pilňik*) – odvozeno od substantiva *pilný* sufixem *-ik*. Ne zcela bez zajímavosti je teorie, že pojmenování mohlo vzniknout přenesením názvu pracovního nástroje (snad na základě kmitavého pohybu tohoto nástroje při jeho použití). Bylo zaznamenáno jen na území středních a severovýchodních Čech: *to je známej pilňik* (Vysoké nad Jizerou SM); *jo, vona je pilňik* (Nymburk NB).

Přenesená pojmenování:

tahoun (s variantou *tahún*) – na první pohled lze soudit, že pojmenování bylo odvozeno od slovesa *táhnout* (což nelze zcela vyloučit), my se však přikláníme k přenesení označení tažného zvířete. Užívá se na území Čech, na Moravě bylo zaznamenáno sporadicky, pouze v Blatničce HO a Drslavicích UH: *táta bil tahoun, sin je po ňom* (Žinkovy PM); *Franta, to je modz dobrej tahoun* (Paseky PI).

Z dalších přenesených pojmenování pro dobrého pracovníka lze zmínit označení **eso**, **kanon**, **soumar** a **sekáč**, která se užívají řídce v Čechách, na území Moravy nebyla zachycena.

Přejímky:

machr (s variantou *macher*, *mochr*) – z německého *Macher* ‚podnikavý, šikovný, obratný člověk‘. Má celouzemní rozšíření: *je to halt machr!* (Kladno KL); *súsed je machr* (Blatnička HO); *mochr* (Uherskohradištsko); *macher* (Ostravsko).

fachman (s variantou *fochman*) – z německého *Fachmann* ‚odborník, specialista‘. Užívá se převážně v Čechách, na Moravě řídce: *to biz do ňej neřek, jakej von je fachman* (Vranov BE (Bezděkov)); *jó, to holt je fochman!* (Paseky PI).

Jednoslovná pojmenování se někdy pojí s přívlastkem, který zesiluje jejich význam, např. *dobry pracant*, *dobry dělák*, *velký dřič*, *největší dřič*, *dobrej tahoun*.

2. Jednoslovná pojmenování špatného pracovníka

Jednoslovná pojmenování byla odvozena od sloves, adjektiv, vznikla skládáním, přenesením či navazují na němčinu.

Od sloves:

čumák, **čumil**, **čumič**, **čumous** – odvozeno od slovesa *čumět* ‚nečinně postávat, zevlovat, okounět‘ sufixy *-ák*, *-il*, *-ič*, *-ous*. Pojmenování *čumák* a *čumil* jsou častá na území Čech, ojedinělé jsou odvozeniny *čumič* (severozápadní Čechy) a *čumous* (jihozápadní Čechy): *to je starej čumil, ten jen se tak flákat a na fšechno tejden čumňet* (Paseky PI).

flákač (s nář. variantou *flagač*) – odvozeno od slovesa *flákat* (*flákat práci* ‚vykonávat práci nepořádně, nedbale‘) sufixem *-ač*, užívá se v Čechách a na západní Moravě, varianta *flagač* na východní Moravě: *to bil taki kus flákače* (Kladno KL); *s flagačem v živoře ňidz neuhospodářiš* (Pozlovice ZL).

flink, **flinkač** – odvozeno od slovesa *flinkat* (*flinkat práci* ‚vykonávat ji nepořádně, nedbale‘) nulovým sufixem a sufixem *-ač*. Výraz *flink* se užívá v Čechách a na Moravě: *na ňej se nespolihej, to je takovej flink* (Vranov BN (Bezdě-

kov)); *flinkač* byl doložen především z Čech: *flinkač nedrží na pořádek* (Nový Bydžov HK).

lajdáák (s hláskovými variantami *lajdak*, *lajdáák*, *lajdak*) – odvozeno od slovesa *lajdat se* ‚pomalu na něčem pracovat‘ sufixem *-ák*. Výraz se užívá na celém území: *diž hospodář nebil lajdák, tak na zejmu mňel zvoráno* (Přelouč PA); *také dozď lajdákú je ešče v našem kraji* (Mistřice UH); *ty lajdaku lajdacky!* (Ostrava OV (Hrabová)).

ležák – odvozeno od slovesa *ležet* sufixem *-ák*, slovo bylo zachyceno především na Moravě, v Čechách méně: *to je velkej ležák, kam ho ráno postavíš, tam ho ešče večer najdeš* (Paseky PI).

moták – odvozeno od slovesa *motat* ‚zmateně, vadně, nedokonale dělat‘ sufixem *-ák*. Slovo bylo zachyceno ve východních a středních Čechách: *diť víte, co je to za motáka* (Bohdašín RK).

neděláč – odvozeno od slovesa *nedělat* ‚nepracovat‘ sufixem *-áč*, doloženo z Tišnovska.

nefachčenko, nemakačenko – odvozeno od sloves *nefachčit* a *nemakat* ‚nepracovat‘ (napodobením ukrajinských příjmení typu Ševčenko) perintegrovaným sufixem *-čenko*. Podoba *nefachčenko* byla zaznamenána ve východních Čechách, podoba *nemakačenko* v Čechách středních a jižních.

nepracant – odvozeno od slovesa *nepracovat* sufixem *-ant*, popř. prefixem *ne-* od substantiva *pracant* ‚pracovitý člověk‘. Výraz *nepracant* se dokládá z Tišnovska.

nerobiš (nář. *ňerobiš*) – odvozeno od slovesa *nerobit* ‚nepracovat‘ sufixem *-iš*. Výrazu se užívá ve Slezsku.

posed'ka – odvozeno od slovesa *posedět* sufixem *-ka*, bylo zachyceno na východní Moravě.

postavač, postávač – odvozeno od slovesa *postávat* sufixem *-ač*, užívá se na východní Moravě a na Frenštátsku: *to je takí postavač, enom hledí po ftákoč* (Blatnička HO); *takových postávačou v mjestě je moc* (Kelečsko); *ňebuděž mi tu pořat' postavaď' a ňidz ňed'elat', ty postavaču* (Frenštátsko).

povala, povaleč, povalač, povalovač, – odvozeno od slovesa *povalovat se* ‚nic nedělat, lenošit, zahálet‘ sufixy *-a*, *-eč* (nář. *-ač*), *-ač*. Výraz *povaleč* se užívá především v Čechách, *povalač* na Moravě; podoby *povalovač* (severní Čechy) a *povala* (Plzeňsko) jsou ojedinělé: *bylo tam ňekolik povalačou, co druhym přy práci zavazali* (Kelečsko).

ulejvák, ulejvka – odvozeno od slovesa *ulejvat se* ‚vyhýbat se povinností‘ sufixy *-ák* a *-ka*. Slovo *ulejvák* je obvyklé v Čechách, výraz *ulejvka* byl zaznamenán na Plzeňsku a Mělnicku.

vokoun – odvozeno nulovým sufixem od slovesa (*v*)*okounět* ‚nečinně se dívat, zevlovat, lelkovat‘. Slovo bylo zachyceno ve středních a jižních Čechách: *to je vokoun, u fšeho jen postojí, pokouká* (Říčany PY).

vrták (s nář. variantami *věrták*, *vrtak*) – odvozeno od slovesa *vrtat se* ‚piplavě nebo namáhavě se něčím zabývat, na něčem pracovat‘ (v nářečí má toto sloveso též význam ‚pracovat pomalu, zanedbávat práci, loudat se s prací‘) sufixem *-ák*. Výraz se dokládá především z Čech, méně se užívá na Moravě a ve Slezsku: *sou to*

ale vrtáci! (Vysoké nad Jizerou SM); *Franta, to je vrták na práci* (Paseky PI); *to je vrtáka kus* (Slavkovsko-Bučovicko); *vrtak* (Frenštátsko).

Od adjektiv:

leň (s nářeční obměnou *lyň*) – odvozeno nulovým sufixem od adjektiva *líný* (s alternací kmenové samohlásky). Výraz je obvyklý v oblasti přechodných nářečí česko-polských, dokládá se též z Opavska.

lenoch (s nářečními obměnami *lenuch*, *lynoch*) – odvozeno od adjektiva *líný* (s alternací kmenové samohlásky) sufixem *-och*. Výraz se dokládá především z Čech a Moravy, méně ze Slezska: *je to pácované lenoch* (Litovel OL).

lenošivec – odvozeno od adjektiva *lenošivý* sufixem *-ec*. Bylo zaznamenáno v jižních Čechách.

lenivec, **lenivka**, **lenivota**, **lenivoun**, **lenivour** – odvozeno od adjektiva *lenivý* sufixy *-ec*, *-ka*, *-ota*, *-oun*, *-our*. Málo časté. Varianty se dokládají z jižních, ojediněle ze severních Čech: *takovej leňivota to je* (Dolní Třebonín CK); *ten jen sedí a válí se, to je stará leňifka* (Bílá Třemešná TU).

levák – odvozeno od adj. *levý* ‚neobratný, málo zručný‘ sufixem *-ák*. Zaznamenáno ve východních a středních Čechách: *to je levák na práci* (Říčany PY).

nekyprant – odvozeno od nář. adjektiva *nekyprý* ‚líný‘ sufixem *-ant*. Užívá se v jižních Čechách: *to je nekypřant, abi ho jeden do tí práce strkal* (Český Krumlov CK).

scíplák (s variantou *scyplak*) – odvozeno od adj. *scíplý* ‚netečný, líný‘ sufixem *-ák*. Bylo zachyceno na Tišnovsku a Frenštátsku.

shnil (s variantou *zhňil*), **shnila**, **shnilák** (též v nář. podobách *zhňilak*, *zhňilok*), **shnilan**, **shnilaň**, **shnilant**, **shnilát**, **shnilec**, **shnilina**, **shniloch**, **shniloš**, **shnilota**, **shnilotina**, **shniloň**, **shniloun** (též v nář. podobě *zhňilón*) – odvozeno od adj. *shnilý* ‚pomalý, líný‘ nulovým sufixem a sufixy *-a*, *-ák* (*-ak*, *-ok*), *-aň*, *-ant*, *-át*, *-ec*, *-ina*, *-och*, *-oš*, *-ota*, *-otina*, *-oun* (*-ón*). Zatímco v Čechách mají uvedené varianty výslovnost *sch-*, na většině Moravy a ve Slezsku se vyslovují s počátečním *zh-*. Podobou *schňilák/zhňilák* a *schňiloch/zhňiloch* se užívají v Čechách, na Moravě i ve Slezsku, podoby *schňilant*, *schňilát*, *schňilec*, *schňilota* a *schňilotina* v Čechách, podoby *zhňil*, *zhňila*, *zhňilan*, *zhňilaň*, *zhňiloň*, *zhňilón* a *zhňilina* na Moravě, podoba *zhňiloš* ve Slezsku: *ti holt si stará schňilota, ti bis jen ležel za kamnama!* (Paseky PI); *to je zhňilocha kus, celé deň leží v lúšku a nechá si slóžit* (Slavkovsko-Bučovicko); *račy byšče mjeli pomoc, zhňilošy* (Hlavnice OP). Na Hodonínsku bylo zaznamenáno též pojmenování pro línou ženu, a to *zhňiláčka* a *zhňilena*, na Frenštátsku *zhňilka*.

zdechtlák (s variantou *zdechlak*), **zdechlaň**, **zdechlaň**, **zdechlina** (s variantou *zdechljena*), **zdechlačisko** (s variantou *zdechlačysko*), **zdechloň** – odvozeno od adj. *zdechlý* ‚líný‘ sufixy *-ák*, *-aň*, *-aň*, *-ina*, *-isko*, *-oň*. Výrazy byly zaznamenány především na východní Moravě a ve Slezsku: *zdechlaň, enom leží jag lata* (Pozlovice ZL); *to byl takový nedobrý ogar a zdechtlák* (Halenkov VS).

Rozšíření slovtvorných variant adjektiva *líný* a lexikální obdoby tohoto adjektiva (především územní rozložení variant *líný* × *shnilý* × *zdechlý*) v českých nářečích zachycuje Český jazykový atlas (ČJA 1, 75 *líný*; v sedmém oddíle komentáře je pozornost věnována substantivním pojmenováním líného člověka, která nebyla samostatně mapována).

Kompozita:

čumihuba – vzniklo složením ze základů *čumět* a *huba* (s koněkem *-i-*), dokládá se z Opavska: *čumihuba, ten co ňerobi* (Kravaře OP (Dvořísko)).

dostčasák – odvozeno od spojení *dost času* (s nulovým koněkem) sufixem *-ák*, doloženo z Chodska.

nicnedělavka – odvozeno od spojení *nic nedělat* (s nulovým koněkem) sufixem *-avka*. Slovo bylo zachyceno na Táborsku.

smrdípráca, smrdírobota – vzniklo složením ze základů *smrdět* a *práca/robota* ‚práce‘ (s koněkem *-i-*). Pojmenování *smrdírobota* je častější, bylo zaznamenáno na Břeclavsku, Valašsku, Štrambersku a Frenštátsku, např. *to je taky voňichlebičeg a smrdírobota* (Frenštát pod Radhoštěm NJ), podoba *smrdípráca* na Břeclavsku.

pecivál – vzniklo složením ze základů *pec* a *válet (se)* (s koněkem *-i-*). Výrazu se užívá především v Čechách, na Moravě ojedinele: *to je pecivál, kerej bi furt jen ležel za kamnama* (Paseky PI).

valnoh, valnoha – vzniklo složením ze základů *válet (si)* a *noha* (s nulovým koněkem). Podoba *valnoha* se užívá v severovýchodních Čechách a na Uherskohradištsku, podoba *valnoch* na Litomyšlsku.

Přenesená pojmenování:

Vznikla na základě představy pomalého tvora.

valach – užívá se v Čechách: *to je takovej valach, kerej bi se jen válel za kamnama* (Paseky PI).

lenochod – užívá se převážně v Čechách: *lenochod jen sedí a válí se* (Dolní Třebonín CK).

Přejímky:

faulenc – z německého *Faulenzer* ‚lenoch, zahaleč‘. Bylo zaznamenáno na východní Moravě a na Frenštátsku: *to su faulency!* (Frenštátsko).

fušar, fušer (s variantou *fušér*), **fušerák** – z německého *Pfuscher* ‚špatný řemeslník, bridil‘. Užívá se v Čechách a na Moravě: *k takovimu fušerovi to nedává* (Boskovicko).

lemp – z německého *Lämpel* ‚líný, nedbalý člověk‘. Užívá se v Čechách a na záp. Moravě: *von si tam ten lempl lehne a chce mít šichtu placenou* (Kladno KL).

liml, líml – z německého *Lümmel* ‚klacek, hulvát‘. Zaznamenáno ve východních Čechách a na Chodsku (kde se užívá též pojmenování pro línou ženu, a to *límlice*).

niksmochr (s variantou *nichcmochr*) – z německého *Nichtsmacher* ‚kdo nic nedělá‘. Dokládá se především z Moravy.

Jednoslovné výrazy označující špatného pracovníka bývají doplněny postponovaným přívlástkem (často se shodným základem jako rozvíjené substantivum), který zesiluje negativní hodnocení, např. *lenoch líněj (líná) / lenivej / lenošitej / lenošný (lenošná), lajdák lenošné, flagač flagačovské, shnilák shnilej, shniloň shnilé, shnilina shnilá, shnilak shniluceny/shnilakovsky, pecivál lenošivej, valach líněj (líná) / lenivej / lenošnej, liml shnilej*.

Větná hodnocení

V českých nářečích se velmi často hodnotí dobrý a špatný pracovník větnými výrazy. Archiv lidového jazyka jich uchovává nepřeborné množství včetně různých variant. Alespoň krátce se podívejme na ty nejčastěji užívané.

1. Větná hodnocení dobrého pracovníka

Pro dobrého pracovníka jsou v Čechách i na Moravě hojně užívána větná hodnocení typu „ten umí máknout“, např. *umí za to vzít, umí/dovede vzít za práci, umí/dovede makat/máknout, umí/dovede zabrat, umí/dovede zatáhnout: umí za to užít* (Měník HK (Barchůvek)); *von dovede zabrat* (Malíkovice KL); *ten ale umí makat!* (Pacov PE); *ičko máme d'efku* (nář. ‚děvečku, služebnou‘), *zatáhnoud humí, hale taková moc vod hubí* (Chodsko).

Často je dobrý pracovník hodnocen větami se slovesem *dřít* (*se*), *dělat*, řidčeji *pracovat*: *dře (se) / d'elá / pracuje ve dne v noci / do úmoru / do úpadu (oupadu) / do padnutí / do zhebnutí / do vypuštění duše / do zblbnutí / za dva / za tři*, např. *dře se do oumoru* (Roztoky PZ); *d'elá do úmoru* (Blovíce PM); *pracuje do úmoru* (Blatnička HO); *dře do oupadu* (Vysoké nad Jizerou SM); *d'elá do oupadu* (Dačice JH); *dře do padnutí* (Malíkovice KL); *dřel až do zhebnutí* (Bílá Třemešná TU); *d'elá do zblbnutí* (Třešť JI); *pracuje za dva* (Jamné nad Orlicí UO).

Mnoho větných hodnocení obsahuje slovo *práce* a *ruka*, případně obě, např. *je do práce zažraněj* (Lípa nad Orlicí RK), *je do práce d'ivej* (Bolehošť RK), *je do práce celej d'ivej* (Plzeňsko), *nemůže pro práci aňi umřít* (Zlonice KL), *ten hale hutrhone kus práci* (Chodsko), *práce mu de jako z not* (Paseky PI), *to je kuň do práce* (Boskovicko), *práca mu enem leží* (Blatnička HO); *de mu to vod ruki* (Soběslav TA), *co veme do ruki, to mu de* (Dolní Třebonín CK), *hraje mu to pod rukama* (Soběslav TA), *tomu fšechno v rukou hraje* (Kamenice nad Lipou PE); *práce mu de vod ruki* (Roudnice nad Labem LT), *tomu kvete práce pod rukama* (Soběslav TA); *je s pracú jedna ruka* (Blatnička HO).

Často také hodnocení obsahuje slovo *ras*, na východní části Slezska s přilehlým severním okrajem východomoravských nářečí *dřik* (nář. ‚ras‘), např. *je ras na práci* (Rtyně v Podkrkonoší TU), *ten je do práci ras* (Chodsko); *on je raz do roboty* (Novojičínsko); *un je dřig do roboty* (Frenštát pod Radhoštěm NJ).

2. Větná hodnocení špatného pracovníka

Větná vyjádření hodnotící špatného pracovníka obsahují nejčastěji výraz *práce* (popř. *roboty*), zachycena byla porůznu v Čechách a na Moravě, méně ve Slezsku, např. *práce mu de proti srstí* (Lípa nad Orlicí RK); *práca tom klukovi nevoňí* (Blatnice pod Svatým Antonínkem HO); *práce mu smrdí* (Humpolec PE); *d'elal, ale žádná práce vid'et nebila* (Plzeň PM); *práce bi pro něj nemusela bejt* (Ledeč nad Sázavou HB); *práce se nebojí, vedle ní si lehne* (Nižbor BE); *malí práce se nelekne, u velkí si lehne* (Lípa nad Orlicí RK); *k práci sa obracá řitú* (Blatnička HO); *velice o prácu nedbá* (Blatnička HO); *na prácu něňi, leží hore bradú* (Blatnička HO); *pracej se nepřetrhne* (Jičín JC); *je s prácej na štíru* (Jilemnice SM); *má ráť prácu, ale pod'elanú* (Uherské Hradiště UH); *lenoch práci neublíží* (Vysoké nad Jizerou SM); *pusťí se do práce, až diš mu teče do bot* (Vysoké nad Jizerou SM); *ten je na tú práco lechtíví* (Velký Týnec OL); *do tanečku jag by sádzal, do roboty jag by zvádzal* (Valašsko); *do jidla d'iv nežhoral, do roboty d'iv nežmrys* (Frýdlant nad Ostravicí FM).

Zachycena byla též větná vyjádření s výrazy, které mají souvislost s (namáhavou) prací, a to nejčastěji *ruce* (popř. *ručičky, pazoury, pracky, dlapy* nář. ‚ruce‘), *mozoly*, méně často *žíly, pot*, např. *má vobje ruce leví* (Karlovice SM (Svatoňovice)), *má leví*

pazouri (Plzeň PM), *ma ty dlapy voba leve* (Studénka NJ), *dou mu ruce dozadu* (Malíkovice KL), *dou mu pazouri dozadu* (Velký Bor TA), *dou mu ruce vot toho* (Lípa nad Orlicí RK), *má ručički dozadu* (Vlašim BN), *vobrátili se mu ruce* (Chodsko), *má vobrácení ruce* (Chodsko), *má ručički fajnové* (Blatnička HO), *má božihodoví ruki* (Doudlebsko), *ruce má f kapcách*, *abi náhodou nezačali d'elat* (Ledeč nad Sázavou HB), *toho brzi bolí ruce* (Velký Bor TA), *fšecker aby mu do dlap strčil* (Frenštát pod Radhoštěm NJ), *fšecker mu tře do pazuruf strčýč* (Štítina OP); *dává si pozor*; *abi mu nenabjehli mozoli* (Velký Bor TA), *nad'elá si nejmíc mozolích na prdeli* (Velký Bor TA), *má mozol pod bradou* (Velký Bor TA); *umí d'elat*, *ale jen hubou* (Rožmitál pod Třemšínem PB (Starý Rožmitál)), *lenoh d'elá jen hubou* (Vysoké nad Jizerou SM), *hubou toho naseká až dost* (Rožmitál pod Třemšínem PB (Starý Rožmitál)); *bojí se*, *abi se mu neskrátíli žili* (Lípa nad Orlicí RK), *uš sa bójíš, že bi sa ti skrátíli žili* (Brumov-Bylnice ZL), *abi se mu neskrátíli žile* (Slavkovsko-Bučovicko), *krátěj se mu žili* (Výprachtice UO); *pod bi ho zhuntoval* (Lípa nad Orlicí RK).

V některých vyjádřeních se výše uvedené výrazy kombinují, např. *dou mu vobje ruce vot práce* (Soběslav TA), *dou mu ručički vot práce dozadu* (Potštejn RK), *ruce má vobrácení vot práce* (Mrákov DO), *d'elá vídz hubou neš rukama* (Roztoky PZ), *gdibi ti práce šla vod ruki, jako ti jede huba, bilo bi nám dobře* (Roudnice nad Labem LT).

Zajímavý je protiklad významů u větného hodnocení *práce/dílo mu roste pod rukou / pod rukama / v rukou*. V některých lokalitách (např. Lípa nad Orlicí RK, Hostivice PZ, Kamenice nad Lipou PE) nářeční mluvčí takto označují pracovníka špatného (pomalého, nešikovného), v jiných (Říčany PY, Soběslav TA) naopak dobrého (zdatného, šikovného). Podobně naše výkladové slovníky (Příruční slovník jazyka českého a Slovník spisovného jazyka českého) uvádějí u frazému *práce jí roste pod rukama* význam ‚neubývá jí‘, tedy vážne, nedaří se, Slovník české frazeologie a idiomatiky mu připisuje význam kladný ‚roste překvapivě rychle‘, tedy postupuje, daří se.

Přirovnání

Vztah člověka k práci může být v nářečích vyjádřen také pomocí přirovnání. Přirovnání však nelze obecně chápat jako doslovné vyjádření podobnosti. Srovnávané objekty zpravidla ani nejsou reálnými nositeli této vlastnosti, daný rys je jim pouze připisován a většinou ani není možné, aby pojmenovávaná skutečnost takový rys vůbec měla (např. *pyšný jako páv*). V některých přirovnáních týkajících se pracovitého člověka lze však tuto blízkou podobnost najít. Často je například přirovnáván k hospodářským zvířatům, která byla dříve využívána na těžkou zemědělskou práci (kůň, vůl, ...), síla, odolnost a vytrvalost jsou tedy vlastní člověku i srovnávanému zvířeti.

Jestliže se podíváme na jednotlivé komponenty přirovnání z hlediska formy, je zřejmé, že je frazém pomyslně rozdělen na dvě části, tj. na levou a pravou stranu. Na každé straně přirovnání se obvykle nachází jeden hlavní člen a mezi těmito členy je umístěn komparátor. V našich přirovnáních jsou užity komparátory *jako* (převážně v Čechách), *jak* (celouzemní rozšíření) a *ani* (západní úsek slezských nářečí), jejichž územní výskyt zmapoval Český jazykový atlas (ČJA 5, 365), řídice i komparátor *až*.

Levá strana je v námi představovaném souboru přirovnání tvořena převážně slovesy, adjektivy, příp. větnými strukturami:

- a) u přirovnání dobrý pracovník: nejčastěji *dělat, dřít (se), pracovat*;
- b) u přirovnání špatný pracovník: nejčastěji *(být) líný, vyhybat se práci, dělat*.

Na pravé straně stojí převážně substantiva. Ta je možno rozdělit do tří sémantických okruhů: 1. zvířata (nejen hospodářská); 2. lidé; 3. předměty, jevy, činnosti.

1. zvířata

Dobry pracovník: V přirovnáních se zvířaty jde o ocenění síly, výdrže a odolnosti člověka. Nejčastěji se v takových přirovnáních objevují kůň, vůl, mezek a magar/magarec (nář. ‚osel‘). Celouzemně rozšířená jsou přirovnání se substantivem kůň a mezek: *dře (se) / d'elá jak(o) kůň/mezek*. Přirovnání *dře (se) / d'elá jak(o) vůl* byla zaznamenána pouze v Čechách. Přirovnání s nářečním pojmenováním osla *magar/magarec* byla zachycena pouze ve středomoravských a východomoravských nářečích: *staré se na dva, d'elé jag magarec* (Prostějovsko); *nadřel sem se s tém jag magarec* (Litovel OL); *nadřu se jag magar* (Kyjovsko); *su nadřítí jak magarec* (Poštorná BV); *d'eujá jag magar* (Mistřice UH); *dře jag magar, a ešče to néni hospodářovi dost'* (Kelečsko). Na Hodonínsku je časté přirovnání *dře sa jag hovado*, na Vlašimsku bylo zachyceno *d'elá jako lef*, v Třinci FM *furd rob'i aňi pščoua*.

Špatný pracovník: Nejčastější přirovnání (užívané v Čechách a na Moravě) je *líný (líněj, línij) / lenivý (leňivej) / lenošný (lenošnej, lenošné) / shnilý (zhňitý) / zdechlej jak(o) veš*; na Kladensku se objevila varianta *líněj jak vandráccká veš*, na Tišnovsku *líné jak polská veš*. Méně častá jsou přirovnání *líněj jako šteňice/chroust*, zaznamenaná v severovýchodních Čechách, nebo *líněj jako brundivál* (nář. ‚chrobák‘), zachycené na Chodsku. Na území Čech je dále běžné přirovnání *líněj jak(o) prase*, v severních Čechách byla doložena obměna *líněj jako prase na krmníku*. Ze severovýchodních Čech se dále dokládají podoby *líněj jako vůl/valach/kapr*, ze středních Čech *líněj jako kráva*, ze západních Čech *líněj jako bejk*, z Valašska *zhňitý/zdechlý jak cap* (nář. ‚kozel‘), z Frýdecka-Místicka *zhňitý jag byk*.

Na Rychnovsku bylo zaznamenáno *d'elá jako valach*, na Hodonínsku *d'elá jak netáhaví kůň*.

2. lidé

Dobry pracovník: V tomto případě se jedná o připodobnění k lidské profesi, funkci, charakteru apod. i k postavám nadpřirozeným, např. ras, kat, nádeník, vztekly, čert, luciper, otrok, Bulhar, Slovák. Celouzemně rozšířená jsou přirovnání *dře (se) / d'elá jak(o) ras/kat* (s variantami *je na práci / do práce jako ras/kat*), *d'elá jako nádeník*, *dře (se) / d'elá jako negr*, *d'elá jak(o) magor/cvok*, *d'elá jak(o) čert/luciper, je do práce jako čert*. V Čechách bylo zachyceno *d'elá / dře (se) jako mourovatej* (ve středních a severovýchodních Čechách též varianta *morovatej*). V severovýchodních Čechách bylo zaznamenáno *dře jako votrok, maká jako čert, d'elá jako steklej*, z Jičína se dokládá varianta *ten se žene do práce jak steklej*, na Rychnovsku bylo zachyceno *d'elá jako zjednanej*. Z jižních Čech je doloženo přirovnání *d'elá jako blbej*, z Plzeňska *dře jako chudej a lopořili jsme se jako kaři*.

Poměrně známé je i přirovnání *dělá jak(o) Bulhar*, jehož vznik souvisí s bulharskými zahradníky, kteří k nám přicházeli na počátku 20. století. Dokázali se prosa-

dit jako úspěšní pěstitelé a prodejci svých výpěstků a pro Čechy se stali symbolem pracovitosti a houževnatosti. Archiv lidového jazyka toto přirovnání zaznamenal na Rychnovsku, na pomezí Čech a Moravy a v Brně. Pravděpodobně podle sezonních pracovníků ze Slovenska vypomáhajících o žních vzniklo přirovnání *dělá jako Slovák*, např. na Poděbradsku bylo zaznamenáno *d'elá jako Slovák, vot slunka do slunka*.

Špatný pracovník: Přirovnání k člověku jsou méně častá než přirovnání ke zvířeti. V okolí Prahy bylo zaznamenáno přirovnání *línej jako vandrák*, v jižních Čechách jeho obměna *línej jako vandrák f červenci*. Z Prostějovska se dokládá přirovnání *lenošné jak cegán*, z Hodonínska *zhňilý jak cigán*, z Čáslavska varianta *línej jako toulavej cikán*. Ve východních Čechách se objevila přirovnání *línej jako kavalír/konšel/ministr/poslanec*.

3. předměty, jevy, činnosti

Často bývají vlastnosti dobrého pracovníka (např. rychlost, síla, vytrvalost, pohyblivost) a špatného pracovníka (např. pomalost, nedbalost) srovnávány s přírodními jevy, různými předměty a činnostmi apod.

Dobrý pracovník: Z přírodních živlů se v přirovnáních často objevují *blesk* a *hrom*: *d'elá jako blesk* (Vysoké nad Jizerou SM, Zlonice KL, Poděbrady NB (Přední Lhota)), *d'elá jak namidlenej blesk* (Vlašim BN, Volyně ST), *de do toho jako blesk* (Roudnice nad Labem LT), *de do práce jako namidlenej blesk* (Jičín JC), *je jako blesk* (Ledeč nad Sázavou HB, Říčany PY), *je jak namidlenej blesk* (Soběslav TA), *ten kluk je jako blesk* (Paseky PI), *do práce je jako blesk* (Plzeň PM); *d'elá jag hrom* (Blatnička HO). Z dalších přirovnání jmenujme alespoň *d'elá jako mašina* (Lípa nad Orlicí RK); *d'elá jako žentour* (Žďár PI (Malé Chalupy)); *d'elá jako robot* (Líšnice PZ); *dře jak šroub* (Měník HK (Barchůvek)); *d'elá jako šroub* (Vodňany ST); *d'elá jako na vobartlíku* (Vysoké nad Jizerou SM); *d'elá jako vod metru* (Žinkovy PM); *d'elá, jako diž bičem práská* (Vysoké nad Jizerou SM); *d'elá, jako diž namaže* (Velký Bor TA); *d'elá jako na svím* (Lípa nad Orlicí RK).

Špatný pracovník: Byly zachyceny varianty *línej jako smrat* (Plzeňsko), *línej jako noc* (Jičínsko), *línej jako dřevo* (Telečsko), *schňilej jako pařes* (východní Čechy), *zhňilé jag vrba/padlěna* nář. ‚padavka, spadlé ovoce‘ (střední Morava), *zhňilí jak kozí slaňini / kuz dřeva / klada* (jižní Morava), *zhňilý jak klát* nář. ‚špalek‘ (východní Morava), *zhňily jak pyň* nář. ‚pařež‘ (Slezsko).

Z přirovnání, kde levou stranu tvoří sloveso *dělat*, pravou stranu adjektivum, substantivum rozvíte shodným přívlastkem nebo slovesné vyjádření je nejrozšířenější *d'elá, jag diš sere a maluje*, které bylo zachyceno ve středních Čechách, na Uherskohradištsku a na Valašsku. Z východních a jižních Čech se dokládá přirovnání *d'elá jako svázanej*, z Táborska *d'elá, jako diž d'elá*, z Plzeňska *d'elá, jako gdiš pes sere do vjedra*.

Levou stranu přirovnání tvoří slovesná struktura, pravou stranu substantivum nebo substantivní vyjádření. Přirovnání tohoto typu bylo zaznamenáno jen několik. Nejrozšířenější jsou přirovnání *má se k práci jako lačnej (lačné, lační, lačný) k sraňi (sraňu)* a *práce (práca) mu (j)de (ide) jak(o) psovi (psoj) pastva*, obě doložená z Čech a z Moravy. Ve východních Čechách byla zaznamenána přirovnání *ten se s tím sere jako z houňem, vihejbá se práci jako čert kropáči, dbá vo práci jako kocour vo kuřata*, na Břeclavsku *vihibá sa práci jak čert křížu*, na Valašsku *frňí sa fprácy jag žebrág v nedobřem zelú*.

V souboru přirovnání pro špatného pracovníka se vyskytují též přirovnání s komparátorem *až* (ve Slezsku *ež*). Levou stranu přirovnání tvoří adjektiva *líný*, *shnilý*, *zdechlý*, pravou stranu substantivum, sloveso nebo slovesná struktura. Nejčastěji bylo zachyceno přirovnání *líněj/zdechlý/zhňily, aš (eš) smrdí (smrdí)*, a to ve východních a středních Čechách, na Valašsku a Frenštátsku. Ze středních Čech se dokládá přirovnání *líněj, až Buh brání*, z Uherskohradištska *zhňilý, až do něho prsty lezú*, z Opavska varianta *zhňily, až z něho prsty lezu*, z Frýdecka-Místecka přirovnání *zhňily ež hruza*.

Ze zpracovaného materiálu je zřejmé, že soubor pojmenování pro špatného pracovníka je pestřejší a bohatší, protože okolí si přirozeně více všímá vlastností nedobrych a má potřebu na ně upozornit. Námi vytvořený obraz pojmenování a hodnocení dobrého a špatného pracovníka samozřejmě není a ani nemůže být úplný. Naše nářeční zdroje obsahují tak velké množství rozmanitého materiálu k dané tematice, zejména větných hodnocení, že není pochopitelně možné zde v krátkosti vše popsat a utřídit. Avšak toto bohatství zůstává uchováno v Archivu lidového jazyka a postupem času bude zpracováno ve Slovníku nářečí českého jazyka, který vzniká v brněnském dialektologickém oddělení.

Bibliografie

ČERMÁK, František – HRONEK, Jiří – MACHAČ, Jaroslav: Slovník české frazeologie a idiomatiky. Díl 1. Přirovnání. Praha: Academia 1983. 496 s.

ČERMÁK, František: Slovník české frazeologie a idiomatiky: Výrazy slovesné A – P. Praha: Academia 1994. 757 s. ISBN 80-200-0347-9.

ČERMÁK, František – HRONEK, Jiří: Slovník české frazeologie a idiomatiky: Výrazy slovesné R – Ž. Praha: Academia 1994. 634. ISBN 80-200-0428-9.

ČERMÁK, František: Idiomatika a frazeologie češtiny. Praha: Univerzita Karlova 1982. 239 s.

ČJA – Český jazykový atlas. 1 – 5, Dodatky. [online]. Cit. 30. 9. 2020. Dostupné na <http://cja.ujc.cas.cz>. ISBN 978-80-86496-66-5

DANEŠ, František – DOKULIL, Miloš – KUCHAR, Jaroslav: Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen. Praha: Nakladatelství ČSAV 1967. 779 s.

GREPL, Miroslav a kol.: Příruční mluvnice češtiny. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 1995. 800 s. ISBN 80-7106-134-4.

HAUSER, Přemysl: Nauka o slovní zásobě. Praha: SPN 1980. 192 s.

MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Academia 1971. 866 s.

PETR, Jan a kol.: Mluvnice češtiny. 1. (Fonetika – Fonologie – Morfonologie a morfémika – Tvoření slov). Praha: Academia 1986. 566 s.

Příruční slovník jazyka českého. 9 svazků. Praha: Státní nakladatelství 1935 – 1957.

Slovník spisovného jazyka českého. 2. vyd. 8 svazků. Praha: Academia 1989.

ŠIMANDL, Josef: Slovník afixů užívaných v češtině: Praha: Nakladatelství Karolinum 2016. 654 s. ISBN 978-80-246-3544-6.

ŠMILAUER, Vladimír: Novočeské tvoření slov. Praha: SPN 1971. 218 s.

ZAORÁLEK, Jaroslav: Lidová rčení. Praha: Nakladatelství ČSAV 1963. 779 s.

Географска дистрибуција и етимолошка анализа на називите за ‘зглоб’ во македонските дијалекти (според материјалите на Општословенскиот лингвистички атлас)

Соња Миленковска

Истражувачки центар за ареална лингвистика „Божидар Видоески”, МАНУ, Скопје

Geographical distribution and etymological analysis of the terms for ‘joint’ in the Macedonian dialects (based on the material from The Slavic Linguistic Atlas)

This paper analyses the material from volume 9 of the Lexical and Word-formational Series of *The Slavic Linguistic Atlas* (SLA) titled *Man*. It is about the expressions for the ‘joint’ (‘zglob’ in Macedonian) in the Slavic dialects covered by the question L 1544 (‘запястје, часть руки между предплечьем и кистью’) according to the *Questionnaire of SLA*. The aim of the analysis is to show the geographical distribution, etymology and semantic motivation of the expressions for ‘joint’ in Macedonian dialects in correlation with the equivalents in the Slavic linguistic territory.

Keywords: terms, ‘joint’ (‘zglob’), Macedonian dialects, Slavic dialects, OLA.

Предмет на анализа во текстот е картата на која се претставени македонските дијалектни називи за ‘зглоб’ кои се во корелација со истоимените називи на останатата словенска територија, опфатени со прашањето L 1544 ‘запястје, часть руки между предплечьем и кистью’ според *Прашалникот на Општословенскиот лингвистички атлас (ОЛА)* (1965, с. 132) и обработени во картата бр. 41 од *Лексичкиот том 9 на ОЛА* (ОЛА 9, 2009, с. 117) посветен на човекот (види карта 1).

Литературните називи за ‘рачен зглоб’ во словенските јазици се следните: рус. *запястье*, брус. *запясце*, укр. *зап'ястя*, *зап'ясток*, пол. *przegub*, длуж. *ručne zhidabło*, глуж. *rucne zegibadło*, слч. *zápästie*, чеш. *zápěstí*, слн. *zapestje*, срп. *зглоб/чланак*, хрв. *ručni zglob*, буг. *китка*, мак. *зглоб*.

Според *Толковен речник на современиот македонски јазик* (Мургоски, 2011, с. 385) зглобот се дефинира како место каде што се спојуваат две коски, на пр. зглоб на рака, зглоб на колено, зглоб на рамо и сл. Во картата која е предмет на анализа станува збор за зглобот помеѓу дланката и подлактицата, односно рачен зглоб.

1. Географска дистрибуција

На пошироката словенска јазична територија се среќаваат повеќе типови називи чијшто референт е ‘зглоб’, поконкретно:

- на источнословенската јазична територија најмногу се среќаваат називи коишто го содржат коренот **pęst-*. На **руската** територија претежно се среќаваат називи од типот **za-pęst-bj-e*¹ и помалку варијациите **za-pęst-bj-a*, **za-pęst-b*, **pęst-b*, понатаму, во десетина пунктови се среќаваат називи од типот **za-vět-b* и **kyst-b* (спорадично варијациите **kyst-bk-a*,

¹ Формите се претставени преку системот на обопштувачка транскрипција којшто се применува во легендите и коментарите на *Општословенскиот лингвистички атлас*.

Карта 1: Диалектни називи за 'зглоб' на словенската јазична територија (сп. ОЛЈ 9, с. 117).

kyst-џ-џk-a*), во неколку пунктови се називите како **za-voj-џk-a* и **za-voj-in-a*, а спорадично и називите **сѣv-џk-a*; на **украинската територија најмногу се среќаваат називи од типот **za-pѣst-џj-a*, во неколку пунктови називи како **vѣz-џk-џ*, **сѣv-џk-a*, **sq-stav-џ*, **сџ-gyb-џ*, а спорадично и **sq-glob-џ*; (*kot*)-*ik-џ*, **kljuџ-џ*, **za-vѣs-џ*, **sop-ѣl-џk-a*; на **белоруската** територија се среќаваат називи од типот **сѣv-џk-a* и **za-pѣst-џj-a/e* (**za-pѣst-џ*) и поретко **po-olk-џt-џ*, **џur-џk-a* и др.;

- на западнословенската јазична територија ситуацијата е поделена. На **полската** територија претежно се застапени називи од типот **per-gub-џ* (**per-gub-џj-e*, **per-gyb-џ*), во неколку пунктови називи како **per-gѣt-in-a*, и спорадично називите **stav-y*, **za-vѣs-џ*, **сџ-gѣt-џj-e*, **kyst-џ*; додека на **словачката** и на **чешката** доминираат исклучиво називи од типот **za-pѣst-џj-a/e* (на **словачката** во два пункта се среќава и назив од типот **(џukl)-ov-џ*);
- на јужнословенската јазична територија, според картата на ОЛА, може да се види доминација на називи од типот **сџ-glob-џ*. Сепак, на **словенечката** територија, назив од типот **сџ-glob-џ* се јавува само во еден пункт, додека најзастапени се називи од типот **za-pѣst-џj-a/e* (**za-pѣst-џ*), а спорадично и називи како **glezn-џ* и **џelн-џk-џ*; на **хрватската** територија доминираат називи од типот **сџ-glob-џ*, а спорадично се среќаваат и називи како **џelн-џk-џ* и **glezn-џ*; на **босанската** територија најбројни се називите од типот **сџ-glob-џ*, во неколку пунктови се јавуваат и називи како **џelн-џk-џ*, а спорадично може да се сретнат и **per-gyb-џ* и **za-pѣst-џj-e*; на **српската** територија, исто така, доминираат називите од типот **сџ-glob-џ*, но се среќаваат и називи како **џelн-џk-џ*, (*џukal*)-*џ*, **сџ-goly-џk-џ* и во еден пункт **podџ-olk-џt-ic-a*; називите од типот **сџ-glob-џ* најмногу се среќаваат и на **црногорската** територија, каде што во еден пункт се јавува и назив како **џelн-џk-џ*; на **бугарската** територија во неколку пунктови се среќаваат називи од типот **куt-џk-a*.

Ситуацијата на **македонската** територија е слична на поголемиот дел од јужнословенската територија, односно најбројни се називите од типот **сџ-glob-џ*. Во неколку пунктови се среќаваат и називи од типот **kljuџ-џ*, а спорадично и називи како **gluџ-џ*, (*kokal*)-*џ*, **џelн*, **podџ-olk-џt-ic-a*, **kyst-џk-a*, **сџ-glezn-џ* итн. (подетално види карта 2).

2. Етимолошка и семантичка анализа

Географската дистрибуција според македонските пунктови на ОЛА покажува дека на македонската дијалектна територија се среќаваат неколку типови називи за ‘зглоб’². Од нив предмет на етимолошка и семантичка анализа ќе бидат: *зглоб*, *клуч*, *глужд*, *кокал*, *зглежен*, *киска*, *член*, *подлактица*.³

² Сп. и кај Дрвошанов, 2005, с. 173 – 176.

³ На македонската дијалектна територија се среќаваат и називите *џиклан*, *џепорок*, *џаршак*, за кои не е пронајдена соодветна етимологија и нема да бидат предмет на анализа.

Карта 2: Дијалектни називи за ‘зглоб’ на македонскиот јазичен ареал (според ОЈА).

Називот *зглоб* се среќава во девет пункта на ОЈА на македонската дијалектна територија, во еден пункт се јавува со варијантата *разглоб*, а во два се јавува паралелно со називите *глужд* и *кокалче*. Називот *зглоб* е изведен од прасл. **glabiti*, **glabja* со значење ‘соединува, составува, спојува (нешто од повеќе делови), зглобува’ (БЕР 6, с. 568, 569). Со исто или слично значење се среќава и во срп. *зглобити*, хрв. *zglobiti*, додека стчеш. *hlobiti* означува ‘зајакнува, зацврстува’, слч. *hlobit* ‘удира (со чекан), заковува’, пол. арх. *globić* ‘стиска, притиска’ и сл.; паралели се среќаваат и во балтичките јазици – литв. *glėbti* ‘опфаќа со раце’, *glóbtii* ‘прегрнува’, латв. *glēbt* ‘чува’, стпрус. *poglabū* ‘милува’, но и во други индоевропски јазици – лат. *globus* ‘топка, сфера; грутка, група (китка, врзоп)’; со потекло од ие. корен **gleb(h)-*/**glob(h)-* (сп. Brückner, 1985, с. 143; БЕР 6, с. 569; Machek, 1968, с. 168)

На пошироката словенска јазична територија, според картата на ОЈА, називи од истото потекло се карактеристични за словенскиот југ, поточно за српската, хрватската, босанската и црногорската територија, а сличен назив со исто потекло се среќава и во еден пункт на украинската територија.

Во пет пункта на ОЈА на македонската дијалектна територија се среќава називот *клуч*, во два од нив се јавува паралелно со називите *зглежен* и *кокал*. Потекнува од прасл. **ključь* со значење ‘она што е свиткано, свиткан предмет’ коешто е изведено од **kljukъ* или **kljuka* со *-jъ* со значење ‘закривување,

кука' (сп. Borys, 2008, с. 236, БЕР 2, с. 490). Изведената прасловенска форма ја континуираат и другите словенски јазици – срп. *кључ*, хрв. *ključ*, слн. *ključ*, чеш. *klíč* со значењата 'клуч; кука', рус. *ключ*, пол. *klucz* 'клуч' и сл.; сродност има со литв. *klīūti* 'се закачува на нешто' *klīūtis* 'пречка, сопка', но и со – грч. *kleis* 'клуч; резе, преграда, мандало', лат. *clāvis* 'клуч, резе, греда' и сл.; сето се поврзува со пие. **klēu-* (**klāu-*) 'кука, свиткан дрвен прат' : 'се закачува, замандалува, заклучува' (сп. Borys, 2008, с. 236; Derksen, 2008, с. 226; БЕР 2, с. 490).

Освен на македонската дијалектна територија, според картата на ОЛА, називот *клуч* се среќава и во еден пункт на украинската територија.

Називот *кокал* се среќава во пет пункта на ОЛА, а во еден од нив со деминутивната варијанта *кокалче*. Станува збор за назив со грчко потекло, нгрч. *κόκκαλο(ν)*, стгрч. *κόκκαλος* од *κόκκος* 'семка, коска' (сп. БЕР 2, с. 531 – 532).

Слични називи за 'зглоб' не се среќаваат на пошироката словенска јазична територија.

Во три пункта на ОЛА на македонската дијалектна територија се јавува и називот *глужд* (како *глуш*). Овој назив повеќе се употребува како назив за зглоб кој ги спојува стапалото и потколеничната коска, но и како назив за тркалезниот дел на дрвото, на местото каде што израснала гранка, т. е. јазол. Според *Български етимологичен речник 1* називот веројатно потекнува од прасл. **gloudj-*; сродно е со рус. *гтуда* 'грутка'; а паралели се среќаваат и во стнгерм. *klōt* 'грутка, топка', ствгерм. *klōz* 'кофте, грутка'; сето се поврзува со ие. **gloud-* (БЕР 1, с. 251; сп. и ЭССЯ 6, с. 144).

Називот *глужд*, според картата на ОЛА, не се среќава на останатата словенска јазична територија.

Називот *зглежен* се јавува во еден пункт на ОЛА. И овој назив е покарактеристичен за именување на зглобот што ги спојува стапалото и потколеничната коска. Според Скок, називот потекнува од прасл. **gleznъ* со значење 'глужд, потколеница'; од исто потекло и со речиси исто значење се и називите во другите словенски јазици – срп. *глежањ*, хрв. *gležanj*, чеш. *hlezen*, но и пол. арх. *glozna* 'глужд, потколеница, лакот' итн.; според Скок не се утврдени ниту балтички ниту индоевропски паралели (Skok, 1971, с. 569, сп. и Derksen, 2008, с. 163; ЭССЯ 6, с. 118 – 119).

Според материјалите на ОЛА, називи со слично потекло се среќаваат во еден пункт на хрватската и словенечката територија.

Во еден пункт на ОЛА на македонската дијалектна територија се среќава и називот *киска*. Називот потекнува од прасл. **kystьka* коешто е изведено со додавање на суфиксот *-ьka* на коренот **kyst-ь* 'сноп, врзоп, букет' (ЭССЯ 13, с. 276).

Освен на македонската дијалектна територија, според картата на ОЛА, називи изведени од коренот *kyst-* се среќаваат и во дваесетина пунктови на руската и во два пункта на украинската и белоруската територија. На бугарската територија, пак, се среќаваат истозначни називи коишто го содржат коренот *куt-* за кој се смета дека е впечатливо семантички близок со *kyst-* (сп. ЭССЯ 13, с. 277).

Називот **член** се јавува во еден пункт на ОЛА на македонската дијалектна територија. Потеклото е од прасл. *čelnъ коешто се развило од ие. *k^uelh-ni- ‘она што се врти’, од ие. корен *k^uelh- ‘се врти’; од истиот ие. корен е и прасл. *kolěno кое се поврзува и со ‘колено; колено на стебло од дрво’; формата се континуира и во други словенски јазици – срп. *члан* и хрв. *član* ‘член, дел од целина, глужд’, слн. *člen* ‘зглоб, глужд’, чеш. *člen* ‘член, елемент’, пол. *ćlon* ‘зглоб, елемент, член’ и др.; паралели се среќаваат во литв. *kelys* ‘колено, колено на стебло’, латв. *celis* ‘колено’, лат. *collum* ‘врат’ и сл. (сп. Snoj, 2016, с. 118; Skok, 1971, с. 331; Boryś, 2008, с. 99; ЭССЯ 4, с. 44 – 45).

Според материјалите на ОЛА, на пошироката словенска јазична територија називи од исто потекло се среќаваат и во неколку пунктови на српската, босанската и хрватската територија, како и во еден пункт на словенечката, полската и белоруската територија.

Последен во серијата поединечни називи коишто се среќаваат на македонската дијалектна територија е називот **подлактица**. Потекнува од прасл. *olkъtь ‘лакот; мерка за должина’, од ие. корен *el- ‘извиткувам, искривувам, сврзувам’ (сп. Boryś, 2008, с. 300). Изведен е со додавање на префиксот *podъ-*, со кој се означува, односно се прецизира местото што се наоѓа под лакотот, т. е. подлактица, и суфиксот *-ica*.

На останатата словенска јазична територија, според картата на ОЛА, називи за рачен зглоб со слично потекло се среќаваат и во еден пункт на српската територија, а на словенскиот исток во четири пункта на белоруската, два пункта на украинската и во еден пункт на руската територија.

*

Од географската дистрибуција на називите за ‘зглоб’ на македонската дијалектна територија (претставена преку пунктовите на ОЛА) којашто беше разгледувана во корелација со дистрибуцијата на називите за ‘зглоб’ на останатата словенска јазична територија, се согледува дека:

- називите **зглоб**, **киска**, **член**, **клуч**, **зглежен** и **подлактица**, помалку или повеќе, се среќаваат и на пошироката словенска јазична територија; поточно, називот **зглоб** најмногу на словенскиот југ и малку на словенскиот исток; називот **киска** на словенскиот исток (на словенскиот југ на бугарската територија со истозначни називи со коренот *kyt-*); називот **член** на словенскиот југ, мошне малку на словенскиот запад и исток; називот **клуч** спорадично на словенскиот исток; називи со слично потекло како **зглежен** спорадично на словенскиот југ; и називот **подлактица** на словенскиот исток и спорадично на словенскиот југ.
- називите **глужд** и **кокал**, како називи за рачен зглоб, се среќаваат само на македонската дијалектна територија.

Според етимолошко-семантичката анализа на називите за ‘зглоб’ може да се заклучи дека повеќето називи коишто се среќаваат на македонската дијалектна територија ги континуираат соодветните прасловенски корени. Исклучок прави називот **кокалче** којшто има грчко потекло.

Инаку, мотивацијата за доделување на називите се разоткрива преку неколку примарни значења на корените од кои водат потекло: а) ‘нешто што

се соединува, составува, спојува од повеќе делови, се зглобува’, каде што мотивацијата произлегува од структурата и функционалноста; б) ‘нешто што има форма на топка, сфера, грутка, кофте, јадро, зрно’, каде што се работи за мотивираност од формата на зглобот како целина; в) ‘она што има извиткана, искривена форма, свиткан предмет’, каде што станува збор за мотивираност од формата, но само од едниот дел на зглобот (закривениот дел во вид на чашка); г) ‘сноп, врзоп, букет, китка,’ овде можеби станува збор за мотивираност и од формата и од структурата; и д) ‘она што се врти’, каде што мотивираноста е од функционалноста.

Овие мотивации за именување на ‘зглоб’, всушност, го откриваат начинот на којшто одреден колективитет ја перципира стварноста, поконкретно овој дел од телото. Се работи за првични асоцијации добиени од изгледот на набљудуваното или, пак, за анализа на структурата и функционирањето на набљудуваното, при што именувањето се случува како резултат на низа логички промислувања.

Список кратенки

брус. – белоруски	рус. – руски
буг. – бугарски	слн. – словенечки
глуж. – горнолужички	слч. – словачки
длуж. – долнолужички	срп. – српски
ие. – индоевропски	ствгерм. – старовисокогермански
лат. – латински	стнгерм. – старонискогермански
латв. – латвиски	стпрус. – старопруски
литв. – литвански	стчеш. – старочешки
писе. – праиндоевропски	укр. – украински
пол. – полски	хрв. – хрватски
прасл. – прасловенски	чеш. – чешки

Библиографија

БЕР 1 – Български етимологичен речник I. А – З. Ред. Владимир Георгиев. София: Българска академия на науките 1971. 670 с.

БЕР 2 – Български етимологичен речник II. Ред. Владимир Георгиев. София: Българска академия на науките 1979. 740 с.

БЕР 6 – Български етимологичен речник VI. Ред. Мария Рачева, Тодор А. Тодоров. София: Българска академия на науките 2002. 886 с. ISBN 954-430-633-1.

ДРВОШАНОВ, Васил: Анатомската лексика за човекот во македонските говори. Скопје: ИМЈ „Крсте Мисирков” 2005. 277 с. ISBN 9989-640-62-9.

МУРГОСКИ, Зозе: Толковен речник на современиот македонски јазик. 2., проширено и преработено изд. Скопје: Филолошки факултет „Блаже Конески“ 2011. 1487 с. ISBN 978-9989-651-11-IX.

ОЛА 9 – Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 9. Человек. Ред. Janusz Siatkowski, Jadwiga Wania-kowa. Kraków: Instytut języka polskiego PAN 2009. 218 с. ISBN 978-83-88866-68-5.

ПРАШАЛНИК НА ОЛА – Вопросник общеславянского лингвистического атласа. Гл. ред. Рубен И. Аванесов. Москва: Издательство „Наука“ 1965. 270 с.

ЭССЯ 4 – Этимологический словарь славянских языков 4. Праславянский лексический фонд. Ред. Олег Н. Трубачев. Москва: Издательство „Наука“ 1977. 235 с.

ЭССЯ 6 – Этимологический словарь славянских языков 6. Праславянский лексический фонд. Ред. Олег Н. Трубачев. Москва: Издательство „Наука“ 1979. 222 с.

ЭССЯ 13 – Этимологический словарь славянских языков 13. Праславянский лексический фонд. Ред. Олег Н. Трубачев. Москва: Издательство „Наука“ 1987. 285 с.

BORYŚ, Wiesław: Słownik etymologiczny języka polskiego. Krakow: Wydawnictwo Literackie 2008. 861 s. ISBN 978-83-08-04191-8.

BRÜCKNER, Aleksander: Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa: Wiedza Powszechna 1985. 806 s.

DERKSEN, Rick: Etymological dictionary of the Slavic Inherited Lexicon. Leiden, Boston: Brill 2008. 727 s. ISBN 978-90-04-15504-6.

MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. 2., opr. a dopl. vyd. Praha: Academia, nakladatelství Československé akademie věd 1968. 868 s.

SKOK, Petar: Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Knjiga I. Zagreb: JAZU 1971. 788 s.

SNOJ, Marko: Slovenski etimološki slovar. Ljubljana: Založba ZRC 2016. 1051 s. ISBN 978-961-254-886-5.

Називите за ‘нерез’ во македонските дијалекти (според материјалите на ОЈА)

Ангелина Панчевска

Истражувачки центар за ареална лингвистика „Божидар Видоески”, МАНУ, Скопје

The terms for ‘boar’ in the Macedonian dialects (according to SLA materials)

The article discusses the terms for ‘boar’ in the Macedonian dialects (in the villages represented in SLA) as to their origin. For comparison, it also lists the terms used in the wider Slavic territory (according to SLA materials) in order to compare the situation in the Macedonian dialects in relation to the terms used for this animal in the wider Slavic context. It can be concluded that most of the names are common to the entire Slavic territory, but some are more characteristic for the Southern Slavic languages, and some are found only in the Macedonian dialects (e. g. *bukač/bukalec*).

Keywords: terms, ‘boar’, dialects, Macedonian language, Slavic languages.

Во овој текст ќе бидат обработени називите за ‘нерез’ во македонските, а во одредена мера ќе бидат земени предвид и пошироко, словенските дијалекти. Македонскиот дијалектен комплекс е претставен преку 24 населени места. За таа цел се служиме со материјалот којшто го нуди *Општословенскиот лингвистички атлас* (ОЈА). Овие називи се предмет на обработка во прашањето од II Лексички том на ОЈА од областа на сточарството, L 242 ‘некастрированый самец свињи’ според Прашалникот на ОЈА, а се обработени во картата бр. 7 (Е. В. Ухмылина, 2000, с. 39).

Географската дистрибуција на називите во македонските пунктови е следнава: 90 – *samjak*, 92 – *neres*, 93 – *ak’elan*, 94 – *neres*, 95 – *vepār*, 96 – *bukač*, 97 – *neres*, 98 – ‘*neres*, 99 – *neres*, 100 – *neres*, 101 – *neres*, 102 – ‘*neres*, 103 – ‘*neres*, 104 – ‘*neres*, 105 – ‘*neras*, 106 – *bukač*, 107 – ‘*bukač*, 108 – *bu’kalec*, *neču’kano ‘biše*, 109 – *bu’kalec*, *neču’kano ‘biše*, 110 – ‘*māška ‘biška*, 111 – ‘*neric*, 112 – \emptyset , 113 – ‘*karmnik*, 113a – ‘*karmak*.

Од материјалот на македонскиот дијалектен комплекс може да се изведат главно овие четири основи: *ne-rěz-ъ*, *vep//r-ъ*, *buk-* (од која се добиваат две форми со суфиксите *-ač-ъ* и *-al-ъc-ъ*), *кѣт-* (на која се надоврзуваат исто така два суфикса *-ъn-ik-ъ* и *-ak-ъ*) кои ќе бидат обработени во продолжение. Етимологијата на називите покажува дека тие се однесуваат на *некастриран мажјак на свиња* и често се поврзуваат со чинот на парење. Но, во еден од случаите називот се изведува од ономаатопејски корен, а во друг станува збор за храната со која се хранат животните.

1. Географска дистрибуција на називите во словенските дијалекти

Литературните називи за ‘нерез’ во словенските јазици се: слн. *merjasec*, ср. *нераст*, хр. *nerast*, мк. *нерез*, бг. *нерез*, ч. *kanec*, слц. *kanec*, л. *kundroz/kjandroz*, п. *knur*, бр. *кнур*, *кнороз*, укр. *кнур*, р. *кабан*.

Во однос на називот за *некастриран мажјак на свиња* на словенската територија има повеќе називи, па и во рамките на еден дијалектен комплекс. Словенечкиот дијалектен комплекс по однос на ова прашање е еден од рет-

ките кој се карактеризира со една форма – *merjasec*, со различните фонетски варијанти. Оваа форма се изведува од *нерез* – NE-RĚZ-ъс-ъ. На хрватската и на босанската територија главно функционира литературниот назив – *nerast*, а освен неа се употребуваат и *prasec*, *vepar*, како и *bicko*. Последнава форма е во употреба во Хрватска и се изведува од италијанското *biscia*. Во српските дијалекти главно функционираат две форми – *венар* и *нерез*. *Нерез* исто така се употребува и на бугарска територија, а покрај оваа форма и *нер*, *вилар* и *шонар*. Во чешките дијалекти најчесто употребувана форма е *kanec* (Кап-ъс-ъ), а покрај неа во употреба е и *kanur* (kaN-Uг-ъ). И во Словачка се употребува *kanec*, а освен неа и *kan* (kaN-ъ), *kundrak* (кѢRN-Ог=ак-ъ), *kornas* (КѢR₁N-OR₂Z-ъ). Во лужичките пунктови функционира формата *kondros* (КѢR₁N-OR₂Z-ъ), исто како и во словачките, а оваа форма се јавува и во полските пунктови. Покрај неа се јавува уште и *knur* (кѢп-иг-ъ). Последнава форма се јавува и во белоруските и во украинските дијалекти. Во белоруските освен неа функционира и *килун* (кyl-ун-ъ), а во украинските поретко се јавува и *кабан* – (кабан)-ъ, заемка од турскиот. Оваа заемка е една од доминантните форми, воедно и литературна, која се употребува во руските дијалекти. Покрај овие две се употребуваат уште и *храк* ([xгjak]-ъ), *бороф* и нешто поретко *поросонок*.

2. Етимолошка анализа

нерез

Најчесто употребуван назив за мажјакот на свињата во македонските дијалекти е *нерез*. Застапен е во 11 населени места и секаде се јавува како единствен одговор. Надвор од државната граница се јавува само во едно населено место, 111 Кронцелево. Оваа форма се поврзува со *мрест* (mrĭjest) со значење *укра*, и е поствербал од *mrĭjĕstiti se*, што означува ‘се пари’. Потекнува од балтословенската, општословенска и прасловенска основа **ners-*, со тоа што консонантот *m* е добиен од *n*, а слогот *mrĭje-* е добиен според законот за ликвидна метатеза од *nrĕ-*, што може да се види и од лит. *neĩsti* покрај *neršeti*, во превојот *naršas*, *narstas*. Бидејќи консонантската група *nr-* на почетокот на зборот не е возможна во хрватскиот и во српскиот, па и во македонскиот, таа се отклопува на два начина – преку супституција со групата *mr-* (*mrak*, *mraz*) или со вметнување на самогласката *e* (*čerivo*) или *a* (*narav* за старословенското *mravi*). Втората можност е она што се случило со *нерез* (*nĕrāst*) (Skok, 1972, с. 465).

Вакви називи се среќаваат уште во останатите јужнословенски дијалекти, но не и во северните.

букач/букалец

Со нешто помала застапеност, во вкупно 5 населени места на крајниот југозападен јазичен ареал, се јавуваат називите *букач/букалец*. Во три од случаите тие се единствен назив. Се изведуваат од коренот *buk-* од кој потоа се добиваат две форми со суфиксите *-ač-ъ* и *-al-ъс-ъ*. Овие форми може да се поврзат со индоевропскиот ономатопејски корен *bu-* кој означува длабоки и темни звуци кои ги произведуваат говедата (*бук*), но и птиците (*був*) (Skok, 1971, с. 95). Овој корен се поврзува со глаголот *букать* кој е со ономатопејско потекло, слично како и во латв. *baĩkš*, *bũkšĕt* – *се слуша пригушено*, лит. *bũkšius*

‘тепкач (тепка)’, кимр. *bugad*, (**boukato-*) „*boatus, mugitus*“, староиндиското *búkkāras* ‘рикање на лав’, *búkkati* ‘лае’, грчки βύκτης ‘завивање’, βυκάνη ‘цевка’, латинското *bussa* ‘уста’, ср.в.герм. *pfüchen* ‘фрка, ржи, шушка’. Втор степен на редување се случува во зборот *бык*. (Фасмер, 1986а, с. 236) Од друга страна, овој назив може да се поврзе и со албанското *bukë* што значи *леб, оброк*, кое пак е заемка од латинското *bussa* ‘уста’ (сп. погоре кај Фасмер), но во балканскиот романски значењето е променето и означува ‘храна’. (Orel, 1998, с. 39 – 40)

Вакви називи не се среќаваат во говорите на ниту еден друг словенски јазик според материјалот кон картата во ОЛА 2.

крмак/крмник

Во две населени места на крајниот југоисток се употребуваат називите *крмак/крмник* (од основата *кџт-* на која се надоврзуваат два суфикса *-ъп-ик-ъ* и *-ак-ъ*). И во двата случаи тие се единствен одговор. Овие називи се поврзуваат со поимот *крма* што значи *храна*, па и *храна за стока, крма*, од општословенското и прасловенско **кџрма*, што може да значи *храна* воопшто, но и *храна специјализирана за стока, трици*. Со различни суфикси се добиваат различни именки, па така со *-ъс* – *крмас*, со *-бк* – *крмак*. (Skok, 1972, с. 205)

Вакви називи според материјалот од обработуваната карта во ОЛА 2, освен во овие две населени места се среќаваат уште во едно на црногорската јазична територија и во неколку бугарски.

вепар

Називот *вепар* се јавува само во еден пункт, 95 Љубанци. Тој е од прасловенско потекло, *vepar*, од балтословенското, општословенско и прасловенско (старословенско) *veprъ*, ‘*aper, Eber*’ (зборови со коишто е во прасродство) (Skok, 1973, с. 576). Овој назив е во сродство со латвиското *vepris* ‘кастриран мажјак од свиња’, *veprelis* ‘нечисто момче’, староиндиското *vapati* ‘прска семе, сее’ (Фасмер, 1986а, с. 292; БЕР 1, с. 134).

Како што покажува материјалот од ОЛА 2 на јужнословенска територија називот го има уште во српските говори, во чие соседство е и овој македонски пункт, а освен тоа се јавува и на север – во неколку руски и полски населени места.

бише/бишка

Во три пункта како дел од посложен израз се среќава и називот *бише/бишка* – во еден пункт (110) се употребува описниот назив *‘maška ‘biška*, а во пунктовите 108 и 109 називот *нечукано бише*. И во двата назива се прави дообјаснување дека станува збор за некастриран мажјак. Формата *бишка* се изведува од италијанското *biscia*, преку албанското *bishë* кое пак е заемка од латинското *bēstia* ‘свер, диво животно’. (Orel, 1998, с. 27, сп. и Prati, 1951, с. 139)

Надвор од македонскиот дијалектен ареал, форми од оваа основа се употребуваат уште само во неколку хрватски населени места.

самјак

Во еден пункт (90) се јавува формата *самјак*, изведена од придавката *сам*, *sām*, општословенска и прасловенска придавка без паралели во балтичката група. Тоа е замена за истакнување αὐτός, ipse, ром. **metipsimus* > фр. *même*, *selbst*, 2° *solus*, *unus*, *allein*. Во српскиот и во хрватскиот формата *samac* (со друг суфикс, -*с*) има значење ‘мажјак, осаменик’. (Skok, 1973, с. 197)

Ваков тип називи не се среќаваат на останатата словенска јазична територија според материјалот на ОЛА 2.

Во еден пункт (93, Теарце) се јавува називот *акелан*, за кој не пронајдовме соодветна етимологија, и тој не се среќава во ниту еден говор на останатата словенската јазична територија.

Ќе ги спомнеме и останатите форми кои често се појавуваат во говори-те на другите словенски јазици, но не и во македонскиот. Формата *канес* којашто се употребува на чешката територија, како и формите *канур*, *кнур* кои се употребуваат на западнословенската територија, според Machek (1968, с. 239) водат потекло од формата *кабанес*, распространета на источнословенска територија, која пак води потекло од турското и татарското *kaban*, (сп. и Фасмер, 1986б, с. 149). Но, според Schuster-Šewc (1995, с. 726 – 727) сите овие форми *канес*, *канур*, *кнур*, *кундрак*, *кормас*, *кондрос* имаат заедничко потекло, се изведуваат од **кън*- и *-*орзъ* (**къно-орзъ*). Првиот дел, **кън*- (со стара паралела од индоевропскиот вокализам *kan*- < **kōn*- или *kun*- < **keun*), се поврзува со старословенското **кънъ* (сп. го полското *kien* ‘отсечено стебло, гранка’ или со **къту*, -*ене* ‘дршка, стебло...’). Вториот дел, *-*орзъ* (-*ърз*, -*ороз*, -*роз* < *-*орзъ*), се поврзува со индоевропското **orǵh*- ‘тестис’. Подоцна со промени на согласките -*nr*- > -*rn*- се развиле понатаму во полскиот *kiernos*, во украинскиот *корназ*; лужичкото *kundroz* и полското *kiędroz* се добиени со секундарно -*d*-, и др. (сп. пошироко кај Schuster-Šewc, 1995, с. 727).

Обработените називи за *некастриран мажјак на свиња* даваат слика за нивната употреба во македонските дијалекти во поглед на нивното потекло, како и за нивното место во поширокиот словенски контекст. При именувањето на ова животно се наметнува фактот дека најчесто примарно е да се нагласи дека станува збор за свиња од машки пол која служи за расплод, за парење. Токму тоа е најчестата мотивација при изведувањето на називот (*нерез*, *венар*, *самјак*, па и оние кои ги нема во македонскиот *канес*, *канур*, *кнур*, *кундрак*, *кормас*, *кондрос*). Другата мотивација е поврзана со *храната* (*крмак*/*крмник*, а тука може да се вброи и *букач*/*букалец*). Во поглед на изборот на називи македонските дијалекти од една страна се приклучуваат кон останатиот словенски свет во смисла дека користат називи кои се пошироко прифатени (*нерез* – кој се среќава во говорите на јужните словенски јазици, *венар* – со ограничена употреба, но сепак го има на поширок словенски ареал, *крмак* – исто така е ограничен на јужнословенскиот ареал), но исто така се употребуваат и називи ексклузивни за македонските говори (*букач*/*букалец* и *самјак*). Општо

земено може да се заклучи дека на словенскиот север инвентарот називи за ова домашно животно се разликува од оној на словенскиот југ. Македонскиот дијалектен комплекс секако се приклучува кон групата на јужнословенските говори, но пројавува и свои единствени особености.

Библиографија

БЕР 1 – Български етимологичен речник I. А – З. Ред. Владимир Георгиев. Софија: Българска академия на науките 1971. 670 с.

ОЛА 2 – Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 2. Животноводство. Редакционная коллегия выпуска. J. Basara, B Falińska, A. Kowalska, M. Mucowa, W. Pomianowska, J. Siatkowski. Warszawa: Instytut języka polskiego PAN 2000. 192 с. ISBN 83-87623-17-2.

ФАСМЕР, Макс (1986а): Этимологический словарь русского языка. Том I. Москва: Издательство „Прогресс” 1986. 576 с.

ФАСМЕР, Макс (1986б): Этимологический словарь русского языка. Том II. Москва: Издательство „Прогресс” 1986. 672 с.

МАЧЕК, Václav: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1957. 628 s.

OREL, Vladimir: Albanian etymological dictionary. Leiden – Boston – Köln: Brill 1998. 670 p. ISBN 978-90-04-11024-3.

PRATI, Angelico: Vocabolario etimologico italiano. Milano: Garzanti 1951. 1097 p.

SCHUSTER-ŠEWC, Heinz: Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache. 9. (kónc – kruženk). 2. Aufl. Bautzen: VEB Domowina – Verlag 1995. 79 S. (609 – 688). ISBN 978-3-7420-0339-3.

SKOK, Petar: Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Knjiga I. Zagreb: JAZU 1971. 788 s.

SKOK, Petar: Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Knjiga II. Zagreb: JAZU 1972. 700 s.

SKOK, Petar: Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Knjiga III. Zagreb: JAZU 1973. 703 s.

Iz tesarskega izrazja v slovenskih narečjih: orodja¹

Vera Smole

Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Ljubljana

From carpentry terminology in Slovenian dialect: tools

Research on the dialect terminology of individual crafts should be undertaken separately and in a planned way, as it is not entirely contained in the dialect dictionaries of an individual or several close dialects or in national atlases. For the research of the carpentry terminology, a questionnaire was made (containing 114 questions) and a student survey was carried out between the years 1996 and 1998 at 75 research points with master carpenters who, in addition to the general one, had knowledge of narrower expert dialect terminology. Much of the latter already passes into ethnological terminology for material culture, but it also represents an immaterial cultural heritage. The questionnaire included the terminology for wooden agricultural buildings (barn, hayrack, house roofing) and their components (spaces, beams, various details) and tools, manufacture accessories and work orders. The paper will present some expressions for tools and accessories, i.e. for various types of axes (ordinary, single and two-hand carpentry axes and a plane) and the contraption on which the carpentry is done ("goat").

At the same time, the problem of asking questions with the help of the defined meaning of literary lexemes in the *Dictionary of the Slovenian Literary Language* (SSKJ) shall be presented.

For the obtained lexicon, the Slavic etymology basis is confirmed for more basic, older objects and tools, whereas for the younger lexicon, associated with the development of technology, the influence of mainly Germanic (in almost a majority of the Slovene speaking space) and slightly less Romanesque culture (in the west) is confirmed.

Keywords: Slovenian dialects, dialect lexicon, Slovenian dialect carpentry terminology, carpentry tools and accessories, carpentry axes.

1. Uvod

1. 1. Tesarstvo in gozdovi

Tesarstvo je ena najstarejših obrti, povezana z graditvijo človekovih bivališč (hiša), gospodarskih poslopij (hlev, skedenj, kašča, kozolec, čebelnjak...), pa tudi prometnih objektov (most) in plovil (čoln, ladja) (po SEL, s. 629). Prva omemba tesarstva na sedanjih slovenskih tleh je iz Pirana, pred letom 1350 (prav tam). Poleg tega, da je tesarstvo služilo vsakdanjim potrebam človeka, je pustilo neprecenljivo materialno kulturno dediščino, saj je bilo na Slovenskem zelo razvito – tudi zato, ker je slovenski prostor zelo gozdnat in z 58,2 % pokritosti površin za Finsko, Estonijo in Latvijo na četrtem mestu v Evropi. Med slovenske arhitekturne posebnosti – tako v smislu pojavnosti take lesene zgradbe kot mojstrstva izdelave – spada kozolec; ta se deloma razlikuje po pokrajinah, še bolj pa po različnih oblikah oziroma tipih.² Zaradi svoje lepote, posebnosti, nekoliko umaknjene lege, pa tudi uporabnosti pokritega prostora pod njim je to lesena stavba, ki se poleg skedenja še najbolj ohranja v sodobni čas; lesene hiše, kašče, (stari) čebelnjaki, svinjski hlevi, (stari) koruznjaki ipd. pa so se – razen redkih izjem – morali umakniti novim

¹ Delo je nastalo v okviru raziskovalnega programa *Slovenski jezik – bazične, kontrastivne in aplikativne raziskave* (P6-0215), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

² V živo si je kozolce možno ogledati v muzeju na prostem (skansen) v Deželi kozolcev v Šentrupertu na Dolenjskem ali na spletni strani <http://www.dezelakozolcev.si/si/>.

bivalnim in gospodarskim poslopljem in jih lahko občudujemo le še na skicah in fotografijah iz etnoloških raziskav.³

1. 2. Dosedanje raziskave slovenske tesarske terminologije in predstavitev naše raziskave

SLA 2 *Kmetija* in SLA 3 *Kmečko orodje in opravila* (v pripravi) vsebujeta tudi nekaj kart s komentarji (npr. SLA 2, karte 2/61 skedenj, 2/62 petra, 2/63 gumno, 2/78 sekira⁴, 2/79 toporišče pri sekiri; SLA 3, vprašanja: kozolec, stebri, late in stol v kozolcu), ki jih lahko prištevamo k tesarskemu izrazju, dejansko pa so del splošnega izrazja, kakršnega običajno predstavlja nacionalni atlas, kot je SLA, z relativno majhnim zajemom leksike. Zato se je raziskav narečnega izrazja posameznih obrti potrebno lotiti posebej in načrtno, saj jih v celoti ne vsebujejo niti narečni slovarji posameznih ali več bližnjih govorov.

V študijskih letih 1996/97 in 1997/98 je bila taka raziskava še pravočasno opravljena s pomočjo študentov na ljubljanski slovenistiki (takrat še slavistiki) v okviru izbirnega diplomskega seminarja iz dialektologije in lingvistične geografije⁵, saj je bilo potem iz leta v leto manj možnosti na terenu dobiti zanesljivega informatorja, tj. tesarskega mojstra ali vsaj priučenega tesarja, ki je poleg bolj splošnega poznal tudi ožje strokovno narečno izrazje. Nastala je na osnovi predhodnih raziskav tesarskega izrazja v Mirenski dolini na Dolenjskem (Smole, 1995), po gradivu za SLA (Smole, 1996) in na Cerkljanskem (Kenda-Jež, 1996). Ker je bil končni cilj izdelava atlasa, je bilo treba sestaviti vprašalnico; njen naslov je *Vprašalnica za sestavne dele lesenih gospodarskih poslopij in tesarsko orodje*⁶ in vsebuje 114 vprašanj z nekaj skicami. Po predhodnih večmesečnih pripravah v seminarju so jo študentje 3. letnika posneli s tesarji, nar. *cim(p)ermani*, večinoma v letih 1996 in 1997, nekateri pa tudi še kasneje. Mreža krajev vsebuje 75 raziskovalnih točk po vsem slovenskem govornem območju, vendar neenakomerno razporejenih, saj so študentje opravili raziskavo v svojem kraju ali kjer so dobili ustreznega informatorja.⁷ Odgovore so nato fonetično zapisali, te zapise pa sem po avdio posnetkih popravila in bila hkrati pozorna tudi na ustreznost odgovorov.⁸ Sledila je digitalizacija in oblikovanje indeksov. Do leta 2000 je nastajala tudi zasnova še neobjavljene *Atlasa narečnega tesarskega izrazja (ANTI)*⁹. Karte so narejene s kombini-

³ Bogato digitalizirano zbirko fotografij in skic slovenske (materialne) kulturne dediščine hrani Slovenski etnografski muzej v Ljubljani – SEM (in tudi pokrajinski muzeji po Sloveniji in zamejstvu) na naslovu: <https://www.etno-muzej.si/sl/zbirke-fotografij%20>, od koder je tudi nekaj naših fotografij.

⁴ V naši raziskavi sta bila zapisana še dodatna germanizma *hanthaka* v t. 51 in 53 ter *haken* v t. 50.

⁵ Celotno metodologijo zbiranja in urejanja gradiva – od priprav v predavalnici, prek terenskega dela, transkribiranja, preverjanja zapisov, oblikovanja indeksov in izdelave atlasa je opisala takratna študentka, kasneje raziskovalka Tjaša Jakop (2003). Nekaj rezultatov raziskave sta predstavila Zupančič in Smole (1999).

⁶ Sestavila jo je avtorica tega prispevka leta 1996 in ni objavljena.

⁷ Mreža točk kljub temu zajema govore iz vseh sedmih narečnih skupin. Ker so bili nekatere točke dodajane kasneje, so te ob številki kraja dobile še malo črko (a, b, c). Tako je 13 točk v primorski (1 – 9), 8 točk v rovtarski (10 – 15b), 10 točk v gorenjski (16 – 24), 18 točk v dolenski (24a – 35), 18 točk v štajerski (35a – 51), 4 točke v panonski (52 – 54) in 3 točke v koroški narečni skupini (55 – 57).

⁸ Zavedamo se, da študentska raziskava slovenskega tesarskega izrazja morda res ni najbolj zanesljiva, vendar je bila izvedena še o pravem času in v kratkem času v veliko krajih.

⁹ Delo še vedno ni objavljeno.

rano napisno-izoglosno-znakovno tehniko (kot jo ima npr. takrat izhajajoči *Český Jazykový Atlas – ČJA*), pa tudi samo z znakovno tehniko¹⁰ in indeksom v fonetični transkripciji levo od karte (kot jih ima npr. *Slovanski lingvistični atlas – OLA*), kar smo delali s študenti 4. letnika predbolonjskega programa slovenistike. Večino kart je bilo leksično-besedotvornih, nekaj tudi obstojško-pomenskih. Prvotno ročno risane karte so bile potem digitalizirane.¹¹

V prispevku lahko prikažemo le majhen del zbranega in analiziranega gradiva ter primer karte, nastale v seminarju (Slika 4).

2. Tesarsko orodje in pripomočki

Za izdelavo lesenih poslopij je bil potreben obdelan les, pridne roke in umne glave tesaških mojstrov in njihovih pomočnikov ter seveda orodje. V *Vprašalnici za sestavne dele lesenih gospodarskih poslopij in tesarsko orodje* se na tesarska orodja in pripomočke nanaša 27 vprašanj (od 78 do 104). Za ta prispevek je izbranih 6 vprašanj, ki se nanašajo na poimenovanja za razne vrste sekir (navadna, enoročna, dvoročna, teslo) in **podlogo za tesanje** (kobila, koza, stolica) in so primeri tako majhne kot velike narečne raznolikosti gradiva.

Tesarska orodja so priprave in pripomočki za tesarska opravila, kot so: tesanje in obdelovanje drevesnih debel (žage, sekire, strgala, zagozde itd.), izdelava in obdelava tramov in desk (svedri, dleta, kladiva, merilne naprave, spone, podloge itd.). Nas so zanimala orodja za ročna opravila, ki se z razvojem tehnike in tehnologij selijo v zasebne in druge muzeje, poimenovanja zanje pa iz žive terminologije tesarske obrti med zastarelo ali zastarevajoče etnološko izrazje, ki ga ob etnologih in raziskovalcih vernakularne arhitekture¹² poskušamo s popisom reševati in tudi razlagati dialektologi in etimologi. Del izrazja, kot npr. *sekira, žaga, dleto, sveder*, spada med osnovni del besednega zaklada posameznika, večji del pa je terminološkega značaja in ga poznajo le poklicni in priučeni tesarji ter pomočniki pri tesarskih delih, zato so terenske raziskave zahtevne. Kot drugoten vir pomagajo etnološke raziskave materialne kulturne dediščine¹³, ker vsebujejo tudi skice in fotografije, zapis narečnih besed pa je zaradi zahtevnosti fonetike slovenskih narečnih govorov dostikrat zelo problematičen in lahko samo obžalujemo, da odprave s sabo niso imele prepotrebne dialektologa.

¹⁰ Kombinirana tehnika kartiranja je možna v primerih, ko ima večina leksemov strnjene in dovolj velike areale za izogloslo in napis; če pa so poimenovanja raznolika na manjših območjih, enaka pa razpršena, je primernejša znakovna tehnika. Z izdelavo različnih kart so študentje lahko osvajali različne tehnike kartiranja.

¹¹ Računalniško jih je izrisal takratni študent Domen Uršič; žal se jih ne da več odpreti, ohranjeni so le natisi in skeni.

¹² Tako jo imenujejo arhitekti; pri nas se je z njo največ ukvarjal prof. dr. Borut Juvanec. Po vrsti del o njej je 2014 izdal (skupaj s Domnom Zupančičem) *Besednjak vernakularne arhitekture*, v katerem jo takole opredeli: „Vernakularna arhitektura je tista najpreprostejša, skromna, a iskrena in zato najbolj občutljivi, ogroženi del naše kulture, kjer so dobili graditelji svoje znanje z dediščino, ki so jo oplemenitili s svojim nabojem, z inventivnostjo. /.../ To je visoko kvalitetna arhitektura, ki je ni postavilo „ljudstvo“, pač pa strokovnjaki svojih področij, ki sicer niso imeli šol, znanja in izkušenj pa na pretek“ (Juvanec – Zupančič, 2014, s. 10).

¹³ Zaradi dostopnosti so zelo koristne digitalizirane zbirke s terenskih odprav, ki jih hrani že omenjeni SEM (gl. op. 3).

3. Narečno izrazje za tesarsko orodje in pripomočke

3. 1. Sekira

Vprašanje 78. se je glasilo, kako se imenuje (ksi.) orodje za sekanje iz držala in na njem nasajenega rezila, knjižno *sekira*. Ker je poimenovanje za navadno sekiro del splošne leksike, ta v slovenskih narečjih niso ravno raznolika¹⁴; prevladuje leksem *sekira*, dvakrat v obliki pomanjševalnice *sekirica*, dvakrat *drvnica*¹⁵ in enkrat *tepača*; poleg njih pa še trije germanizmi¹⁶; z izjemo *haken* so vsa navedena kot drugi izraz, zato lahko sklepamo, da gre za posebne oblike sekire.

Neprevzeto besedje

sekira: 1 – 11, 13 – 14, 15a – 18a, 20 – 49, 51 – 52, 54 – 55, 57¹⁷

sekirica: 1,¹⁸ 53a

drvnica: 22⁽²⁾ (*dər'ni:ca*), 39 (*dɹ'ni:ca*)

tepača:¹⁹ 53a (*te'pa:ča*)

Germanizmi:

bo(g)narica: 22⁽²⁾ (*'bɔ:narca*)

Izvor:²⁰ bognerica < (bogner)-ь (Striedter-Temps, 1963, s. 93) ← bav. srvnem. *wagener* 'kolar' (> nem. *Wagner*) + -ica 'kolarska sekira'.²¹

haken: 50 (*'xɔ:kŋ*)

Izvor: ← nem. *Hacke* 'sekira'.

handhaka: 51 (*'xa:nt'xâ:ka*), 53 (*'xa:nt'xɔ:ka*)

Izvor: nem. *Handhacke* 'ročna sekira'.

Ni odgovora: 12, 15, 19²², 56.

3. 2. Tesarske sekire

Preden pogledamo izrazje za vrste tesarskih sekir, moramo izpostaviti problem vprašalnice. Taki problemi so relativno tipični in je nanje vredno opozarjati. Na terenu smo po vrstah sekir spraševali s pomočjo razlag v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* (dalje SSKJ) in brez skic. Vprašanja so se glasila: »79. Ksi. **enoročna** tesarska sekira z nesimetričnim kovinskim rezilom in nesimetričnim držalom, knj. *cimaraka*, *bradlja*, 80. Ksi. **dvoročna** tesarska sekira z nesimetričnim daljšim kovinskim rezilom in nesimetričnim držalom, knj. *plenkača*, in 81. Obstaja razlika med sekirama

¹⁴ Prim. SLA 2 (karta 2/78). Z izjemo *tepača* v panonski narečni skupini se druga poimenovanja nanašajo na obliko in/ali funkcijo in niso splošno poimenovanje tega orodja.

¹⁵ SSKJ: *drvnica* nar. belokranjsko *drvača*, *drvarica*. V naši raziskavi se izraz pojavi v središčnem delu in ne obrobem belokranjskem; podobno v SLA 2.2 (s. 189).

¹⁶ Leksemi so navedeni v glasovno poknjženi obliki; to pomeni, da so narečni razvoji rekonstruirani na izhodiščno obliko z zapisom, kakršne velja za knjižni jezik (npr. refleks *ñ z *nj*, ne glede na to, ali je v govoru razvit v *ń*, *n*, *j*, *jn* ...). Včasih je ob številki kraja navedena tudi fonetična oblika z namenom, da se vidijo specifični glasovni razvoji in velike razlike s poknjženo obliko. V oklepaju je lahko zapisan tudi informatorjev pomenski poudarek, razlaga ali pojasnilo.

¹⁷ Številke se nanašajo na mrežo točk v še neobjavljenem Atlasu narečnega tesarskega izrazja (ANTI). Za predstavo o legi točk je proti koncu prispevka pridana karta za vprašanje 98.

¹⁸ Podčrtana številka pomeni, da sta v tem kraju dva leksema; če ima številka ob sebi še ⁽²⁾, pa je to znak še za tretji leksem.

¹⁹ SSKJ: *tepača* gozd. *sekira z ozkim in dolgim listom za podiranje drevja*.

²⁰ Za izvorno slovansko leksiko z jasno etimologijo ta ne bo navedena.

²¹ Kjer ni podatka o viru, je sklepanje na izvor avtoričino.

²² Navedena so poimenovanja za različne vrste sekir, za navadno pa ne.

za tesanje **na tleh** oziroma za tesanje **na kozah**? Ksi. prva, ksi. druga. « Kasneje se je pokazalo, da bi morali upoštevati še vprašanje »86. Ksi. **enoročna sekira s podaljšanim sprednjim delom rezila**, knj. *malarin*)?«, pri katerem se je večkrat pojavil odgovor za enoročno tesarsko sekiro s kratkim ročajem, tj. za vprašanje 79. Na prvi dve vprašanji (79. in 80.) smo v nekaterih točkah dobili po več odgovorov, največkrat brez pojasnila o razlikah; pri tretjem vprašanju (81.) pa še kakšnega več – na srečo pa z nekaj več razlag. Tako se je iz vseh treh vprašanj dalo urediti gradivo za kartiranje 79. in 80. vprašanja s komentarji. Pokazalo se je namreč, da za poimenovanje eno- in dvoročnost sekire nista ravno bistveni, saj so tudi sekire s krajšimi ročaji vsaj občasno držali z obema rokama in da je nekoliko bolj pomemben način tesanja – na tleh ali na podlagi. Iz razlag informatorjev razberemo, da je bilo za poimenovanje – ali pa sedanje opisovanje – pomembno več različnih stvari: a) ali ima tesarska sekira daljši ali krajši ročaj, b) večji ali manjši kovinski del, c) je za grobo ali za fino tesanje, č) je eno- ali obojestransko brušena, d) je rezilo ukrivljeno ali ne, ali je rezilo podaljšano naprej ali nazaj ali v obe smeri, delno tudi e) ali ima raven ali ukrivljen ročaj, na izrecno vprašanje pa še, f) ali je za tesanje na tleh ali dvignjeno, na podlagi in g) ali se pri tesanju tesar pomika naprej ali nazaj (v točki 13). Ugotovimo lahko naslednje poimenovalne povezave: a) daljši ročaj ~ dvoročna ~ manjši kovinski del ~ tesanje na tleh, b) krajši ročaj ~ enoročna ~ večji kovinski del ~ tesanje na podlagi ~ fino tesanje ~ enostransko brušenje ~ ukrivljenost rezila, c) manjši kovinski del ~ grobo tesanje ~ ne- ali manjša ukrivljenost rezila. Posledično smo – zaradi tako zastavljene vprašanja in ne zaradi različnosti realije – dobili **različno** poimenovanje za na videz povsem **enako orodje** in obratno: na videz **različno orodje** ima lahko v dveh govorih **enako** poimenovanje.

Kot zgled opisa tesarskih sekir in dela z njimi navajamo delček pripovedi informatorja iz točke 27 (Vinice pri Sodražici na Dolenjskem): »*Plenká:ča – xluòt leží: ne tlà:ix, ne lièkcax, in kə tiéšəš, 'moraš te'pəru trà:m požnùqat in op ti:stə žnùqə ti: stojí:š, ne tistəm xluòdə in z obá:imə rokà:mə dərží:š tisto plenká:čo ũ ró:kax in lepù: tiéšəš z nùq, sà:ikaš. Te'pəru 'moreš səs sekiero, de okrà:jčəš, pó:tlej ne fi:nu griéš pa s plenkà:čo. In tista plenká:ča 'more bət dó:bru nebrú:šena in mora 'bət za tù: 'kar izù:rjen tesá:č, de znà: s tistəm dá:ilat. – Rezli:ka je – cí:meraka pa plenká:ča – tù: so tesá:čə rí:xtal poslèbej. Ubù:je grię pa s'kəp. Cí:meraka je pa ne stolá:ix – ne kozix, kù:kər smo rjé:kəl pu stà:rəm – in se diéne trà:m al pa xluòt ne kozix in se ga spət lex'ku požnùqə, ga ne'pəru səs sekiero nesà:ikaš, pó: greš pa – ne grùqəbo səs sekiero, ne fi:nu griéš pa s cí:merako. Cí:meraka je enəx piédəsət centimè:tru dó:ugu rezí:lu, nesejá:nu je ne krá:tkə ruóčə in s ti:stəm 'moraš ti: lepù: té:sat, obdá:ilat trà:m. – Enoročna sekira s podaljšanim sprednjim delom rezila. Tù: je pa žá:tlaka, ze porezà:vajne cò:fnu in rùqok.*«²³

²³ Knjižno: Plankača – hlod leži na tleh, na nizkih legah, in ko tešeš, moraš najprej tram označiti z obarvano vrvico in ob njej, na hlotu, stojiš in z obema rokama držiš plankačo in lepo tešeš, sekaš. Najprej moraš s sekiro, da odstraniš krajevce, potem pa greš na fino s plankačo. Biti mora dobro nabrušena, tesač pa izurjen, da zna z njo delati. – Razlika med cimerako in plankačo je, da se s cimerako teše na stilih – na kozeh se je reklo po starem – in se dene tram ali pa hlot na koze in se ga spet lahko označi z obarvano vrvico, se ga najprej s sekiro naseka, na grobo s sekiro, na fino pa s cimerako. Cimeraka ima kakih 50 cm dolgo rezilo, nasajeno na kratkem držalu in z njo moraš lepo tesati, obdelati tram. – To pa je žatlaka (enoročna sekira s podaljšanim sprednjim delom rezila) za končno obdelavo prečk in rok (podporni tramovi pri lesnih poslopih).

V nadaljevanju so dobljeni leksemi razvrščeni glede na izvor: pri domačih, izhodiščno slovanskih, etimologije niso podane, razen če ne gre za doslej neznano besedo, pri prevzetih pa je podan jezik dajalec in po možnosti izhodiščni tuji leksem s pomenom, saj za mnoge od njih teh podatkov v Franu²⁴ ni. Glede na veliko število poimenovanj, po več celo v enem kraju, so sekire lahko precej različnih oblik in služijo različnim namenom.²⁵ Večina leksemov je prevzetih, zato sklepamo, da ne gre za originalno slovansko orodje.

3. 2. 1. Cimaraka, bradlja

Odgovore smo dobili s pomočjo vprašanja 79. Ksi. enoročna tesarska sekira z nesimetričnim kovinskim rezilom in nesimetričnim držalom, knj. *cimaraka*, *bradlja* (Slika 1), in s pomočjo opisov pri odgovorih na druga vprašanja. Največ leksemov v zelo različnih fonetičnih podobah je nastalo s prevzemom germanizmov *Zimmerhacke* (25 točk), *Schatlhacke* (10), *cim(p)er* (8), *Zimmermann* (7) in *Schneidehacke* (4), *Punthacke* (2) itd., sledijo romanizmi *manarin* (6) in *roncella* (1) ter neprevzeti leksemi *bradlja* (6), *ročnica* (3), *tesača* (1) in *trženica* (1).

Neprevzeto besedje

tesača: 19

trženica: 54 (*třže'ni:ca*)

Izvor: nejasno, morda v zvezi z gl. (*s*)*trgati*.²⁶

bradlja: 31⁽²⁾, 32a, 33a, 35, 35a; **bradljjin:** 32a

Izvor: nejasno, morda v zvezi z *bradlj-a* ← češ. *bradla*, mn. 'bradlja' ← *bor-dl-o 'sredstvo za obrambo', kar je izpeljano iz glagola *bor-ti (se) 'boriti se' (SLA 2.2, s. 346)²⁷.

ročnica: 7b, 7c, 8

Izvor: < *rǫč-ьn-ic-a ← *rǫk-a 'roka'; toda lahko tudi romanizem kot *rončeni-ca* (SLA 2.2, s. 346).

Romanizmi

rončeni-ca < rončelica: 3a (*rəncə'ni:ca*)

Izvor: rončelica < *(rončel)-ic-a, verjetno v zvezi z it. *ronca* 'reznik, klestnik' in pripono it. *-ella* (s pomenom manjšalnost; iz istega korena je s pripono *-etta* s pomenom manjšalnost tvorjeno it. *ronchetta* 'železna priprava za striženje nohtov konjem'), prim. tudi furl. *roncee* 'vrsta kosirja' (SLA 2.2, s. 346).

malarin: 1, 12, 13⁽²⁾, 14 (*mele'rin*), 17, 24a

Izvor: mAlArin < *(malarin)-ь ← furl. *manarin*, ben. it. *manarin* 'sekira' (po prekozložni disimilaciji *m-n ≥ m-l* in *A ≥ e*) (SLA 2.2, s. 346).

Germanizmi s slovenskimi priponami

cimr-ača: 51, 52, 53a; **cimr-ov-ka:** 15⁽²⁾, 18, 18a, 56; **cimpar-ica:** 1

Izvor: *cimper*, *cimer* < *(cimpr)-ь (kamr)-a ← *(cimpr)-ь (← bav. stvnem. **zimpar* za stvnem. *zimbar* 'gradbeni les, lesena zgradba, stanovanjski prostor, stanovanje' (> nem. *Zimmer* 'soba')) (SLA 2.2, s. 346) + *-ača*, *-ov-ka*, *-ica*.

²⁴ Spletni portal slovenskih slovarjev in SLA.

²⁵ Prim. gesli *sekira* in *tesarska sekira* v Benko: Narečna bera [online].

²⁶ V Franu, Pleteršnikov slovar, se beseda pojavlja v pomenu 'deska, ki je odžagana skozi stržen'.

²⁷ Avtorica karte in komentarja je Januška Gostenčnik.

cimerman-ka: 36, 37 ('*ci:mərmanka*), 38, 38, 40, 49 ('*ci:mər'manka* – daljša), 50

Izvor: nem. *Zimmermann* 'tesar' + *-ka*.

bogner-ica: ('*bø:gnerca* – krajša)

Izvor: bognerica < (bogner)-ь ← bav. srvnem. *wagener* 'kolar' (> nem. *Wagner*) (Striedter-Temps, 1963, s. 93) + *-ica* 'kolarska sekira' + *-ica*.

Germanizmi²⁸

cimrah/ka, cimrah/ka: 7 ('*ci:mɾxa*), 12, 24 (*ci:mraka*), 33a ('*ci:mraxa*), 14, 15⁽²⁾, 15a, 24, 33a, 36 (na kobilah); **cime/arrah/ka:** 27, 28, 30, 31⁽²⁾, 32, 33b, 34; **cim(b)araka:** 17, 19, 20, 21, 22, 23; **cimpraha:** 15b (na kozah); **cimbrarka:** 13⁽²⁾ ('*ci:mbrarka*)

Izvor: nem. *Zimmerhacke* 'tesarska sekira'.

puntaka: 55; **puntavka:** 57 (za grobo tesanje)

Izvor: nem. bav-avstr. *Pundhacke*, nem-štaj. *Bundhacke* 'vrsta tesarske sekire' (Striedter-Temps, 1963, s. 204); toda SLA 2, karta 2/78 puntavka, nejasno

žatlaka: 24a, 25, 27, 27a, 28, 29, 32; **ža(n)tlavka:** 4 ('*ža:kloŭka*), 9, 53 ('*žã:nklafka*); **žapoha:** 16 (na kozah)

Izvor: bav-avstr. *Schatlhacke* 'tesarska sekira s kratkim držalom' (Striedter-Temps, 1963, s. 249 – 250).

šajtlanka: 6

Izvor: morda srv-nem. *scheite* 'trska', *Schindel* 'skodla' (Striedter-Temps, 1963, s. 249 – 250) + *Hacke* 'sekira'.

šnajdlaha: 15a (na kozah), 13⁽²⁾, 15a (na kozah); **šnajtaha:** 15⁽²⁾ (na stoleh)

Izvor: morda v povezavi z nem. *schneiden* 'rezati' + *Hacke* 'sekira'.

Slika 1: Cimraka, bradlja (SSOLP).

Slika 2: Plankača (foto: V. Smole).

²⁸ Podomačenje nem. končnice *-e* s slovensko *-a* za *k* je izenačilo končaj leksema z domačo pripono *-ka*; proces „domačenja“ se je nadaljeval z vrinjenjem *-v-* in občutkom, da gre za pridevniško pripono *-av-* ali *-ov-*.

3. 2. 2. Plankača

Večina odgovorov je bilo dobljenih z vprašanjem 80. Ksi. dvoročna tesarska sekira z nesimetričnim daljšim kovinskim rezilom in nesimetričnim držalom, knj. *plankača/plenkača*²⁹ (Slika 2). Zanj je vseeno nekoliko manj poimenovanj, pri prevladujočem *plankača/plenkača* pa izvor ni jasen. Ne vemo tudi, ali gre res pri vseh odgovorih za orodje, kot ga vidimo na sliki 2 zgoraj; zagotovo ne pri poime-novanjih *sekira*, *drvnica* in *tepača* (gl. 3. 1.), saj so ponekod na grobo tesali z navadnimi, morda samo nekoliko močnejšimi sekirami.

Neprevzeto besedje

drvnica: 38, 50 (*dər'ni:ca*)

tepača: 53a (*te'pa:ča*)

trženica: 54 (*třže'ni:cã*)

sekira: 6 (tesali z navadnimi sekirami + tesla), 34, 42 (za grobo), 46a⁽²⁾ (na stolicah)

kubikarska sekira: 21

Izvor: prek nem. *Kubus* in lat. *cubus* iz gr. *kýbos* 'kocka' (SES) + *-ska*.

cim(p)erska sekira: 45 (na tleh), 57 (na eno stran je brušena, da se lahko z njo puli žeblje)

Izvor: nem. *Zimmer* 'soba'; bav. *cimber* 'lesena stavba' + *-ska*.

majdanka: 7c

Izvor: morda po poreklu iz kraja Majdanek blizu Lublina.

Germanizmi:

plankača: 1, 2, 3, 4, 5, 7, 7b, 7c, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 15b, 17, 18a, 19, 20, 22, 23 (*puěj'n'ka:ča*), 24, 24a, 25, 26 (na tleh), 27, 27a, 28, 29, 30, 31, 32, 32a, 33, 33a, 33b, 35 (*plánká:če*), 35a, 36 (*plejn'ka:ča*), 37, 39, 40, 41, 43, 44, 45 (na kozah), 46a⁽²⁾ (na tleh, na grobo), 47 (na tleh), 48, 49, 50, 51, 52, 53a (*plan'ta:ča*), 56 (*plank'ta:ča*); **mala plankača:** 25a (za tesanje na tleh; ima manjši kovinski del kot velika, ki je za tesanje na kozah); **velika plankača:** 25a (za tesanje na kozah); **plankač:** 14 (*plejn'ka:č*), 15a (*plajn'ka:č*), 18

Izvor: – (Fran); morda (po obliki) kot: **plânka** *-e* ž 'iz desk ali krajnikov narejen plot' (16. stol.) + *-ača*. Planka je prevzeto prek nekega rom. jezika ali prek srvnem. *planke*. nem. *Planke* iz lat. *planca* 'deska ograja', kar se je razvilo iz *phalanga* 'drog, valj, škripec', izposojenke iz gr. *phálanks* 'valj, drog, deblo' (Be III, s. 48; SES).

cim(e)rah/ka: 16 (*'ci:mraxa*), 46a⁽²⁾ (za fino tesanje); **cimerovka:** 25 (za tesanje na kozah), 46 (*cime'rɔ:ka*)

Izvor: nem. *Zimmerhacke* 'tesarska sekira'.

cimer(j)ača: 47 (*'ci:merača*, *cime'ra:ča* – na kozi), 53 (*cimer'ja:ča* – tesali le na kozah)

²⁹ Obstoj fonetične variante z *a* in *e* v knjižnem jeziku izhaja iz variantnosti (prvih) zapisov, ki so posledica takih narečnih oblik in zamegljujejo določitev izvora besede. Menim, da je prava poknjžitev *plankača* in da je *e*, tudi ko ne stoji pred sekundarnim *j*, rezultat starejšega, večinoma že odpravljenega preglasa *a* v *e* za *r* (ta je večkrat še ohranjen) in *l*, ki je v tej besedi leksikaliziran. Ker je v primerih, ko se *a* in *e* – še posebej v položaju med dvema zvočnikoma – reducirata v polglasnik, nemogoče ugotoviti izvorni samoglasnik, so vsi leksemi poknjženi z *a*.

Izvor: nem. *Zimmer* 'soba' + *-(j)ača*.

švarba: 26 (na kozah)

Izvor: nejasno.

bognerica: 55 (*'bøgnerca* – na tleh), 57 (*'bø:bnarca* – za sode, »špice« ima na obe strani)

Izvor: bav. srvnem. *wagener* 'kolar' (> nem. *Wagner*) (Striedter-Temps, 1963, s. 93) + *-ica* 'kolarska sekira'.

Ni odgovora: 3a, 34

3. 2. 3. Teslo

Leksemi so bili dobljeni z vprašanjem 85. Ksi. enoročno orodje za dolbljenje lesa z ožjim prečnim rezilom, knj. *teslo* (Slika 3). Orodje ima lahko dolgo ali kratko držalo, železni del je zakrivljen, spodaj pa raven. Zanj prevladujejo poimenovanja s korenomo *tes-*, *teslo* je srednjega spola³⁰, *tesla* pa ženskega in ni povezana s feminizacijo neuter; verjetno gre za poimenovalno analogijo po *sekira*, *plankača* itd. Ženskega spola so tudi izpeljanke *teslica*, *tesača* in *tesalnica*. Morda sta prava tudi odgovora *rovnica*,³¹ ki poimenuje orodje za tesianje korit, in *kriva sekira*. Večkrat je bil odgovor tudi *dleto* (vpr. 88) in v istem pomenu germanizma *štemajzelj* in *majzelj* ter *puntaha*, *puntovka* (vrsta tesarske sekire) in *krajzuk*, ki ima po navedbah dve rezili,³² vsi ti odgovori pa poimenujejo drugačna orodja.

Neprevzeto besedje

teslo: 11, 13, 15, 15b, 17, 19, 21, 22, 25a, 30, 31, 32, 32a, 33, 33a, 35, 37, 38, 39, 40, 46, 48, 50, 53, 53a, 54, 55 (za korite delat), 56

okroglo teslo: 16 (*ta okrò:yu té:su*)

tesla: 4, 6, 7, 7b, 7c, 8, 9, 23, 25, 27, 36, 39, 43, 45, 53a

teslica: 44, 46a

tesača: 19 (*tesá:ča*)

tesalnica: 5

rovnica: 18a (*rò:uønca* – za korì:ta vøn té:sat)

kriva sekira: 21

Germanizmi

puntovka: 10, 18, 50; **puntah/ka:** 27a, 29

Izvor: nem. *Bundhacke*.

krajzuk: 42, 43 (ima dve rezili)

Izvor: morda nem. *Kreuzhacke* v sodobni nemščini: 'kramp'.

³⁰ Tudi v točkah 13 in 15, ko je *-a* posledica akanja. Kot *teslo* so poknjženi tudi vsi maskulizirani leksemi, ker je do prehoda v moški spol prav tako prišlo po prvotno glasoslovnem pojavu, onemitvi *-o*.

³¹ Beseda pomeni tudi vrsto motike z ravnim delom za kopanje. Etimološko jo povezujejo z glagolom *rovati*, *rujem*, opazamo pa, da se tako imenujejo orodja z ravnim obdelovalnim delom, kar je lahko tudi ljudsko etimološko po asociaciji na pridevnik *raven*, ki bi zahtevala poknjžitev v *ravnica*.

³² Morda 4. sekira, šteto od spodaj, na sliki 2.

Slika 3: Teslo (SEM).

3. 2. 4. Koza, kobila, stolica

Odgovore smo dobili na vprašanje 98. Ksi. lesena priprava, navadno s štirimi nogami, na kateri se žaga, teše, knj. *koza, kobila, (stolica)*. Naprave z nogami (in celo tako mogočne stavbe kot so *kozolci*, tj. sušilne naprave) dobijo ime po živalih: *koza, kobila, konj* in so bile sprva zelo enostavne. Poimenovanje *stol* ali *adj.* + *stol* verjetno nakazuje bolj dodelane oblike naprav in so jih uporabljali predvsem mizarji. Komentar, da ima naprava samo dve nogi, je pri leksemu *bider*, ni pa izključeno, da nima dveh ali treh nog tudi kakšna druga tu navedena naprava. Med poimenovanji prevladujejo *stolica* (25 točk), *stol* (2) in besedne zveze s *stol* (13), sledi *koza* (16), *kobila* (11) ter romanizma *kavaleta* (7) in *kavalet* (2). Razporejenost poimenovanj je razvidna s karte na Sliki 4.

Neprevzeto besedje

koza: 2, 14, 15⁽²⁾ (*'kaza*), 20, 25⁽²⁾, 27, 31, 32a, 39, 50, 51, 52, 54⁽²⁾, 55⁽²⁾, 56, 57

kozel: 11

konj: 3a (*'kwo:n*), 5, 54⁽²⁾

kobila: 5, (*kq'bi:ta*), 7, 22, 23, 25a, 30, 32, 34, 36, 37, 40

kobilica: 12

rezilnica: 24a

stolica: 19, 21, 22, 24, 25⁽²⁾, 27a, 29, 33, 33a, 33b, 35, 35a, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 46a, 47, 48, 49, 50, 55

stol: 15⁽²⁾ (*s'tau*), 17

rezilni stol: 8

rezilna baba: 10

pridevnik (germanizmi)³³ + stol(-ica)

cimprski stol: 16; **cimermanski stol:** 27, 28; **cimermanska stolica:** 33a; **cimperanski stol:** 15a, 18, 18a, 19, 20, 25⁽²⁾, 27; **cimpermanarski stol:** 15b

³³ Izvor gl. pri 3. 2. 1.

Romanizmi

kavalet: 1 (*koba'let*), 3 (*kava'li:ət*); **kavaleta:** 4, 7b (*kava'lięta*), 7c, (*kava'lięta* (z *'di:ljo*)), 9, 13, 14, 15⁽²⁾

Germanizmi

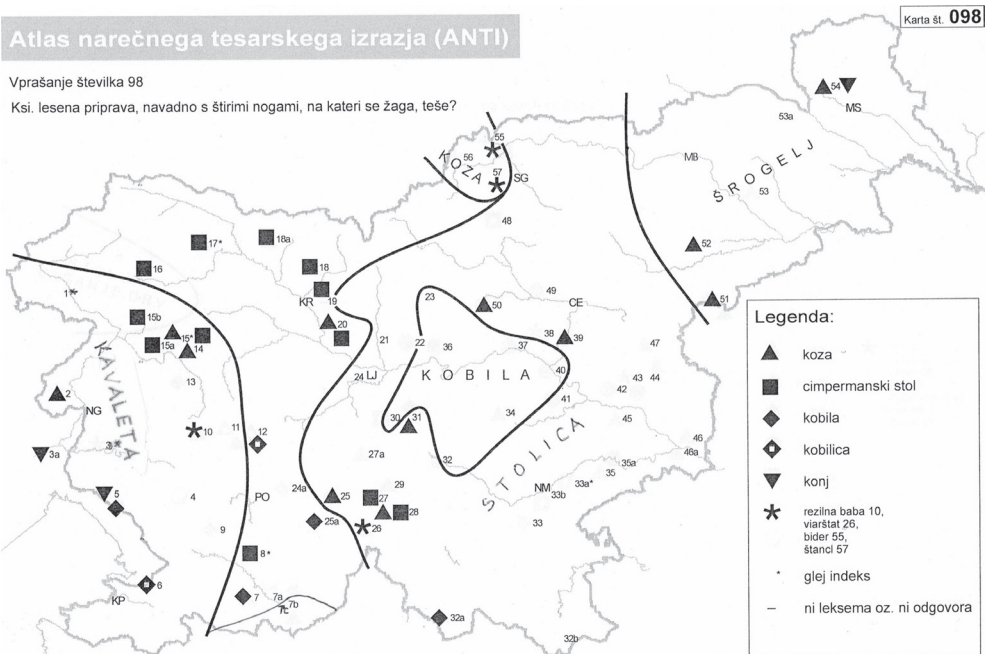
šrogelj: 52; **šrogen:** 53a; **šroga:** 53; **šroge:** 54⁽²⁾

Izvor: nem. *Schragen* 'kobila, koza (stojalo)'

bider: 55⁽²⁾

Izvor: nem. *Widder* 'oven'.

Ni odgovora: 26

Slika 4: Karta 98. koza (v *Atlasu narečnega tesarskega izrazja* v pripravi).

4. Zaključki

1. Tesarstvo kot zelo stara obrt, ki je služilo vsakdanjim potrebam človeka, hkrati pa pustilo neprecenljivo materialno kulturno dediščino, je bilo na Slovenskem zelo razvito – tudi zato, ker je slovenski prostor zelo gozdnat (skoraj 60 % površine).
2. Temu primerno je bogata tudi (narečna) leksika, ki, kot vsa, kaže slovansko poimenovalno osnovo za bolj enostavne predmete in orodja, pri novejši, povezani z razvojem tehnologije, pa se odraža vpliv zlasti germanske in le na zahodu romanske kulture.
3. Leksiko terminološkega značaja je najbolje raziskovati ob predmetnosti in z nosilci dejavnosti; po II. sv. vojni so to pri nas počeli etnologi, zato še bolj lahko obžalujemo, da poleg risarja niso s sabo imeli dialektologa. Zdaj je za marsikaj že prepozno.

4. Študentska raziskave slovenskega tesarskega izrazja morda res ni najbolj zanesljiva, vendar je bila izvedena še o pravem času.
5. Obsežno gradivo bo – po izkušnjah tudi s tole kratko analizo – dodalo marsikatero geslo v vseslovenski narečni slovar.

Bibliografija

Be III – BEZLAJ, France: Etimološki slovar slovenskega jezika. Tretja knjiga. Dopolnila in uredila SNOJ, Marko in FURLAN, Metka. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti 1995. 355 s. ISBN 86-11-14125-3.

JAKOP, Tjaša: Priprava Atlasa narečnega tesarskega izrazja (ANTI). V: Glasoslovje, besedoslovje in besedotvorje v delih Jakoba Riglerja. (Zora, 25). Ur. Zinka Zorko, Mihaela Koletnik. Maribor: Univerzitetna založba Univerze v Mariboru 2003, s. 160 – 170. ISBN 961-6320-18-1.

JUVANEC, Borut – ZUPANČIČ, Domen: Arhitektura Slovenije. Besednjak vernakularne arhitekture. Ljubljana: i2 – SAZU 2014. ISBN 978-961-6348-80-5 (i2).

KENDA-JEŽ, Karmen: Tesarsko izrazje na Cerkljanskem. V: Traditiones 25, 1996, s. 94 – 105. ISSN 0352-0447.

SEL – BAŠ, Angelos [et al.]: Slovenski etnološki leksikon. Ljubljana: Mladinska knjiga 2004. 730 s. ISBN 978-86-11-16654-4.

SLA 2 – ŠKOFIC, Jožica [et al.]: Slovenski lingvistični atlas. 2. Kmetija. 2.1 Atlas. – 2.2 Komentarji. Ljubljana: Založba ZRC 2016. 210 s. – 452 s. ISBN 978-961-254-869-8 – 978-961-254-897-7. Dostopno na <https://sla.zrc-sazu.si/publikacije/SLA2-atlas-LowRes.pdf>, <https://sla.zrc-sazu.si/publikacije/SLA2-komentarji.pdf>.

SMOLE, Vera: Tesarska terminologija v Mirnski dolini. V: Jezikoslovni zapiski, 1995, št. 2, s. 227 – 240, ilustr. ISSN 0354-0448.

SMOLE, Vera: Poimenovanja za kozolec ter njegov steber, late in stol v slovenskih narečjih. V: Traditiones 25, 1996, s. 309 – 319, [3] zvd. ISSN 0352-0447.

STRIEDTER-TEMPS, Hildegard: Deutsche Lehnwörter im Slowenischen. Wiesbaden: Harrassowitz 1963. 256 s.

ZUPANČIČ, Mitja – SMOLE, Vera: Fitogeografska delitev Slovenije in leksična raznolikost slovenskih narečij. V: Traditiones 28, 1999, št. 1, str. 259 – 268 + 2 zganj. zvd. ISSN 0352-0447.

Elektronski viri

Fran, slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, različica 7.1 [online]. Dostopno na www.fran.si.

Narečna bera. [online]. Dostopno na <http://www.narecna-bera.si/>.

SEM – Slovenski etnografski muzej [online]. Dostopno na <https://www.etno-muzej.si/sl/digitalne-zbirke/terenske-fotografije>.

SES – SNOJ, Marko: Slovenski etimološki slovar [online]. Dostopno na <https://fran.si/iskanje?FilteredDictionaryIds=193&View=1&Query=%2A>.

SSKJ – Slovar slovenskega knjižnega jezika [online]. Dostopno na <https://fran.si/iskanje?FilteredDictionaryIds=201&View=1&Query=%2A>.

SSOLP – Slovar starega orodja v govoru Loškega Potoka [online]. Dostopno na <http://slovar-orodja.si/>.

III.

**NÁREČOVÝ VÝSKUM
A JAZYKOVÉ ATLASY**

«Общеславянский лингвистический атлас» и новые решения старых проблем славистики

Татьяна Ивановна Вендина
Институт славяноведения РАН, Москва

The Slavic Linguistic Atlas and new solutions for old problems in the Slavic studies

The paper deals with the analysis of the problems of comparative linguistics in the light of new data from *The Slavic Linguistic Atlas*. The author evaluates the preliminary results of this international project and says what kind of new linguistic information does the *Atlas* add to the existing conception of the Slavic dialect differentiation.

Keywords: Slavic dialectology, comparative linguistics, linguistic geography.

Идея создания Общеславянского лингвистического атласа родилась в начале XX в., когда пришло осознание ограниченности знаний, касающихся пространственной проекции многих праславянских явлений. Именно тогда стало очевидно, что эмпирические наблюдения над историей отдельных славянских языков носят атомарный характер и требуют своей систематизации и интерпретации в пространственно-временном аспекте. Поэтому на I Международном съезде славистов в 1929 г. в Праге крупнейший компаративист XX в. А. Мейе выступил с докладом «Projet d'un Atlas Linguistique Slave», в котором поставил вопрос о необходимости создания общеславянского лингвистического атласа с целью изучения истории славянских языков методами лингвогеографии. Сегодня атлас стал грандиозным лингвогеографическим проектом сравнительно-исторического языкознания XX в., аналога которому славистика не знает. Он предоставил исследователям богатейший диалектный материал, и этот **новый языковой материал является главным итогом** международного проекта. Благодаря этому материалу появилась возможность критически осмыслить некоторые представления и теории, существующие сегодня в славистике, поскольку они во многом мифологизированы и входят в явное противоречие с картами Атласа.

1. Миф о нерелевантности лексических данных для изучения вопроса о диалектном членении праславянского языка

Напомню, что в сравнительно-историческом языкознании еще со времен младограмматиков довольно прочно укоренилось скептическое отношение к фактам лексики и словообразования как к фактам, которые в силу своей мозаичности и повышенной языковой проницаемости не позволяют провести ареальную классификацию того или иного диалектного континуума. Каждое слово, согласно этой точке зрения, живет в диалекте «своей жизнью» и «распространяется в своих собственных границах», порождая пестроту и дробность диалектного ландшафта. Возник даже образ «путешествующего слова» (Л. Гоша), которое, подобно страннику, останавливается там, где ему захочется. Отсюда делался вывод, что распространение слова в значительной степени зависит от случайности. Поэтому лексические диалектизмы традиционно считались нерелевантными для решения проблемы диалектной дифференциации праславянского языка.

В этих суждениях, освященных именами Р. Раска, К. Бругмана, А. Мейе, Н. С. Трубецкого и других компаративистов, на первый взгляд, есть известная доля истины. Пронизывая всю толщу языка, фонетические различия охватывают огромное количество слов (в отличие от лексических, наблюдающихся лишь в отдельных словах, реже – в группе слов), и в этом смысле они достаточно рельефно обнажают различия между языками. Будучи строго ограниченными и количественно обозримыми, данные фонетики служили и служат надежным и непререкаемым критерием в сравнительно-исторических штудиях.

Однако, не вдаваясь в вопрос о том, насколько продуктивна языковая (пусть даже и абстрактная) модель, не насыщенная лексически, мы должны признать, что все эти аргументы, строго говоря, не выдерживают серьезной критики. Открытость и подвижность словарного состава языка, в том числе и праславянского, является довольно относительной, если учесть и другой важный экзистенциальный принцип любой лексической системы, а именно ее консерватизм, который и позволяет языку выполнять коммуникативную и эпистемическую функции. Это сочетание в лексической системе языка двух прямо противоположных тенденций – динамики и консерватизма – является следствием общего механизма эволюции словарного состава любого языка, основанного на кумулятивном принципе. Поэтому этот принцип позволяет сохранять лексическую систему языка во времени в значительно большей степени, чем фонетическую или морфологическую.

Однако вследствие отсутствия достоверных материалов и надежных сведений по древним лексическим изоглоссам словарный состав праславянского языка долгое время воспринимался не дифференцированно. Именно поэтому праславянская «словарная коллекция» создавалась в отрыве от ее лингвогеографической проекции: «достаточно было фиксации какой-либо лексемы в двух из трех ныне существующих групп славянских языков, чтобы, при отсутствии показателей поздней инновации, отнести ее к общему праславянскому лексическому фонду» (Толстой, 1997, с. 111). Более того, во многих сравнительно-исторических и диалектологических исследованиях XIX – нач. XX вв. сама идея пространства была сильно размыта. Характеристика ареалов тех или иных лексем была во многом случайна и часто опиралась лишь на интуицию ученого.

С выходом в свет «Общеславянского лингвистического атласа» ситуация в корне изменилась, так как впервые идея пространства и времени была последовательно реализована как на этапе сбора диалектного материала, так и на этапе его систематизации.

Работа над «Общеславянским лингвистическим атласом» со всей очевидностью показала, что реконструкция лексико-семантической системы праславянского языка невозможна без изучения современного славянского диалектного континуума методами лингвогеографии. Язык всегда и везде связан с территорией. Эта связь обусловлена историческими и пространственно-временными закономерностями развития общества. В этом смысле «Общеславянский лингвистический атлас» является уникальным источником сведений о судьбе праславянских диалектизмов и в целом о диалектном ланд-

шафте Славии и тех языковых процессах, которые протекали в славянских диалектах в древности и протекают сегодня.

Вот почему на современном этапе славистических исследований, когда в значительной степени исчерпаны возможности внутренней реконструкции на фонетическом и морфологическом уровнях, все большее значение приобретают данные лексики. «География слова, территориальное распределение лексем, отражающее взаимоотношения носителей диалектов в разные исторические эпохи, расширяет и углубляет картину ареальных связей, полученную при изучении грамматических и фонетических изоглосс» (Куркина, 1992, с. 26). Именно данные лексики дают более дифференцированный и количественно богатый материал для изучения межславянских языковых связей. И это прекрасно доказали карты «Общеславянского лингвистического атласа». Оперирование многочисленными лексическими изоглоссами, в количественном отношении во много раз превосходящими фонетические, делает исследование более объективным в восстановлении сложной картины схождения и расхождения славянских языков. Поэтому сегодня лексический материал не только не игнорируется в сравнительно-исторических штудиях, но и активно привлекается как полноценный критерий, представляющий самостоятельный интерес для этих исследований.

2. Миф об индивидуальных границах каждого отдельного слова

Миф о нерелевантности лексических данных при диалектной дифференциации того или иного языкового континуума во многом поддерживался благодаря прочно укоренившемуся мнению об индивидуальных границах каждого слова. «Всякое отдельно взятое слово распространяется в своих собственных границах, – писал Н. С. Трубецкой в статье «Фонология и лингвистическая география», – и поэтому границы географического распространения звуковых изменений никогда не могут быть установлены надежно и точно» (Трубецкой, 1987, с. 32). Отсюда представление о пестроте и калейдоскопичности лексических изоглосс.

Однако карты «Общеславянского лингвистического атласа» свидетельствуют о необоснованности этих упреков компаративистов.

Во-первых, эта хаотичность лексических изоглосс не является сущностным атрибутом любой лексической карты. В Атласе имеется немало карт (и их, надо сказать, абсолютное большинство), в которых этой калейдоскопичности не наблюдается, а, напротив, прослеживается довольно четкое противопоставление отдельных ареалов. Яркой иллюстрацией могут служить карты, на которых выявляется четкое разделение Славии по линии **север ~ юг** (ср.: север *baran-ъ* ~ юг *ov-ъn-ъ* к. 4 ‘некастрированный самец овцы’ т. 2 «Животноводство»; север *sos-ъn-j-a* ~ юг *bor-ъ* к. 17 ‘сосна’ т. 3 «Растительный мир»; север *těn-ъ* ~ юг *χold-ъ* к. 6 ‘тень под деревом’ т. 3 карта «Растительный мир»; север *lěs-ъ* ~ юг *šum-a* к. 11 ‘лес’ т. 3 карта «Растительный мир»; север *sъ-čęst-ъj-e* ~ юг *sъ-ręt-j-a*, *sъ-rět-j-a* к. 7 ‘счастье’ т. 10 «Народные обычаи»; север *kur-i-tъ* ~ юг *puš-i-tъ* к. 19 ‘курит’ т. 10 «Народные обычаи» и т. д.), тогда как противопоставление по линии **запад ~ восток** практически не прослеживается.

Во-вторых, даже в том случае, когда эта мозаичность диалектного ландшафта действительно имеет место (см., например, карты 1 тома «Животный мир»: к. 33 ‘головастик’, к. 44 ‘божья коровка’ или карты 2 тома «Животноводство», посвященные подзывным словам), следует признать, что это, на первый взгляд, отрицательное явление на самом деле является позитивным, так как именно благодаря многообразию изоглосс мы можем в деталях представить всю сложнейшую картину (а не упрощенную схему) реальных отношений славянских языков и диалектов. Ведь один из постулатов лингвистической географии гласит – «чем больше число рефлексов одной прасистемы, одной праформы или одного проявления в диалектах, тем более достоверной или полной может быть реконструкция» (Толстой, 1983, с. 187). Именно эти мелкие, как будто бы частные изоглоссы, дают особо ценный материал для постижения процесса исторического развития славянских языков, а «некоторая мозаичность лексики повышает степень неравномерности ее развития и способствует консервации отдельных ячеек лексической мозаики и в формальном, и в содержательном плане» (Толстой, 1983, с. 186).

Многочисленные лексические изоглоссы делают исследование более объективным в решении вопроса хронологической стратификации картографируемой лексики. Более того, именно на лексическом уровне давление языковой системы менее значительно, чем на грамматическом и особенно на фонетическом. Лексика же, не будучи жесткой системой, подверженной тотальному выравниванию, способна долго хранить память о прежних диалектных размежеваниях и единствах» (Журавлев, 1994, с. 176).

Поэтому повторяемость ареалов на картах Атласа убедительно свидетельствует о том, что лексические изоглоссы не являются чем-то случайным, индивидуальным, характерным лишь для одного слова. Каждое «отдельно взятое слово» обнаруживает на лингвистических картах Атласа не «свои собственные границы распространения», а границы языков и их диалектов, позволяя тем самым выявить отношения этих диалектов в общеславянском контексте.

Убедительным свидетельством повторяемости лексических ареалов является тот факт, что на многих картах Атласа довольно четко прослеживается гомогенность восточнославянского континуума (особенно, когда речь идет об ареалах древних лексем, ср., например, распространение таких лексем, как *krop-iv-a* к. 22 ‘крапива’ т. 4 «Сельское хозяйство», *ob-ěd-a-j-e-tь* к. 60 ‘ест обед’ т. 6 «Домашнее хозяйство и приготовление пищи», *sv-kaž-e-tь* к. 64a ‘скажет’ (слово) т. 9 «Человек», *rbt-ь* к. 16 ‘рот’ т. 9 «Человек», *vis-ьk-ь*, *vis-ьk-y* к. 4 ‘висок’ т. 9 «Человек» и др.), тогда как для южно- и западнославянского диалектного континуумов свойственна, как правило, гетерогенность. И уже этот факт свидетельствует против мозаичности и калейдоскопичности лексических изоглосс.

Доказательством повторяемости лексических ареалов является тот факт, что большинство ареалов **северной Славии** имеет своим источником контактную конвергенцию и является иллюстрацией **контактно-генетического родства** восточно- и западнославянских диалектов. Об этом говорит наличие ярко выраженных контактных зон в украинских, белорусских, польских, от-

части в восточнословацких говорах. **Причем в роли языка-донора выступают чаще всего западнославянские диалекты, преимущественно польские** (ср., например, ареалы таких лексем, как *stbkl-ěn-ъk-a* к. 6 'стакан' т. 6 «Домашнее хозяйство и приготовление пищи», *podъ-večer-ъk-ъ* к. 61 'еда между обедом и ужином, полдник' т. 6 «Домашнее хозяйство и приготовление пищи», *gос-in-a* к. 25 'мясо гуся' т. 6 «Домашнее хозяйство и приготовление пищи», *doj-ъk-a* к. 34 'женщина, которая доит коров' т. 6 «Домашнее хозяйство и приготовление пищи», *olov-ъk-ъ* к. 36 'карандаш' т. 8 «Профессии и общественная жизнь», *krav-ъc-ъ* к. 16 'человек, который шьет одежду' т. 8 «Профессии и общественная жизнь», *měst-ъc-e* к. 46 'место' т. 8 «Профессии и общественная жизнь», // *qtr-ob-a* к. 54 'печень человека' т. 9 «Человек» и др.), **реже украинские** (ср., например, обширные ареалы украинских лексем *сѣl-uš-ъk-a* к. 18 'первый кусок хлеба, отрезанный от буханки, горбушка' т. 6 «Домашнее хозяйство и приготовление пищи» и *krin-ic-a*, *krъn-ic-a* к. 1 'вырытая в земле яма для добывания воды, колодец' т. 6 «Домашнее хозяйство и приготовление пищи») и **белорусские** (ср. ареалы лексем *mold-iv-o*, *mold-iv-a* к. 32 'молоко коровы сразу после отела, молозиво' т. 6 «Домашнее хозяйство и приготовление пищи»; *kот-у-sl-a* к. 2 'деревянная дуга для ношения ведер на плече, коромысло' т. 6 «Домашнее хозяйство и приготовление пищи» и др.).

Эти ареальные закономерности являются своеобразными ориентирами в типологической интерпретации лексических изоглосс. И это само по себе является значимым, так как позволяет отвести фактор случайности.

3. Миф о центрально-периферийной противопоставленности ареалов инноваций и архаизмов

Теория о центрально-периферийной противопоставленности ареалов инноваций и архаизмов получила широкую известность благодаря работам романской неолингвистической школы (и прежде всего М. Бартоли). Согласно этой теории центр, являющийся креативной зоной, рождает инновации. Распространяясь радиально на окружающие территории, они разрушают ареалы архаизмов и оттесняют их на периферию. Поэтому **островные ареалы архаизмов существуют чаще всего на периферии**.

Однако материалы «Общеславянского лингвистического атласа» убедительно свидетельствуют о том, что архаичные языковые явления могут находиться как на периферии, так и в центре современной Славии. Они могут иметь не только локально ограниченные, но и **обширные** ареалы, разрушение которых может происходить как в центре, так и на периферии (ср., например, обширные ареалы праславянских лексем *pol-j-e* к. 29, *mor-j-e* к. 28, *спор-ъ* к. 20, *rog-ъ* к. 23, *ros-a* к. 43, *kor-a* к. 45, *vod-a* к. 33, *kon-j-ъ* к. 26 и др. в фонетическом томе «Рефлексы *о»; или распространение лексем *zem-j-a* к. 47, *med-ъ* к. 12, *ber-e-ty* к. 28, (*j)ezер-o //ozер-o* к. 5, (*j)elen-ъ //olen-ъ* к. 6, *per-o* к. 29 и др. в томе «Рефлексы *е»; или *berz-a*, *vyrb-a* в 3 томе «Растительный мир»); или **разорванные, подвергшиеся разрушению ареалы** праславянских лексем типа *дыж-і-ть* к. 56 'держит' т. 9 «Человек» или *qrb-ot-a* к. 44 т. 8 «Профессии и общественная жизнь», которые в польских диалектах имеют разорванные ареалы; или лексем *ov-ъc-a* к. 5

**ovьsa* т. 5 «Рефлексы *о» и *žen-a* к. 57 **žena* т. 6 «Рефлексы *е» – в украинских и белорусских; *med-j-a* к. 35 **medja* т. 6 «Рефлексы *е» – в чешских и болгарских диалектах; *dqb-ъ* к. 26 ‘дуб’ т. 3 «Растительный мир», *ovьs-ъ* к. 50 ‘овес’ т. 4 «Сельское хозяйство», *pьs-ъ* к. 9 ‘собака’ т. 2 «Животноводство», *gnoj-ъ* к. 28 ‘навоз’ т. 4 «Сельское хозяйство» – в южнославянских).

Причем при разрушении ареалов центр иногда оказывается даже более архаичным, чем периферия, где чаще всего происходит зарождение новых диалектизмов. Как свидетельствуют карты Атласа, вся периферия Славии подвержена разрушительным процессам.

Разрушенные ареалы праславянских лексем красноречиво говорят о том, что явление более древнее нередко занимает большую площадь, чем явление более позднее, ибо оно начало распространяться значительно раньше, поэтому часто становится причиной возникновения нового явления. В этом смысле показательна сама типология процесса разрушения ареалов архаичных лексем: этот процесс связан, как правило, с возникновением на базе старой лексемы новой, в которой сохраняется как бы «мерцающий» свет ее производящей (ср., например, ареалы лексем *krьt-ic-a*, *krьt-ič-ic-a*, *krьt-in-a*, *krьt-ъk-ъ* на к. 12 ‘крот’ т. 1 «Животный мир»; *llež-ъk-ъ*, *llež-ak-ъ*, *llež-ik-ъ* на к. 10 *(j)ежь т. 1 «Животный мир»; *myš-ъk-a* на к. 14 *мышь т. 1 «Животный мир»; *zvěr-e*, *zvěr-in-a* на к. 1 ‘дикое животное, зверь’ т. 1 «Животный мир»; *pьs-ъk-ъ* на к. 9 ‘собака’ т. 2 «Животноводство»; *ov-ьč-ъk-a* на к. 5 *овьса т. 5 «Рефлексы *о»; *žen-ъk-a* на к. 57 **žena* т. 6 «Рефлексы *е»; *dqb-ov-in-a*, *dqb-ov-o deгv-o* к. 28 ‘древесина дуба’ т. 3 «Растительный мир»; *květ-ъk-ъ* на к. 14 ‘цветок’ т. 3 «Растительный мир»; *sq-sěd-ъk-a* на к. 3 ‘женщина, живущая в соседнем доме’ т. 8 «Профессии и общественная жизнь»; *měst-ьc-e* на к. 46 ‘место’ т. 8 «Профессии и общественная жизнь» и др.). Таким образом, «историческая последовательность языковых событий записывается, так сказать, географией на данной территории, где запись эту остается только прочесть» (Теньер, 1966, с. 114).

Что касается инноваций, то карты «Общеславянского лингвистического атласа» свидетельствуют о том, что **ареалы инноваций могут локализоваться не только в центре** диалектного континуума того или иного языка, но и на периферии (ср., например, распространение лексемы (*škol*)-*j-ar-ъ* к. 33 ‘мальчик, который учится в школе’ т. 8 «Профессии и общественная жизнь» в хорватских, восточнословацких, польских, словенских диалектах, в которых она локализуется именно на периферии; или распространение лексем (*papir*)-*ъ* к. 39 ‘бумага’ т. 8 «Профессии и общественная жизнь» и (*atrament*)-*ъ* к. 37 ‘чернила’ т. 8 «Профессии и общественная жизнь» – в белорусских, в которых они также отмечены на периферии; на периферии словенских диалектов локализуется и лексема (*jarmark*)-*ъ* к. 48 ‘периодическая широкая торговля’ т. 8 «Профессии и общественная жизнь» и т. д.).

По-видимому, это связано с тем, что периферийная зона менее устойчива и более проницаема для внешних влияний. Более того, именно на периферии, где наблюдается меньшее давление со стороны системы и большая свобода в междиалектных связях, благодаря контактной конвергенции складываются наиболее благоприятные условия для зарождения новых языковых явлений.

Эта повторяемость ареальных сценариев архаизмов и инноваций убедительно свидетельствует о том, что противопоставление центрального и периферийного ареалов в современной Славии как зон инноваций и архаики в славянском диалектном континууме является упрощенной схемой их отношений, которые в действительности оказываются значительно сложнее.

4. Миф о «теории волн» И. Шмидта

В демифологизации нуждается и «теория волн» И. Шмидта. В основе этой теории лежит идея постепенных, незаметных переходов между не имеющими четких границ диалектами индоевропейских языков, поэтому каждый отдельно взятый индоевропейский язык по отношению к другому можно рассматривать как переходный. Теория волн, таким образом, **предполагает иррадиацию из одного центра с постепенным затуханием того или иного языкового явления.** Между тем карты атласа заставляют внести в эту теорию ряд поправок, поскольку они красноречиво свидетельствуют о существовании четких границ в распространении того или иного языкового явления. Яркой иллюстрацией существования подобных границ служат ареалы эксклюзивных лексем, которые нередко могут покрывать обширные пространства диалектов того или иного языка, но при этом не выходить за их пределы, т. е. идея «кольшущейся нивы», лежащая в основе этой теории, здесь явно не работает (ср., например, такие яркие эксклюзивы **русского языка**, как: *mur-aš-ь* к. 41 'муравей' т. 1 «Животный мир»; *zem-j-an-ъk-a* к. 45 'земляника' т. 3 «Растительный мир»; *podъ-dojč-ъn-ik-ъ* к. 52 'подорожник' т. 3 «Растительный мир»; *po-gost-ъ* к. 46 'кладбище' т. 10 «Народные обычаи» и др.; **украинского**: *//ež-ak-ъ* к. 10 'еж' т. 1 «Животный мир»; *cuc-en-e* к. 26 'щенок' т. 2 «Животноводство»; *gost-j-av-in-a* к. 10 'густые заросли в лесу' т. 3 «Растительный мир»; **белорусского**: *zob-a* к. 18 'клюв птицы' т. 1 «Животный мир»; *po-par-ъ* к. 23 'пар, земля, которую не пахали в течение года' т. 4 «Сельское хозяйство»; *tъst-ost-ъ, съ-dor-ъ* к. 29 'топленое свиное сало' т. 6 «Домашнее хозяйство и приготовление пищи»; **польского**: *(j)ask-ol-ъk-a* к. 24 'ласточка' т. 1 «Животный мир»; *kot-ic-a* к. 16 'кошка' т. 2 «Животноводство»; *ne-za-po-min-a-j-ъk-a* к. 53 'незабудка' т. 3 «Растительный мир»; **лужицкого**: *potrul-a* к. 22 'перепелка' т. 1 «Животный мир»; *(bar)-ъ* к. 5 'медведь' т. 1 «Животный мир»; *(kast)-ъ* к. 44 'гроб' т. 10 «Народные обычаи»; **чешского**: *ščík-a* к. 37 'щука' т. 1 «Животный мир»; *čap-ъ* к. 29 'аист' т. 1 «Животный мир»; *šěk-aš-ъ* к. 70 'мужчина, который косит косой' т. 4 «Сельское хозяйство»; **словацкого**: *smag-ъ* к. 9 'желание, потребность пить' т. 6 «Домашнее хозяйство и приготовление пищи»; *(olovrant)-ъ* к. 61 'еда между обедом и ужином, полдник' т. 6 «Домашнее хозяйство и приготовление пищи»; *pač-i-tъ <se>* к. 2 'нравится' т. 10 «Народные обычаи»; **словенского**: *(pantegan)-a* к. 13 'крыса' т. 1 «Животный мир»; *pět-el-in-ъ* к. 11 'петух' т. 2 «Животноводство»; *čъbel-ar-ъ* к. 27 'человек, который разводит пчел' т. 8 «Профессии и общественная жизнь»; **хорватского**: *kuk-ov-ač-a* к. 21 'кукушка' т. 1 «Животный мир»; *bor-ov-ic-a* к. 47 'брусника' т. 3 «Растительный мир»; *dět-ъč-ъk-o* к. 8 'жених' т. 10 «Народные обычаи»; **сербского**: *kъr-ljusk-j-ъ* к. 39 'чешуя рыбы' т. 1 «Животный мир»; *stъrv-in-a* к. 51 'падаль, дохлое животное' т. 2 «Животноводство»; **македонского**: *mač-or-ъk-ъ* к. 10 'кот'

т. 2 «Животноводство»; *volk-ъn-a* к. 46 ‘шерсть’ т. 2 «Животноводство»; *o-paš-ьk-a* к. 48 ‘хвост’ т. 2 «Животноводство»; **болгарского**: *pri-lěp-ъ* к. 15 ‘летучая мышь’ т. 1 «Животный мир»; *klъv-ač-ь* к. 20 ‘дятел’ т. 1 «Животный мир»; *bul-ьk-a* к. 11 ‘женщина в день свадьбы’ т. 10 «Народные обычаи» и др. подробнее см. Вендина, 2014).

5. Миф о существовании праюжнославянского и празападнославянского языков

Материалы атласа позволяют критически взглянуть и на проблему существования праюжнославянского и празападнославянского языков, так как на картах атласа практически не обнаруживается ареалов лексем, плотно покрывающих территорию западнославянских или южнославянских диалектов, тогда как восточнославянский диалектный континуум характеризуется высокой степенью гомогенности (ср., например, ареалы следующих лексем: *//ěd-a* к. 54 ‘все, что употребляется в пищу людьми, еда’ т. 6 «Домашнее хозяйство и приготовление пищи»; *krъš-ьk-y* к. 19 ‘крошки’ (хлеба) т. 6 «Домашнее хозяйство и приготовление пищи»; *šeg-ъ* к. 49 ‘шаг’ т. 9 «Человек»; *vor-ъ* к. 55 ‘человек, который крадет’ т. 8 «Профессии и общественная жизнь»; *(pasx)-a* к. 49 ‘пасха’ т. 10 «Народные обычаи»; *prošč-a-j-e-tъ se* к. 18 ‘прощается’ т. 10 «Народные обычаи» и др.). Даже если предположить, что в ходе истории славянских языков их бывшее единство было разрушено временем, практическое отсутствие общезападнославянских и общеюжнославянских изоглосс является серьезным аргументом против существования в прошлом их историко-культурного, территориального и языкового единства, говорившего бы о существовании в древности подлинной языковой общности.

Итак, благодаря «Общеславянскому лингвистическому атласу», компаративистика XXI в. смогла критически освоить опыт предшествующего поколения, касающийся пространственной интерпретации проекции многих языковых явлений.

Лексические карты Атласа убедительно доказали, что представленные на них диалектизмы – это не «хаос изоглосс», пересекающих диалектную территорию в разных направлениях, без какой-либо закономерности, а организованная определенным образом совокупность, обнаруживающая четкие тенденции к группировке в более или менее компактные пучки изоглосс. Поэтому информация, содержащаяся на картах Атласа, явится, бесспорно, прочным фундаментом для новых сравнительно-исторических штудий, которые в будущем будут иметь своим итогом полноценную реконструкцию той языковой модели, с преобразованием которой связано существование семьи славянских языков.

Библиография

ВЕНДИНА, Татьяна Ивановна: Типология лексических ареалов Славии. Москва – Санкт-Петербург: Нестор-История 2014. 692 с. ISBN 978-5-7576-0319-3.

ЖУРАВЛЕВ, Анатолий Федорович: Лексико-статистическое моделирование системы славянского языкового родства. Москва: Индрик 1994. 254 с.

КУРКИНА, Любовь Викторовна: Диалектная структура праславянского языка по данным южнославянской лексики. Ljubljana: SAZU 1992. 260 с.

«Общеславянский лингвистический атлас». Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 1. «Животный мир». Гл. ред. Р. И. Аванесов. Москва: Наука 1988. 188 с. ISBN 5-02-01-0891-X.

«Общеславянский лингвистический атлас». Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 2. «Животноводство». Ред. В. Falińska, J. Siatkowski, A. Kowalska. Warszawa: Instytut języka polskiego PAN 2000. 192 s. ISBN 83-87623-17-2.

«Общеславянский лингвистический атлас». Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 3. «Растительный мир». Гл. ред. А. I. Падлужны. Минск: «Минская печатная фабрика» Гознака 2000. 162 с.

«Общеславянский лингвистический атлас». Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 4. «Сельское хозяйство». Науч. ред. A. Ferenčíková. Bratislava: Veda 2012. 266 с. ISBN 978-80-224-1236-0.

«Общеславянский лингвистический атлас». Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 6. «Домашнее хозяйство и приготовление пищи». Отв. ред. Т. И. Вендина. Москва: ИРЯ РАН 2007. 192 с. ISBN 978-5-88744-067-5.

«Общеславянский лингвистический атлас». Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 8. «Профессии и общественная жизнь». Ред. J. Basara, J. Siatkowski. Warszawa: Instytut języka polskiego PAN 2003. 192 с. ISBN 83-85579-71-0.

«Общеславянский лингвистический атлас». Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 9. «Человек». Ред. J. Siatkowski, J. Waniakowa. Kraków: Instytut języka polskiego PAN 2009. 218 с. ISBN 978-83-88866-68-5.

«Общеславянский лингвистический атлас». Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 10. «Народные обычаи». Отв. ред. Т. И. Вендина. Москва – Санкт-Петербург: «Нестор-История» 2015. 276 с. ISBN 978-5-4469-0611-6.

«Общеславянский лингвистический атлас». Серия фонетико-грамматическая. Выпуск 5. «Рефлексы *о». Отв. ред. Т. И. Вендина, Л. Э. Калнынь. Москва: ИРЯ РАН 2008. 161 с. ISBN 978-5-88744-079-8.

«Общеславянский лингвистический атлас». Серия фонетико-грамматическая. Выпуск 6. «Рефлексы *е». Отв. ред. Т. И. Вендина, Л. Э. Калнынь. Москва: ИРЯ РАН 2011. 176 с. ISBN 978-5-88744-084-2.

ТЕНЬЕР, Люсьен: По вопросу о диалектологическом атласе русского языка. В: Вопросы языкознания, XV (1966), № 5, с. 110 – 120.

ТОЛСТОЙ, Никита Ильич: О предмете этнолингвистики и ее роли в изучении языка и этноса, В: Ареальные исследования в языкознании и этнографии. (Язык и этнос). Отв. ред. Н. И. Толстой. Ленинград: Наука 1983, с. 181 – 190.

ТОЛСТОЙ, Никита Ильич: О некоторых возможностях лексико-семантической реконструкции праславянских диалектов. В: Н. И. Толстой. Избранные труды. Том I. Славянская лексикология и семасиология. Москва: Языки русской культуры 1997, с. 111 – 113. ISBN 5-7859-0017-3.

ТРУБЕЦКОЙ, Николай Сергеевич: Фонология и лингвистическая география. В: Н. С. Трубецкой. Избранные труды по филологии. Москва: Прогресс 1987, с. 31 – 36.

Atlasy językowe jako źródło materiału w zakresie gwarowych nazw roślin¹

Jadwiga Waniakowa

Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków

Linguistic atlases as a source of material in the field of dialectal plant names

The lexical material in the field of dialectal plant names is very specific. Its reliability depends on the correct identification of plants and the exact spatial location of the names. The purpose of this text is to show that linguistic atlases perfectly meet both of these conditions, and thus are an extremely valuable source of dialectal plant names.

Keywords: linguistic atlases, dialectal plant names, identification of plants, spatial location of plant names.

Badania nad gwarowymi nazwami roślin nastrożają sporo problemów. Jest to wyjątkowy materiał leksykalny ze względu na rodzaj desygnatów. Przy ogromie gatunków roślin i wielości nazw niezwykle łatwo pomylić się w identyfikacji. Przy tym niektóre gatunki nie są rozróżniane przez użytkowników gwar lub są błędnie identyfikowane. To sprawia, że badania nad gwarowymi nazwami roślin stają się skomplikowane, ponieważ najpierw trzeba dokonać właściwej identyfikacji, czyli prawidłowego przyporządkowania nazwy danemu gatunkowi. Jest to kluczowe dla wiarygodności badań. Jedynie prawidłowa identyfikacja roślin i dokładna lokalizacja geograficzna ich gwarowych nazw są gwarancją jakości materiału leksykalnego, a tym samym stanowią właściwą podstawę do wszelkiego rodzaju dociekań. Celem niniejszego tekstu jest wykazanie, że atlasy językowe doskonale spełniają oba te warunki, a więc są wyjątkowo cennym źródłem gwarowych nazw roślin.

Atlasy językowe, choć zawierają wartościowy materiał leksykalny, ciągle nie są w pełni wykorzystywanymi źródłami w badaniach nad słownictwem gwarowym. Nie są doceniane, bowiem sądzi się o nich, że są trudno dostępne, niewygodne w użyciu i mało czytelne. Tymczasem zawarte w nich słownictwo jest nie do przecenienia nie tylko z uwagi na jego bogactwo, ale także na inne specyficzne walory, o których niżej. Ponadto atlasy coraz częściej są dostępne przez Internet, a dzięki temu mapy można powiększać, zatem ich czytelność przestaje być problemem.

Atlasy okazują się szczególnie użyteczne w badaniach nad gwarowymi nazwami roślin. Zalety atlasowych materiałów leksykalnych to przede wszystkim dokładne określenie (zdefiniowanie) desygnatów w tytułach map, co wyklucza błędy identyfikacyjne, oraz precyzyjna lokalizacja geograficzna, która jest bardzo ważną przesłanką w dociekaniach na przykład nad pochodzeniem słownictwa. Kolejnym atutem map jest ich szeroka dostępność w Internecie. Dwie pierwsze cechy odróżniają atlasy językowe od słowników gwarowych. W tych ostatnich – jeśli chodzi o nazwy roślin – mamy często do czynienia z niedookreślonością. Definicje są nieprecyzyjne lub wręcz błędne. Dość często widzimy definicje, typu: ‘jakaś roślina’, ‘roślina kwitnąca niebiesko’, ‘roślina występująca na podmokłych

¹ Artykuł niniejszy jest pretekstem do złożenia gorących życzeń Dostojnej i Drogiej Jubilatce, Adrianie Ferencikovej, której składam najserdeczniejsze gratulacje i życzenia zdrowia, radości oraz spełnienia wszelkich zamierzeń.

ląkach'. Tak niejasno określony materiał leksykalny musi być za każdym razem skonfrontowany z zawartością innych źródeł gwarowych, a jeśli jest to niemożliwe, musi być odrzucony, ponieważ nie można badać nazw roślin, nie wiedząc, do jakich gatunków się odnoszą². W atlasach sytuacja pod tym względem jest bardzo klarowna. Tytuł mapy precyzyjnie określa, o który gatunek chodzi. Są oczywiście mapy, które odnoszą się tylko do rodzaju rośliny (nie gatunku), ale i wtedy dokładnie wiadomo, że chodzi konkretnie o dany rodzaj. Z mapami dotyczącymi rodzaju rośliny mamy do czynienia wówczas, gdy użytkownicy gwar nie rozróżniają poszczególnych gatunków, gdy takie rozróżnienie z jakichś względów nie jest ważne lub gdy na danym obszarze występuje tylko jeden gatunek, określany jedynie nazwą rodzaju³.

Dokładna lokalizacja geograficzna danej nazwy rośliny na mapie też ma przewagę nad nawet jednakowo precyzyjną lokalizacją w innych źródłach. Otóż na mapie mamy możliwość zobaczenia obrazu całego obszaru i na tym terenie widzimy daną lokalizację (w opozycji do lokalizacji innych nazw danego rodzaju czy gatunku). Widzimy dokładnie zarysowany zasięg danej nazwy i jednocześnie zasięgi innych nazw. Taka plastyczna ilustracja daje badaczowi dużo więcej niż opisowa lokalizacja podana w innych źródłach gwarowych. Analiza mapy pozwala na pewniejsze i wiarygodniejsze wnioskowanie niż zasięg geograficzny przedstawiony jedynie opisowo. Ponadto wnioskowanie takie jest dużo szybsze, bowiem nie ma potrzeby zestawiania materiałów z innymi hasłami słownikowych czy innych źródeł. Mapa pokazuje bowiem całościowy przestrzenny obraz lokalizacji geograficznych poszczególnych nazw w przeciwieństwie do innych źródeł gwarowych, podających tylko opisy zasięgów geograficznych. Ponadto materiał leksykalny odnoszący się do określonego gatunku może być na mapie bogatszy (ponieważ zawiera możliwie pełny wachlarz nazw) niż w innych źródłach gwarowych, które mogą nie notować tak wielu nazw (jeśli nie są to źródła poświęcone tylko nazwom roślin). Jedyną niedogodnością materiałów atlasowych w wypadku nazw roślin okazuje się zwykle zbyt wąski zakres materiału, ponieważ liczba map odnoszących się do nazw roślin nie jest duża. Mapy bowiem zwykle dotyczą tylko najbardziej popularnych rodzajów i gatunków roślin (por. niżej). Trzeba jednak zaznaczyć, że istnieją atlasy, w których całe tomy poświęcone są wyłącznie nazwom z szeroko pojętego zakresu świata roślinnego (o tym niżej).

Duża dostępność atlasów w Internecie sprawia, że mogą być one równie powszechnie wykorzystywane w badaniach nad nazwami roślin jak inne źródła gwarowe. Przykładem może być tu *Ogólnosłowiański atlas językowy*, obecny na dwóch stronach internetowych: www.slavatlas.org i www.ola.zrc-sazu.si. Podobnie zeskanowany jest na przykład *Mały atlas gwar polskich* (MAGP) dostępny na stronie www.rcin.org.pl.

Jak już wspomniałam, walory leksykalnych materiałów atlasowych są szczególnie widoczne w badaniach nad nazwami roślin, gdzie identyfikacja, czyli porządkowanie danemu gatunkowi określonej nazwy, jest ciągle niebagatelnym problemem. Studiując leksykalne mapy atlasowe, mamy pewność właściwej iden-

² Przede wszystkim niemożliwe byłoby właściwe określenie motywacji nazw, co wyklucza dalsze dociekania.

³ Przykład ogólnopolskiej nazwy rodzajowej: *babka*, Plantago, ogólnopolskie nazwy gatunkowe w tym rodzaju to między innymi *babka zwyczajna*, Plantago maior L. i *babka lancetowata*, Plantago lanceolata L.

tyfikacji, ponieważ mówi nam o niej tytuł mapy. Precyzyjna lokalizacja geograficzna nazw na mapach pozwala na wyznaczenie arealów występowania poszczególnych nazw i wyciąganie wniosków co do wpływów językowych, powiązań nazw, ich etymologii itd. Stąd wynika przewaga materiałów atlasowych nad słownikowymi w zakresie nazw roślin. To wszystko sprawia, że użyteczność atlasów językowych w badaniach nad fitonimią jest wyjątkowa.

Warto przyjrzeć się jeszcze, w jakim zakresie semantycznym atlasy spełniają oczekiwania badaczy gwarowych nazw roślin, bo widać tu jednak pewnie niedostatki materiałów atlasowych związane ze stosunkowo niewielką liczbą map poświęconych stricte nazwom rodzajów i gatunków roślin. Jeśli chodzi o atlasy dotyczące obszaru Polski, to ogromną pomocą w poszukiwaniach map odnoszących się do gwarowych nazw roślin jest przewodnik po polskich atlasach autorstwa Jerzego Reichana i Kazimierza Woźniaka, zatytułowany *Polskie atlasy dialektologiczne i etnograficzne* (2004). Publikacja zawiera cenne tabele z wykazem tytułów map we wszystkich polskich atlasach (w tym w atlasach regionalnych) oraz ich dokładną lokalizacją w atlasach. Analizując zakres semantyczny polskich map językowych dotyczących nazw roślin, dochodzimy do wniosku, że nie wykracza on niestety poza najbardziej popularne rośliny. Są to najczęściej rośliny użytkowe (uprawne, pastewne, drzewa i krzewy owocowe), pewne rośliny zielne dziko rosnące oraz najczęściej występujące drzewa i krzewy. Z drugiej strony podkreślić należy, że mimo wszystko materiał leksykalny dotyczący nazw roślin zawarty w polskich atlasach jest bardzo bogaty, różnorodny i stanowi doskonałą podstawę do badań.

Z podobną sytuacją – jeśli chodzi o zakres semantyczny map odnoszących się do nazw roślin – mamy do czynienia również w atlasach europejskich. Mapy poświęcone są zwykle roślinom, które są człowiekowi najczęściej potrzebne, toteż stosunkowo rzadko w atlasach widzimy mapy dotyczące nazw roślin dziko rosnących. Na korzyść wyróżnia się tu pierwszy tom *Leksykalnego atlasu gwar rosyjskich*, wydany w roku 2017, który w całości poświęcony jest światu roślinnemu (por. ЛАФНГ I). Jest to zatem tom tematyczny. Zawiera m. in.: nazwy drzew, krzewów, nazwy ziół, wielu roślin zielnych i jagód.

Nie sposób w tym krótkim zarysie przedstawić liczne atlasy poszczególnych języków europejskich. Wybrałam wobec tego przykłady atlasów obejmujących obszary większe niż jeden kraj. Jednym z nich jest *Ogólnokarpacki atlas dialektologiczny – Общекарпатский диалектологический атлас* (ОКДА). Mapy dotyczące nazw roślin znajdują się w jego czwartym i piątym tomie. Są to m. in.: nazwy drzew, krzewów, roślin uprawnych, jagód i roślin zielnych. Bardzo pomocny spis map znajduje się w tomie zawierającym indeksy (por. Указатели, 2012).

Całkiem dużo map dotyczących nazw roślin w językach europejskich zawiera *Atlas Linguarum Europae* (ALE), gromadzący materiał leksykalny z całej Europy. Znajdują się w nim między innymi następujące mapy: bouleau ‘brzoza’, genévrier ‘jałowiec’, peuplier ‘topola’, poire ‘gruszka’ (ALE I, fasc. 2), chêne ‘dąb’ (ALE I, fasc. 3), concombre ‘ogórek’, mûre ‘morwa’, pin ‘sosna’ (ALE I, fasc. 4), bleuet ‘chaber bławatek’, maïs ‘kukurydza’, orge ‘jęczmień’, tournesol ‘słonecznik’ (ALE I, fasc. 5). Niektóre z nich są dostępne w Internecie jako pliki pdf, por. np. hêtre

‘buk’, pissenlit ‘mniszek pospolity’ (https://www.lingv.ro/index.php?option=com_content&view=article&id=81&Itemid=107). Jeśli weźmie się pod uwagę, że atlas zawiera materiały leksykalne z całej Europy, to nie trzeba nikogo przekonywać, że jest to nieprzebrane bogactwo nazw roślin.

Mapy ALE w tradycyjnej wersji papierowej są niestety mało wyraziste, ale możliwość ich obejrzenia na ekranie komputera pozwala na ich dowolne powiększenie, co znacznie poprawia czytelność. Warto zaznaczyć, że prócz map atlas obejmuje obszerne komentarze do każdej mapy, które zawierają zwięzłe analizy poszczególnych semantycznych typów nazw. Przedstawiona jest w nich etymologia nazw (wraz z ich motywacją semantyczną) i omówione zasięgi geograficzne z uwzględnieniem wzajemnych wpływów.

Innym przykładem atlasu, który ukazuje wielojęzyczny gwarowy materiał językowy, jest, wspomniany już wyżej, *Ogólnosłowiański atlas językowy* (OLA) – *Общеславянский лингвистический атлас* (ОЛА). Materiały leksykalne OLA w zakresie słowiańskiej fitonimii gwarowej znajdują się głównie w tomie trzecim atlasu zatytułowanym *Świat roślinny* (OLA 3)⁴ i w tomie czwartym, pod tytułem *Gospodarstwo wiejskie* (OLA 4)⁵. Zostaną tu one przedstawione nieco szerzej, bowiem bogate materiały atlasowe na to w pełni zasługują (więcej informacji na ten temat, por. Waniakowa, 2016).

Nazwy roślin, obecne w OLA 3, to nazwy drzew, krzewów i roślin zielnych. Są to zwykle (z pewnymi tylko wyjątkami) nazwy odnoszące się do rodzajów roślin, nie zaś do ich gatunków. Jest to słuszne podejście, bowiem użytkownicy gwar z reguły nie rozróżniają gatunków roślin, dysponując nazwami przyporządkowanymi do gatunków, które akurat rosną w okolicy (szerzej na ten temat, por. Waniakowa, 2012, s. 34). Wobec tego tenże tom atlasu ukazuje zasięgi geograficzne słowiańskich gwarowych nazw odnoszących się do następujących rodzajów drzew: sosny (Pinus), świerku (Picea), jodły (Abies), dębu (Quercus), osiki (Populus tremula L., nazwa gatunku)⁶, topoli (Populus) i olchy (Alnus). Tom ten obejmuje także kilka map poświęconych słowiańskim gwarowym nazwom krzewów, jak jałowiec (Juniperus), malina (Rubus), jeżyna (Rubus plicatus W. et N.)⁷, leszczyna (Corylus), tarnina (Prunus spinosa L., nazwa gatunku)⁸. Trzeci tom OLA zawiera również kilka map poświęconych słowiańskim gwarowym nazwom niektórych roślin zielnych, jak poziomka (Fragaria), borówka czernica (Vaccinium myrtillus L., nazwa gatunku), borówka brusznica (Vaccinium vitis-idaea L., nazwa gatunku), mniszek pospolity (Taraxacum officinale Web., nazwa gatunku), babka (Plantago) i niez-

⁴ *Общеславянский лингвистический атлас*, t. 3: *Растительный мир*, red. А. И. Подлужный et al. (Mińsk, 2000).

⁵ *Общеславянский лингвистический атлас*, t. 3: *Растительный мир*, red. А. И. Подлужный et al. (Mińsk, 2000).

⁶ *Общеславянский лингвистический атлас*, t. 4: *Сельское хозяйство*, red. А. Ferenčíková et al. (Bratislava 2012). Szczególnie miło mi jest odwoływać się w niniejszym tekście do tego tomu atlasu, bowiem redagowała go Dostojna i Droga Jubilatka, Adriana Ferenčíková.

⁷ Osika jest właściwie gatunkiem topoli, inaczej topola drżąca (Populus tremula L.). Jest to jedyny gatunek drzewa zmapowany w atlasie. Inne mapy dotyczą nazw rodzajów drzew (por. wyżej).

⁸ Według systematyki botanicznej jest to właściwie gatunek rodzaju maliny (Rubus), zatem mapowanie nazw w tym wypadku należy do nielicznych przypadków mapowania nazw gatunku rośliny w OLA.

pominajka (*Myosotis*). Na końcu tomu trzeciego znajdują się ponadto dodatkowe indeksy form, które nie zostały przedstawione na mapach. Jest to materiał leksykalny zebrany ze wszystkich eksplorowanych miejscowości w atlasie, odnoszący się do trzech rodzajów drzew: buka, brzozy i wierzby, jednego krzewu – bzu i jednej rośliny zielnej – macierzanki (*Thymus*). Jedyne nazwy tej ostatniej są interesujące dla badacza fitonimii, ponieważ pozostałe indeksy zawierają wyłącznie refleksy określonych rdzeni prasłowiańskich: **buky*, **berza*, **vbrba*, **bъzъ*.

Ogromnie przydatny dla badacza nazw roślin jest zbiorczy indeks wszystkich uogólnionych zapisów morfonologicznych form występujących na mapach tomu wraz z numerami odpowiednich map. Można tam z łatwością odszukać interesujące czytelnika nazwy roślin i potem przestudiować ich zasięg na mapach.

Jak wspomniałam wyżej, nazwy roślin pojawiają się także w czwartym tomie *Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego*, zatytułowanym *Gospodarstwo wiejskie* (OLA 4). Są to nazwy drzew owocowych, jak jabłoń (*Malus*), grusza (*Pyrus*) i śliwa (*Prunus*). Jest mapa poświęcona słowiańskim gwarowym nazwom winorośli (*Vitis*) oraz liczne mapy ukazujące zasięgi geograficzne nazw roślin zielnych, w znakomitej większości – roślin uprawnych. Należą tu mapy poświęcone nazwom następujących roślin: kapusta warzywna (głowiasta) (*Brassica oleracea* L., *capitata*, nazwa gatunku), burak zwyczajny (*Beta vulgaris* L., nazwa gatunku), ogórek siewny (*Cucumis sativus* L., nazwa gatunku), dynia zwyczajna (*Cucurbita pepo* L., nazwa gatunku), pomidor zwyczajny (*Solanum lycopersicum* L., nazwa gatunku), cebula zwyczajna (*Allium cepa* L., nazwa gatunku), czosnek pospolity (*Allium sativum* L., nazwa gatunku), słonecznik zwyczajny (*Helianthus annuus* L., nazwa gatunku), żyto (*Secale*), pszenica (*Triticum*), jęczmień (*Hordeum*), owies (*Avena*), kukurydza (*Zea*), gryka (*Fagopyrum*), ziemniak (*Solanum tuberosum* L., nazwa gatunku). Tom obejmuje także słowiańskie gwarowe nazwy kilku roślin zielnych, jak: pokrzywa (*Urtica*), chaber bławatek (*Centaurea cyanus* L., nazwa gatunku) i koniczyna (*Trifolium*).

Prócz zbiorczego indeksu uogólnionych zapisów morfonologicznych form występujących na mapach na końcu tomu (analogicznie do omówionego wyżej tomu trzeciego) tom zawiera też indeks a tergo tychże zapisów, który jest niezwykle cenny dla badaczy zajmujących się słowotwórstwem, w tym słowotwórstwem nazw roślin. W szczególności indeks ten pozwala na zestawienie różnych formacji słowotwórczych w zakresie nazw roślin i wyciągnięcie na tej podstawie wniosków o produktywności określonych przyrostków.

Jak widać z powyższego przeglądu, atlas obejmuje dość dużo rodzajów i gatunków roślin. Jeśli sobie uświadomimy, że gromadzi na każdej mapie nazwy gwarowe danej rośliny z około 800 miejscowości z całej Słowiańszczyzny, takich map zaś w obu wymienionych tomach jest kilkadziesiąt, otrzymujemy materiał olbrzymi. Trzeba także podkreślić, że jest to materiał w znacznym stopniu opracowany leksykologicznie, słowotwórczo, morfologicznie oraz etymologicznie.

Nie jest możliwe tutaj przedstawienie od strony fitonimii choćby części atlasów poszczególnych języków słowiańskich. Można jedynie stwierdzić, że atlasy te na ogół mieszczą w sobie od kilku do kilkadziesiątu map poświęconych nazwom roślin. Doskonałymi informatorami o słowiańskich atlasach gwarowych są opracowania S. Kloferovej (2015, s. 43 – 55) i Z. Hladkej (1996, s. 131 – 142).

Na koniec tego krótkiego szkicu pragnę jeszcze wspomnieć o wielotomowym dziele polskiej autorki, mianowicie o *Słowniku gwar Lubelszczyzny* pióra Haliny Pelcowej. Jego piąty tom (Pelcowa SGL V) ma tytuł *Świat roślin*. Jest to idealne połączenie słownika i atlasu, w dodatku atlasu ilustrowanego. Artykuły hasłowe słownika odnoszą się do roślin dzikich (w tym chwastów i ziół), ogrodowych (w tym roślin ozdobnych) i doniczkowych, do drzew, krzewów, owoców leśnych i grzybów. W SGL V mamy do czynienia z prawidłową identyfikacją roślin, zatem zaprezentowany gwarowy materiał nazewniczy jest wysokiej klasy i dzięki temu staje się wyjątkowo cenny we wszelkiego rodzaju badaniach (dialektologicznych, etymologicznych, etnobotanicznych itd.) nad nazwami roślin. Przy nazwach roślin definicje mają postać dwuczłonową, gdzie pierwsza część jest określeniem ogólnym, zaliczającym dany gatunek do pewnej klasy ze względu na miejsce występowania, przydatność, typ itd., podczas gdy druga część ściśle wskazuje na konkretny gatunek poprzez polską nazwę naukową oraz naukową nazwę łacińską. Tym samym SGL V stanowi wyjątkowo wiarygodne źródło gwarowego słownictwa z zakresu świata roślin. Każdy artykuł hasłowy zawiera precyzyjny opis zasięgu geograficznego danej nazwy. Jak wspomniałam, publikacja nie jest zwykłym słownikiem. Integralną częścią SGL V są mapy umieszczone na końcu tomu. Sprawiają one, że słownik nabiera charakteru atlasu gwarowego, a w każdym razie łączy w sobie cechy słownika i atlasu. Na końcu tomu znajdują się także ilustracje do haseł słownikowych. Są to kolorowe zdjęcia wybranych roślin. Jest ich całkiem sporo – ponad 60. Dzięki tym trzem składnikom SGL V jest nie tylko słownikiem gwarowym, ale także atlasem językowym oraz – dzięki zdjęciom – ilustrowanym atlasem roślin. Stanowi zatem idealne źródło gwarowych nazw roślin z obszaru Lubelszczyzny na terenie Polski.

Zmierzając do konkluzji niniejszych rozważań, należy stwierdzić, że materiały leksykalne z atlasów językowych, dotyczące nazw roślin, mogą służyć do badań porównawczych w różnych językach i dociekań nad wpływami językowymi, do badań nazw jednego języka na tle nazw z innych języków, do badań nad motywacją semantyczną nazw roślin, do rozważań etymologicznych itd. Olbrzymi materiał leksykalny w zakresie nazw roślin, czerpany z atlasów językowych, daje dobrą podstawę do porównań nazw słowiańskich i europejskich. W związku z tym można badać zapożyczenia i kalki wśród nazw roślin, a także paralelizm motywacji semantycznej nazw. Precyzyjna lokalizacja geograficzna nazw roślin pozwala na ustalenie ich zasięgów, zbadanie ich wzajemnych zależności i powiązań. Dokładna identyfikacja roślin sprawia, że materiał jest wiarygodny, więc wnioski płynące z analiz mają mocne podstawy. Te wszystkie czynniki sprawiają, że atlasy językowe są wyjątkowo cennym źródłem gwarowych nazw roślin. Jedynym problemem jest stosunkowo mała liczba map poświęconych nazwom roślin, co powoduje, że na mapach są przedstawione nazwy tylko nielicznych rodzajów i gatunków roślin.

Bibliografia

ALE I – Atlas Linguarum Europae. Vol. I, fasc. 2 – 9. Cartes et commentaires. Assen/Maastricht: Van Gorcum – Roma: Poligrafico – Bucarest: Editura Universităţii din Bucureşti 1986 – 2015. ISBN 9023224485, 9789023224488.

HLADKÁ, Zdeňka: Atlasy slovanských jazyků. W: Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity. A 44. Brno: Masarykova univerzita v Brně 1996, s. 131 – 142. ISBN 80-210-1408-3.

KLOFEROVÁ, Stanislava: Nářeční atlasy slovanských jazyků: historie a současnost. W: Gwary dziś, t. 7 (2015), s. 43 – 55. ISSN 1898-9276.

MAGP – Mały atlas gwar polskich. Opr. przez Pracownię Atlasu i Słownika Gwar Polskich Zakładu Językoznawstwa PAN pod kier. K. Nitscha, od t. II pod kier. M. Karasia i Z. Stamirowskiej, od t. IX pod kier. M. Karasia. T. I – XIII. Wrocław – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1957 – 1970.

OLA 3 – Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 3. Растительный мир. Гал. ред. А. I. Падлужны. Минск: Нацыянальная акадэмія навук Беларусі 2000. 162 s.

OLA 4 – Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 4. Сельское хозяйство. Red. A. Ferencíková et al. Bratislava: Veda 2012. 266 s. ISBN 978-80-224-1236-0

PELCOWA SGL V – PELCOWA, Halina: Słownik gwar Lubelszczyzny. Tom V. Świat roślin. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 2017. 642 s. ISBN 978-83-227-9025-0.

REICHAN, Jerzy – WOŹNIAK, Kazimierz: Polskie atlasy dialektologiczne i etnograficzne. Kraków: Wydawnictwo Lexis 2004. 495 s. ISBN 8389425149, 9788389425140.

WANIAKOWA, Jadwiga: Polskie gwarowe nazwy dziko rosnących roślin zielnych na tle słowiańskim. Zagadnienia ogólne. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2012. 282 s. ISBN 978-83-233-3429-3.

WANIAKOWA, Jadwiga: Nazwy roślin w Ogólnosłowiańskim atlasie językowym (OLA) jako materiał do badań nad fitonimią słowiańską. W: Jezikoslovni zapiski, 2016, t. 22, cz. 2, s. 177 – 184. ISSN 0354-0448.

ЛАРНГ I – Лексический атлас русских народных говоров. Т. I. Растительный мир. Отв. ред. Т. И. Вендина. Москва – Санкт-Петербург: Нестор-История 2017. 736 s. ISBN 978-5-4469-1336-7.

ОКДА – Общекарпатский диалектологический атлас. Т. 1 – 7. Москва – Скопје – Кишинев – Warszawa etc. 1981 – 2003.

УКАЗАТЕЛИ – Общекарпатский диалектологический атлас. Указатели. Red. Janusz Rieger. Kraków: Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk 2012. 213 s. ISBN 978-83-64007-03-3.

Strony internetowe

www.ola.zrc-sazu.si (dostęp 27. 9. 2020)

www.slavatlas.org (dostęp 27. 9. 2020)

www.rcin.org.pl (dostęp 27. 9. 2020)

https://www.lingv.ro/index.php?option=com_content&view=article&id=81&Itemid=107 (dostęp: 8. 10. 2020)

Krátky jazykový atlas gemerských nárečí¹ (Prvý regionálny atlas v slovenskej dialektológii)

Júlia Dudášová-Kriššáková
Prešovská univerzita v Prešove, Prešov

The Short Linguistic atlas of Dialects of Gemer (The First Regional atlas in Slovak dialectology)

The article presents Štefan Tóvik's lifework *Dialects of Gemer* I/1, 2 (2018), *Dialects of Gemer* II/1, 2 (2020, 2021) and *Dialects of Gemer* III (2019) issued in three stages by the Publishing House of the University of Prešov. In Slovak linguistics and dialectology, this is an extraordinary deed, as the author finalised the manuscript and submitted it to the Editorial Board of the *National Geographic Society of Gemer (Gemerská vlastivedná spoločnosť)* in Rimavská Sobota (within the edition *National Geographic Views of Gemer (Gemerské vlastivedné pohľady)*) right before his premature death in 1969. Academic publications for the society were issued by two publishing houses – *Obzor* in Bratislava and *Osveta* in Martin. All this information can be found on the title pages of the first and the second volumes of the manuscript. Due to various subjective as well as objective reasons, the publishing of this masterpiece was postponed for fifty years, which caused many representatives of Slovak linguistics to lose any hope of finding the manuscript. Thanks to its contents and scope as well as the methodical and methodological approach used, this work by professor Štefan Tóvik is among the most modern and topical works of Slovak dialectology. Its quality did not suffer even after almost fifty years of waiting. Therefore it can be claimed that Štefan Tóvik's manuscript is one of the key sources for Slovak dialectology as well as Slovak linguistics.

Keywords: Slovak linguistics and dialectology, Dialects of Gemer I – III, Štefan Tóvik's manuscript.

Ako uvádzame v štúdií **Štefan Tóvik a jeho dielo GEMERSKÉ NÁREČIA v kontexte slovenskej jazykovedy** (Dudášová, 2018), rukopis rozsiahleho dialektologického spisu tohto významného slovenského jazykovedca a najlepšieho znalca gemerských nárečí sa zachoval v troch obaloch. V **prvom obale** bolo uložených 663 strán rukopisu, v **druhom obale** 728 strán a v **treťom obale** bolo uložených 42 jazykových máp rôznej kvality. Celý rukopis bol napísaný na písacom stroji, podobne aj názvy máp a legendy na jazykových mapách. Celý tento súbor sme museli prepísať do elektronickej podoby a mapy prekresliť podľa zásad modernej lingvistickej kartografie.

V roku 2018 vyšli vo Vydavateľstve Prešovskej univerzity v Prešove prvé dve knihy, v ktorých sme sprístupnili slovenskej i zahraničnej odbornej verejnosti rukopis z prvého obalu: GEMERSKÉ NÁREČIA I. Časť prvá. Úvod – Členenie – Charakteristika a GEMERSKÉ NÁREČIA I. Časť druhá. *Gemerská nárečová čítanka*. Je to mimoriadna udalosť v slovenskej jazykovede a dialektológii, lebo autor rukopis ukončil a odovzdal do redakcie *Gemerskej vlastivednej spoločnosti* v Rimavskej Sobote (edícia *Gemerské vlastivedné pohľady*) tesne pred svojou predčasnou smrťou v roku 1969. Pre rôzne objektívne i subjektívne príčiny sa vy-

¹ Štúdiá bola napísaná v rámci riešenia projektu VEGA MŠVVaŠ SR *Dynamicke procesy v súčasnej jazykovednej slavistike IV* č. 1/0236/20 (2020 – 2022).

danie tohto veľdiela oddialilo o päťdesiat rokov, keď už mnohí predstavitelia slovenskej jazykovedy prestávali dúfať, že dielo vyjde.

V spomínanej štúdií sme konštatovali, že dialektologický spis profesora Štefana Tóbika sa vďaka svojmu metodickému a metodologickému postupu zaraďuje medzi moderné a aktuálne diela slovenskej i slovanskej dialektológie. Jeho kvalite neublížilo ani takmer päťdesiatročné čakanie na vydanie. Rukopis diela zachovaný v druhom obale vyšiel vo Vydavateľstve Prešovskej univerzity v Prešove v dvoch častiach druhého zväzku pod názvom GEMERSKÉ NÁREČIA II. Časť prvá. *Nárečia juhozápadného Gemera. Historická časť* (2020); GEMERSKÉ NÁREČIA II. Časť druhá. *Nárečia juhozápadného Gemera. Synchronická časť* (2021).

V treťom obale sa nachádzal súbor 42 jazykových máp, na ktorých na podkladovej mape predstavujúcej jazykové územie bývalej Gemerskej stolice boli zakreslené najdôležitejšie izoglosy. Tie zobrazujú typické znaky gemerských dialektov, podľa ktorých sa gemerská nárečová oblasť vnútorne člení na tri základné areály: juhozápadogemerské, stredogemerské a východogemerské nárečia a v ich rámci na menšie skupiny, podskupiny alebo rajóny podľa jednotlivých dolín. Autor pracoval *metódou izoglosného zobrazovania* nárečových javov, ktorá sa najčastejšie používa pri kreslení jazykových máp alebo zostavovaní jazykových atlasov. „Spočíva v tom, že zóna výskytu nárečového javu sa ohraničuje vhodne technicky zhotovenou geometrickou líniou. Tieto línie musia byť dostatočne diferencované a funkčne jednoznačne špecifikované, pretože len taká *izoglosná mapa* môže podávať bezprostredné informácie o kvalite javu, o rozsahu jeho zóny, ale aj o *izoglosných hraniciach* alebo pásmach makrodialektov, nárečových regiónov, základných a pomedzných areálov, resp. o ich vnútornej diferenciacii.“ (Krajčovič, 1988, s. 202 – 203.)

Úvodná mapa predstavuje podkladovú mapu, pri ktorej PhDr. Július Bolfík, redaktor spisu a predseda Gemerskej vlastivednej spoločnosti (v rokoch 1966 – 1991), uvádza poznámky, ako treba postupovať pri prekresľovaní máp. Na mapách č. 1 *Vlastné a nevlastné gemerské nárečia* a č. 2 *Členenie vlastných gemerských nárečí podľa dolín a ich častí* je zakreslené delenie gemerských nárečí na vlastné a nevlastné nárečia, členenie vlastných gemerských nárečí na menšie skupiny podľa dolín a ich častí. V pravej dolnej časti mapy, t. j. v časti vymedzenej pre *legendu*, je uvedený prehľad základných znakov grafickej podoby izoglosy. Autor zakresľuje iba izoglosy, čiže oblasť výskytu ohraničuje rôznymi podobami geometrickej línie: súvislá čiara (tučná), súvislá čiara (tenká), prerušovaná čiara, kombinovaná alebo obrazcová či kruhovitá čiara a pod. Nevyužíva grafický spôsob šrafový, nekombinuje izoglosný spôsob so šrafovým ani nevpisuje mapované slová alebo tvary do izoglosných zón.

Na ďalších dvadsiatich ôsmich mapách sú zakreslené izoglosy typických znakov gemerských nárečí. Podľa pokynov autora sa niektoré mapy mali vložiť do prvej časti rukopisu *Gemerské nárečie I* hneď za jazykovú charakteristiku dialektov. Autor uvádza aj číslo strán, kam treba mapu zaradiť. Tieto údaje však nachádzame až od mapy č. 3 *Východné hranice typických znakov stredoslovenských nárečí (a)*, ktorá sa podľa pokynov autora mala uverejniť medzi stranami 34 a 35 rukopisu, kým mapa č. 4 *Východné hranice typických znakov stredoslovenských*

nárečí (b) sa mala zaradiť medzi strany 37 a 38 rukopisu. Mapu č. 5 *Východná hranica stredoslovenských slov* odporúča vložiť medzi strany 38 – 39 rukopisu. Mapu č. 6 *Prízvuk a kvantita* autor navrhuje vložiť medzi strany 39 – 40 a mapu č. 7 *Prípady rat-, lat- a rot-, lot-* medzi strany 39 – 40 rukopisu. Mapu č. 8 *Prechodný charakter gemerských nárečí (a)* treba podľa autora zaradiť medzi strany 41 – 42.

Tieto pokyny o zaradení mapy do textu monografie a čísla strán sa nachádzajú aj na ďalších mapách, a to v pravom dolnom rohu mapy vymedzenom pre legendu hneď pod číslom mapy: mapa č. 9 *Slabičné I, Í* (s. 41 – 42), č. 10 *Prechodný charakter gemerských nárečí (b)* (s. 43 – 44), č. 11 *Prechodný charakter gemerských nárečí (c)* (s. 43 – 44), č. 12 *Prechodný charakter gemerských nárečí (d)* (s. 45 – 46), č. 13 *Prechodný charakter gemerských nárečí (e)* (s. 45 – 46), č. 14 *Prechodný charakter gemerských nárečí (f)* (s. 46 – 47), č. 15 *Typicky gemerské znaky gemerských nárečí (a)* (s. 50 – 51), č. 16 *Typicky gemerské znaky gemerských nárečí (b)* (s. 51 – 52), č. 17 *Typicky gemerské znaky gemerských nárečí (c)* (s. 52 – 53), č. 18 *Typicky gemerské znaky gemerských nárečí (d)* (s. 52 – 53) a č. 19 *Typicky gemerské slová* (s. 53 – 54). V rukopise ďalších deviatich máp, ktoré sú zaradené v atlase pod číslami 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27 a 28, sa neuvádza nijaký pokyn, kam treba mapu zaradiť. Sú to mapy, na ktorých je zobrazená bohatá diferenciacia gemerských nárečí podľa zmien na zvukovej rovine. Na predposlednej mape č. 29 *Znaky juhozápadného kúta* sa nachádza údaj, podľa ktorého mapu treba zaradiť medzi strany 57 – 58 rukopisu knihy. Ani na poslednej mape č. 30 *Najtypickejšie javy vymedzujúce jednotlivé nárečové oblasti (doliny)* rovnako ako ani v úvodnej štúdiu nenájdeme poznámku, či treba do príslušnej kapitoly alebo podkapitoly zaradiť niektorú z týchto dvoch posledných máp.

Na troch mapách zo zachovaného súboru máp je legenda napísaná rukou drobným písmom, ktorú treba čítať pomocou lupy. Tieto náčrty máp sú teda nepoužiteľné na vydanie, preto sme ich vyradili z pripravovaného súboru máp. Niektoré mapy venované členeniu gemerských nárečí majú viacero variantov. Do atlasu sme zaradili iba najlepší variant. Vidno, že autor pri mapovaní nárečových javov ešte nebol rozhodnutý, ktorý variant uverejní. Z uvedeného vyplýva, že pripravovaný súbor jazykových máp autor nestihol dokončiť. Taktiež sa nezachovala úvodná štúdia, v ktorej by autor opísal metodický postup pri zostavovaní máp a v ktorej by spresnil, čo s tými mapami, pri ktorých nie je žiadna poznámka o tom, kam treba mapu zaradiť. Našťastie takýchto jazykových máp je celkove iba dvanásť, pretože poznámka o zaradení mapy do knihy *Gemerské nárečia I*, ako sme uviedli, sa uvádza v náčrte väčšiny máp, čiže až na osemnástich mapách. Taktiež nikde nenájdeme zmienku o tom, aký bol pôvodný zámer autora pri mapovaní typických nárečových javov na zvukovej, morfolologickej a lexikálnej rovine gemerských nárečí, ktoré predstavujú typické gemerské znaky skúmaných dialektov.

Na základe uvedených faktov sa môžeme domnievať, že tento zachovaný súbor jazykových máp predstavuje *náčrt regionálneho (oblastného alebo krajového) jazykového atlasu*, ktorého cieľom bolo zakresliť na jazykových mapách rozšírenie základných nárečových javov na území gemerského nárečového areálu. Tento náčrt regionálneho jazykového atlasu gemerských nárečí možno pokladať za výsledok štúdia gemerských dialektov, ktorému sa Štefan Tóbič venoval od tridsia-

tych rokov minulého storočia. V uvedenom období Václav Vážný, profesor československého jazyka na UK v Bratislave a organizátor nárečového výskumu na Slovensku, zapojil svojich bývalých poslucháčov do výskumu slovenských nárečí v rámci Dialektologickej komisie Učenej spoločnosti Šafárikovej. V tomto období vychádzajú aj prvé štúdie Štefana Tóbika, v ktorých predložil opis hlavných znakov nárečí juhozápadného Gemera (1934, 1935), charakteristiky kvantity (1936) a prechodnej jazykovej oblasti stredoslovensko-východoslovenskej (1937) ako aj vymedzenie striednic za psl. *ořt-, *ořt- ako najstaršieho diferenčného znaku slovenských nárečí praslovenského pôvodu (1939).

Cieľom tohto intenzívneho výskumu slovenských nárečí, ako uvádza J. Štolc (1968, s. 19), ktorý sám bol členom spomínanej komisie, bola *príprava slovenského jazykového atlasu*. Pre vojnové udalosti sa činnosť komisie prerušila a znovu bola obnovená v rokoch 1942 – 1943 pod vedením E. Paulinyho v dialektologickom ústave pri Slovanskom seminári Univerzity Komenského. Na základe zoznamu V. Vážneho bol vydaný rozšírený zoznam hláskoslovných (1 – 230) a tvaroslovných (231 – 437) izoglos. Podrobne o začiatkoch prác na príprave slovenského jazykového atlasu informuje J. Štolc v úvodnej štúdii *Snahy o atlas slovenského jazyka*: „Jednotliví spolupracovníci (E. Pauliny, J. Štolc, Š. Tóbič, J. Orlovský, A. Arany, L. Šimovič, J. Béder a i.) mali na pridelenej časti jazykového územia v zozname uvedené heslá kartograficky spracovať. Takouto cestou sa mal uskutočniť definitívny priamy výskum na mieste. Pri tejto akcii neboli určené nijaké body. Vychádzalo sa z toho, že čiastkové elaboráty budú fakticky krajoými atlasmi vypracovanými vlastne v podrobnej sieti osád podľa jednotného dotazníka. Z týchto atlasov (elaborátov) sa mal zostaviť celouzemný atlas. Pre vojnové pomery a zaujatosť spolupracovníkov v inom smere sa plán neuskutočnil. Atlas slovenského jazyka, ktorý sa začína týmto zväzkom publikovať, sa opiera najmä v svojej vokalickej, konsonantickej, morfolologickej a čiastočne aj v lexikálnej zložke o nový výskum, ktorý sa uskutočnil v r. 1947 – 1951 a neskoršie“ (Štolc, 1968, s. 19).

Štefan Tóbič sa však nezapojil do tohto nového výskumu na základe *Dotazníka pre výskum slovenských nárečí – Atlas slovenského jazyka* z roku 1947². Svedčí o tom *Číselný zoznam vybraných bodov a ich charakteristika* uverejnený v druhej časti prvého zväzku Atlasu slovenského jazyka (1968, s. 175 – 176), v ktorom nájdeme zoznam všetkých obcí na území Slovenska zahrnutých do siete bodov na podkladovej mape pre Atlas slovenského jazyka (celkove ide o 335 lokalít). Medzi explorátormi gemerských nárečí podľa spomínaného dotazníka v obciach na gemerskom jazykovom území sa meno Štefan Tóbič nenachádza. Na Gemeri bol vyplnený dotazník v týchto obciach: (207) *Hrnčiarске Zalužany*, okr. Rimavská Sobota (RS); (208) *Výšná Pokoradz*, okr. RS; (209) *Kociha*, okr. RS; (210) *Rimavské Brezovo*, okr. RS; (211) *Tisovec*, okr. RS; (212) *Kokava*, okr. RS; (213) *Ďubákov*, okr. RS; (214) *Drábsko*, okr. RS; (215) *Rovné*, okr. RS; (216) *Budikovany*, okr. RS; (217) *Sirk*, okr. Revúca (RA); (218) *Muránska Lehota*, okr. RA; (219) *Muránska Zdychava*, okr. RA; (220) *Chyžné*, okr. RA; (221) *Kameňany*, okr. RA; (222) *Gemerský Sad* (starší názov *Mikolčany*, *Novačany*), okr. RA; (223) *Kunová*

² Zostavili ho E. Pauliny a J. Štolc. Celý text je uverejnený v druhej časti prvého zväzku *Atlasu slovenského jazyka* (Štolc, 1968, s. 137 – 144).

Teplica, okr. Rožňava (RV); (224) *Betliar*, okr. RV; (225) *Markuška*, okr. RV; (226) *Vlachovo*, okr. RV; (227) *Rejdová*, okr. RV; (228) *Hel'pa*, okr. Brezno; (228) *Švermovo* (starší názov *Telgárt*), okr. Brezno; (230) *Vernár*, okr. Poprad.

Prof. Tóvik bol spolužiakom a osobným priateľom prof. Štolca, ktorý veľmi dobre poznal výsledky jeho výskumu gemerských nárečí. Preto ho ako odborníka a naslovovzatého znalca slovenských nárečí navrhol za recenzenta prvého zväzku *Atlasu slovenského jazyka* (ASJ). V Predslove k druhej časti ASJ čítame poďakovanie: „Rukopis ako recenzenti starostlivo prezreli prof. dr. Štefan Tóvik a doc. dr. Rudolf Krajčovič. Svojimi poznámkami, pripomienkami a doplnkami prispeli k zdokonaleniu diela“ (1968, s. 16).

V medailóne, ktorý vyšiel posmrtno v časopise *Slavica Slovaca*, J. Štolc vysoko oceňuje jeho prácu. „Pri pohľade na životný beh prof. Štefana Tóvika výrazne sa stavia do popredia jeho vedeckovýskumná činnosť predovšetkým v oblasti slovenskej dialektológie. Ako poslucháč na Filozofickej fakulte UK patril medzi prvých zberateľov nárečového materiálu, ktorí sa zoskupili okolo ankety prof. Václava Vážneho. Veľmi usilovne zhromažďoval materiál najprv v juhozápadnom Gemeri a postupne v celom Gemeri. Nevynechal ani jednu príležitosť navštíviť rodný Gemer a získavať ďalšie a ďalšie údaje z nárečí. Jeho zbierka gemerského materiálu má enormný rozsah. Publikoval z neho iba časť. Väčší systematický celok poznatkov o gemerských nárečiach predstavuje štúdiá *Členenie a charakteristika gemerských nárečí* (1957). Tu sprístupňuje mimoriadne zložitú problematiku pestro diferencovaného nárečového komplexu, vhodne vydeľuje jednotlivé skupiny. Táto práca je veľmi užitočná pre sledovanie vzťahov gemerských nárečových javov k javom ostatných slovenských nárečí i k javom v nárečiach ostatných slovenských jazykov.“ (Štolc, 1970, s. 103).

V uvedených slovách nachádzame odpoveď na otázku, ako treba správne nazvať zachovaný súbor jazykových máp, ktoré prof. Š. Tóvik zostavil na základe vynikajúcich znalostí hlavných diferenčných znakov gemerských nárečí. Tento súbor máp Jozef Štolc nazýva *elaborátom, oblastným jazykovým atlasom*. Ďalšie elaboráty mali zostaviť všetci spolupracovníci a členovia dialektologického ústavu pri Slovanskom seminári Univerzity Komenského v Bratislave. Uvedené elaboráty sa mali vyhotoviť podľa jednotného dotazníka a na základe údajov o výskyte jednotlivých javov sa potom zakresľovali izoglosy na podkladové mapy, ktoré neskôr mali slúžiť ako materiálová báza pri zostavovaní celoslovenského jazykového atlasu. V dotazníku sa skúmali hláskoslovné, morfológické a lexikálne javy. To všetko zodpovedá charakteristike zachovaného súboru máp z pera Štefana Tóvika. Nevieme, či ostatní členovia dialektologického ústavu pripravili podobný elaborát o nárečiach vo svojom rodnom kraji, keďže doposiaľ neboli publikované údaje o takýchto krajských atlasoch.

Náčrt oblastného jazykového atlasu gemerských nárečí od prof. Tóvika, ktorý vydávame z autorovej pozostalosti, je *prvým a jediným regionálnym jazykovým atlasom*. Tento jazykový atlas je vzácnym príspevkom k dejinám slovenskej dialektológie, k dejinám vzniku koncepcie Atlasu slovenského jazyka, na ktorom sa kontinuálne pracovalo už od čias Prvého zjazdu slovenských filológov v Prahe (1929). Prináša tiež svedectvo o aktivitách členov Jazykového odboru Matice slo-

venskej a dialektologického ústavu pri Slovanskom seminári UK, ktorí pod vedením svojho profesora V. Vážneho kládli základy modernej slovenskej dialektológie a jazykovedy.

V nadväznosti na slová J. Štolca, v ktorých oceňuje štúdiu Š. Tóbika *Členenie a charakteristika gemerských nárečí* (1957³), pokladáme za dôležité doplniť, že súčasťou štúdie bolo šesť jazykových máp, na ktorých sú zakreslené izoglosy, resp. zväzky izoglos najdôležitejších javov charakteristických pre jednotlivé skupiny a podskupiny gemerských nárečí. Keď porovnáme tieto mapy s náčrtom zachovaných máp v rukopise diela, môžeme konštatovať, že autor už v roku 1957 verne opísal rozšírenie najdôležitejších javov gemerských nárečí a pri opise vnútorného členenia sa opieral o dôkladnú znalosť ich jazykovej charakteristiky. Inými slovami povedané, v ďalších rokoch spresňoval túto charakteristiku a doplňoval zoznam o ďalšie jazykové javy, ktoré len potvrdili, že v štruktúre členenia gemerských nárečí nebolo treba nič meniť.

Štúdiá už v čase svojho publikovania vzbudila zaslúženú pozornosť v radoch slovenských i zahraničných jazykovedcov aj dialektológov a vďaka svojmu obsahu i rozsahu ako aj precíznemu opisu základných nárečových javov sa zaradila medzi základné práce o týchto archaických dialektoch. Predpokladáme, že neskôr sa stala východiskom pre koncipovanie monografie *Gemerské nárečia I. Časť prvá. Úvod – Členenie – Charakteristika*.

Dôležitú súčasť každého lingvistického atlasu tvoria aj *komentáre*, v ktorých sa obyčajne uvádzajú rôzne doplnenia, napríklad tvary a formy nemapovaných materiálov, etymológia mapovaného slova, upozorňuje sa na súvislosti medzi mapovaným javom a ďalšími príbuznými javmi zobrazenými na iných mapách. Prípadne sa uvádzajú údaje, ktoré sa preberajú z iných atlasov v tom prípade, keď sa niektorý člen medzinárodného kolektívu rozhodol nepodieľať sa na výskume a tvorbe diela. Napríklad na výskume karpaticizmov v rumunských nárečiach sa z rôznych objektívnych dôvodov nepodieľal rumunský národný kolektív, preto sa rumunský materiál rekartografoval, čiže sa preberal z rumunských jazykových atlasov vydaných v tridsiatych a štyridsiatych rokoch minulého storočia. Preto sa v komentároch k mapám v Celokarpatskom dialektologickom atlase uvádzajú aj odkazy na citovanú literatúru. Povedané slovami R. Krajčoviča, „komentáre dopĺňajú, spresňujú alebo vysvetľujú údaje i kartografické symboly na nárečových mapách v atlase“ (Krajčovič, 1988, s. 205). Podľa J. Štolca (1968, s. 37 – 38) komentár posilňuje zobrazovaciu hodnotu a teoretický dosah mapovej časti.

Tu vzniká otázka, ako je to s komentármi v prípade *Krátkeho jazykového atlasu gemerských nárečí*? Žiaľ, komentáre sa v predkladanom súbore máp gemerských nárečí nezachovali, ani nikde sme nenašli poznámku o tom, že treba pripraviť túto dôležitú súčasť jazykovej mapy. Jediné, o čom nám autor zanechal informáciu, boli jeho pokyny, ako sme uviedli, nachádzajúce sa pod názvom mapy v rukopise osemnástich máp, medzi ktoré strany treba mapu zaradiť. Opierajúc sa o tieto fakty, skopírovali sme text na príslušných stranách knihy a uverejnili sme ho ako komentár k mape, pretože tento text obsahuje podrobné údaje o rozšírení da-

³ Znovu uverejnené v monografii GEMERSKÉ NÁREČIA I. Časť prvá (Tóbič, 2018, s. 169 – 174).

ného javu alebo viacerých javov zakreslených metódou izoglosného zobrazenia na mape. Mapa sa nachádza na pravej strane atlasu a komentár (v našom prípade príslušný text majúci charakter komentára) na ľavej strane. Túto metodiku sme prevzali z koncepcie medzinárodného projektu Celokarpatského dialektologického atlasu (1989 – 2003), na tvorbe ktorého sme mali tú česť podieľať sa autorsky. Vychádzajúc z tohto metodického postupu sme doplnili text na ľavú stranu jednak k všetkým tým mapám, ku ktorým autor zanechal údaje, kam treba mapu zaradiť, jednak k tým mapám, na ktorých sme na zadnej strane našli nové údaje a nové príklady z problematiky členenia gemerských nárečí a charakteristiky jednotlivých skupín a podskupín. Taktiež v komentároch uverejňujeme aj tie javy, ktoré boli zapísané v časti vymedzenej pre legendu na neúplných mapách. Ide o mapy, na ktorých je buď legenda, ale nie sú zakreslené izoglosy priestorového rozšírenia javov, alebo v legende boli preškrtnuté niektoré údaje pravdepodobne preto, že autor zmenil koncepciu mapy. Domnievame sa, že tento postup bude znamenať obohatenie údajov o územnom rozšírení a priestorovom výskyte najdôležitejších diferenčných javov gemerských nárečí. V komentári ku každej mape vždy uvádzame informácie o tom, odkiaľ pochádza príslušný text a ostatné doplňujúce fakty.

Pôvodne sme tento náčrt oblastného jazykového atlasu gemerských nárečí pomenovali názvom *Stručný jazykový atlas gemerských nárečí*, čím sme chceli zdôrazniť, že ide o rozsahom nevelký, krátky jazykový atlas, pozostávajúci z nevelkého počtu dialektologických máp, na ktorých sa *metódou izoglosného zobrazenia* zakresľuje zemepisné rozšírenie jednotlivých nárečových javov alebo celého súboru javov. To znamená, že na jazykovej mape sa zakresľujú izoglosy alebo v prípade, keď viaceré javy majú rovnaký priestorový priebeh, sa zakresľuje rozšírenie tzv. zväzku izoglos. Ako vidno, v lingvogeografii sa rozlišujú dva pojmy a termíny: *izoglosa* a *zväzok izoglos*. Ak sa zakresľujú javy podľa jednotlivých jazykových rovín, v tom prípade sa používajú termíny so zúženým významom: *izofóny*, *izomorfy*, *izolexy* a *izosémy*.

Atribút *krátky* má v slovenskej jazykovede istú tradíciu, preto sme sa rozhodli vydať predkladaný súbor lingvistických máp pod názvom *Krátky jazykový atlas gemerských nárečí*. Spomenieme napríklad titul prvej príručky „opravenej“ spisovnej slovenčiny podľa hodžovsko-hattalovskej reformy *Krátka mluvnica slovenská* (vyšla v roku 1852 anonymne, ale jej autorstvo sa pripisuje M. Hattalovi). Rovnako tento atribút využil aj E. Pauliny v názve svojej učebnice *Krátka gramatika slovenská*, ktorá vyšla v piatich vydaniach (1960, 1963, 1971, 1980, 1997). S rovnakým prívlastkom sa stretávame aj v názve jednozväzkového výkladového slovníka spisovnej slovenčiny *Krátky slovník slovenského jazyka*, ktorý vyšiel v štyroch vydaniach (Hl. red. J. Kačala – M. Pisarčíková) a ktorý patrí k základným kodifikačným príručkám spisovnej slovenčiny (1987, 1989, 1997, 2003).

Z pragmatického hľadiska sme sa rozhodli, že celý súbor máp bude uverejnený v osobitnom zväzku pod názvom GEMERSKÉ NÁREČIA III. *Krátky jazykový atlas gemerských nárečí*, ktorý sme zostavili po dôkladnej analýze rukopisu máp. Tento regionálny jazykový atlas bude dobrou pomôckou pri štúdiu gemerských nárečí a ich jazykovej charakteristiky, lebo v ňom je zachytený priestorový výskyt najdôležitejších nárečových javov, ktoré na jednej strane spájajú gemerské náre-

čia s ostatnými stredoslovenskými nárečiami a na druhej strane ich vymedzujú vo vzťahu s východoslovenskými nárečiami, s ktorými sú východogemerské nárečia v priamom teritoriálnom kontakte.

Celkove ide o päťzväzkové dielo profesora Štefana Tóbika, ktoré takmer po päťdesiatich rokoch postupne vychádza vo Vydavateľstve Prešovskej univerzity v Prešove. Všetky časti celoživotného diela Š. Tóbika GEMERSKÉ NÁREČIA I, II, III (2018 – 2021) predstavujú jeden celok z teoreticko-metodologického ako aj metodického hľadiska a predstavujú významný príspevok k poznaniu slovenských nárečí, vývinu slovenského jazyka, ako aj k dejinám vzniku Atlasu slovenského jazyka I – IV. Zároveň predstavuje bohatú studnicu údajov o týchto archaických a bohato diferencovaných dialektoch nielen pre slovenských jazykovedcov, ale aj pre všetkých zahraničných bádateľov, ktorí sa venujú štúdiu slovenských a slovenských dialektov v širšom kontexte slovanskej a vzhľadom na početný výskyt karpaticizmov v skúmaných dialektoch aj karpatskej jazykovedy. Veríme, že dielo prof. Tóbika bude rovnako podnetným a inšpiratívnym aj pre mladú generáciu slovenských jazykovedcov a dialektológov.

Kým rok 2018 sa do dejín slovenskej jazykovedy a dialektológie zapíše tým, že vyšli tlačou prvé dve časti prvého zväzku spisu GEMERSKÉ NÁREČIA, do dejín slavistiky sa zapíše tým, že v dňoch 20. – 27. augusta 2018 sa v Belehrade konal 16. medzinárodný zjazd slavistov⁴. V roku 2019 uplynulo stodesať rokov od narodenia prof. PhDr. Štefana Tóbika, CSc., (7. 2. 1909) a päťdesiat rokov od jeho predčasnej smrti (4. 9. 1969).

Bibliografia

DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia: Štefan Tóbič a jeho dielo GEMERSKÉ NÁREČIA I. – III. v kontexte slovenskej jazykovedy. In: *Slavica Slovaca*, 53, 2018. Supplementum, s. 29 – 41.

KRAJČOVIČ, Rudolf: *Vývin slovenského jazyka a dialektológia*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 344 s.

ŠTOLC, Jozef et al: *Atlas slovenského jazyka II. Časť druhá. Úvod – Komentáre – Materiály*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1968. 192 s.

⁴ Referáty členov slovenskej delegácie vyšli v časopise *Slavica Slovaca* (Supplementum, č. 3 – 4, roč. 53, 2018) a sú plne prístupné na internetovej stránke Slavistického ústavu Jána Stanislava SAV (<http://slavu.sav.sk/casopisy/supplementum3-4.php>). Medzi uverejnenými referátmi je aj text editorky Tóbičovho spisu, porov. DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia: Štefan Tóbič a jeho dielo GEMERSKÉ NÁREČIA I – III v kontexte slovenskej jazykovedy (s. 29 – 41). Pre zaujímavosť uvedieme, že pôvodne sa mal v Belehrade konať III. medzinárodný zjazd slavistov (18. – 25. 9. 1939), na ktorom mal vystúpiť aj Václav Vážný, učiteľ Š. Tóbika, s referátom na tému O dokumentárni hodnotě linguistického atlasu polského: M. Małecki i K. Nitsch, *Atlas językowy polskiego Podkarpacia*. Zjazd sa pre vojnové udalosti (rozbitie Československa a napadnutie Poľska) nekonal. V. Vážný neskôr svoj referát prepracoval a v roku 1948 ho vydal ako knižnú recenziu tohto prvého regionálneho karpatského atlasu pod názvom: VÁŽNÝ, Václav: *Z mezoslovanského jazykového zeměpisu*. Příspěvky k dokumentární hodnotě díla: M. Małecki i K. Nitsch, *Atlas językowy polskiego Podkarpacia*. Kraków 1934. Praha: Nákladem Slovanského ústavu v generální komisi Nakladatelství «Orbis» v Praze 1948. 260 s.

ŠTOLC, Jozef: Univ. prof. PhDr. Štefan Tóbič zomrel. In: *Slavica Slovaca*, 5, 1970, s. 103 – 104.

TÓBIK, Štefan: Charakteristické zjavy hláskoslovné v nárečiach juhozápadného Gemera. 1. časť. (S mapou.) – Bratislava (čas.), 8, 1934, s. 67 – 76, franc. res.

TÓBIK, Štefan: Charakteristické zjavy hláskoslovné v nárečiach juhozápadného Gemera. 2. časť. – Bratislava (čas.), 9, 1935, s. 368 – 378.

TÓBIK, Štefan: Kvantita gemerských nárečí. In: *Sborník Matice slovenskej*, 14, 1936, s. 109 – 123.

TÓBIK, Štefan: Prechodná jazyková oblasť stredoslovensko-východoslovenská. (S 2 mapami.) In: *Sborník Matice slovenskej*, 15, 1937, s. 104 – 130.

TÓBIK, Štefan: Striednice za praslov. *ořt-, ořt- v gemerských nárečiach. (S mapou.) – *Linguistica Slovaca*, 1 – 2, 1939 – 40, s. 208 – 218, nem. res.

TÓBIK, Štefan: Členenie a charakteristika gemerských nárečí. (So 6 mapami.) In: *Jazykovedné štúdie. 2. Dialektológia*. Red. J. Štolc, Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1957, s. 86 – 120.

TÓBIK, Štefan: GEMERSKÉ NÁREČIA I. Časť prvá. Úvod – Členenie – Charakteristika. *Acta Universitatis Prešoviensis*. Ed. J. Dudášová-Kriššáková. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove 2018. 176 s. ISBN 978-80-555-1993-7.

TÓBIK, Štefan: GEMERSKÉ NÁREČIA I. Časť druhá. Gemerská nárečová čítanka. *Acta Universitatis Prešoviensis*. Ed. J. Dudášová-Kriššáková. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove 2018. 448 s. ISBN 978-80-555-1994-4.

TÓBIK, Štefan: GEMERSKÉ NÁREČIA III. Krátky jazykový atlas gemerských nárečí. *Acta Universitatis Prešoviensis*. Ed. J. Dudášová-Kriššáková. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove 2019. 92 s. ISBN 978-80-555-2282-1.

TÓBIK, Štefan: GEMERSKÉ NÁREČIA II. Časť prvá. Nárečia juhozápadného Gemera. Hláskoslovie – Historická časť. *Acta Universitatis Prešoviensis*. Ed. J. Dudášová-Kriššáková. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove 2020. 384 s. ISBN 978-80-555-2617-1.

TÓBIK, Štefan: GEMERSKÉ NÁREČIA II. Časť druhá. Nárečia juhozápadného Gemera. Hláskoslovie – Synchronická časť. *Acta Universitatis Prešoviensis*. Ed. J. Dudášová-Kriššáková. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove 2021. 464 s. ISBN 978-80-555-2798-7.

Програма-питальник як джерело дослідження українських говірок: історіографія та перспективи

Галина Степанівна Кобирина

Інститут української мови НАН України, м. Київ

Questionnaire program as a source of research (study) of Ukrainian dialects: historiography and perspectives

The article focuses on the history of compiling dialectological questionnaire programs for the research of the Ukrainian language, their tasks, structure and presentation of the questions regarding the identification of accentual features in the Ukrainian dialect space. It is emphasized that in Ukrainian dialectology there are no separate programs that would guide linguists to study the Ukrainian accent system, despite the fact that accentuation features, as well as phenomena and features of other structural levels, consolidate and at the same time differentiate the Ukrainian dialect space. It is expedient to use the *Questionnaire of The Slavic Linguistic Atlas* to conclude the Ukrainian accentological questionnaire program, with the help of which exclusive language material from all Slavic languages was collected and systematized. It was indicated that the phenomena of prosody, which are presented in the *Questionnaire* are informative in determining the differential features within the whole of Slavia. The article concluded that in the dialectological questionnaire programs, regardless which structural level it focuses on, should be questions that will allow to carry out a comprehensive analysis of speech and dialect, reproduce linguistic and cultural codes, reveal interdisciplinary the nature of dialectology on the basis of the collected material.

Keywords: questionnaire program, structural levels, accentology, dialectology, language space.

Діалектний матеріал можна збирати різними способами, один із них – за програмою-питальником¹, яка „орієнтує збирача-дослідника на ті мовні особливості говіркового мовлення, які обрано для дослідження“ (Прилипка, 2007, с. 500 – 501). Науковцям добре відомо, що таке діалектологічна програма-питальник, адже багато хто не тільки працював із нею, але й має досвід її укладання чи доукладання².

Важливим структурним елементом програми-питальника є зауваги до фонетичної транскрипції, якої дослідник має дотримуватися, записуючи діалек-

¹ В українській діалектології часто використовують як синоніми терміни ‘програма-питальник’, ‘програма’, ‘питальник’. Вважаємо, що ці терміни треба розрізняти: терміни ‘програма-питальник’, чи ‘програма’, вживати тоді, якщо їхніми структурними елементами, окрім питань, що орієнтують на фіксацію мовних особливостей, уміщено також інструкцію щодо концепції дослідження, методики збирання мовного матеріалу. Термін ‘питальник’ доцільно вживати, якщо подано лише перелік питань для фіксації діалектного матеріалу.

² Сьогодні в українській діалектології склалася добра традиція: збираючи матеріал до кваліфікаційних робіт (докторських, кандидатських, магістерських), дослідники не тільки апробують наявні програми-питальники, а й удокладнюють їх. Наприклад, В. В. Леснова до кандидатської дисертації: „Номінація людини та її рис в українських східнослов'янських говірках“ (Леснова, 1999, с. 480 – 500) матеріал збрала за спеціально створеним питальником (251 питання), який забезпечив вияв вербальних засобів характеристики біолого-фізіологічних й антропологічних особливостей людини, її соціально-трудова і родинних стосунків, сфери психічної діяльності й емотивних оцінок. Основою цього питальника послугував розділ „Людина та її риси“ „Програми для збирання матеріалу до Лексичного атласу української мови“ Й. О. Дзензелівського (Дзензелівський, 1987); до курсу „Українська діалектологія“ (Бігусяк, 2013) тощо.

тний матеріал (адже діалектні записи прийнято подавати фонетичною транскрипцією, яка відображає говіркові фонетичні, фонематичні, акцентуаційні ознаки)³.

За допомогою програм-питальників зібрали і продовжують збирати український діалектний матеріал, який репрезентовано в різних аспектах – дескриптивному, лексикографічному, лінгвогеографічному. У лінгвогеографічних працях українські говірки представлені в загальноукраїнському („Атлас української мови“. В 3 т.), регіональному („Atlas gwar bojkowskich“ за редакцією Я. Пієра, „Lexical Atlas of the Hutsul Dialects of the Ukrainian Language“ J. Riegera, „Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny“ Z. Stiebera, „Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини“ З. Ганудель, „Атлас українських говорів Східної Словаччини“ В. Латти, „Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР“ Й. О. Дзєндзелівського, „Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті“ Т. В. Назарової та ін.), карпатському („Карпатский диалектологический атлас“), загальнокарпатському („Общекарпатский диалектологический атлас“), загальнослов'янському („Общеславянский лингвистический атлас“), європейському („Лінгвістичний атлас Європи“) контекстах⁴.

Сьогодні в записуванні діалектного матеріалу мовознавці надають перевагу текстам, а не програмам-питальникам, оскільки вони ґрунтуються на вже відомих найважливіших мовних фактах, тому не завжди за їх допомогою можна виявити нові явища чи риси говірки, говору, наріччя, а в монологічних, діалогічних текстах представлено всі структурні рівні. Попри все це не втрачає своєї актуальності і збирання діалектного матеріалу за програмою-питальником, який є своєрідною підказкою дослідникові у виборі необхідної лексеми, тематичної групи лексики, граматичної форми для фіксування і подальшого аналізу, бути дороговказом і не дати потонути у мовному різнобарв'ї форм. Адже питальник є дослідницьким інструментом, у якому змодельовано об'єкт вивчення, відібрано релевантні елементи, явища для дослідження. Саме тому програма-питальник як „матриця для верифікації наявності/відсутності в діалекті передбачуваних елементів водночас служить важливим імпульсом вибору стратегії польового дослідження діалекту, інструментом упорядкування інформації“ (Гриценко, 2015а, с. 53). За допо-

³ Єдину фонетичну транскрипцію на основі української абетки вперше було популяризовано в програмі О. Синявського (Москаленко, 1962, с. 15). В українському мовознавстві відомі різні системи фонетичної транскрипції: на основі російської графіки з додатковими позначеннями для дифтонгів (зокрема, так зроблено записи в додатку до праці К. П. Михальчука „Нарѣчя, поднарѣчя и говоры Южной России в связи с нарѣчием Галичины“ (Михальчук, 1872, 453 – 523), латинської (зазвичай такою транскрипцією послуговувалися дослідники південно-західних говірок) та української абетки. Спрошену фонетичну транскрипцію на українській графіці для записів говорів української мови пропонували Є. К. Тимченко, О. Н. Синявський, Б. О. Ларін (докл. див.: Жилко, 1966, с. 28 – 33); для літературної мови – М. Ф. Наконечний (докл. див.: СУМ, с. 418 – 425). Після виходу Програми Б. О. Ларіна (Ларін та ін., 1949) діалектологи з певними доповненнями літер, діакритичних знаків почали здебільшого застосовувати фонетичну транскрипцію, якою записаний матеріал до „Атласу української мови“. На базі латинської графіки з використанням грецької абетки та кирилиці, а також спеціальних буквених та діакритичних знаків побудована система фонетичної транскрипції в міжнародному проєкті – „Загальнослов'янський лінгвістичний атлас“.

⁴ Інформацію про лінгвогеографічні, лексикографічні праці див. на сайті Інституту української мови НАН України: <http://www1.nas.gov.ua/institutes/iium/Structure/Departments/Department4/Pages/atlases.aspx>.

могою питальників змінився підхід до записування матеріалу – від принагідної фіксації до системного запису. Водночас, як зазначає П. Ю. Гриценко, орієнтація на текст як джерела дослідження мовних рис не суперечить паралельно застосовувати й інші прийоми вивчення, зокрема використовувати „питальник-матрицю, своєрідний еталон, за допомогою якого задається набір одиниць і явищ, а також здійснюється їх вияв у діалектах“ (Гриценко, 2015а, с. 18). Реалізація такої дослідницької програми, на думку науковця, уможливить наблизити гносеологічну модель діалекта до його онтологічного портрету. Отже, залежно від мети, окреслених завдань можна змінити дослідницькі канони: використати і діалектні тексти, і питальник як засіб перевірки свідчень із діалектних текстів. Такий підхід застосував свого часу І. А. Панькевич, досліджуючи підкарпатські говірки (Панькевич, 1938), а А. О. Колесников актуалізував цей призабутий прийом, вивчаючи морфологічну структуру українських південнобессарабських говірок (Колесников, 2015).

Зосередимо увагу на програмах-питальниках для дослідження українських діалектів та представлення в них питань щодо виявлення акцентуаційних особливостей в українському говірковому просторі⁵.

Укладання спеціальних діалектологічних програм української мови, які охоплюють виразні мовні відмінності і передбачають їх з'ясування, має свою історію: розпочалося з кін. 19 – поч. 20 ст., у період усвідомлення дослідниками територіальної здиференційованості мови⁶. Однією з перших таких програм була „Программа для указания особенностей местных народных говоров в Южной России“ І. П. Новицького, яка складалася з 74 питань (із них: 61 – основних і 13 – додаткових питань), переліку населених пунктів, де були зроблені записи (всього – 59 н. п. у Київській, Чернігівській, Волинській, Мінській, Городненській, Люблинській, Полтавській, Бессарабській, Подільській, Харківській губерніях – за тогочасним адміністративним окресленням) і орієнтувала на фіксацію лише фонетичних та морфологічних рис (Новицький, 1872 – 1878, с. 527 – 600). Матеріали з цієї програми використав К. П. Михальчук, укладаючи першу лінгвістичну карту української мови, на якій зобразив межі поширення української мови та її діалектний поділ (Михальчук, 1872).

Подальші діалектологічні програми були докладнішими і відповідно до завдань, які ставив перед собою мовознавець, мали різне спрямування щодо збирання матеріалу⁷. Найдокладнішою програмою поч. ХХ ст. дослідники вважають „Программу для собиранія особенностей малорусскихъ говоровъ“⁸

⁵ У запропонованому дослідженні не передбачено аналізувати всі програми, питальники, які функціонують в українському діалектному просторі, докладніше аналізуємо лише деякі з них, які в подальшому стали підґрунтям для укладання нових програм-питальників.

⁶ Класифікацію українських говорів із ґрунтовною характеристикою їхніх фонетичних і морфологічних ознак здійснив К. П. Михальчук (Михальчук, 1872).

⁷ За спостереженнями Ф. Т. Жилка, програми можуть бути „детальні – для записування діалектного матеріалу, який потім використовують у монографічних дослідженнях говору або групи говорів, а також скорочені – для з'ясування тільки певних діалектних рис говору“ (Жилко, 1966, с. 279).

⁸ „Программу для собиранія особенностей малорусскихъ говоровъ“ спершу уклад К. П. Михальчук, однак через хворобу автора вона залишалася недоопрацьованою; А. Ю. Кримський значно доопрацював її.

К. П. Михальчука, А. Ю. Кримського (Михальчук – Крымской, 1910); її варіант українською мовою – К. Михальчук, Є. Тимченко „Програма для збирання діалектичних одмін української мови“ (Михальчук – Тимченко, 1909). Ця програма була зорієнтована на фіксацію діалектного матеріалу з усього національного континууму. Недоліком цієї програми, зазначав Ф. Т. Жилко, є те, що деякі питання побудовані на фольклорних особливостях (Жилко, 1966, с. 279). Однак фольклорні, етнографічні матеріали також є цінним матеріалом для дослідження мовного простору, адже за допомогою таких свідчень можна виявити не тільки не зауважені раніше дослідниками структурні риси, простежити динамічні процеси, а й коментарі діалектоносіїв щодо рис своєї говірки. Про доцільність залучення та евристичну цінність різних джерел для пізнання діалектної системи підкреслює П. Ю. Гриценко (2015б, с. 60 – 71).

Очевидним є те, що діалектологічна програма-питальник може орієнтувати дослідника (дослідників) на фіксацію мовних фактів усіх структурних рівнів, кількох чи одного; на просторову різновидність – записувати діалектний матеріал з усього національного континууму чи окремого наріччя, діалекту, групи говорів.

На збирання матеріалу з усього національного континууму спрямовує, безперечно, „Програма для збирання матеріалів до діалектологічного атласу української мови“⁹, яка охоплює 464 питання з різних рівнів мови (Ларін та ін., 1949) і стала вихідним документом для збирання діалектних матеріалів до загальномовного національного „Атласу української мови“, на лінгвістичних картах якого представлено старожитні та новожитні говори в адміністративних межах України, а також українські говірки на суміжних територіях Молдови, Румунії, Словаччини, Польщі, Білорусі, Росії, деякі переселенські говірки (АУМ 1, с. 7 – 17; Гриценко, 2007, с. 36). Українські діалектологи і сьогодні для визначення динаміки і статички мовних явищ апробують цю програму.

Мовний матеріал з українських говірок південно-східного, південно-західного та північного нарічч зібрано також за „Вопросником Общеславянского лингвистического атласа“ (Вопросник ОЛА, 1965), за допомогою якого впродовж 1965 – 1980 рр. зафіксували й систематизували ексклюзивний матеріал зі всіх слов'янських мов, який уможливує з'ясувати сучасну структурну диференціацію слов'янського діалектного простору в його відношенні до моделі праслов'янської мови пізнього періоду, вивчити моделі й напрями еволюції структур слов'янських мов, дослідити взаємозв'язки між сучасними слов'янськими діалектами та їх взаємодію. Усе це створює надійний ґрунт для розв'язання порівняльно-історичних та історико-типологічних проблем слов'янського мовознавства. Зібраний матеріал ліг в основу унікального проекту – „Общеславянский лингвистический атлас“ (ОЛА).

Чимало діалектних рис функціонують на порівняно невеликій території, тому деякі програми-питальники зорієнтовані на збирання мовного матеріа-

⁹ Після апробування цієї програми в польових умовах її обговорили на діалектологічних засіданнях, конференціях і Ф. Т. Жилко, В. С. Ільїн і П. С. Лисенко доопрацювали й опублікували 1949 р.

лу лише з певного регіону¹⁰, зокрема: лівобережних південно-східних говірок (Синявський, 1924); говірок Одещини (Грицютенко та ін., 1959); Правобережного Полісся (Никончук, 2012); західноукраїнських говорів (Чередниченко, 1948; Бевзенко – Дзендзелівський – Чучка, 1960; Лизанець, 2009; Бігусяк, 2013), зокрема українських говорів Карпат – Програма збирання матеріалів для „Карпатського діалектологічного атласа“, за якою зібрано матеріал із південно-західних говорів української мови до заходу від Дністра (це бойківські, закарпатські, буковинські, покутські, гуцульські і частина наддністрянських говірок) (Бернштейн и др., 1964); „Вопросник ОКДА“, у якому представлено інвентар лексико-семантичних явищ. За допомогою цієї програми-питальника (785 питань) зібрано матеріали з 65 українських говірок, усього – 210 н. п. (ОКДА ВВ, 1987, с. 103 – 181); українських говорів Східної Словаччини – програма, за якою В. П. Латта записував матеріал, складалася з 2264 питань. Дослідник задумав одночасно охопити цілу систему і структуру українських говорів Східної Словаччини на всіх мовних рівнях. Зібраний матеріал із українських говірок Східної Словаччини представлено на лінгвістичних картах (Латта, 1991; Ганудель, 1981 – 2001)¹¹.

У програмах-питальниках передбачено фіксувати матеріал різних мовних рівнів, зокрема: фонетики і морфології (Новицький, 1872 – 1878); фонетики, акцентуації, морфології, синтаксису (Синявський, 1924); фонетики, морфології, словотворення, синтаксису, лексики (Ларін та ін., 1949); словозміни і словотвору (Іванунь, 1964); лексики, морфології, словотвору, синтаксису, а також декілька додаткових питань із фонетики для з'ясування історичних процесів (Бернштейн и др., 1964); морфології, синтаксису і частково лексичних особливостей (Колесников, 2015, с. 616 – 634).

Чимало програм-питальників складено за принципом ідеографічної повноти, якими діалектологи активно послуговуються і сьогодні, присвячені збиранню лексики, різноманітних лексико-тематичних груп, зокрема: лексичних особливостей української мови доби 1914 – 1925 рр. (Семенів, 1925); лексики і фразеології (Чередниченко, 1948); різні тематичні групи лексики (Дзендзелівський, 1987; Никончук, 2012); лексики тваринництва (Куриленко, 1978); ботанічної лексики (Малахівська); номінації явищ живої природи (Цимбал, 2008). Програму зі спеціальними тематичними розділами, за якою можна було би зібрати матеріали до диференційного лінгвогеографічного словника, мав намір укласти В. П. Латта (1966, с. 76 – 85).

Аналіз наявних програм-питальників в українській діалектології засвідчив, що немає окремої програми, яка б спрямовувала мовознавців на дослідження української наголосової системи, попри те, що акцентуаційні особливості, так само як і явища, риси інших структурних рівнів, консолідують

¹⁰ На думку Й. О. Дзендзелівського, „специфіку обласного атласа (регіонального – Г. К.) у порівнянні з загальномовним становитиме: по-перше, значною мірою сам картографований матеріал (питальник), по-друге, значно гущіша сітка опорних пунктів“ (ЛАНГЗО, с. 6).

¹¹ Про розвиток української лінгвістичної географії в цілому і регіональної зокрема, огляд літератури див.: Королевич, 1966, с. 143 – 150; (Докл. див.: Гриценко, 2007, с. 154 – 156; Прилипко, 2007, с. 500 – 501; Жилко, 1966, с. 279 – 280).

і водночас диференціюють український діалектний простір. Безперечним є той факт, що деякі програми-питальники певною мірою охоплюють питання для фіксації наголошування, але цього недостатньо для системного дослідження української діалектної акцентної системи.

Водночас зауважимо, що інформацію про акцентну діалектну систему відображають і зібрані матеріали за програмою, яка не передбачає питання щодо з'ясування словесного наголошування, адже матеріали представлені із позначенням місця наголосу. Зокрема, „Програма для збирання матеріалів до діалектологічного атласу української мови“ (Ларін та ін., 1949) не передбачала фіксування особливостей словесного наголосу. Але укладачі „Атласу української мови“ показали межі поширення акцентуаційних рис, явищ, що представлено на різнотипних картах: регіональних, ізоглосних, системних¹². Так само не включено питання щодо фіксування наголошування й у програмі до „Карпатского диалектологического атласа“ (Бернштейн и др., 1964). В атласі, укладеному за цією програмою, немає карт, присвячених словесному наголосові, окрім архівної карти щодо наголосу в слові *хворост* (549 питання), але всі картографовані слова подано з наголосом (КДА), що також може послугувати надійним джерелом у дослідженні акцентної системи українських карпатських говірок.

Очевидним є те, що назріла потреба в укладанні окремої програми-питальника для дослідження акцентної системи українського діалектного простору. Для вияву статичної і динамічної акцентної рівні складовими цієї програми-питальника мають бути риси, явища, передбачені в попередніх програмах. Коротко схарактеризуємо програми, у яких представлені питання щодо особливостей наголошування в українських говірках:

- І. П. Новицький: „Программа для указания особенностей местных народных говоров в Южной России“ (Новицький, 1872 – 1878, с. 527 – 600). У цій програмі немає окремих питань, що стосуються словесного наголосу (загалом у Програмі 74 питання); водночас вміщено питання щодо якості голосних *a*, *o*, *e* відповідно до наголошеної/ненаголошеної позицій (питання 1 – 3, 8). Проте в матеріалах – як відповіді на питання Програми – наголос зазначено в окремих словоформах, мабуть, тих, які відрізнялися від тогочасної стандартної форми, зокрема: у формах родового відмінка однини чоловічого, жіночого родів, давального відмінка чоловічого роду та називного відмінка множини присвійних займенників *мо́го*, *тво́го*, *мої* (там же, с. 564), *мою*, *твою* (там же, с. 565 – 566); у дієсловах 1-ї особи однини теперішнього часу *ходю*, *пробю*, *ну́стю*, *роблю* (там же, с. 565 – 566), *просю* (там же, с. 567), що свідчить про розуміння вагомості характеристики словесного наголошення в описі системи говірки.
- К. Михальчук и А. Крымській: „Программа для собирания особенностей Малорусских говоров“. У цій програмі окремий розділ – „Ударение“

¹² Докладніше про те, які акцентуаційні форми скартографовано в „Атласі української мови“, див.: Кобирилка, 2020, s. 141 – 151.

- присвячено наголосові; питання¹³ щодо місця словесного наголосу охоплюють усі повнозначні частини мови та дієприкметник і дієприслівник як форми дієслова (Михальчук – Крымській, 1910, с. 139 – 163).
- „Вопросник ОЛА“ передбачає виявити явища різних структурних рівнів – фонетики, морфології, словотвору, лексики, семантики, синтаксису, а також і просодії (усього – 3454 базові питання; із них – 80 на виявлення просодичних явищ, які ілюструють діалектні відмінності в межах слов’янської групи мов, а не окремої мови, так як у національних питальниках (Вопросник ОЛА, 1965, с. 34 – 44).

Які ж явища просодії представлені у „Вопроснику ОЛА“ і є інформативними у визначенні диференційних рис у межах усієї Славії? Зокрема, такі: наявність/відсутність фонологічних інтонацій; фонологічної категорії довготи – короткості; виду словесного наголосу: фіксований (зв’язаний), вільний (різномісний); морфологічної рухомості чи морфологічної нерухомості; місця наголосу у словозмінній парадигмі непохідних, похідних словах; довготи на місці старого акута, циркумфлекса у двоскладових словах; рефлексів нового акута; довготи у двоскладових словах перед кінцевим наголошеним складом; місця наголосу в синтагматичних конструкціях, деяких граматичних формах різних частин мови, тощо. Наприклад, передбачено фіксувати наголос таких частин мови та їх форм:

- іменників: а) чоловічого роду колишніх *-o*, *-jo*, *-i*, *-u* основ у формах називного, родового, давального, місцевого, кличного однини та називного, родового, давального, орудного, місцевого відмінків множини; б) середнього роду колишніх *-o*, *-jo* основ у формах називного однини та називного, родового, орудного, місцевого відмінків множини; в) жіночого роду колишніх *-a*, *-ja* основ у формах називного, давального, знахідного, орудного, кличного однини та називного, родового, давального, кличного, орудного, місцевого відмінків множини; г) жіночого роду колишніх *-i* основ у формах називного, родового, орудного, місцевого однини та родового, місцевого відмінків множини; д) із основою на приголосний у формах називного, родового, місцевого однини та називного, родового, давального відмінків множини;
- прикметників: а) повної і короткої форм чоловічого, жіночого, середнього родів у називному відмінку однини і множини; б) ступеня порівняння;
- числівників у відмінкових формах, зокрема, родового, місцевого відмінків;
- прислівників;
- дієслів I – V класів: а) особових форм теперішнього часу; б) наказового способу; в) інфінітива; г) аориста, імперфекта, супіна як форми дієслова тощо; передбачено також фіксувати наголос у префіксальних дієсловах;
- пасивних та активних дієприкметників як форми дієслова у називному відмінку однини і множини чоловічого, жіночого, середнього родів; безпрефіксальних та префіксальних дієприкметників.

¹³ Так умовно називаємо списки слів, у яких передбачено зафіксувати місце словесного наголосу.

Звичайно, що зазначені у „Вопроснику ОЛА“ просодичні явища функціонують у мовному просторі не всіх слов'янських мов. Саме тому укладач акцентологічної програми має відштовхуватися від структури національної мови.

Водночас підкреслимо, що діалектологічні програми-питальники, незалежно від того, на фіксацію якого структурного рівня вони спрямовані, окрім визначення основних ознак, специфічних діалектних рис досліджуваного простору, ареалів спостережуваних одиниць, структурної і територіальної здиференційованості, мають скеровувати дослідника на здійснення на підставі зібраного матеріалу комплексного аналізу говірки, діалекту. Для цього необхідно продумати концепцію програми-питальника, її структуру, передбачити питання, настанови, які уможливають зафіксувати й обґрунтувати тенденції розвитку мовної системи, її генезу, міжмовні та міждіалектні контакти, відтворити мовно-культурні коди, розкрити міждисциплінарний характер діалектології, зокрема:

- виявити позалінгвальні чинники динамічних процесів у говірковому мовленні допоможуть такі питання: „Які культурні установи є у вашому селі (школи, клуби, бібліотеки)?“, „Яке розташування населеного пункту, чи віддалений від міста, районного центра, від залізничної станції?“ (Ларін та ін., 1949, с. 11);
- з'ясувати динамічні процеси, взаємовпливи інших мов, говірок, літературної мови: „Чи є переселенці в говірці, коли і звідки переселилися, яка їх кількість, причини переселення?“, „Який рід діяльності мешканців, чи працюють діалектоносії поза селом?“, „Чи є в селі церква, якого віросповідання?“ (Вопросник ОЛА, 1965, с. 9 – 19);
- здійснити в подальшому аналіз мовних особливостей діалектоносіїв, відповідно до їх вікової характеристики, статі, уможливить вияв відмінностей у мовленні людей літнього, середнього віку та дітей; чоловіків і жінок;
- відновити певні архетипи у мовленні допоможуть зразки народної творчості, які ілюструють збереження культурних традицій, способи їх передавання, культурні коди;
- унаочнити менталінгвальний аспект діалектології допоможуть запрограмовані текстові коментарі, які ілюструють ментальність, осмислення діалектоносіями свого „я“ в соціумі, усвідомлення „свій“ – „чужий“, оцінку елементів свого мовлення.

Отже, програма-питальник виконує не лише практичну, а й теоретичну функції. Зібрані свідчення за всіма вимогами й складовими програми-питальника є дуже цінними: унаочнюють загальні мовні ознаки говірок, які їх об'єднують в один діалект, наріччя, відрізняють від сусідніх діалектів, дають чітку картину територіального поширення мовних явищ, їх просторове взаємовідношення, допомагають висвітлити генезу говірок, мовні контакти з суміжними мовами, сім'ями мов, їх говірками, унаслідок яких відбуваються іншомовні нашарування. Системно проаналізований такий матеріал може бути успішно використаний у лінгвістичних, історико-етимологічних, етнолінгвістичних, соціологічних, культурологічних дослідженнях. Усе це допоможе

переосмислити роль діалекту в лінгвістиці й у суспільних науках, розкриє діалект як інструмент мовно-культурного коду нації, етнічної самобутності мовців, зрештою – ідентифікації людини в інформаційному просторі, оскільки сьогодні діалект є соціопсихолінгвокультурним феноменом.

Бібліографія

АУМ 1 – Атлас української мови у 3 т. Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. Ред. тому І. Г. Матвіяс. Київ: Наукова думка 1984. 350 к.

БЕВЗЕНКО, Степан Пилипович – ДЗЕНДЗЕЛІВСЬКИЙ, Йосип Олексійович – ЧУЧКА, Павло Павлович: Програма для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа українських говорів Закарпатської області УРСР. Ужгород: Ужгородський державний університет 1960. 88 с.

БЕРНШТЕЙН, Самуїл Борисович – ИЛЛИЧ-СВИТЫЧ, Владислав Маркович – КЛЕПИКОВА, Галина Петровна и др.: Программа собирания материалов для „Карпатского диалектологического атласа“. Москва: Издательство Наука 1964. 41 с.

БІГУСЯК, Михайло Васильович: Програма для збирання матеріалів до атласу говірок Івано-Франківщини: Методичні рекомендації для студентів до курсу „Українська діалектологія“. Івано-Франківськ: Прикарпатський нац. ун-т 2013. 72 с.

ВОПРОСНИК ОЛА – Вопросник Общеславянского лингвистического атласа. Гл. ред. Рубен И. Аванесов. Москва: Издательство Наука 1965. 270 с.

ГАНУДЕЛЬ, Зузана Томашівна: Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини. Т. I – III. Prešov: Словац. пед. вид-во в Братиславі, від. укр. л-ри в Пряшеві (Slovenské pedagogické nakladateľstvo) 1981 – 2001.

ГРИЦЕНКО, Павло Юхимович: Атлас української мови. В: Українська мова. Енциклопедія. Видання третє, зі змінами і доповненнями. Київ: „Українська енциклопедія“ ім. М. П. Бажана 2007. 856 с. ISBN 978-966-7492-43-4.

ГРИЦЕНКО, Павло Юхимович (2015a): Феномен діалектного явлення: онтологія і гносеологія. В: Исследования по славянской диалектологии. 17. Судьба славянских диалектов и перспектив славянской диалектологии в XXI веке. Москва: Институт славяноведения РАН 2015, с. 9 – 59.

ГРИЦЕНКО, Павло Юхимович (2015b): Об одном типе источников диалектологических исследований. В: Исследования по славянской диалектологии. 17. Судьба славянских диалектов и перспектив славянской диалектологии в XXI веке. Москва: Институт славяноведения РАН 2015, с. 60 – 71.

ГРИЦЮТЕНКО, Іван Єфремович – ДРОЗДОВСЬКИЙ, Володимир Петрович та ін.: Програма-питальник для збирання матеріалів до крайового словника української мови Одещини. Одеса: ОНУ 1959. 37 с.

ДЗЕНДЗЕЛІВСЬКИЙ, Йосип Олексійович: Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови. Київ: Наукова думка 1987. 300 с.

ЖИЛКО, Федот Трохимович: Нариси з діалектології української мови. Видання друге (перероблене). Київ: Радянська школа 1966. 308 с.

ІВАНУНЬ, Надія Павлівна: Програма для збирання діалектних матеріалів із словозміни та словотвору прикметника. Однина. Множина. Київ: Вид-во АН УРСР 1964. 52 с.

КОБИРИНКА, Галина Степанівна: Атлас української мови як джерело дослідження української діалектної системи. У: Gwary Dziś. Vol. 12. 2020, s. 141 – 151.

КДА – Карпатский диалектологический атлас (Бернштейн, С. Б. – Иллич-Свитыч, В. М. – Клепикова, Г. П. – Попова, Т. В. – Усачева, В. В.) 1 – 2. Москва: Институт славяноведения АН СССР 1967.

КОЛЕСНИКОВ, Андрій Олександрович: Морфологія українських південнобесарабських говірок: генеза і динаміка. Ізмаїл: СМІЛ 2015. 676 с. ISBN 978-617-7170-13-5.

КОРОЛЕВИЧ, Нінель Федорівна: Розвиток української лінгвістичної географії (Огляд літератури). В: Українська лінгвістична географія. Київ: Наукова думка 1966, с. 143 – 150.

КУРИЛЕНКО, Володимир Михайлович: Інструктивна програма з питальником для збирання лексики тваринництва. Глухів: Глухівський НПУ ім. О. Довженка 1978. 34 с.

ЛАТТА, Василь Петрович: Принципи картографування і побудова атласу українських говірок Східної Словаччини. В: Українська лінгвістична географія. Київ: Наукова думка 1966, с. 76 – 85.

ЛАТТА, Василь Петрович: Атлас українських говорів Східної Словаччини. Упоряд. З. Ганудель [та інш.]. Братислава – Пряшев: Словацьке пед. Вид-во – Відділ укр. літ 1991. 552 с. ISBN 80-08-01210-2.

ЛАУНГЗО – Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР. (Лексика). Ч. 1. Ужгород: Ужгородський державний університет 1958. 296 с.

ЛАРІН, Борис Олександрович – ЖИЛКО, Федот Трохимович – ІЛЬІН, Василь Семенович – ЛИСЕНКО, Панас Силович: Програма для збирання матеріалів до діалектологічного атласа української мови. Друге видання. Київ: Вид-во АН УРСР 1949. 119 с.

ЛЕСНОВА, Валентина Володимирівна: Номінація людини та її рис в українських східнослов'янських говірках. Дис. канд. філол наук зі спец. 100201. Українська мова. Луганськ 1999. 520 с.

ЛИЗАНЕЦЬ, Петро Миколайович: Програма-питальник для збирання матеріалів до діалектологічного атласу угорських говорів Закарпатської області. У: Наукові праці. Т. 8. Ужгород: Карпати 2009. 436 с. ISBN 978-966-671-187-1.

МАЛАХІВСЬКА, Ольга Антонівна: Питальник для дослідження ботанічної лексики. Рукопис. Збірн. В автора.

МИХАЛЬЧУК, Костянтин Петрович: Нарѣчия, поднарѣчия и говоры Южной России в связи с нарѣчием Галичины. В: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край. Т. 7. Спб 1872, с. 453 – 523.

МИХАЛЬЧУК, Костянтин Петрович – КРЫМСКИЙ, Агатангел Юхимович: Программа для собиранія особенностей малорусскихъ говоровъ. С.-Петербургъ: Типографія Императорской Академіи наукъ 1910. 163 с.

МИХАЛЬЧУК, Костянтин Петрович – ТИМЧЕНКО, Євген Костянтинович: Програма для збирання діалектичних одмін української мови (в додатку). У: Записки Українського Наукового Товариства в Києві. Кн. V. 1909. – С. 1 – 48. Кн. VI. 1909. – С. 48 – 96. Кн. VII. 1910. – С. 97 – 144.

МОСКАЛЕНКО, Артем Амвросійович: Нарис історії української діалектології (радянський період). Учбовий посібник для студентів-заочників. Одеса: Одеський держуніверситет. 1962. 125 с.

НИКОНЧУК, Микола Васильович: Програма-питальник до лексичного атласу Правобережного Полісся. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка 2012. 80 с.

НОВИЦЬКИЙ, Іван Петрович: Программа для указания особенностей местных народных говоров в Южной России. В: Труды этнографическо-статистической

экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования: в 7 т. Собрал П. П. Чубинский. Санкт-Петербург 1872 – 1878, с. 527 – 600.

ОКДА ВВ – Общекарпатский диалектологический атлас. Вступительный выпуск. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите 1987. 185 с.

ПАНЬКЕВИЧ, Иван: Українські говори Підкарпатської Русі і сумезних областей. З приложенням 5 діялектологічних мап. Частина I. Звучня і морфологія. Прага: Tiskem Politiky v Praze 1938. 549 с.

ПРИЛИПКО, Надія Павлівна: Питальник діалектологічний. В: Українська мова. Енциклопедія. Видання третє, зі змінами і доповненнями. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана 2007, 856 с.: іл. ISBN 978-966-7492-43-4.

СЕМЕНІВ, Микола Матвійович: Програма для збирання лексичних особливостей української мови доби 1914 – 1925 рр. У: Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. 1925. № 2 – 3, с. 268 – 269.

СИНЯВСЬКИЙ, Олекса Наумович: Діалектологічний порадник. Програма для збирання діалектичних матеріалів з лівобережних монофтонгічних говорів української мови. Харків: Державне вид-во України 1924. 45 с.

СУМ – Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. За заг. Редакцією І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка 1969. 436 с.

ЦИМБАЛ, Олександр: Із досвіду укладання програми для вивчення номінації явищ живої природи. У: Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі. До 100-річчя професора Ф. Т. Жилка. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго 2008, с. 206 – 209. ISBN: 978-966-8188-95-4.

ЧЕРЕДНИЧЕНКО, Іван Григорович: Питальник з лексики і фразеології для збирання діалектологічного матеріалу західноукраїнських говорів. На основі Питальника Діалектологічного атласу української мови Інституту мовознавства АН УРСР. Проект. Львів: Львівський державний університет 1948. 24 с.

IV.

ETYMOLÓGIA A SÉMANTIKA

Etymologický príspevok k štúdiu slovenskej nárečovej fytonymie: *bíbolenka, bibol(i)enka, bimbonka*¹

Lubor Králik

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, v. v. i., Bratislava

An etymological contribution to the study of Slovak dialectal phytonymy:

bíbolenka, bibol(i)enka, bimbonka

The author investigates the etymology of the Slovak dial. *bíbolenka* (also *bibol(i)enka*) ‘1. snowdrop (*Galanthus nivalis*); 2. alpine/two-leaf squill (*Scilla bifolia*)’ and *bimbonka* ‘snowdrop’. In his opinion, *bíbolenka* (and similar forms) can be interpreted etymologically as **bifol-enka*, derived from Latin (*Scilla*) *bifolia* (cf. botanic Latin *bifolius* ‘twin-leaved’); *bíbolenka*, originally denoting squill, may also have been transferred to snowdrop which has a similar flower shape. Slovak dial. *bimbonka* ‘snowdrop’ is probably derived (cf. already Machek, 1954) from an unattested dial. **bimb-on-it* ‘to ring, tinkle’ (an expressive derivative of dial. *bimb-at* ‘id.’; for semantics, cf. German *Schneeglöckchen* ‘snowdrop’, literally ‘snowbell’, etc.); it might also be a corruption of **bifol-ka* < Latin (*Scilla*) *bifolia* (with irregular phonetic development often occurring in less frequent and etymologically non-transparent plant names of foreign origin; cf. Waniakowa, 2015).

Keywords: Slovak language, etymology, dialectal phytonymy, Latin loanwords, words for ‘alpine/two-leaf squill (*Scilla bifolia*)’, words for ‘snowdrop (*Galanthus nivalis*)’, Slovak dialectal *bibol(i)enka, bíbolenka, bimbonka*.

1. Slovník M. Kálala (1923, s. 24) obsahuje heslo *bibol(i)enka* ‘sněžěnka’ (s odvoláním na M. M. Hodžu). Túto lexému nachádzame – len vo forme *bibolienka* – aj v Slovníku slovenského jazyka (SSJ I, s. 91), ktorý ju charakterizuje ako nárečovú („nár.“). Slovník slovenských nářečí (SSN1, s. 115) štandardizuje formu príslušného heslového výrazu ako *bíbolenka*, pričom preň uvádza dva významy: ‘1. jarný kvet, bot. snežienka jarná (*Galanthus nivalis*)’ (Kameňany, okr. Revúca), ako aj ‘2. lesný kvet modrej farby podobný tvarom snežienke, bot. scila dvojlistá (*Scilla bifolia*)’ (Šivetice, okr. Revúca) – ide teda o slovo známe z gemerských nářečí; k ďalším dokladom na gemerské *bíbolenka* (v obidvoch významoch) porov. Orlovský (1982, s. 28).

2. Slovenskému pomenovaniu snežienky *bibol(i)enka* venoval pozornosť už V. Machek vo svojej monografii Česká a slovenská jména rostlin (Machek, 1954, s. 272, kapitola *Galanthus*), pričom ho z etymologického hľadiska charakterizoval ako nejasné. Vzhľadom na rovnoznačné slk. dial. *bimbonka*² autor vyslovil – bez akejkoľvek ďalšej argumentácie – domnienku („snad“), že pôvodným významom slova mohlo byť ‘zvonček’; v prospech takejto hypotézy uviedol chorv. *zvonček* ‘*Galanthus*’ (o motivácii pomenovania porov. nižšie). V 1. vydaní Machkovho etymologického slovníka (Machek, 1957) však príslušný heslový výraz nenachádzame.

¹ Štúdia vznikla v rámci grantového projektu VEGA č. 2/0103/2019 *ETYMO* – etymologická databáza slovenskej lexiky (2. etapa) – a súvisiaci etymologický výskum. – Použité skratky jazykov a dialektov: bavor.-rak. – bavorsko-rakúsky, chorv. – chorvátsky, lat. – latinský, nem. – nemecký, poľ. – poľský, rum. – rumunský, rus. – ruský, slk. – slovenský, sln. – slovinský.

² Výraz *bimbonka* („vidz *bibol(i)enka*“) uvádza M. Kálal (1923, s. 25) s odkazom na S. Chalupku, ako aj SSJ (I, s. 91: „nár.“, t. j. nárečové slovo).

3. Zdá sa, že pre analyzované slovenské nárečové fytonymum³ možno predložiť alternatívnu etymologickú interpretáciu. K takémuto záveru nás vedie skutočnosť, že príslušný výraz označuje v slovenských nárečiach okrem snežienky aj scilu dvojlistú (porov. vyššie); v čase prípravy Machkovej monografie o názvoch rastlín v češtine a slovenčine nemusela byť takáto sémantika slova autorovi známa.

Podľa nášho názoru možno v prípade slk. dial. *bibol(i)enka*, *bibolenka* vychádzať z lat. adjektíva *bifolia* ž. ‘dvojlistá’⁴, tvoriaceho súčasť botanického názvu

³ Terminologická poznámka. – Termín *fytonymum* používame vo význame ‘apelatívne pomenovanie rastliny’, pod *fytonymiou* rozumieme súbor príslušných pomenovaní. Takéto ponímanie uvedených termínov môže vzbudzovať výhrady u predstaviteľov onomastiky, porov. nasledujúcu definíciu termínu *fytonymum*: „Vlastní jméno rostlin, a to jak skutečných (*Masarykova lípa*, dub *Napoleon*), tak vymyšlených (masožravá rostlina *Adéla*)... Termín *f.* je v jazykovede někdy nepatřičně užíván pro apelativní pojmenování rostlin (*lípa*)“ (Pleskalová, 2017). Podľa nášho názoru možno v príslušných prípadoch (novšie o nich napr. Kamper-Warejko, 2019, s. 83; Krejčí, 2019, *passim*; početné ďalšie doklady z rôznych slovanských i neslovanských jazykov sú voľne dostupné na webovej stránke Books.google.com) sotva vidieť len akési sporadické či okazionálne nekorektné použitie („někdy nepatřičně užíván“, porov. vyššie) onomastických termínov, spočívajúce v ich nevhodnom prenose – akiste z dôvodov neznalosti situácie v onomastickej vede – za hranice onomastiky ako ich domovskej disciplíny: na tomto mieste považujeme za potrebné upozorniť, že termíny *fytonymum*, *fytonymia* sú v naznačených „problematických“ významoch etablované v etymológii a s ňou súvisiacich disciplínach (historická a nárečová lexikológia, lingvistická paleontológia, etnolingvistika a i.), porov. ich výklad v etymologickej terminologickej príručke: „*Фитоним* (к греч. *φυτόν* ‘растение’, *όνομα* ‘имя’). Название растения (*одуванчик* [‘rúpava’], *сосна* [‘borovica, sosna’]). *Фитонимия*. Совокупность фитонимов“ (Kratkij počitajno-terminologičeskij spravočnik..., s. 49). Termín *fytonymia* vo význame ‘nomenklatura rastlín’ sa podľa našich zistení objavuje – v latinskom i nemeckom jazykovom habite – už v slovníku nemeckého lekára L. A. Krausa (1821, s. 440: „Phytonymia, die Nomenclatur der Pfl[anzen], Phytonymie; v[on] Phytou u[nd] όνομα, der Name, *Nomen*; φυτόνομος, Pflanzennamen betreffend, von Pfl[anzen] benannt.“); z takéhoto chronologického údaja vyplýva, že existoval (pôvodne v sfére prírodných vied) dávno pred konštituovaním modernej onomastickej vedy a jej terminológie, kde bol relatívne recentne zavedený v novom význame ‘súbor vlastných mien rastlín’ ako korelát termínov typu *antroponymia*, *toponymia* atď. Skutočnosť, že termíny *fytonymum*, *fytonymia* majú určitý, historicky starší význam v etymológii (a ďalších jej blízkych disciplínach, porov. vyššie) a iný, novší význam v onomastike, nemožno vzhľadom na autonómnosť príslušných oblastí lingvistiky vnímať ako problém. Ako konštatoval už J. Horecký (1956), „ak sa tým istým slovom vyjadrujú dva pojmy v dosť odľahlých odboroch, obyčajne to nebýva na prekážku presnosti a jednoznačnosti... ide skutočne len o to isté slovo, kým termín je každý raz iný, v každom odbore ide o samostatný termín“ (s. 61; porov. autorom uvedený príklad *kmeň* s rôznou terminologickou platnosťou v biológii, lesníctve, etnografii či jazykovede), pričom takáto situácia „nijako nezmenšuje hodnotu a presnosť terminológie práve preto, že ide o názvy v odlišných odboroch a že je v nich jasná a odôvodnená aj odlišnosť motivácie“ (s. 62). Takáto odôvodnená odlišnosť motivácie, na ktorú poukazuje J. Horecký, je zrejmä aj pri termínoch *fytonymum*, *fytonymia*, odvodených od gr. όνομα ‘meno osoby alebo veci (name of a person or thing)’ (sémantizácia podľa Liddell – Scott, 1996, s. 1232; porov. i Panczová, 2012, s. 896: „meno, vlastné meno“): 1. ako termíny etymológie atď. nadväzujú na gr. όνομα vo význame ‘(všeobecné) meno, pomenovanie, názov’ (podobne ako *synonymum*, *antonymum* atď.), ktoré sa napriek svojej druhej časti *-onymum* primárne nevzťahujú na sféru propriálnej lexiky či onymie, a napriek tomu sa nestávajú objektom onomastikocentrickej kritiky); 2. ako termíny onomastiky využívajú jeho význam ‘vlastné meno, proprium’. – Z uvedených príčin je žiaduce, aby onomastika rešpektovala autonómnosť stavu v etymológii atď. aj pri ďalších analogických termínoch, ktorými sa v uvedených disciplínach označujú rôzne objekty najmä zo živej prírody (apelatívne pomenovania zvierat: *zoonymá*, vtákov: *ornitonymá*, rýb: *ichtonymá*, hmyzu: *insektonymá*, stromov: *dendronymá*, húb: *mykonymá* a pod.). – Pokiaľ by použitie termínu *fytonymum* vo vzťahu k apelatívnej lexike mohlo v určitom konkrétnom kontexte predsa len spôsobovať eventuálne významové nejasnosti, možno tu akiste použiť spresňujúcu či vysvetľujúcu formuláciu *fytonymum (fytoapelatívum)*; k termínu *fytoapelatívum* porov. Krejčí (2019, s. 55). Analogický jednoslovný „fytoapelatívny“ korelát k termínu *fytonymia* zatiaľ zrejme chýba; v relevantných prípadoch by sa zrejme dalo hovoriť o *fytoapelatívnej lexike*.

⁴ Ide o tvar feminína od bot. lat. *bifolius* ‘dvojlistý’, utvoreného na základe lat. *bi-* ‘dvoj-’ a *folium* ‘list’ (porov. Genaust, 2005, s. 100, s. v. *bifolius*; tam aj informácia o použití bot. lat. *bifolius* v názvoch rastlín z rodov *Maianthemum* [tôňovka], *Platanthera* [vemenník] a *Scilla* [scila]).

scily dvojlistej (bot. lat. *Scilla bifolia*), a rekonštruovať tu pôvodné **bifolienka* ako domácu odvodeninu utvorenú na základe bot. lat. *bifolia*; k možnému využitiu sufixu *-ienka* v slovenskej nárečovej fytonymii porov. slk. dial. *dubienka* ‘bot. imelo biele (*Viscum album*)’ (SSN1, s. 402, s. v. *dubienka*²) či *maslienka* ‘bot. masliak obyčajný (*Suillus luteus*)’ (SSN2, s. 126). Z formálneho hľadiska treba v prípade predpokladaného **bifolienka* uvažovať o hláskovom vývine **bif-* > *bib-*, t. j. o konsonantickej asimilácii **b-f-* > *b-b-* – stretávame sa tu s nepravidelnou fonetickou evolúciou, ktorá pri inojazyčných prevzatých s nízkou frekvenciou a s nedomácim znením nevzbudzujúcim nijaké asociácie nemusí prekvapovať (porov. príslušné závery J. Waniakowej⁵, formulované na základe analýzy rozsiahleho materiálu poľskej nárečovej fytonymie; k problematike nepravidelných formálnych modifikácií v prevzatých slovách, ktoré sú z hľadiska preberajúceho jazyka vnútorne nemotivované a pozbavené systémových súvislostí s domácou lexikou, porov. – na materiáli ruských nárečí – i Kuznecova 1994, s. 28, 32).

Pokiaľ ide o sémantiku príslušného fytonyma, považujeme za vhodné pripomenúť výklad ‘lesný kvet modrej farby podobný tvarom snežienke’, ktorý autori SSN použili v súvislosti s 2. významom analyzovaného slovenského dialektizmu (‘*scila*’; porov. vyššie). Vyplýva z neho, že *scila* a snežienka sú si tvarom podobné; na základe toho možno vysloviť predpoklad, že slk. dial. **bifolienka* pôvodne označovalo *scilu* a druhotne sa prenieslo aj na tvarovo podobnú snežienku. K možnosti prenosu iného fytonyma na druh *Galanthus* – t. j. k potenciálnej nepôvodnosti, resp. sekundárnosti sémantiky ‘snežienka’ – porov. i slk. *konvalinka* ‘bot. *Convallaria*’, ktoré je z gemerských nárečí známe aj vo význame ‘2. bot. snežienka jarná (*Galanthus nivalis*)’ (SSN1, s. 818).

V prospech predloženej etymologickej interpretácie, predpokladajúcej pre analyzované slovenské fytonymá pôvodný význam ‘dvojlistá rastlina’, možno uviesť aj fakty sémantickej typológie v podobe rastlinných názvov motivovaných príznakom ‘majúci dva listy, dvojlistý’ – porov. napr. poľ. *dwójlist* ‘1. bot. hmyzovník (*Ophrys*)’ (v tomto význame i *dwójlistnik*, *dwulistnik*, *dwulist*), ‘2. zried. bot. hniezdovka (*Neottia*); 3. bot. vemenník (*Platanthera*)’ (SW1, s. 597), rus. dial. *dvojelistka* ‘1. bot. tŕňovka dvojlistá (*Maianthemum bifolium*); 2. bot. črievičník (*Cypripedium guttatum*)’ (SRNG7, s. 288) či nem. *Zweiblatt* (od nem. *zwei* ‘dva’ a *Blatt* ‘list’), doložené ako označenie konvalinky voňavej (bot. *Convallaria majalis*), bradáčika vajcovitolistého (bot. *Listera ovata*) i tŕňovky dvojlistej (bot. *Maianthemum bifolium*; porov. Marzell V, stĺpec 650), a i.

4. Celkom na záver sa zmienime aj o ďalšom nárečovom označení snežienky – *bimbonka* (porov. vyššie). Ako sme už uviedli, podľa V. Machka (1954, s. 272) mohlo mať toto fytonymum pôvodný význam ‘zvonček’: hoci autor svoju myšlienku ďalej explicitne nerozvil, dá sa tu akiste predpokladať, že *bimbonka* v zmienenom význame je derivované od slk. dial. *bimbat* ‘zvoniť’ (SSN1, s. 120:

⁵ „... niska częstość użycia wyrazów w połączeniu z obcym, niekojarzącym się z niczym ich brzmieniem jest powodem daleko idących nieregularności fonetycznych. Zmiany fonetyczne zachodzące w takich wyrazach są nieprzewidywalne, a ich przyczyn należy upatrywać jedynie w rzadkim używaniu i nierodzimym brzmieniu“ (Waniakowa, 2015, s. 207; porov. i Waniakowa, 2012).

zried.), čo je sloveso zvukomalebného pôvodu, odvodzované od citoslovca *bim-bam* (Machek, 1957, s. 32, s. v. *bim-bam*).

Predpokladaná slovotvorná súvislosť výrazov *bimbat'* a *bimbonka* si nepochybné vyžaduje ďalšie objasnenie. Zdá sa, že do úvahy tu prichádzajú dve riešenia: – 1. Slk. dial. *bimbonka* je odvodené od nedoloženého slovesa **bimbonit'* ako expresívneho derivátu od *bimbat'* 'zvonit'; k sufixu porov. *žobrat'*: expr. *žobr-on-it'* 'úpenlivo prosit' (SSJ V, s. 825; KSSJ, s. 983), dial. *blav-or-it'* i *blav-on-it'* 'brechat' (SSN1, s. 127), *chabrat'* 'chamtivo, rýchlo brať': expr. *chabr-on-it'* sa 'rýchlo kráčať, ponáhľať sa' (op. cit., s. 649 – 650) a i.⁶ – 2. Za menej pravdepodobný, hoci z formálneho hľadiska možný, považujeme predpoklad, že *bimbonka* je zdobnenina od nedoloženého **bimboň*, resp. **bimboňa*; išlo by o tu azda o pôvodné nomen agentis⁷ (s ďalším prechodom k nomina instrumenti) typu *cecat'*: dial. *cec-oň* expr. '1. väčšie dieťa, ktoré ešte treba pridáť a i.' (SSN1, s. 198), *dudrat'*: dial. *dudr-oň* expr. 'hundrať človek' (op. cit., s. 405) a i.

K možnému prenosu slk. dial. *bimbonka* (v zmysle uvedeného výkladu pôvodne 'zvonček')⁸ na snežienku, resp. k ďalšiemu významovému vývinu 'zvonček' > 'snežienka', súvisiacemu s tvarom kvetov tejto rastliny, porov. pomenovania snežienky typu nem. *Schneeglöckchen* (doslova 'snežný zvonček'), rum. *clopoței* mn. ('zvončeky'), sln. *cingelj*, *cingeljček* ('zvonček') a i. (Marzell II, stĺpce 538 – 539).

Ak teda slk. dial. *bimbonka* patrí do slovotvorného hniezda slk. dial. *bimbat'* 'zvonit', znamená to, že ide o výraz etymologicky nesúvisiaci so slk. dial. *bibol(i)enka*, *bibolenka*.

5. Nie je však azda celkom vylúčená ani alternatíva, že za substantívom *bimbonka* sa skrýva pôvodné **bifol-ka*, odvodené od lat. *bifolia* ž. (porov. vyššie) a zo slovotvorného hľadiska predstavujúce paralelnú formáciu k už zmienenému **bifol-ienka* (> *bibol(i)enka*, *bibolenka*). Hláskový vývin **bifolka* > *bimbonka*, ktorý nemožno považovať za pravidelný, pripúšťa dvojakú interpretáciu: 1. mohol nastať v dôsledku kontaminácie **bifolka* × *bimbat'*, resp. **bimbonit'* 'zvonit' (proces uľahčený predstavou o zvončekovitých kvetoch snežienky?); 2. ide o prejav pôsobenia nepravidelných a nepredvídateľných hláskových zmien, k akým môže dochádzať pri inojazyčnej lexike tohto druhu (porov. vyššie citované konštatovania J. Waniakowej).

⁶ O zvukomalebných a expresívnych slovesách na **-on-i-ti* v širšom slovanskom kontexte porov. Sławski (2011, s. 24).

⁷ K slovanským nomina agentis so sufixmi **-onjb*, **-onja* porov. Sławski (2011, s. 113).

⁸ Iným sémanticky blízkym derivátom od slk. dial. *bimbat'* 'zvonit' je dial. *bimbalka* 'ovčí zvonček' (SSN1, s. 120: Ostrovany, okr. Sabinov), predstavujúce zo slovotvorného hľadiska zrejme nomen instrumenti typu spis. *hrkáalka* 'hrkajúca hračka'. – Pre úplnosť dodajme, že do slovotvorného hniezda slovesa *bimbat'* nepatrí formálne blízke slk. dial. *bimbant* 'povojník, (ozdobný) pás na ovitie perinky s dieťaťom' (SSN1, loco cit.: Klenovec, okr. Rimavská Sobota), ktorého etymologickým východiskom je nem. *Binde-band* ako zloženina nem. *binden* 'viazať' a *Band* 'stuha, stužka; pás' (porov. DWDS, s. v. *Bindeband*, s odkazmi na ďalšie zdroje). K sémantike slk. dial. *bimbant* porov. i bavor.-rak. nem. dial. (v okolí Viedne) *Pind-pand* 'povojník pre malé deti (obyčajne háčkovany)' (WBÖ II, stĺpce 179 – 180, s. v. *Pand I*), zodpovedajúce spis. nem. *Bindeband*.

Bibliografia

DWDS – Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache. Der deutsche Wortschatz von 1600 bis heute [online]. Citované 29. 2. 2020. Dostupné na <https://www.dwds.de/>.

GENAUST, Helmut: Etymologisches Wörterbuch der botanischen Pflanzennamen. 3., vollständig überarbeitete und erweiterte Ausgabe. Hamburg: Nikol Verlagsgesellschaft 2005. 701 s. ISBN 978-3-937872-16-2.

HORECKÝ, Ján: Základy slovenskej terminológie. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1956. 147 s.

KÁLAL, Miroslav: Slovenský slovník z literatúry aj nárečí. (Slovensko-český diferenciálny.) Banská Bystrica: tlačou Slovenskej Grafie 1923. 1112 s.

KAMPER-WAREJKO, Joanna: O terminologii onomastycznej – uwagi na marginesie badania historycznych nazw roślin w XVI-wiecznym polskim przekładzie poradnika Piotra Krescencjusza. In: Konvergenie a divergenie v propriálnej sfére. 20. slovenská onomastická konferencia. Banská Bystrica 26. – 28. júna 2017. Zborník referátov. Eds. Alexandra Chomová – Jaromír Krško – Iveta Valentová. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela – Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV – Veda 2019, s. 83 – 89. ISBN 978-80-224-1732-7.

Kratkij poňatijno-terminologičeskij spravočnik po etimologii i istoričeskoi leksikologii [online]. Sost. Žanna Žanovna Varbot – Anatolij Fiodorovič Žuravľov. Moskva: Institut ruskogo jazyka im. V. V. Vinogradova RAN [s. a.]. 54 s. Citované 29. 2. 2020. Dostupné na http://etymolog.ruslang.ru/doc/etymology_terms.pdf.

KRAUS, Ludwig August: Kritisch-etymologisches medicinisches Lexikon für die in der Sprache der Aerzte am häufigsten vorkommenden Wörter Griechischen Ursprungs mit besonderer Rücksicht auf Berichtigung der in die wichtigern neuern Schriften aufgenommenen unrichtigen Kunstausrücke. Göttingen: Rudolph Deuerlich – Wien: Carl Gerold 1821. XVI, 671 s.

KREJČÍ (Krejčí), Pavel: Za problematikata na sädäržaniето na lingvističnite termini *zoonim* i *fitonim* v bälgarski, sräbski, chärvatski i češki ezik. In: Bälgarska reč – spisanie za ezikoznanie i ezikova kultura, 2019, roč. 25, č. 1, s. 49 – 58. ISSN 1310-733X.

KSSJ – Krátky slovník slovenského jazyka. 4., doplnené a upravené vyd. Red. Ján Kačala – Mária Pisárčiková – Matej Považaj. Bratislava: Veda 2003. 998 s. ISBN 80-224-0750-X.

KUZNECOVA, Oľga Danilovna: Slovo v govorach ruskogo jazyka. Sankt-Peterburg: Institut lingvističeskich issledovanij RAN 1994. 88 s. ISBN 5-88014-007-5.

LIDDELL, Henry George – SCOTT, Robert: A Greek-English Lexicon. Revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones with the assistance of Roderick McKenzie and with the cooperation of many scholars. With a revised supplement. Oxford: Clarendon Press 1996. xlv + xxxi, 2042 + 320 s. ISBN 0-19-864226-1.

MACHEK, Václav: Česká a slovenská jména rostlin. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1954. 366 s.

MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1957. 628 s.

MARZELL, Heinrich: Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen. Leipzig/Stuttgart et al. 1943 – 1979. 5 zväzkov (reprint: Köln: Parkland Verlag 2000. ISBN 3-88059-982-3).

ORLOVSKÝ, Jozef: Gemerský nárečový slovník. Martin: Osveta 1982. 424 s.

PANCZOVÁ, Helena: Grécko-slovenský slovník. Od Homéra po kresťanských autorov. Bratislava: Lingea 2012. 1327 s. ISBN 978-80-8145-021-1.

PLESKALOVÁ, Jana: *Fytonymum*. In: *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny* [online]. Eds. Petr Karlík – Marek Nekula – Jana Pleskalová. 2017. Citované 29. 2. 2020. Dostupné na <https://www.czechency.org/slovník/FYTONYMUM>.

SŁAWSKI, Franciszek: *Słowotwórstwo prasłowiańskie*. In: SŁAWSKI, Franciszek: *Słowotwórstwo, słownictwo i etymologia słowiańska*. Red. Leszek Bednarczuk. Kraków: Polska Akademia Umiejętności 2011, s. 11 – 182. ISBN 978-83-7676-079-7.

SRNG7 – *Slovar russkich narodnych govorov 7*. Gona – depet'. Gl. red. Fedot Petrovič Filin. Leningrad: Nauka 1972. 356 s.

SSJ – *Slovník slovenského jazyka*. Ved. red. Štefan Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1959 – 1968. 6 zväzkov.

SSN1 – *Slovník slovenských nářečí I. A – K*. Ved. red. Ivor Ripka. Bratislava: Veda 1994. 936 s. ISBN 80-244-0183-8.

SSN2 – *Slovník slovenských nářečí II. L – P (povzchádzať)*. Ved. red. Ivor Ripka. Bratislava: Veda 2006. 1066 s. ISBN 80-244-0900-6.

SW1 [*Słownik warszawski*] – *Słownik języka polskiego 1. A – G*. Red. Jan Karłowicz – Adam Kryński – Władysław Niedźwiedzki. Warszawa: nakładem prenumeratorów w drukarni E. Lubowskiego i S-ki 1900. XIII, 955 s.

WANIAKOWA, Jadwiga: *Polskie gwarowe nazwy dziko rosnących roślin zielnych na tle słowiańskim. Zagadnienia ogólne*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2012. 283 s. ISBN 978-83-233-3429-3.

WANIAKOWA, Jadwiga: *Osobliwe procesy fonetyczne w gwarowych wyrazach zapożyczonych na przykładzie nazw roślin*. In: *Prirodzený vývin jazyka a jazykové kontakty*. (Jazykovedné štúdie. XXXII.) Eds. Katarína Balleková – Gabriela Múcsková – Ľubor Králik. Bratislava: Veda 2015, s. 203 – 210. ISBN 978-80-224-1494-4.

WBÖ – *Wörterbuch der bairischen Mundarten in Österreich*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1963 n. ISBN 978-3-7001-0550-9.

Славянские диалектизмы как отражение праславянских диалектизмов индоевропейского происхождения

Жанна Жановна Варбот

Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН, Москва

Slavic dialectisms as reflexes of Proto-Slavic dialectisms of Indoeuropean origin

Utilization of Slavic dialect material by reconstruction of Proto-Slavic lexicon often reveals exclusive reflexes of Proto-Slavic dialectisms and some of the reconstructions have an Indo-European origin. In the article three such cases are presented. Ukr. dial. *véren* ‘source’ < PSI. **vernъ* (derivative of **vbrěti* ‘seethe’) is related to IE. **uer-nā* ‘alder’. Russ. dial. *осурукать* ‘pluck leaves’ is derivative of PSI. **ruk-* related to OInd. *luñcati* ‘tear’, Lat. *runcō* ‘weed, tear out’, Lit. *raiūkti* ‘wrinkle’ < IE. **reuk-* from **reu-/reud-* ‘tear’. NSorb. *klud* ‘joint (shoulder, pelvis, thigh), corner’ and Russ. dial. *уклюжины* ‘ribs’ < PSI. **klud-* as related to PSI. **kluka* are derivatives of IE. **kleu-* ‘hook’.

Keywords: etymology, reconstruction of Proto-Slavic lexicon, dialectal lexicon, Proto-Slavic dialectism.

Исследования происхождения лексики славянских языков, особенно с ориентацией на реконструкцию праславянского лексического фонда в сочетании с признанием диалектного членения праславянского языка, необходимо вовлекают в анализ все больший объем диалектной славянской лексики. Нередким уже результатом этого расширения лексической базы для реконструкции праславянского становится обнаружение сохранения в диалектах эксклюзивных продолжений праславянских диалектных образований (Трубачев, 1963, с. 22 – 24; Варбот, 2018, с. 35 – 40; Куркина, 2021, с. 118 – 143). Особенно существенно, что некоторые из реконструируемых праславянских диалектизмов могут толковаться как индоевропейское наследие.

В настоящей статье рассматриваются три подобных случая.

Укр. диал. *верен*

В диалектах Кировоградской области записана лексическая группа: *véren* ‘подводный источник на дне колодца’, *вэрина* ‘подводный источник’, *вэрени* мн. ‘источник’ (СНГТК, с. 36 – 37). В «Этимологическом словаре украинского языка» (ЕСУМ) эти слова не упоминаются. Структура и семантика лексем дает совершенно однозначную информацию для отнесения их к славянскому этимологическому гнезду с глагольным корнем **ver-/vbr-* ‘кипеть, бурлить, извергаться’. Производными от **vbrěti* являются праславянские названия источников **jъzvorъ*, **virъ*. Украинская диалектная группа примечательна как рефлекс производного имени с огласовкой корня в ступени **e* и сонантным суффиксом *-n-*, присоединенным непосредственно к корню – **vernъ/-a*, что является весьма древней моделью праславянского именного отглагольного словообразования. Соответственно есть основания считать **vernъ/-a* праславянским диалектизмом.

Возможно, однако, что имя **vernъ/-a* имеет еще более древнюю историю. Праслав. **vbrěti* восходит к и.-е. этимологическому гнезду с корнем **(a)uer-* ‘вода, дождь, поток’ (IEW, с. 80 – 81), к которому как особо примечательное производное возводят также **uer-nā* ‘ольха (как болотное дерево?)’ > брет.

gwern ‘ольха’, кимр. *gwern* ‘ольха, болото’, ср.-ирл. *fern* ‘ольха’, алб. *verrë* ‘тополь’ (IEW, с. 81, 1169). Очевидно, праслав. **vernъ/-a* может быть присоединено к этой группе продолжений и.-е. имени.

Русск. диал. *осурукать*

Глагол *осурукать* ‘очистить ветку (ветки) дерева от листьев’ записан в псковском говоре в следующем контексте: «*Асурукáиши листьѧ с веника, вот галик*» (ПОС 23, с. 463). Прозрачность словообразовательной структуры позволяет выделить корень *рук-*, а значение определяет вероятность родства с *руно* и праслав. **ružiti* ‘шелушить, очищать’ и далее **ruti*, **rъvati*. Вся лексическая группа восходит к и.-е. **reu-/reuǵ-* ‘рвать’ (IEW, с. 868), а *рук-* возводимо к производной основе **reuk-*, которая отражена в др.-инд. *luñcati* ‘рвать, шелушить’, лат. *runcō* ‘полоть, вырывать’, лит. *raũkti* ‘морщить’ (< ‘ободранное, грубое’; IEW, с. 869 – 870). Как родственный с *осурукать* может рассматриваться диал. свердл. *рукну́ть* ‘кинуть, бросить что-л., толкнуть’ (СРНГ 35, с. 248): ср. связь значений ‘обрывать’ и ‘кидать’ в слав. **brъsati*, **brъsnoti*. Следовательно, можно реконструировать для праславянского языка диалектизм **rukati* индоевропейского происхождения.

Н.-луж. *klud*, русск. арханг. *уклю́жины*

Н.-луж. *klud* ‘тазобедренный сустав, подвздошная кость, плечевой сустав, загривок’, стар. ‘угол’ Шустер-Шевц связал с в.-луж., н.-луж. *kluka* (праслав. **kluka*) как производное от и.-е. **kleu-* ‘крюк’ с суфф. *-d-* (HEWSS 8, с. 560). При учете первичной семантики согнутого, искривленного, можно как будто согласиться с вероятностью образования от этого имени глаголов н.-луж. *kluziś*, в.-луж. *kludzić* ‘укрощать, усмирять, обуздывать’ (HEWSS 8, с. 560 – 561). Однако присоединение к этой группе и возведение к праслав. **kludъ* ‘искривление, изгиб’ белорусского глагола *склю́даваць* ‘обтесывать балки’ (там же) неправомерно, поскольку производящее для этого глагола имя блр. *склюд* является заимствованием лит. *sklutas* ‘плотницкий топор’ (ЭСБМ 12, с. 142). Но в восточнославянской языковой группе есть точное соответствие по корню и семантически близкое к н.-луж. *klud* ‘тазобедренный сустав, подвздошная кость, плечевой сустав, загривок’ слово – русск. диал. арханг. *уклю́жины* ‘ребра’ (СРНГ 47, с. 70, с отсылкой к словарю Подвысоцкого). Таким образом, можно реконструировать праслав. русско-лужицкий диалектизм **kludъ* как параллельное с **kluka* образование с и.-е. источником. В русских диалектах, кажется, обнаруживаются потенциальные производные от **kludъ*: ряз. *клюдать* (носом), *клюдаться* ‘забывшись, опускать голову, клевать носом (о дремлющих людях)’, *клюжить* ‘ругать, долго бить, трепать’ (СРНГ 13, с. 318).

Бесспорно, от н.-луж. *klud* (и соответственно от реконструируемого **kludъ*) следует, вопреки мнению Фасмера (Фасмер II, с. 256) и Шустер-Шевца (HEWSS 8, с. 560 – 561), генетически отделить праслав. **kludъ/-ь* ‘покой, порядок, красота’ (о котором см. ЭССЯ 10, с. 54 – 55).

Библиография

ВАРБОТ, Жанна Жановна: Праславянские диалектизмы, гапаксы славянских языков и относительная хронология лексики реконструируемого праславянского. В: Славянское языкознание. XVI Международный съезд славистов. Белград, 20 – 27 августа 2018 г. Доклады российской делегации. Москва: Институт славяноведения РАН 2018, с. 35 – 40. ISBN 978-5-7576-0417-6.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. Ред. кол.: О. С. Мельничук, І. К. Білодід, В. Т. Коломієць, Т. Б. Лукинова, В. Г. Скляренко, О. Б. Ткаченко и др. Т. 1 – 5. Київ: Наукова думка 1982 – 2006.

КУРКИНА, Любовь Викторовна: Праславянские лексические диалектизмы восточнославянского словаря (по материалам ЭССЯ, вып. 1 – 41). В: Труды Института русского языка им. В. В. Виноградова РАН. 2021, № 4, с. 128 – 153. ISSN 2311-150X.

ПОС 23 – Псковский областной словарь с историческими данными. Вып. 23. (Ограбал – Отвечивать). Ред. Л. А. Ивашко, И. С. Лутовинова, М. А. Тарасова. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета 2013. 536 с. ISBN 978-5-288-05317-7.

СНГТК–ГРОМКО, Тетяна Василівна–ЛУЧИК, Василь Вікторович–ПОЛЯРУШ, Тамара Іванівна: Словник народних географічних термінів Кіровоградщини. Київ – Кіровоград: РВГЦ КДПУ 1999. 224 с. ISBN 966-7401-27-8.

СРНГ – Словарь русских народных говоров. Вып. 1 – 51. Гл. ред. Ф. П. Филин (вып. 1 – 23), Ф. П. Сороколетов (вып. 24 – 41), С.А. Мызников (вып. 42 – 51). Ленинград = Санкт-Петербург: Наука 1966 – 2019.

ТРУБАЧЕВ, Олег Николаевич: Этимологический словарь славянских языков. (Праславянский лексический фонд). Проспект. Пробные статьи. Москва: Издательство Академии наук СССР 1963. 94 с.

ФАСМЕР II – ФАСМЕР, Макс: Этимологический словарь русского языка. Том 2. (Е – Муж). Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева. Москва: Прогресс 1967. 671 с.

ЭСБМ 12 – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. 12. (Свабода – Стэсам). Гал. рэд. Г. А. Цыхун. Мінск: Беларуская навука 2008. 366 с. ISBN 978-985-08-0892-9.

ЭССЯ 10 – Этимологический словарь славянских языков. (Праславянский лексический фонд). 10. (*kleraśь – *kopy). Под ред. О. Н. Трубачева. Москва: Наука 1983. 198 с.

IEW – POKORNY, Julius: Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Band I. Bern – München: A. Francke Verlag 1959. 1183 S.

HEWSS 8 – SCHUSTER-ŠEWC, Heinz: Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache. Heft 8. (kisončk – konaś). Bautzen-Budyšin: VED Domowina Verlag 1981. 87 S. (7+ 529 – 608).

Об одном возможном случае лексикализованной ассимиляции: праслав. **ropelъ*/**pepelъ*

Татьяна Владимировна Шалаева

Институт славяноведения РАН, Москва

On a possible case of lexicalized assimilation: Proto-Slavic **ropelъ*/**pepelъ*

The paper deals with the etymology of the Proto-Slavic word **ropelъ*/**pepelъ* whose origin is still disputable. The basic problem here is to decide which of these variations was the first and how another one was formed. The main difficulty is that the change of the stressed vowels *o* after a hard consonant to *e* is not regular in Slavic languages. To explain the reason of such phonetic shift it seems rational to assume that it took place in the word with an unstressed first syllable. For this purpose, we have to suppose that the initial form was **ropelъ* which has many derivatives (e. g. **ropelišče*, **ropelisko*, **ropeluxa*, **ropelica*) with the stressed suffix vowel. In one or several of them, there could be the change of *o* under the influence of *e* in the next syllable. This process resulted in the forms like **pepelišče*, **pepeluxa*, **pepelica*. Such regressive intersyllabic assimilation is usual for the Slavic dialects. Then the analogy of word-formation pairs like **ropelišče* – **ropelъ* gave the pair **pepelišče* – **pepelъ*. The examples of secondary phonetic variations which were formed from derivatives are also known in Slavic studies: cf. Rus. *пудить* – *пужать* – *пугать*, *сыроёда* – *сыроёжка* – *сыроёга*.

Keywords: Slavic etymology, dialectology, intersyllabic assimilation, **ropelъ*/**pepelъ*.

Реконструкция праязыковых явлений предполагает восстановление не только элементов различных уровней языка, но и процессов, которые привели к их формированию. В частности, опираясь на данные современных славянских диалектов и памятников письменности, допустимо реконструировать структурные изменения, послужившие причиной возникновения конкретных праславянских форм.

А именно речь идет о лексеме **ropelъ*/**pepelъ*, чьи продолжения обычно имеют значение ‘пепел, легкая пылевидная масса, которая остается от чего-либо сгоревшего’. В славянских языках это слово представлено двумя структурными вариантами, появление которых нельзя объяснить ни фонетически, ни словообразовательными законами. И этот факт оказывается главным препятствием для их этимологизации.

Что касается географии распространения **ropelъ*/**pepelъ*, то на прилагаемой к статье карте-схеме (карт. 1) можно видеть, что форма **ropelъ* локализуется во всех западнославянских языках, в восточнославянских украинском и белорусском, а кроме того пограничных с ними говорах русского. В других русских диалектах **ropelъ* имеет дисперсный ареал. В южнославянских языках его дериваты характерны для словенского, хорватского и точно болгарского языков.

Лексикографические источники дополняют эту картину, а именно русские диалектные словари показывают, что там, где сейчас продолжения **ropelъ* отсутствуют или отмечены фрагментарно, фиксируются его многочисленные производные, например, *нопеліха* ‘домотканое полотно, используемое для приготовления шелока’ (КАОС)¹, *нопеліще* ‘пепелище’ (карел.), ‘родной

¹ Выражаю благодарность И. Б. Качинской за предоставление материалов картотеки «Архангельского областного словаря».

дом; место старой усадьбы, старого дома' (яросл., костром., арх.) (СРНГ 29, с. 301; СРГК 5, с. 76 – 77; КАОС), *попелóчек* (ласк.) 'пепел' (арх.) (СРНГ 29, с. 301), *попелу́ха* 'домотканое полотно, используемое для приготовления шелока', 'мешок, в который насыпают золу, когда кипятят белье' (СРГК 5, с. 77; КАОС), *попелу́шка* 'посудина для золы, пепла' (арх.) (СРНГ 29, с. 301), *попельник* 'кусочек ткани для покрытия белья в чане и процеживания золы' (вят.) (СРНГ 29, с. 301). Они свидетельствуют о том, что лексема *пóпел* в указанных диалектах в прошлом была представлена значительно более частотно.

Относительно южнославянских языков словари также говорят о том, что распространение дериватов **ropelъ* в них некогда было шире, чем сейчас. А именно они встречаются в древнейших старославянских памятниках и более поздних болгарских, сербских и древнерусских (Саенко, 2017, с. 20 – 21 с литературой).

Что касается локализации формы **ropelъ*, то она отмечается повсеместно в русском и южнославянских языках.

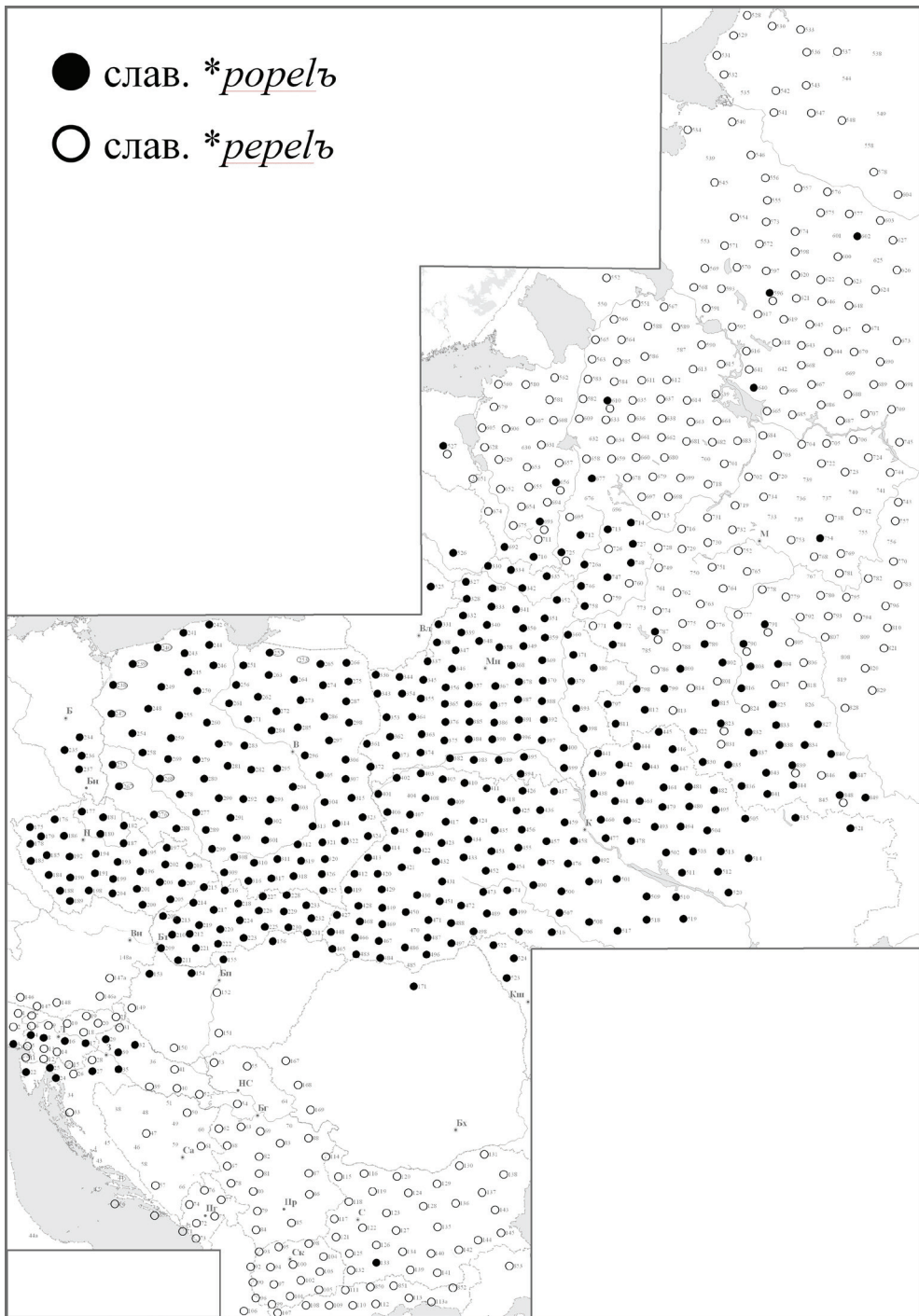
Таким образом, согласно лингвогеографическим и лексикографическим сведениям, континуанты **ropelъ* в древности, по-видимому, представляли собой общеславянское явление, тогда как продолжения **ropelъ* носили и носят локальный характер.

О причинах появления пары **ropelъ/*ropelъ* высказывались разные мнения. Одни исследователи считают, что форма **ropelъ* была образована из **ropelъ* в результате межслоговой ассимиляции. Однако в таком случае приходится предполагать, что произошло уподобление ударного гласного безударному, что не находит надежных аналогов в славянских языках (Саенко, 2017, с. 25 – 27). Основывать же этимологию на эксклюзивном явлении представляется нецелесообразным.

Другие ученые исходят из первичности формы **ropelъ* и указывают на ее образование вследствие частичной редупликации корня **pel-*. Вариант **ropelъ*, согласно этой гипотезе, возник из-за народноэтимологического сближения первого слога **pe* с префиксом **po-*. Но, как показывает языковой материал, в абсолютном большинстве случаев частичная редупликация характерна для звукоподражательной по происхождению лексики (Саенко, 2017, с. 27 – 28). Как и в предыдущем случае, кажется сомнительным утверждать что-либо об этимологии слова, исходя из уникальности его происхождения.

Как видим, обе версии причины мены *o/e* в **ropelъ/*ropelъ* не находят подтверждения в языке и требуют рассматривать их происхождение с новых позиций. А именно можно предположить, что данный фонетический переход произошёл в лексеме, где начальный слог был безударным. В таком случае нужно допустить, что исходной была форма **ropelъ*, имеющая большое количество производных (например, **ropelišče*, **ropelisko*, **ropeluxa*, **ropelica*), ударным в которых является гласный суффикса². В одном или нескольких из них могло произойти ассимилятивное изменение гласного *o* под влиянием *e* в последующем слоге, что привело к появлению форм типа **ropelišče*, **ropeluxa*, **ropelica*.

² Праслав. **ropelъ* принадлежит к акцентной парадигме *c* (Derksen, 2008, с. 395), следовательно, в его дериватах ударение смещается на суффикс: ср. **vodīca* от **vodā*, **vòdp*, **golvíca* от **golvá*, **gòlvp*, **dervīna* от **dërvo*, **kъněžījъ* от **kъněžь* (Дыбо, 1981, с. 172 – 174).

Карт. 1: Карта-схема выполнена на основе карты № 9 по вопросу F 1026 **рорель*/**ререль*, автор – Ж. Бошнякович (ОЛЖ 6, с. 40 – 41).

Подобная регрессивная межслоговая ассимиляция регулярно происходит в славянских диалектах: ср. русск. диал. *мелевóй сплав* ‘сплав россыпью’ (СРНГ 18, с. 95) из *молевóй сплав* (от *моль* ‘лес, сплавляемый по реке бревнами, не связанными в плот’); *метяжі́* ‘пятна на лице и теле беременной женщины’ (СРНГ 18, с. 143) из *ма́теж*, *матежі́* ‘пигментное пятно на коже беременной женщины’ (СРНГ 18, с. 21), *ма́деж*, *мадежі́* ‘то же’ (СРНГ 17, с. 290 – 291) (праслав. **madežь* (ЭССЯ 17, с. 118 – 120)); *пелені́ца*, *пеляні́ца* ‘белый пшеничный хлеб, булка, калач’ (СРНГ 25, с. 328), блр. диал. *пеляні́ца* ‘то же’ (ЭСБМ 9, с. 19 – 20) из *палені́ца*, *паяні́ца* (от *палі́ць*, *паліць* ‘жечь, печь’) (там же); болг. диал. *мервѐ* ‘маленький кусок мяса’ из *мървѐ* ‘то же’ (праслав. **mьrva* ‘что-либо раздробленное’) (БЕР III, с. 743; БЕР IV, с. 405; ЭССЯ 21, с. 151 – 154); *балан* ‘имя светло-серого вола или буйвола’ от **бълань* (БЕР I, с. 28); русск. *ребѐнок*, *ребѐнок* из *робѐнок* (праслав. **orbę*) (Фасмер III, с. 453); словен. *sorota* ‘сирота’ из *siróta* ‘то же’ (Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja).

Формы типа **repelišče* затем, вероятно, подверглись лексикализации. И далее под действием аналогии словообразовательных пар **popelišče* – **ropelъ* могла быть образована пара **repelišče* – **repelъ*.

Случаи появления фонетического варианта слова из его производного в результате словообразовательной или морфонологической аналогии также известны в славистике. Примером могут служить дериваты корней со звуками *g* и *d* на конце, соотносимые с одним и тем же корнем, имеющим в исходе *ž*. Это, например, восточнославянские глаголы и их дериваты с корнями *пуд-* (праслав. **pъd-*), *пуж-* и *пуг-* в значении ‘бояться, пугаться’. Формы типа русск. *пугáть*, блр. *пугáць*, укр. *пугáти* были вторично образованы от *пужáть*, *пужáць*, *пуджáти* соответственно, которые являются дериватами *пуді́ть*, *пудзі́ць* и *пуді́ти* (праслав. **pъditi*). Формы с *g* объясняются аналогическим образованием от лексем с *ж* (ср. русск. *бѣгáть* – *бежáть*), поскольку сочетания **g* и **d* с йотом или гласными переднего ряда совпадают в звуке **ž* (Фасмер III, с. 399 – 400, 402; ЭСБМ 10, с. 197, 199 – 200; ЕСУМ 4, с. 625 – 627; Толстая, 2019, с. 445 – 447)³.

В русском языке то же явление наблюдается у исконных дериватов корня *ед-*: ср. *сыро́ега* ‘гриб *Russula*’, диал. ‘кушанье из гречневой муки с водой, квасом или простоквашей’ (СРНГ 43, с. 160), *сладко́ега* ‘сластена, сладкоежка’ (СРНГ 38, с. 224), *сластно́ега* ‘то же’ (СРНГ 38, с. 236). Они были вторично образованы от форм с корнями на *ж*: ср. *сыро́ежка* ‘гриб *Russula*’, диал. ‘кушанье из гречневой муки с водой, квасом или простоквашей’ (СРНГ 43, с. 160 – 161), *сыро́ежа* ‘жидкое тесто из гречневой муки на квасе, молоке или простокваше’ (СРНГ 43, с. 160), *сладко́еж*, *сладко́ежа*, *сладко́ежка* ‘сластена, сладкоежка’ (СРНГ 38, с. 224), *сластно́ежка* ‘то же’ (СРНГ 38, с. 236). Звук *ж* в них является рефлексом **dj*: ср. диал. *сыро́ед* ‘о том, кто ест сы-

³ Согласно другой версии, восточнославянские глаголы *пугáть*, *пугáць*, *пугáти* являются результатом вторичного словообразования от соответственно *пугн́уть*, *пугн́уць*, *пугн́ути*, которые возникли в результате фонетического изменения континуантов праслав. **pъdnъti*, инхотатива от **pъditi* (Фасмер III, с. 399; ЭСБМ 10, с. 197).

рую, невареную пищу» (СРНГ 43, с. 160), *сыроѣдка* ‘то же’, ‘гриб сыроежка’ (там же), *сладкоѣд* ‘сладкоежка’, ‘человек, любящий вкусно поесть, лакомка’ (СРНГ 38, с. 224), *сладкоѣда* ‘то же’ (там же) (Фасмер III, с. 819; Толстая, 2019, с. 451).

Возвращаясь к возможной производности **pepelъ* от слов типа **pepelišče* по аналогии с парой **ropelišče* – **ropelъ*, кажется, что варианты **ropelъ* – **pepelъ* можно сопоставить с *пудѣть* – *пугать*, *сыроѣд* – *сыроѣга*, *сладкоѣда* – *сладкоѣга*. Они, исходные и вторичные, параллельно употребляются в языке, хотя и с разной степенью частотности, как и интересующие нас лексемы. Таким образом, есть предпосылки считать слова типа **pepelišče* лексикализированным фонетическим вариантом **ropelišče*, а **pepelъ* – результатом обратного словообразования от **pepelišče*.

Что касается корня, к которому восходят **ropelъ*/**pepelъ*, то о нем также высказывались разные гипотезы. Наиболее авторитетные и распространенные возводят их, во-первых, к праслав. **pel-* ‘гореть, жечь’, вероятно, также представленному в праслав. **pelyнь*/**polynъ* ‘растение Artemisia, полынь’ («горькое, жгучее растение») (Фасмер III, с. 320; ЕСУМ 4, с. 489; ЭСБМ 8, с. 135; Boryś, 2005, с. 437; Králik, 2015, с. 416; Machek, 1971, с. 443; Skok II, с. 633 – 364; Snoj, 2016, с. 528; БЕР V, с. 141 – 142), лит. *pėlenas* ‘костер, очаг’, *pelenai* (pl.) ‘пепел’, латыш. *pēlns* ‘костер’, *pēlni* (pl.) ‘пепел’, прус. *relanne* ‘пепел’, *relanno* ‘очаг’. Апофонические варианты этого корня – **pol-* (ср. праслав. **polynъ* (см. выше), **polmę* ‘пламя’, **polēti* ‘гореть’) и **pal-* (ср. праслав. **paliti* ‘жечь’). В рамках данной версии исконной считается частично редуцированная форма **pepelъ* (см. выше) или **ropelъ* с префиксом **po-* в значении ‘после’, то есть внутренняя форма трактуется как «то, что осталось после горения» (Саенко, 2017, с. 22 – 24, 28 – 29 с литературой).

Во-вторых, **ropelъ*/**pepelъ* связывают с праслав. **pel-*, восходящим к индоевропейскому **pel-/pol-* ‘пыль, мука’: ср. праслав. **pelva* ‘полова’, лит. *pėlūs* ‘то же’, латыш. *pēlus* ‘то же’, лат. *pulvis* ‘пыль, мелкий песок; порошок; пепел’ и др. Исходное значение славянской формы формулируется как ‘мелкий порошок’ (Саенко, 2017, с. 23 – 24 с литературой).

Если согласиться с изложенной версией о причинах появления вариантов **ropelъ*/**pepelъ* и признать первичность **ropelъ*, то есть основания делить это слово на префикс **po-* и корень **pel-*. Но какой именно это из праславянских омонимов **pel-* ‘гореть’ или ‘мелкий порошок’, сказать по-прежнему трудно.

С одной стороны, в славянских языках префикс **po-* регулярно сочетается с корнями, обозначающими горение, и образованные таким образом слова называют субстанцию или место, которые образовались в результате воздействия огнем. Например,

дериваты корней **gor-/gar-/žar-*: русск. диал. *погар*, *погарь* ‘выжженное место в лесу’ (СРНГ 27, с. 289; ЛАРНГ 1, с. 400 – 402), *погарі* ‘пожарище, пепелище’ (СРНГ 27, с. 289), *пожар* ‘выжженное жнивье’ (СРНГ 28, с. 288), болг. диал. *пожари* ‘место, где выжжен лес’ (Куркина, 2011, с. 75), словен. *pogorišče* ‘место пожара, огня’, ‘то, что осталось после пожара, огня’ (SSSJ),

польск. *pogorzel, pogorzelina, pogorzelisko* ‘место, где был пожар, пожарище’, ‘остатки чего-либо сгоревшего, пепелище’ (SW IV, с. 467);

дериваты корней **žbg-/žeg-/žig-*: русск. диал. *пожѣг* ‘пепелище на месте костра в поле, в лесу’ (СРНГ 28, с. 290), *пожіга* ‘подсека, росчисть в лесу’ (СРНГ 28, с. 292), *пожог* ‘выгоревшее место (в лесу, в поле)’, ‘остатки сгоревшего костра, кострище’ (СРНГ 28, с. 300), словен. *požganina* ‘земля, на которой огнем были выжжены деревья, кустарник’ (SSKJ), *požganica* ‘то же’ (там же), *požganišče* ‘место пожара, огня’ (там же);

дериваты корня **pal-*: русск. диал. *попалѣльня* ‘тайга после пожара’ (СРНГ 29, с. 296), польск. диал. *ropaliny* ‘сгоревшая мякина’ (SW IV, с. 639).

Относительно трактовки семантики префикса **po-* в приведенном перечне можно констатировать как значение ‘после’ («оставшееся после горения»), так и ‘полностью, до конца’ (ср. русск. *помереть* ‘умереть’, *поесть* ‘закончить есть; съесть все’), поскольку большинство указанных лексем имеют синонимы с приставками завершения или полного охвата действия. Например,

формы с префиксом **vy-*: русск. диал. *выгар* ‘остатки от сгорания чего-либо’ (СРНГ 5, с. 263), *выгар, выгарь, выгорь* ‘место, участок, на котором огнем уничтожен лес’, ‘горелый, выгоревший лес’ (Куркина, 2011, с. 74; ЛАРНГ 1, с. 120 – 122, 400 – 402), *выжсег, выжсегга, выжсѣга, выжсига* ‘участок, на котором выжжен лес под пашню’, ‘выгоревшее или выжженное место в лесу’ (СРНГ 5, с. 279; ЛАРНГ 1, с. 400 – 402), польск. *wygorzel* ‘яма на месте сгоревшего торфа’ (SW VII, с. 868), *wypalisko, wypalenisko* ‘остатки, след пожара’, ‘место, где сгорел уголь’ (SW VII, с. 958);

формы с префиксом **o(b)-*: русск. диал. *обжог* ‘выгоревшее или выжженное место в лесу’ (ЛАРНГ 1, с. 400 – 402), *огарь* ‘выгоревшее место в лесу; все обгорелое, спаленное; гарь’ (СРНГ 22, с. 312), *опал* ‘место, где выжжена прошлогодняя трава’, ‘выгоревшее или выжженное место в лесу’ (СРНГ 23, с. 231; ЛАРНГ 1, с. 400 – 402), *опалка* ‘выгоревший участок в лесу’ (СРНГ 23, с. 232), болг. диал. *опал* ‘пепел; пожарище’ (БЕР V, с. 30), *огорѣлини* ‘место, где выжжен лес’ (Куркина, 2011, с. 74), с.-хорв. *ogarina* ‘пожарище’ (ЭССЯ 26, с. 188), польск. *opalisko, opalenisko* ‘остатки чего-либо сгоревшего, пепелище’ (SW III, с. 785), *opalka* ‘сгоревший дом, пепелище’ (SW III, с. 786), словац. диал. *ohorok* ‘остатки чего-либо сгоревшего’ (SSN II, s. 576);

формы с префиксом **žvz-*: русск. диал. *изгарь* ‘сажа’, ‘горелый, выгоревший лес’ (БТСДК, с. 198; ЛАРНГ 1, с. 120 – 122), *изгорѣлина* ‘«оставшийся после выжигания лес с площадью земли, на которой происходило выжигание»’ (СРНГ 12, с. 121), болг. диал. *изгор* ‘место сгоревшего дома’ (БЕР I, с. 267);

формы с префиксом **sz-*: русск. диал. *сгарь* ‘выгоревшее или выжженное место в лесу’ (ЛАРНГ 1, с. 400 – 402);

формы с префиксом **per-*: русск. диал. *перезог* ‘расчищенное и выжженное под пашню место’ (СРНГ 26, с. 108), *перезарок* ‘что-либо перегоревшее, то, что осталось от сгорания’ (СРНГ 26, с. 64);

формы с префиксом **u-*: русск. диал. *угарник* ‘горелый, выгоревший лес’ (ЛАРНГ 1, с. 120 – 122), болг. диал. *угарялишче* ‘пепелище’ (БЕР I, с. 267).

Таким образом, первичное значение слов с префиксом **po-* и семантикой горения можно истолковать как ‘что-либо полностью сгоревшее’.

Нужно признать, что приведенные лексемы, состоящие из префикса и корня со значением горения, в большинстве случаев называют место, которое осталось или образовалось под действием огня, а не остатки чего-либо сожженного в виде сыпучей субстанции, то есть пепел. Но в славянских языках известны случаи, когда **ropelъ/*repelъ* обозначают выжженное место: ср. болг. диал. *nènel* ‘место, где горел огонь’, *nènelъ* ‘то же’ (БЕР V, с. 157 – 158).

Следовательно, в **ropelъ* можно предполагать аналогичную с имеющейся в словах типа *погáр, пожáр* словообразовательную и семантическую модель, возвести его к **pel-* ‘гореть, жечь’ и определить исходное значение как ‘субстанция, оставшаяся после горения’ или ‘что-либо сожженное полностью, до конца’, то есть принять гипотезу о его родстве с **pelyнь/*polунь, *polmę, *polěti, *paliti*.

Однако трудность в данном случае составляет то, что все приведенные формы с корнями **gor-/*gar-/*žar-*, **žbg-/*žeg-/*žig-*, **pal-* являются отглагольными, а корень **pel-* ‘гореть, жечь’ в славянских языках входит только в состав существительных. Таким образом, версию о родстве **ropelъ/*repelъ* с **pel-* ‘гореть’ пока нельзя принять полностью.

С другой стороны, гипотеза о связи данных слов с **pel-* ‘мелкий порошок’ имеет свои семасиологические основания. Во-первых, в славянских языках продолжения **ropelъ/*repelъ* в том числе служат общими наименованиями сыпучей субстанции: ср. болг. *nènel, nènelъ* ‘пыль; порошок’ (БЕР V, с. 157 – 158), русск. диал. *нóпель* ‘пыль, прах’ (*В пух и попель*. Дон.) (ср. литер. *в пух и прах*) (СРНГ 29, с. 301), *запепелитъ* ‘поднять пыль’ (*Пошел по дороге – запепелил*. Ворон.) (СРНГ 10, с. 311), словац. диал. *popolica* ‘мелкие частички кожи в волосах, перхоть’ (SSN II, s. 987). Хотя, возможно, последнее значение появилось в результате названия перхоти по ее белесому цвету: ср. словац. диал. *popolica* ‘мелкое насекомое, паразитирующее на растениях, тля’ (там же), *popolnica* ‘тля пепельного цвета’ (SSN II, s. 987 – 988). Во-вторых, названия сыпучих остатков чего-либо сгоревшего, пепла и золы, могут быть мотивированы их консистенцией: ср. болг. *пръст* ‘пепел; пыль’ (от праслав. **pъrst-*), русск. диал. *нóрох* ‘зола’ (от праслав. **porx-*) (БЕР V, с. 829; Куркина, 2011, с. 156, 186), *порск* ‘пепел, зола’ (ворон., курск.) (СРНГ 30, с. 89) (от праслав. **pъrsk-*) (Фасмер III, с. 333 – 334), среди исконных значений которых реконструируются такие, как ‘сыпать’, ‘моросить’, ‘брызгать’.

Таким образом, пока невозможно говорить о точной производящей основе для **ropelъ/*repelъ* и их этимология требует дальнейшей разработки. Но, тем не менее, накапливаемый со временем материал позволяет постепенно приближаться к решению этого вопроса.

Библиография

БЕР – Български етимологичен речник. Том I – VII. Ред. В. И. Георгиев и др. София: Издателство на българската академия на науките 1971 – 2017.

БТСДК – Большой толковый словарь донского казачества. Ред. В. И. Дегтярев, Р. И. Кудряшова, Б. Н. Проценко, О. К. Сердюкова. Москва: Русские словари – Астрель – АСТ 2003. 608 с. ISBN 5-93259-031-9 (Русские словари) – 5-271-05845-X (Астрель) – 5-17-017230-3 (АСТ).

ДЫБО, Владимир Антонович: Славянская акцентология. Опыт реконструкции системы акцентных парадигм в праславянском. Москва: Наука 1981. 272 с.

ЕСУМ 4 – Етимологічний словник української мови. Том 4. (Н – П). Голов. ред. О. С. Мельничук. Київ: Наукова думка 2003. 657 с. ISBN 966-00-0590-4.

КАОС – Картотека Архангельского областного словаря. Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, Москва, Россия.

КУРКИНА, Любовь Викторовна: Культура подсечно-огневого земледелия в зеркале языка. Москва: Азбуковник 2011. 367 с. ISBN 978-5-91172-053-7.

ЛАРНГ 1 – Лексический атлас русских народных говоров. Том I. Растительный мир. Отв. ред. Т. И. Вендина. Москва – Санкт-Петербург: Нестор-История 2017. 736 с. ISBN 978-5-4469-1336-7.

ОЛА 6 – Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая. Вып. 6. Рефлексы *е. Отв. ред. Т. И. Вендина, Л. Э. Калнынь. Москва: ИРЯ РАН 2011. 176 с. ISBN 978-5-88744-084-2.

САЕНКО, Михаил Николаевич: Праславянское *ререль/*рорель: исходная форма и этимология. В: Slovenski jezik – Slovene Linguistic Studies, 2017, vol. 11, s. 19 – 34.

СРГК 5 – Словарь русских говоров Карелии и сопредельных областей. Вып. 5. (ПОДУЗОРЬЕ – СВИЛЬНУТЬ). Гл. ред. А. С. Герд. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета 2002. 664 с. ISBN 5-288-02200-3.

СРНГ – Словарь русских народных говоров. Вып. 1 – 51. Гл. ред. Ф. П. Филин (вып. 1 – 24), Ф. П. Сороколетов (вып. 25 – 46), С. А. Мызников (вып. 47 – 51). Москва – Ленинград – Санкт-Петербург: Наука 1965 – 2019.

ТОЛСТАЯ, Светлана Михайловна: Мир человека в зеркале языка. Очерки по славянскому языкознанию и этнолингвистике. Москва: Индрик 2019. 704 с. ISBN 978-5-91674-550-4.

ФАСМЕР III – ФАСМЕР, Макс: Этимологический словарь русского языка. Том III. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева. Изд. 4-е, стереотипное. Москва: Астрель – АСТ 2003. 831 с. ISBN 5-271-06112-4 (Астрель) – 5-17-018147-7 (АСТ).

ЭСБМ – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Том 1 – 14. Укл. Г. А. Цыхун і інш. Мінск: Беларуская навука 1978 – 2017.

ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков. (Праславянский лексический фонд). Вып. 1 – 41. Под ред. О. Н. Трубачева (вып. 1 – 31), О. Н. Трубачева и А. Ф. Журавлева (вып. 32), А. Ф. Журавлева (вып. 33 – 39), А. Ф. Журавлева и Ж. Ж. Варбот (вып. 40), Ж. Ж. Варбот (вып. 41). Москва: Наука 1974 – 2018.

Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja [online]. Цитируется 27. 9. 2020. Доступно на fran.si.

BORYŚ, Wiesław: Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków: Wydawnictwo Literackie 2005. 863 s. ISBN 978-83-08-04191-8.

DERKSEN, Rick: Etymological Dictionary of Slavic Inherited Lexicon. Leiden – Boston: Brill 2008. 726 s. ISBN 978-90-15504-6.

KRÁLIK, Ľubor: Stručný etymologický slovník slovenčiny. Bratislava: Veda 2015. 704 s. ISBN 978-80-224-1493-7.

МАШЕК, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. 3, nezměněné vydání. Praha: Academia, nakladatelství Československé akademie věd 1971. 868 s.

SKOK II – SKOK, Petar: Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Knjiga druga. (K – poni). Zagreb: JAZU 1972. 700 s.

SNOJ, Marko: Slovenski etimološki slovar. Tretja izdaja. Ljubljana: Založba ZRC 2016. 1052 s. ISBN 978-961-254-886-5.

SSKJ – Slovar slovenskega knjižnega jezika [online]. Цитируется 27. 9. 2020. Доступно на fran.si.

SSN II – Slovník slovenských nářečí. II. L – P (povzchádzať). Ved. red. I. Ripka. Bratislava: Veda 2006. 1066 s. ISBN 80-224-0900-6.

SSSJ – Sinonimni slovar slovenskega jezika [online]. Цитируется 27. 9. 2020. Доступно на fran.si.

SW – Słownik języka polskiego. T. I – VIII. Red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki. Warszawa 1900 – 1927 (= 1952 – 1953).

K významovému vývinu niektorých slovenských dialektizmov¹ (Lexémy *krst*, *krstiť*)

Katarína Rausová

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, v. v. i., Bratislava

On the semantic development of some Slovak dialectal words (Lexemes *krst*, *krstiť*)

The meanings of the words *krst* ‘baptism’, *krstiť* ‘to baptize’ have taken on new shifts over time, which ostensibly have nothing to do with the sacrament of baptism. In the Slovak dialects we can find derived meanings connected with the original one through two areas – initiation and pouring of water. The initiation concerned the entry into labour and social fellowships and contained elements of celebration, rituality, and had several characteristics in common with the baptismal ceremony. The dimension of water pouring is found in the meaning of dilution. The meaning is more distant from the original sacrament of baptism, but it is widespread also in other languages. In addition, contemporary Slovak contains meanings derived from the sacrament of baptism through the dimension of naming.

Keywords: semantic development, Slovak language, dialectical words, religion.

V príspevku sa pokúsime predstaviť vývoj niektorých významov slov *krst* a *krstiť*, ktoré sa vyskytujú v nárečiach i v súčasnej slovenčine. Východiskom pre výber významov bude Slovník slovenských nárečí (SSN), ktorý doplníme o významy v súčasnej slovenčine opierajúc sa o výklady z Krátkeho slovníka slovenského jazyka (KSSJ) a zo Slovníka slovenského jazyka (SSJ). V druhej časti budeme pracovať i so Slovníkom súčasného slovenského jazyka (SSSJ). Pri vyhľadávaní vo vnútri hesiel sme využili softvérový nástroj LexiCorp². Pred samotnou analýzou výkladov sa pokúsime objasniť etymologický vývin a biblické a náboženské pozadie výrazov. V druhej časti sa zameriame na hľadanie motivácií odvodených významov, pričom prihliadneme i k reáliám a výskytom v cudzích jazykoch – najmä v češtine, poľštine, nemčine a v ruštine.

Slová *krst* (*krs*, *kerst*) a *krstiť* (*kerscic*)³ sa podľa SSN vyskytujú vo všetkých slovenských nárečiach. Ich prvotný význam sa rovnako ako v spisovnom jazyku viaže na kresťanský obrad – *krst* ‘obrad prijímania do kresťanskej cirkvi a dávania krstného mena’; *krstiť* ‘vykonávať obrad krstu’. Navyše tu nachádzame aj ďalšie významy: zastar. ‘obrad prijímania do kolektívu tovarišov, mládencov a pod.’ pri slove *krst* doložené napr. v oblasti Nitry a Zlatých Moraviec a expr. ‘riediť víno vodou’ pri slove *krstiť* doložené v oblasti Tnavy, Hlohovca a Gelnice (porov. SSN1, s. 887). Oba významy nachádzame potom pri hesle *pokrstiť* (porov. SSN2, s. 935). Významy sme overovali aj v Nárečovom korpuse dialekt-4.0, ktorý spomínané významy dokladá a iný, nový, sme v ňom nenašli. Skôr, než sa pokúsime objasniť sémantický vývin týchto slov, priblížime ich význam v súčasnej slovenčine,

¹ Štúdia vznikla v rámci grantového projektu VEGA č. 2/0103/2019 *ETYMO* – etymologická databáza slovenskej lexiky (2. etapa) – a súvisiaci etymologický výskum.

² O nástroji LexiCorp podrobne píše V. Benko (2019).

³ V zátvorkách uvádzame nepravidelné hláskové varianty heslového slova, ako ich nachádzame v SSN.

náboženský, resp. kultový pôvod a formálnu stránku vo vybraných jazykoch (t. j. na základe akej motivácie si volili koreň slova vyjadrujúci významy ‘krst, krstiť’).

V súčasnej slovenčine nachádzame okrem spomenutých významov ešte ďalšie tri (uvádzame ich podľa KSSJ): pri hesle *krst* je to ‘obrad udelenia mena’ a ‘slávnostné uvedenie nového (hudobného, literárneho, vedeckého ap.) diela na verejnosti, prezentácia, promócia’ (KSSJ, s. 278). Pri hesle *krstiť* sa uvádza navyše ‘karhať, hrešiť’ (ibid.). V súvislosti s krstom nachádzame i frazémy – ich najrozšírenejší výklad nachádzame v SSJ: *prejsť krstom boja, prejsť krstom krvi a ohňa* vo význame ‘zoceliť sa, zosilniť v boji’ (SSJ, s. 778). Podobne aj od nich odvodené adjektíva *krstný* a *krstový* a prefigované tvary slovík *pokrstiť, nakrstiť, prekrstiť* atď. nadobúdajú i ďalšie významy, ktoré by sme mohli zaradiť pod niektorý už uvedený.

1. Etymológia a biblické pozadie významu

Stručný etymologický slovník slovenčiny (2015) uvádza dve alternatívy pôvodu slova *krstiť* – z lat. **chrīstiānāre* ‘urobiť kresťanom’ (od *Chrīstiānus* ‘kresťan’) > strhnem. *kristenen* > psl. **krъstiti*. Iný výklad vysvetľuje **krъstiti* ako domácu sl. odvodeninu od Kristovho mena: lat. *Chrīstus* > strhnem. *Krist* > sl. **Krbъstъ*. „[P]ôvodný význam mohol byť ‘robiť (druhým) Kristom’, podľa príslušných rano-kresťanských predstáv; porov. lat. *Chrīstiānus alter Chrīstus* ‘kresťan je druhým Kristom’, u kartáginského biskupa Cypriána († 258)“ (Králik, 2015, s. 304). Etymologický slovník jazyka českého dodáva, že od slovesa **krъstiti* spätným postupom vzniklo u západných Slovanov a Slovincov pomenovanie **krъstъ*, ktorým bol označený príslušný obrad (porov. Machek, 1968, s. 300). V súvislosti s odvodením pomenovania od mena Kristus sa naskytuje otázka, či by nemohlo ísť o prepojenie s pomazaním, keďže *χριστός* v gréčtine znamená pomazaný a súčasťou krstu je i pomazanie krizmou. Najpodrobnejší výklad a prehľad skúmanej problematiky prináša Etymologický slovník jazyka staroslověnského. V súvislosti so stsl. **krъstъ* uvádza významy ‘Kristus’ i ‘križ’ (porov. ESJS6, s. 379 – 380). Tie sú dodnes zachované v ruštine: *крестить* vo význame ‘krstiť, byť krstným otcom, krstnou matkou’, ale i ‘križovať’ (porov. TSU, s. v. *крестить*).

Je zaujímavé, že pre *krst* sa v latinčine nepoužíva slovo odvodené od Kristovho mena či od pomenovania kresťanstva. Latinčina pre *krst* používa výraz *baptisma* (i *baptismus*) a pre *krstiť* *baptizare*. Ide o prevzaté výrazy, ktoré majú svoj pôvod v gréčtine. Ich pôvodný význam je však širší: grécke sloveso *βαπτίζω* vyjadruje v prvom rade ‘ponárať (sa), umývať vodou (v niektorých kontextoch pravdepodobne ponorením do vody) s cieľom urobiť objekty umývania rituálne prijateľnými’ (porov. Louw – Nida, 1988). V tomto význame nachádzame výraz v Biblii⁴, napr.: „Po návrate z trhu nejedia, kým sa neumyjú“ (Biblia, Mk 7,4a). Rituálne očisťovanie bolo v judaizme bežnou praxou. V Starom zákone bolo súčasťou prípravy kňaza pred obetovaním (porov. Biblia, Ex 40,12-15), stretávame sa s ním pred vstupom do chrámu, ktorý vyžadoval očistiť si ruky a nohy. Pri očisťovaní nešlo len o rituálne umývanie, ale spájalo sa i s bezhriešnosťou a morálnou čistotou (porov. Achtemeier, 1996, s. 102). V Biblii nachádzame zmienku o veľkých nádobách na vodu, ktoré

⁴ Pre biblické citácie používame ekumenický preklad podľa 4., opraveného vydania Biblie, ako ho uvádza Slovenská biblická spoločnosť na stránkach www.biblia.sk.

slúžili na očisťovanie⁵. Prax rituálneho očisťovania potvrdzujú i archeologické vykopávky, ktoré odhalili tzv. mikve⁶ – nádrž vyhlbenú (obyčajne) do skaly, cez ktorú mohla pretekať dažďová alebo pramenitá voda. Išlo o miesto určené na rituálny čistý kúpeľ dostatočne veľké na to, aby sa doň mohol ponoriť celý človek.⁷

V Novom zákone výraz βαπτίζω (príp. βάπτισμα ‘krst’) stretávame najskôr pri Jánovom krste opísanom v evanjeliách. P. H. Achtemeier uvádza, že Jánov krst spadá ešte do tradície kultového a morálneho očisťovania (porov. Achtemeier, 1996, s. 102). Bol vyjadrením pokánia na očistenie od hriechov. Výraznejší posun nastáva až pri Ježišovom krste, ktorý je chápaný ako teofánia (zjavenie Boha), keď je Ježiš rozpoznávaný ako Boží „milovaný Syn“ (porov. Biblia, Mk 1,10-11) poverený ohlasovať Božie kráľovstvo. Kresťanský obrad krstu zachováva jednak pôvodný zmysel očisťovania, ale nadväzujúc na Kristov krst je tiež vyjadrením adoptívneho synovstva, keď pokrstený môže povedať Bohu „Abba, Otče“ (Biblia, Gal 4,6; Rim 8,15-17). Krst sa zároveň stáva tým, čím bola obriezka v judaizme.

1.1. Motivácie v iných jazykoch

Kým *krst* v západoslovanských jazykoch a slovinčine býva odvodzovaný od Krista alebo od pojmu kristianizácia, teda prvotný význam sa priamo viaže na iniciáciu – stávanie sa kresťanom, v iných jazykoch môžeme stretnúť tendenciu prikláňať sa k pôvodnému gr. βαπτίζω, ako je to pri anglickom *baptize*.

Podobný prístup nájdeme v nemčine, ktorá má pre slovenčinu význam z areálového hľadiska. Nemecké *taufen* ‘krstiť’ sa významovo tiež približuje pôvodnému gr. βαπτίζω, ale pre formu si vyberá slovo germánskeho pôvodu. A. Nagórko spája slovo *taufen* s podobným výrazom *tauchen*, ktorý má význam ‘ponárať’ (porov. Nagórko, 2012, s. 210). Slovník bratov Grimmovcov uvádza, že *taufen* vychádza z rovnakého koreňa ako *tief* ‘hlboký’ a spája ho s ponorením do hĺbky pri krste (porov. DWB, s. v. *taufen*). Prvý význam, ktorý nachádzame ešte pred novozákonným krstom, je spájaný so ‘svätým obmytím a očistením vodou’, zvykom prítomným u všetkých orientálnych národov (porov. DWB, s. v. *taufe*).

2. Významový vývin slov *krst*, *krstiť*

2.1. Komponenty pôvodného významu

Skôr, než pristúpime k samotnej analýze motívácií vzniku jednotlivých odvodených profánnych významov slov *krst*, *krstiť*, poukážeme na komponenty, ktoré sú zachované pri jednotlivých odvodeninách. Potrebné je uchopiť ich pri prvom význame oboch slov. Zo slovenských slovníkov podáva najobširnejší opis prvého významu slova *krst* SSSJ: ‘kresťanský obrad prijatia dieťaťa al. dospelého do cirkvi ponorením krsteného (krstenca) do vody al. poliatím na čelo (podľa Ježiša

⁵ „Podľa židovských predpisov o očisťovaní tam stálo šesť kamenných nádob na vodu, každá na dve či tri miery“ (Biblia, Jn 2,6).

⁶ Blažej Štrba (2007, s. 94) spomína asi 300 nálezov z obdobia Druhého chrámu (teda Jeruzalemského chrámu obnoveného po návrate Izraelitov z babylonského zajatia v roku 537 pr. Kr. Dokončený bol v roku 515 pr. Kr.). Mikve je „jediným archeologickým prvkom z vnútra súkromných domov, ktorý naznačuje židovskú identitu jeho vlastníka“.

⁷ Podrobnejšie o mikve pozri Štrba 2007. Židovská tradícia si zachovala zákony rituálnej čistoty všade, kde to bolo možné, aj po zničení Jeruzalemského chrámu. Preto i ponorenie ženy do mikve po menštruácii zostalo požiadavkou židovského zákona (porov. Achtemeier, 1996, s. 902).

Krista, zakladateľa kresťanského náboženstva) (SSSJ2, s. 823). Pri slove *krstíť* je najkomplexnejší opis v SSJ: ‘obradmi prijímať niekoho do cirkvi a dávať mu krstné meno, vysluhovať krst’ (SSJ, s. 778). Na základe uvedeného môžeme identifikovať nasledujúce komponenty:

- obrad (rituál, slávnostná udalosť);
- iniciácia, vstup do spoločenstva;
- ponorenie alebo oblievanie (použitie vody);
- nadobudnutie mena.

Jednotlivé komponenty zohrávajú pri odvođeninách rozdielne úlohy. Niektoré sú prítomné samostatne, iné kombinovane. Pokúsime sa jednotlivé odvožené významy zaradiť podľa toho, ktorý z komponentov spoločný s prvým významom v nich dominuje. Prvý komponent je pomerne široký. Vyskytovať sa bude pri viacerých odvođených významoch, okrem neho však bude vždy prítomný ešte niektorý z ďalších. Pri odvođeninách ho uvádzame, nebudeme ho však využívať ako základný triediaci prvok.

2.2. Iniciácia – ‘prijímanie do kolektívu’

Slovo iniciácia tu rozumieme v 2. význame uvádzanom v SSSJ: ‘súbor úkonov a obradov sprevádzajúcich jednotlivca al. skupiny z jednej životnej etapy do druhej al. vstup jednotlivca do nejakého spoločenstva, zasvätenie’ (SSSJ2, s. 367). Zo SSN sem patrí 2. význam slova *krst* ‘obrad prijímania do kolektívu tovarišov, mláďencov a pod.’ (SSN1, s. 887). Význam pozná už Historický slovník slovenského jazyka, ktorý uvádza pri slove *krst* [*k(e)rst, krist, kerst*]⁸ výklad ‘akt prijatia do cechu al. inej organizácie’ (HSSJ2, s. 146 – 147). Ako doklad použitia uvádza citát z B. Štiavnice z r. 1706. V KSSJ je tento význam rozšírený – okrem ‘prijímania do kolektívu’ pridáva navyše ‘začínanie činnosti’ (porov. KSSJ, s. 278). Podobný význam zachytáva Príruční slovník jazyka českého: ‘zahájení, počátek nějaké činnosti’ (PSJČ, s. v. *křest*). Rozšírenejšiu podobu výkladu nachádzame v Elektronickom slovníku staré češtiny: ‘křtít, očistným obrádem (křtem) začleňovat do společenství někoho n. do účastenství na něčem’ (ESSČ, s. v. *krstítí*). V slovníkoch nemčiny a poľštiny, ktoré sme mali k dispozícii, tento význam priamo nenachádzame, DWB však pozná *Matrosentaufe*, doslova ‘národnický krst’ (porov. DWB, s. v. *taufe*), ktorý obsahovo zodpovedá poľskému výrazu *chrzest równikowy*, doslova ‘rovníkový krst’ – ide o obrad, ktorý sa koná vždy pri prvom prekročení rovníka novým námorníkom (porov. SJPD, s. v. *chrzest*).

Kresťanský krst sa dnes často spája najmä s krstom detí, ale uvedený význam zo SSN skôr odráža motiváciu v krste dospelých (katechumenov), ktorému predchádza aj istá príprava spočívajúca v uvádzaní do viery a do kresťanského života (porov. KKC, § 1247). Elektronická encyklopédia *Tradičná ľudová kultúra Slovenska slovom a obrazom* podáva niekoľko príkladov na ‘tradičné obyčaje známe pôvodne z remeselníckych cechov pri prijímaní učňov, tovarišov (skok cez kožu, oblievanie, vykonávanie rôznych fyzických a mentálnych skúšok, výber krstných rodičov z radov starších študentov vo funkcii tútorov a podobne)’ (TEKS, s. v. *beánia*). Podrobnejšie opisuje obrad prijímania učňa:

⁸ V zátvorkách uvádzame hláskové varianty heslového slova, ako ich nachádzame v HSSJ2.

„Majster prijal chlapca vo veku 11 až 14 rokov na skúšku, počas ktorej zisťoval jeho fyzické schopnosti a morálno-vôľové vlastnosti ako predpoklad úspešného vykonávania remesla. Po skúšobnej dobe uzavrel majster s rodičmi učebnú zmluvu, v ktorej sa dohodli podmienky učenia [...]. Potom majster predstúpil s učňom pred zhromaždenie členov cechu a vykonalo sa obradné prijatie učňa do cechu – *prípovedanie*. Prípovedanie malo obradný priebeh. Skladalo sa z poučenia učňa (o výhodách remesla, pravidlách cechu a správania sa), zápisu do cechového protokolu (knižky na prípovedanie), uloženia dokladov do cechovej truhlice, zaplatenie *prípovedného* a pohostenia“ (TLKS, s. v. *učeň*).

Taktiež opisuje i zvyk mládeneckého krstu:

„Na dedinách mladší chlapci nesmeli sedieť v kostole v mládeneckej lavici, chodiť do krčmy [...], kým ich medzi mládencov neprijali. Chlapci vo veku 16 – 18 rokov (v evanjelických obciach okolo 14-roční po konfirmácii) bývali v mnohých obciach aj obradne krstení, na východe dzvihnutí alebo pasovani za parobka. Mládenecký krst, krescanka, dzvihana, dzvihaňa za parobka sa konalo v niektorý výročný sviatok, na tanečnej zábave alebo v krčme, za krstencov ručil fľaškový alebo pálenový krstný otec. Krstný musel obvykle zaplatiť pálenku a obrad býval zakončený skúškou zdatnosti: bitím, obliatím, vyhadzovaním dohora s prípitkom a pod. Na východe bývalo súčasťou krstu i tanečné sólo s mládeneckou kmotrou (kumou)“ (TLKS, s. v. *mládenecký spolok*).

Vidíme, že postup prijímania učňa i mládenca mal isté základné črty podobné kresťanskému krstu. Pokúsili sme sa ich zhrnúť v tabuľke 1.

	kresťanský krst	prijímanie za učňa	mládenecký krst
skúšobná doba spojená s prípravou	katechumenát	prijatie chlapca majstrom na skúšku	?
osoba prijímajúca do spoločenstva	kňaz	majster	?
osoba, ktorá za prijímaného ručí	krstní rodičia	rodičia	fľaškový (pálenový) krstný otec
spojenie s dátumom/sviatkom	špeciálne postavenie má Veľkonočná vigília ⁹	?	konalo sa v niektorý určený sviatok
ustálený obrad prijatia uskutočnený v spoločenstve	predpisuje liturgia krstu, prebieha v prítomnosti veriacich	prípovedanie	krescanka, dzvihana, dzvihaňa za parobka
etický rozmer	zaväzuje ku kresťanskej morálke	už počas skúšky sa prihliada i na rozmer vôle a morálky učňa; súčasťou poučenia pri prijímaní sú pravidlá cechu a správania sa	úlohou spolku bolo i súdiť previnenia proti pravidlám mládeneckého života, dohliadať na správanie mládeže
oslava/pohostenie po obrade	krstiny	pohostenie	(bola obsiahnutá v samotnom obrade?)

Tabuľka 1. Črty kresťanského krstu, prijímania za učňa a prijímania do mládeneckého spolku

⁹ „Tretiu časť vigílie tvorí krstná liturgia. [...] Naplno sa to vyjadruje v kostoloch, v ktorých je krstný prameň, predovšetkým ak sa slávi kresťanské zasvätenie dospelých alebo aspoň krst detí. [...]. Nasleduje obnovenie krstných sľubov“ (Paschalis Sollemnitas, 1988).

Z uvedeného prehľadu vyplýva, že iniciačné rituály mali istú obsahovú analógiu, ktorá mohla motivovať použitie pomenovania najznámejšieho z nich – krstu, príp. následne ovplyvniť aj ich ďalšie prvky (prítomnosť fľaškového krstného otca a pod.).

V citovanej encyklopédii nájdeme zmienku o krste i pri beánii, ktorá „[v]znikla na pôde stredovekých univerzít a ich súčasťou bol sprievod beánov, krst a prijatie do cechu študentov žartovnými, často krutými obradmi“ (TLKS, s. v. *beánia*).

2.3. Ďalšie významy spojené s iniciáciou

S iniciáciou je prepojený aj význam ‘slávnostné uvedenie nového (hudobného, literárneho, vedeckého ap.) diela na verejnosti, prezentácia, promócia’ (KSSJ, s. 278). Tento význam nenachádzame v nárečiach, ale je udomácnený aj v súčasnej slovenčine a hojne sa s ním stretávame v češtine. PSJČ ho síce neuvádza, ale zachytený je v Slovníku neologizmov ako „slavnostní uvedení nového produktu, výrobku na trh“ (NSČ1, s. 137).

V poľských slovníkoch tento význam v spojitosti s krstom nenachádzame – na vyjadrenie ‘uvedenia nového diela’ používa poľština pojem *promocja* (porov. Nagórko, 2015, s. 163). A. Nagórko¹⁰ však zaznamenala jeho použitie u reportéra a spisovateľa M. Szycygiela, ktorý sa sám označuje za čechofila. V českom kontexte (píšuc o Karlovi Gottovi ako krstnom otcovi platne Marty Kubišovej) použil tento význam už v roku 2006. Ide o ojedinelý výskyt, pričom vo všeobecnosti použitie tohto významu v poľštine nie je známe (porov. Nagórko, 2015, s. 162 – 163). Význam v súvislosti s krstom nepozná ani ruština, ani slovinčina.

V nemčine sa pre uvedený význam používa slovo *Werbung* ‘reklama’, A. Nagórko pridáva i výraz *Buchvorstellung* ‘prezentácia knihy’. Prezentovanie CD so spojením *taufen* ‘krstiť’ nachádzame vo švajčiarskej nemčine – v tomto prípade ide v prvom rade o krst platne s cirkevnou hudbou hranou v kostoloch: „Zum 10. Geburtstag taufte der Gospelchor Gossau seine zweite CD“ (Nagórko, 2015, s. 163). Je zaujímavé, že v slovenčine je výskyt tohto významu oproti švajčiarskemu príkladu inverzný – s „krstom CD“ sa stretáme v sekularizovanom prostredí, pričom kresťanské cirkvi sa skôr snažia o zachovanie pôvodného nesekularizovaného významu. Dôkazom je i vyhlásenie Subkomisie pre náuku viery Konferencie biskupov Slovenska o používaní slova *krst* z roku 2019 (porov. Chovanec, 2019).

Motiváciou na použitie pojmu *krst* v kontexte uvádzania novej veci na trh môže byť aj už existujúca depersonalizácia pôvodného objektu krstu, ktorá je v slovníkoch opísaná ako ‘obrad udelenia mena novému technickému dielu, stavbe al. nejakej pozoruhodnej veci’ (SSSJ2, s. 823). KSSJ je v tomto stručnejší, keď spomína len ‘obrad udelenia mena’, ako príklad však uvádza *krst lode*. Tento význam je rozšírený aj v ďalších jazykoch – PSJČ využíva podobný prístup ako KSSJ a pri hesle *křest* uvádza význam „udělení jména“, v príkladoch nájdeme *křest lodě* či *nové turbíny*. Podobný opis ako SSSJ uvádza i SJPD s príkladom *chrzest dzwonu*

¹⁰ Alicja Nagórko z Humboldtovej univerzity v Berlíne sa venuje od roku 2009 skúmaniu sémantickej sekularizácii sakrónym. Výsledky svojho bádania zachytáva priebežne v slovníku *Sacrum und Profanum. Religiöse Lexik in der Alltagsprache (Deutsch, Polnisch, Slowakisch, Tschechisch)* (2009 – 2015) dostupnom na <http://www2.hu-berlin.de/sacrumprofanum/index.html>.

„krst zvonu“ (porov. SJPD, s. v. *chrzest*). Nemčina pozná *taufe einer Glocke, eines Schiffes* „krst hodín, lode“ (porov. DWB, s. v. *taufe*).

Tento význam nachádzame i v slovenskom preklade Morica Beňovského už z roku 1870: „Francúzi ho predprednili, zaujali ostrov a tento skutok tým oznámili plaviacim sa národom, že ho pokrstili menom Isle de France“ (Zlatý fond, Mühlbach, L.: Moric Beňovský, kap. XIX) a rovnako v preklade diela Robotníci mora z roku 1931: „Keď Lethierry vybudoval túto parolod', pokrstil ju“ (Zlatý fond, Hugo, V.: Robotníci mora, kniha 3).

Krst lode sa v slovenčine objavil azda skrze nemčinu – ak bol obrad spojený s prvým spúšťaním lode do vody, mohlo by ísť o narážky na významy ‘ponoriť, namočiť’, ktoré slovenský ekvivalent nenesie.

Pri uvádzaní diela sa zvyčajne imituje kresťanský krst samotným obradom, keď prezentovaná vec je poliata (zvyčajne šampanským), teda imituje obmytie, ktoré má pôvodne v kresťanstve symboliku očistenia od hriechu. Dnes sa poliatie často nahrádza i inými formami (posypaním cukríkmi a pod.). Navyše človek, ktorý podporuje celú akciu, je označovaný za *krstného otca* alebo *krstnú matku*. Podrobnejšie sa používaniu slova *krst* vo význame ‘uvedenie nového diela’ venuje Monika Franková (2011).

2.4. Frazeologizmy spojené s iniciáciou

Iniciačný rozmer dnes majú i významy fráz *prejsť krstom boja, prejsť krstom krvi a ohňa* ‘zoceliť sa, zosilniť v boji’ (porov. SSJ, s. 778). V ďalších jazykoch majú širšiu škálu významov:

PSJČ síce frázy *krst ohňa* a *krst boja* samostatne neuvádza a nevysvetľuje ich ani pri jednom z hesiel *křest, křtiti, oheň, boj, bojový*, ale pri hesle *křest* uvádza medzi dokladmi významu „zahájení, počátek nějaké činnosti“ použitie spojenia *křest ohněm*: „Vyžádal jsem si komando praporu jen proto, abych vás vedl k vašemu slavnému křtu ohněm“. *Křest krvi* pozná a uvádza ho v ešte neprenesenom význame: „mučednická smrt pro křesťanství, kterou podstoupil nepokřesťený“ (PSJČ, s. v. *krev*). V českom korpuse SYN2015 je najviac zastúpený *křest ohněm* s 38 výskytmi na vzdialenosť 1 tokenu (porov. SYN2015, lemma 1: *křest*, lemma 2: *oheň*).

SJPD tiež neuvádza pri hesle *chrzest* vysvetlenie významu uvedených frazeologizmov, *bojowy chrzest* však nachádzame uvedený v dokladoch pri význame ‘prvá účasť na nejakej akcii, najmä vo vojne’. Vysvetlenie frázy *chrzest ognia* však možno nájsť pri hesle *ogień*: ‘prvá účasť v bitke’. Pri hesle *krew* vysvetlenie frázy nie je.

V DWB nájdeme pri hesle *taufe* len *bluttaufe* vo význame ‘mučenická smrt’. *Feuertaufe* tu nachádzame ako samostatné heslo s významom ‘krst ohňom Ducha Svätého’. Duden pri „krste krvou“ uvádza významy ‘býčia obeta a s ňou spojený krst [*taufe*] v starovekých mystériách’ a ‘v kresťanskom staroveku mučenická smrt nepokrstenej osoby namiesto sviatosťného krstu’ (porov. DO, s. v. *Bluttaufe*). Pri „krste ohňom“ nájdeme významy ‘prvá zaťažkávajúca skúška’ a ‘prvá účasť vojaka v bitke’ (porov. DO, s. v. *Feuertaufe*).

Krst krvi sa v pôvodnom význame spája s mučenickou smrťou nepokrstenej osoby, ktorá chcela prijať krst. Hoci pri *krste krvi* nehovoríme o sviatosti, má účin-

ky krstu (porov. KKC, § 1258). Iným prípadom je *krst ohňom*, ktorý sa v pôvodnom náboženskom význame spája s pôsobením Ducha Svätého a je symbolom pôsobenia jeho pretrvávajúcej sily (porov. KKC, § 696). Hojná symbolika ohňa je už v Starom zákone, najmä v súvislosti s prorokom Eliášom. V Novom zákone Ján Krstiteľ hovorí o Kristovi, že „bude krstiť Duchom Svätým a ohňom“ (Biblia, Lk 3,16n). V Skutkoch apoštolov nachádzame opis zoslania Ducha Svätého v podobe ohnivých jazykov (porov. Biblia, Sk 2,3-4).

Spojenie významu ‘zoceliť sa, zosilniť v boji’ s *krstom ohňa* mohlo nastať vplyvom sémantiky samotného pojmu *ohň*, ktorý predstavuje niečo nebezpečné, čo spôsobuje bolesť, utrpenie, strach. Podobne to mohlo byť i pri *krste krvi*, ktorého sémantika mohla byť inšpirovaná frázou *preliať krv* ‘zabiť’ (porov. KSSJ, s. 563). Uvedieme niekoľko fráz zo SSSJ, ktoré obsahujú symboliku *ohňa* s vyššie uvedenými významami:

báť sa niekoho, niečoho ako ohňa ‘veľmi sa báť, mať hrôzu z niekoho, z niečoho’; *páliť ako ohň* b) ‘spôsobovať páľčivú bolesť tela al. neznesiteľné duševné utrpenie’; *hrať sa/zahrávať sa s ohňom* ‘nebezpečne, ľahkomyselne si počiňať, hazardovať’; *prejsť/prechádzať ohňom* [skúšok, utrpenia, súženia, vojny a pod.] ‘byť vystavený ťažkým skúškam, utrpeniu, nebezpečným situáciám a pod.’; *skočil by aj do ohňa zaňho/preňho* ‘bol by ochotný, neváhal by vykonať hocičo nebezpečné al. ťažké z lásky al. oddanosti k niekomu, obetoval by zaňho aj život’; *skúška ohňom* ‘ťažká, rozhodujúca skúška’; kniž. [zrodiť sa] v *ohni a krvi/v ohni vojny (o priateľstve, o štáte, impériu a pod.)* ‘v bojoch, vo vojne, vo vojnových časoch’ (SSSJ4, s. 451).

Krst boja na rozdiel od predchádzajúcich dvoch fráz nenachádzame v slovenčine v priamej spojitosti s náboženstvom. Samotný *boj* s hriechom, nerestami a pod. je síce v kresťanstve významnou témou, neobjavuje sa však v ustálených spojeniach ako *krst boja* či *bojový krst*. Jeho pôvod môžeme azda hľadať v novonadobudnutom význame spojenia *krst ohňom*, ktorý by sme mohli naznačiť postupom: *krst ohňom* ‘krst Duchom Svätým’ > *krst ohňom* ‘zoceliť sa, zosilniť v boji’ > *krst ohňom* = *krst boja/bojový krst* ‘zoceliť sa, zosilniť v boji’.

Inou možnosťou by bolo nazerať na frázu *bojový krst* ako na kalk z ruštiny, ktorá pozná ustálené spojenie *боевое крещение*. Prekladové slovníky významovo odkazujú na ‘krst ohňom’: *боевое крещение* = angl. *baptism of fire*, tal. *battesimo del fuoco*, špan. *bautismo de fuego*, franc. *baptême du feu*, nem. *Feuertaufe* atď. (porov. Академик, s. v. *крещение*).

Frazeologický slovník ruského spisovného jazyka pri hesle *Крещение огнём* ‘krst ohňom’ dokonca priamo uvádza: „То же, что Боевое крещение (То isté ako bojový krst)“ (porov. Федоров, 2008, s. v. *Крещение огнём*).

2.5. Ponorenie alebo obliatie (použitie vody)

Ďalším komponentom, ktorý objavujeme pri nových odvodených významoch, je ponorenie, obmytie al. očistenie vodou. Súčasťou sviatosti krstu je ponorenie alebo poliatie vodou, ktoré symbolizuje obmytie/očistenie od hriechu. Pri odvodených výrazoch sa už stráca význam tohto aktu, ostáva však prítomný buď jeho proces (liatie), alebo výsledok (premočenie).

Prvým prípadom (proces) je význam slova *krstiť* 'riediť víno vodou' s kvalifikátorom „expresívne“. Nachádzame ho i v synonymickom slovníku – 'pančovať' (SSS, s. 220); KSSJ – 'riediť vodou' (KSSJ, s. 278); SSJ – 'prilieváť do niečoho vody a tým znehodnocovať' (SSJ, s. 778); SSSJ – 'riediť vodou a tým znehodnocovať' (SSSJ2, s. 823). Doklad na tento význam nachádzame už u J. Chalupku: „(Koštuje víno.) – Sánky s vozom! – To je zabijak! Zabudol ho ten Žid pokrstiť“ (r1864az1843-1.0: *Chalupka, Ján: Kocúrko alebo len aby sme v hanbe nezostali. 1830*) a v roku 1948 F. Hečko: „Z ostatného si naberie do pohárika a ochutná [...] – Trocha je pokrstené! – vraví Filip. – Keby len trocha! [...] všetko popančoval!“ (r1843az1954-1.0: *Hečko, František: Červené víno. 1984*).

Význam je známy i v ďalších jazykoch. PSJČ uvádza príklad *Sládkové své pivo vodou křtí vo význame „míchají vodou“* (PSJČ, s. v. *křtíti*). V poľskom slovníku nachádzame výklad „rozcieňzcać wodą wódkę, sok itp. (riediť vodou vodku, šťavu a pod.)“ (PWN, s. v. *chrzcić*), SJPD uvádza i príklady ako *chrzczone mleko* („krsténé mlieko“) 'mlieko s primiešanou vodou' (porov. SJPD, s. v. *chrzcić*). Podobný je aj výklad v nemčine: „wein, bier taufen, wässern (víno, pivo krstiť, riediť vodou)“ (DWB, s. v. *taufen*).

Prax riedenia vína vodou existovala už v staroveku. „Gréci zvykli miešať víno s vodou v pomere tri diely vody na jeden až dva diely vína“ (Brodňanská – Koželová, 2017, s. 246). V kontexte slovenskej ľudovej kultúry o víne čítame: „Podávalo sa pri namáhavých prácach, bežne sa prilievalo do čaju, používalo sa riedené s vodou na uhasenie smädu“ (TLKS, s. v. *víno*). Označenie riedenia vína s využitím slovesa *krstiť* je však u nás expresívne a používa sa najmä pri opise úmyselného znižovania jeho kvality (napr. s cieľom vyššieho zarábku).

Z pôvodného obradu nachádzame vo význame *krstiť* 'riediť, pančovať' už len proces liatia. Otázkou je, či bol tento akt dostatočnou motiváciou prepojenia s náboženským pojmom *krstiť*, alebo tam zohrával úlohu i nejaký ďalší vplyv. So samotným prilievaním vody do vína sa pri krste nestretáme, i keď v kontexte slávenia sv. omše má svoje miesto. Zaujímavé je, že pri jeho používaní môžeme stretnúť i narážky na širší náboženský kontext – DWB poukazuje na hru s príslušnosťou vína k vierovyznaniu v spojení s aktom polievania pri krste: „und er wolt lieber trinken ein jüdischen (ungewässerten) wein weder ein getauften (baptisatum) (a on chcel piť radšej víno židovské (vodou neriedené) ako pokrstené)“ (DWB, s. v. *taufen*). Vzhľadom na spojenie s ponorením a premočením môžeme azda hľadať pôvod a súvis uvedených významov s nemeckým *taufen*, pri ktorom už jeho etymológia na ne odkazuje, ako sme to uviedli v prvej časti príspevku.

Z citácií zo slovníkov a príkladov vidno, že význam sa rozšíril od riedenia vína na riedenie alkoholu vo všeobecnosti, ale potom i na ďalšie tekuté alebo polotekuté látky (mlieko, benzín, med...).

Menej známe je spojenie *krstienie vína* vo význame 'požehnávať víno'. M. Franková na tento význam upozorňuje v súvislosti so sviatkom u gréckokatolíkov (porov. Franková, 2011, s. 223), ale s *krstiením mladých vín* sa stretávame i pri svätomartinských slávnostiach (porov. Čermák, 2013). Podľa všetkého ide o ľudové vinárske pomenovanie. Toto spojenie sa nevyskytuje v cirkevných dokumentoch – nachádzame však spojenie *požehnanie vín* a s ním súvisiaci obrad (porov. Po-

žehnaní, 2009, s. 217 – 219). Počas tohto obradu sú fľaše s vínom pokropené svätenou vodou, čo azda mohlo byť motivantom na spojenie s krstom. Kropenie svätenou vodou je však bežnou súčasťou požehňavania predmetov, nikdy však samo osebe nie je krstom.

Významy motivované výsledkom polievania v nárečiach priamo nenachádzame, svoje miesto však majú v súčasnej slovenčine. Ide napr. o spojenie *pokrstil ich dážd', lejak* (porov. prim-9.0) alebo výskyty s významom 'premočiť', napr.: „Stál tu v plameňoch. Gyulovi sa od úzkosti srdce stislo [...] pochytil krhlu s vodou a ochránil Bendeguza pred záhubou. [...] Priateľko, dostal si odrazu krst ohňom a vodou“ (r864az1843-1.0: *Chalupka, Ján: Bendeguz, Gyula Kolompos a Pišta Kurtafórint. Donquijotiáda podľa najnovšej módy. 1953*).

Nemčina navyše pozná ojedinelý význam spojený s ponorením: *taufe* 'v umení ohňostrojev ide o kúpeľ v rozpustenej smole, kolofónii a ľanovom oleji, zmiešaný s práškovou múčkou tak, aby zhustol. Používa sa na ponáranie a obalovanie ohníých gúl' (porov. DWB, s. v. *taufe*).

2.6. Udelenie mena

S komponentom udelenia mena sa síce nespájajú významy uvedené v SSN, nachádzame ich však v súčasnej slovenčine. Súčasťou krstného obradu je i udelenie krstného mena, ktoré sa v našej kultúre používa aj ako rodné¹¹. Významu z KSSJ 'obrad udelenia mena' sme sa venovali už vyššie. V jeho kontexte však doplníme význam prefigovaného slovesa *prekrstiť*, ktoré pôvodne súviselo s konverziou, prestupom na inú vieru alebo opätovným udelením krstu, ak bol prvý neplatný. Ak však odvodzujeme jeho obsah od *krstiť* 'udelíť meno', nadobudne význam 'zmeniť udelené meno' alebo jednoducho 'premenovať'.

„Ivanom ho prekrstili, aby to slovenskejšie znelo; I prekrstila im mená; lebo medzitým prekrstili Brezovú na Zólyom; Hrádok prekrstili na Liptó Ujvár; a tak sa i Schustrík prekrstil na Rózsahegyiho“ (r1843az1954-1.0: *Rázus, Martin: Maroško študuje. 1968*).

Okrem neutrálnej zmeny mena, mohlo ísť aj o hanlivé pomenovania: „Ak je dievča nie bystré, v Spiši ho hneď dummergansom (z nem. hlúpou husou) pokrstia“ (r864az1843-1.0: *Chalupka, Ján: Všetko naopak alebo Tesnošilová Anička sa žení a Honzík sa vydáva. In: Výber z diela v dvoch zväzkoch. Zväzok II. (Drámy). 1954*); „hneď ho lenúchem a hnilákem nakrstíš?“ (r864az1843-1.0: *Petruš, Štefan Rajnoha, zbojnícky hajtman aneb Začátkové černohrončánských handlov. 1998*). Uvedené doklady nám môžu pomôcť ľahšie nájsť súvislosť s ďalším významom

¹¹ Termín *rodné meno* bol u nás zavedený z politických dôvodov až v roku 1950. „Termín křestní jméno se původně užíval v křesťanských církvích, protože se jméno dávalo při křtu, ale zároveň byl užíván i pro jedince nekřtěné. V roce 1950, kdy v Československu začaly oficiálně fungovat jen matriky civilní, byl zaveden v lingvistice termín rodné jméno, tj. jméno zapsané po zrodu (je zapisováno do rodného listu)“ (Pleskalová, s. 68). Podrobne sa problematikou zaoberá I. Valentová, ktorá po zavedení termínu *rodné meno* spomína v istom období i koexistenciu *rodného* a *krstného* mena ako oddelených entít: „Počas minulého režimu nebolo vhodné z politických dôvodov dávať deti cirkevne krstiť, preto sa často krstili tajne. Popri úradnom rodnom mene mali ešte ďalšie „tajné“ krstné meno. [...] Toto neúradné druhé krstné meno sa v niektorých prípadoch zvyklo používať v neoficiálnej komunikácii, v oblasti tzv. živých (neúradných) mien.“ (Valentová, 2022, s. 73).

krstiť ‘hrešiť, karhať’, častejšie v prefigovanej forme – *vykrstiť* (niekoho). Ide tu o posun významov slova *krstiť* v smere ‘udeliť meno pri krste’ > ‘udeliť meno’ > ‘udeliť hanlivé meno’ > ‘hrešiť, karhať’.

Poľština v súvislosti so slovesom *chrzcíć* pozná význam ‘udeliť meno’, a to i v negatívnom zmysle: „Nie powtórzę wam wyrazów, którymi ich chrzciliśmy, bo się sam wstydzię, że nie umiał zimnej krwi zachować... (Nebudem vám opakovať slová, ktorými som ich pokrstil, pretože sa hanbím za to, že som nevedel chladnú krv zachovať...)“ (SJP, s. v. *chrzcíć*). Význam ‘hrešiť, karhať’ však poľské slovníky neuvádzajú. PSJČ ponúka význam „dávaťi něčemu n. někomu nějaké jméno, jmenovati, přezdívatí někomu“ (PSJČ, s. v. *křtíti*), čo korešponduje s poľským používaním.

Záver

V príspevku sme predstavili vývoj niektorých významov slov *krst* a *krstiť*. Východiskom pre výber významov bol SSN, následne sme významy overovali v Korpuse nárečí SNK a doplnili o výklady z KSSJ, SSJ a SSSJ. Pri hľadaní historických dokladov sme pracovali s Historickým korpusom slovenčiny a s časovo vymedzenými korpusmi SNK, s databázou LexiCorp a so Zlatým fondom denníka Sme. Pred samotnou analýzou výkladov sme sa pokúsili objasniť etymologický vývin a biblické a náboženské pozadie od gr. βαπτίζω až k dnešnému *krstiť*. Vyčlenili sme základné komponenty, ktoré by mohli byť motivantom a spájacím prvkom medzi pôvodným významom a jeho odvodeninami. Kde to bolo možné, prihliadli sme i k reáliám, ktoré by mohli pomôcť hlbšie pochopiť významové podobnosti medzi pôvodným a odvodeným významom. Významy sme porovnávali i s výskytom v ďalších jazykoch.

Pri bádani sme poukázali na to, že z odvodených významov bol ‘obrad prijímania do kolektívu’ asi najviac prepojený s pôvodným významom krstu, a to zrejme vďaka tomu, že v sebe ukrýva okrem formálnych prvkov aj istý etický rozmer kladený na prijímaného. Rozmer iniciácie sa objavuje i v spojení s obradom, resp. s prvkom slávnostnosti pri propagácii novej knihy, CD a pod. Sprevdza ho však depersonalizácia objektu, na ktorú sme upozornili pri význame ‘udelenia mena a uvádzania do prevádzky nového technického diela’, ktorý je prepojený s komponentom pomenovania, udelenia mena.

Významovo vzdialenejšie pôsobia odvodeniny motivované liatím a ponorením do vody. Ide o v slovníkoch najčastejšie uvádzaný význam: ‘riedenie vodou’. Napriek tomu, že vnútorne obsahuje najmenej spoločných komponentov s krstom, neraz je práve on použitý s odkazom na vierovyznanie.

Poslednou skupinou boli významy motivované komponentom ‘udelenia mena’. V texte sme poukázali na vývoj významu slova *krst* od ‘udelenia mena’ pri krste, cez ‘pomenovávanie vo všeobecnosti’, ‘hanlivé pomenovávanie, nadávanie’ až po ‘karhanie’.

Bibliografia

ACHTEMEIER, Paul John: HarperCollins Bible Dictionary. San Francisco: Harper-Collins Publishers 1996. 1280 s. ISBN 9780060600372.

BENKO, Vladimír: LexiCorp: Corpus Approach to Presentation of Lexicographic Data. In: Electronic lexicography in the 21st century: smart lexicography. Proceedings of the eLex 2019 conference. 1-3 October 2019, Sintra, Portugal. Eds. Iztok Kosem, Tanara Zingano Kuhn, Margarita Correia. Brno: Lexical Computing CZ, s. r. o., 2019, s. 957 – 969. ISSN 2533-5626. Dostupné na internete: <https://elex.link/elex2019/proceedings-download/>.

BIBLIA – Biblia – slovenský ekumenický preklad [online]. Citované 30. 9. 2020. Dostupné na www.biblia.sk.

BRODŇANSKÁ, Erika – KOŽELOVÁ, Adriána: Antická kultúra pre prekladateľov [online]. Prešov: Prešovská univerzita 2017. 289 s. ISBN 978-80-555-1891-6. Dostupné na <https://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Brodnanska3>.

ČERMÁK, Drahomír: Mladé vína otvorili podľa tradície – na svätého Martina [online]. Publikované 15. 11. 2013. Citované 15. 10. 2020. Dostupné na <https://myzahorie.sme.sk/c/7006566/mlade-vina-otvorili-podla-tradicie-na-svateho-martina.html>.

DO – Duden Online [online]. Publikované 2019. Citované 30. 9. 2020. Dostupné na www.duden.de.

DWB – GRIMM, Jacob – GRIMM, Wilhelm: Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm [online]. Leipzig: Verlag von S. Hirzel 1854-1961. 32 zväzkov. Citované 23. 8. 2020. Dostupné na <http://woerterbuchnetz.de/DWB/>.

ESJS6 – Etymologický slovník jazyka staroslověnského. Seš. 6: kleti – kudití. Hl. red. A. Erhart. Praha: Academia 1996. S. 317 – 380. ISBN 80-200-0537-4.

ESSČ – Elektronický slovník staré češtiny [online]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR 2005 – 2019. Citované 30. 9. 2020. Dostupné na <https://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx>.

FRANKOVÁ, Monika: Sloveso *krstit'* a příbuzné slova v slovenčine (v porovnaní s češtinou). In: Sprachliche Säkularisierung (Westslawisch – Deutsch). Ed. Alicja Nagórko. Hildesheim – Zürich – New York: Georg Olms Verlag 2011. s. 219 – 257. ISBN 978-3-487-14625-6.

HSSJ2 – Historický slovník slovenského jazyka. K – N. Hl. red. M. Majtán. Bratislava: Veda 1992. 616 s. ISBN 80-224-0385-7.

CHOVANEC, Marián: Správne používanie slova „krst“ [online]. Publikované 29. 11. 2019. Citované 17. 9. 2020. Dostupné na <https://www.kbs.sk/obsah/sekcia/h/dokumenty--a-vyhlasenia/p/dokumenty-komisii-a-rad-kbs/c/spravne-pouzivanie-slova-krst>.

KRÁLIK, Ľubor: Stručný etymologický slovník slovenčiny. Bratislava: Veda 2015. 704 s. ISBN 978-80-224-1493-7.

KKC – Katechizmus katolíckej cirkvi [online]. Trnava: Spolok svätého Vojtecha, 1998. X + 918 s. ISBN 80-7162-253-2. Citované 14. 9. 2020. Dostupné na <http://katechizmus.sk/>

KSSJ – Krátky slovník slovenského jazyka. Hl. red. J. Kačala. Bratislava: Veda 2003. 985 s. ISBN 80-224-0750-X.

LOUW, Johannes E. – NIDA, Eugene A.: Greek-English Lexicon of the New Testament: Based on Semantic Domains [CD – BibleWorks 7]. New York: United Bible Societies 1988.

MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Academia 1968. 868 s.

NAGÓRKO, Alicja: Słowotwórczy potencjał sakronimów (w polskim, słowackim, czeskim i niemieckim). In: Творба речи и њени ресурси у словенским језицима: зборник радова са четрнаесте међународне научне конференције Комисије за творбу речи при Међународном комитету слависта. Ed. Рајна Драгићевић. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду 2012, s. 201 – 214. ISBN 9788661531163.

NAGÓRKO, Alicja: Konceptualna rama 'chrztu' – od sfery sacrum do profanum (na materiale polskim, czeskim i słowackim). In: Pojęcia zapisane w języku. Eds. M. Falkowska – K. Waszakowa. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego 2015, s. 157 – 169. ISBN 978-83-64111-69-3.

NSČ1 – Nová slova v češtině 1 – Slovník neologismů. Hl. red. Olga Martincová. Praha: Academia 1998. 356 s. ISBN 80-200-0640-0.

Paschalis Sollemnitatis. O príprave a slávení veľkonočných sviatkov 16. januára 1988 [online]. Kongregácia pre Boží kult a disciplínu sviatostí 1988. Citované 23. 10. 2020. Dostupné na <https://www.kbs.sk/obsah/sekcia/h/dokumenty-a-vyhlasenia/p/dokumenty-komisii-a-rad-kbs/c/paschalis-sollemnitatis>.

PLESKALOVÁ, Jana: Vlastní jména osobní v češtině [online]. Brno: Masarykova univerzita 2014. ISBN 978-80-210-6939-8. Citované 6. 5. 2022. Dostupné na: <https://digilib.phil.muni.cz/data/handle/11222.digilib/131210/monography.pdf>.

Požehnanie. Trnava: Spolok svätého Vojtecha 2009. 310 s. ISBN 978-80-7162-771-5.

PSJČ – Příruční slovník jazyka českého [online]. Praha: ČSAV 1935 – 1957. 9 zvāzkov. Citované 15. 9. 2020. Dostupné na <https://bara.ujc.cas.cz/psjc/>.

PWN – Słownik języka polskiego PWN [online]. Citované 15. 9. 2020. Dostupné na www.sjp.pwn.pl.

SJPD – Słownik języka polskiego [online]. Hl. red. W. Doroszewski. Warszawa: Polska Akademia Nauk 1958 –1969. 11 zvāzkov. Citované 15. 9. 2020. Dostupné na www.doroszewski.pwn.pl.

SSJ – Slovník slovenského jazyka. I. A – K. Red. Š. Peciar. 1. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959. 815 s.

SSN1 – Slovník slovenských nářečí. I. A – K. Ved. red. I. Ripka. Bratislava: Veda 1994. 936 s. ISBN 80-224-0183-8.

SSN2 – Slovník slovenských nářečí. II. L – P (povzchádzať). Ved. red. I. Ripka. Bratislava: Veda 2006. 1066 s. ISBN 978-80-224-0900-6.

SSS – Synonymický slovník slovenčiny. Hl. red. M. Pisárčiková. Bratislava: Veda 2004. 998 s. ISBN 80-224-0801-8.

SSSJ2 – Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L. Ved. red. A. Jarošová – K. Buzássyová. Bratislava: Veda 2011. 1088 s. ISBN 978-80-224-1172-1.

SSSJ4 – Slovník súčasného slovenského jazyka. O – Pn. Ved. red. A. Jarošová. Bratislava: Veda 2021. 1128 s. ISBN: 978-80-224-1904-7.

ŠTRBA, Blažej: *Miqveh* – rituálne vodné zariadenie na očisťovanie v rannom judaizme. In: Studia Biblica Slovaca 2006. Ed. Blažej Štrba. Svit: Katolícke biblické dielo 2007, s. 79 – 106. ISBN 978-80-89120-11-6.

TEKS – Tradičná ľudová kultúra Slovenska slovom a obrazom: elektronická encyklopédia [online]. Hl. red. Gabriela Kiliánová. Bratislava: Ústav etnológie SAV – Koordinačné centrum tradičnej ľudovej kultúry, SĽUK 2011. Dostupné na: <https://www.ludovakultura.sk/encyklopedia/>.

TSU – Толковый словарь Ушакова [online]. 1935 – 1940. Citované 24. 9. 2020. Dostupné na www.dic.academic.ru

VALENTOVÁ, Iveta: Zo slovenskej onomastickej terminológie: *mononymum*, *krsťné meno*, *rodné meno*. In: Kultúra slova, 2022, 56. ročník, č. 2, s. 65 – 83. ISSN 0023-5202.

Zlatý fond – Zlatý fond denníka SME [online]. Citované 15. 9. 2020. Dostupné na <https://zlatyfond.sme.sk/>.

Академик. Перевод: со всех языков на все языки [online]. Citované 1. 10. 2020. Dostupné na <https://translate.academic.ru>.

ФЕДОРОВ, Александр Ильич: Фразеологический словарь русского литературного языка [online]. Publikované 2008. Citované 1. 10. 2020. Dostupné na <https://phraseology.academic.ru/>.

Korpusy

dialekt-4.0 – Slovenský národný korpus – dialekt-4.0. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2018. Dostupný z WWW: <https://korpus.juls.savba.sk>. Citované 27. 7. 2020.

hist-5.0 – Slovenský národný korpus – hist-5.0. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2020. Dostupný z WWW: <https://korpus.juls.savba.sk>. Citované 27. 7. 2020.

prim-9.0 – Slovenský národný korpus – prim-9.0-public-sane. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2020. Dostupný z WWW: <https://korpus.juls.savba.sk>. Citované 27. 7. 2020.

r864az1843-1.0 – Slovenský národný korpus – r864az1843-1.0. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2015. Dostupný z WWW: <https://korpus.juls.savba.sk>. Citované 27. 7. 2020.

r1843az1954-1.0 – Slovenský národný korpus – r1843az1954-1.0. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2015. Dostupný z WWW: <https://korpus.juls.savba.sk>. Citované 27. 7. 2020.

SYN2015 – Český národní korpus – SYN2015: reprezentativní korpus psané češtiny. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK 2015. Dostupný z WWW: <http://www.korpus.cz>.

V.

INÉ ŠTÚDIE

Komunikačná funkcia a kompetencia slovenských nárečí v USA na konci 20. storočia

Ivor Ripka

Bratislava

The communication function and competence of Slovak dialects in the USA at the end of the 20th century

This paper presents the results of research into the contact and interference phenomena between two unrelated languages (dialects). The research demonstrates that Slovak as an isolated minority language in the USA has undergone a functional shift, which also reflects its entire cultural development: it changed from the basic means of communication into a secondary code. The Americanization of the lives of the immigrants also brought about the Americanization of the language.

Keywords: bilingualism, diglossia, interference, language attrition, language minority.

1. Na obranu i podporu tézy, že základnou úlohou jazykovedy má byť výskum prirodzeného (kontinuitného a spontánneho, vonkajšími kodifikačnými zásahmi neusmerňovaného) vývinu jazyka a systémov, ktoré vznikli ako výsledok takého-to vývinu, sa vyslovilo viacero lingvistov. Na našom bratislavskom XI. medzinárodnom slavistickom zjazde r. 1993 odznel príspevok Z. Topoliínskej, v ktorom autorka uvažovala o mieste *dialektológie* – disciplíny skúmajúcej práve tento v jej terminológii *nekontrolovaný* vývin jazyka – medzi inými jazykovednými (presnejšie slavistickými) disciplínami. Priniesla viacero argumentov na podporu názoru, že dialektológia je mnohoaspektová disciplína. Ak totiž platí, že konvenčným termínom *dialektológia* sa označuje výskum „nekontrolovaného“ jazyka, nie je podľa názoru Z. Topoliínskej vylúčené uvažovať aj v tom zmysle, že dialektológia = jazykoveda. V každom prípade sa však v súčasnosti všeobecne prijíma definícia, podľa ktorej je *dialektológia* jazykovedná disciplína skúmajúca (prvoplánovo) teritoriálne dialekty (miestne nárečia). Zisťuje a vysvetľuje – najčastejšie metódami jazykového zemepisu, ktorý je doménou dialektológie – jazykové fakty vychádzajúce z existencie (fungovania) jazykov a nárečí na konkrétnom (bázovom i enklávovom) území, zo susedstva príbuzných i nepríbuzných jazykov (ich nárečí), národov, civilizačných zoskupení (t. j. sleduje výsledky ich kontaktov a interferencií), zaznamenáva vplyvy ostatných existenčných foriem (variet) národného jazyka, pričom si všíma najmä vzťah dvoch štruktúrnych útvarov národných jazykov, teda nárečí a spisovného jazyka.

1.1. Slovenské nárečia ako jedna z dvoch štruktúrnych variet (existenčných foriem) národného jazyka sa v súčasnosti vzájomne ovplyvňujú a pri komunikácii funkčne využívajú prvoplánovo na pôvodnom súvislom (historickom) jazykovom území. Všetky ostatné oblasti (súvislé *enklávy* či menšie nekompaktné komunity), v ktorých obyvatelia slovenského pôvodu hovoria slovenskými nárečiami, pričom pri tejto príležitosti máme na zreteli najmä slovenské nárečia v Spojených štátoch amerických, sú od historického jazykového územia nielen geograficky vzdialené a izolované, ale ich aj – v rozličnom stupni – ovplyvňuje jazyk a celé ekonomické a kultúrno-spoločenské ustrojenie okolitého cudzieho prostredia.

1.2. Výskum jazykových prejavov zahraničných Slovákov je predmetom cieľavedomých dialektologických bádání najmä v období po 2. svetovej vojne. Vyšli viaceré monografie o nárečí slovenských enkláv v býv. Juhoslávii (vo Vojvodine), Maďarsku i v Rumunsku, jestvujú parciálne opisy situácie v Bulharsku, v Poľsku a na Zakarpatskej Ukrajine. Nevyskúmané však zostávajú jazykové (nárečové) prejavy obyvateľov slovenského pôvodu, potomkov viacerých generácií tzv. chlebových emigrantov z prvých desaťročí 20. storočia, v západnej Európe (napr. vo Francúzsku či v Belgicku; istú výnimku tvoria slovenské nárečia v Rakúsku) a najmä v zámorí (v Severnej Amerike v Kanade a v USA, v Južnej Amerike najmä v Argentíne, v Austrálii). Je evidentné, že počet nositeľov (aktívnych používateľov) slovenských nárečí v zahraničí klesá, a preto výskum ich prejavov koncom 20. storočia ešte stále nebol – napr. v Spojených štátoch amerických – celkom zanedbateľný a irelevantný.

1.3. Reálna možnosť organizovaných (dialektologických) výskumov reči amerických Slovákov v USA vznikla po podpise istých dokumentov: r. 1986 bola podpísaná československo-americká kultúrna dohoda, r. 1987 konkrétna dohoda o vedeckej spolupráci medzi Československou akadémiou vied a Radou medzinárodného výskumu a výmeny (IREX – International Research and Exchanges Board). Terénny výskum nárečových prejavov amerických Slovákov v severovýchodných štátoch USA (najmä v Pensylvánii, Ohio, New Yorku), ale aj v Západnej Virgínii a v Kentucky v následných rokoch sa realizoval práve ako spoločný výskumný projekt (prvý v oblasti jazykovedy) v rámci dohody týchto dvoch inštitúcií. Americkú stranu reprezentovala (už nebohá) Louise B. Hammerová zo slavistického oddelenia Indiana University v Bloomingtone, slovenskú Ivor Ripka z Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV. Parciálne výsledky svojich socioterénnych výskumov z 90-tych rokov 20. storočia sme publikovali v knižnej práci (Hammerová – Ripka, 1994). Pri pokračujúcich (komparatistických) výskumoch najmä východoslovenských nárečí (ich systému, funkcií, kompetencií, rozdielov) používaných v Spojených štátoch amerických sa využívajú aj poznatky a údaje, ktoré prezentovala vo svojej štúdii *o predložkových konštrukciách v slovenských nárečiach z jazykovozepepisného hľadiska* jubilujúca Adriana Ferenčíková (2013).

2. V demografickej literatúre sa publikuje viacero štatistík, uvádzajúcich počty vystaňovalcov do Spojených štátov amerických, ktoré stáli na čele importácie pracovných síl už od začiatku 19. storočia. Jestvuje veľa údajov o počtoch vystaňovalcov zo Slovenska (z jednotlivých krajov či žúp) v jednotlivých rokoch. Je prirodzené, že sú značne nepresné, ba niekedy až skoro protirečivé (imigrační úradníci nemohli napr. v období vrcholiacej prisťahovaleckej vlny na začiatku 20. storočia na základe platných vystaňovaleckých dokladov vždy presne označiť národnosť emigrantov, prichádzajúcich z mnohonárodnostného Uhorska), ale základné údaje, určujúce aj zameranie a orientáciu súčasných výskumov o reliktných slovenských nárečiach v USA, sú nesporné: najviac vystaňovalcov z býv. Uhorska (v niektorých štatistikách a neskôr i v bežnej reči označovaných ako „hunkies“) prichádzalo z východoslovenských žúp (Abov, Spiš, Šariš, Zemplín) a najviac sa ich zamestnávalo v severovýchodných štátoch USA.

2.1. Hlavnou príčinou slovenského vystaňovalectva boli ťaživé sociálne podmienky, nedostatok existenčných možností a pracovných príležitostí v rodnom kraji. Do sveta odchádzali predovšetkým najslabšie sociálne vrstvy. Slovenskí prisťahovalci sa sústreďovali takmer výlučne v severovýchodných štátoch USA (Connecticut, Illinois, Ohio, New Jersey, New York, Pensylvánia). Centrá týchto štátov – Pittsburgh, New York, Chicago, Cleveland – sa stali i slovenskými strediskami a začiatkom 20. storočia v nich žilo viac Slovákov ako v ktoromkoľvek meste na Slovensku. Prioritu v prisťahovalectve si dlhé roky udržiavala Pensylvánia s početnými poľnohospodárskymi komunitami a najmä s banskými a železiarskymi strediskami v oblastiach Westmoreland, Fayette, Morewoode, v mestách Wilkes-Barre, Greensburgh, Johnstown, Uniontown, Youngstown, Connellswille, Hazleton, Bradock, Scranton, Bethlehem, Middletown a inde. Uvedené strediská sú dodnes lokalitami s najväčším sústredením Slovákov v Spojených štátoch amerických, a preto je prirodzené, že „záchranný“ výskum nárečových prejavov druhej generácie slovenských vystaňovalcov sa sústreďoval do týchto oblastí (Ripka, 2001).

2.2. Slovenskí vystaňovalci (boli to najmä muži v najproduktívnejšom veku, až 80 % ich reprezentovalo vekovú skupinu 15- až 40-ročných) prichádzali do búrlivo sa rozvíjajúcej priemyselnej krajiny z prostredia s nízkou životnou a sociálnou úrovňou (medzi samotnými vystaňovalcami bývalo v prvých rokoch tohto tzv. chlebového vystaňovalectva v každej väčšej skupine priemerne až 25 % negramotných) s prvotnou predstavou niečo rýchlo zarobiť a vrátiť sa, no nakoniec sa ich viac ako polovica (aj keď medzitým neraz absolvovali niekoľko ciest „do kraju“) usadila v USA natrvalo. Na toto rozhodnutie vplývali viaceré faktory. Isté je, že kompletne rodiny (manželstvá v USA sa uzatvárali spočiatku prevažne iba medzi Slovákami, čo bolo výrazom vedomého úsilia uprednostňovať *etnickú endogamiu*) sa do spoločnej vlasti vracali skôr výnimočne. Táto časť slovenských prisťahovalcov sa stala prvou (zakladateľskou) generáciou amerických Slovákov. Neznalosť nového prostredia a jazyka, nutnosť vzájomnej pomoci a podpory, pocit spolupatričnosti, ale často aj istý odpor starousadlíkov nútili spočiatku Slovákov koncentrovať sa v slovenských, príp. slovanských (okrajových) štvrtiach miest. Väčší počet vystaňovalcov osadených na jednom mieste vytváral predpoklady na ich ľahšie a jednoduchšie organizovanie v slovenských národných spolkoch, umožňoval otvárať školy a zakladať slovenské farnosti, zriaďovať kultúrne ustanovizne, vydávať noviny a časopisy v materinskom jazyku či v niektorom – najmä východoslovenskom – nárečí.

2.3. Títo „chleboví emigranti“ si neprinášali do USA žiadny hmotný majetok. Hľadali pracovné príležitosti v banských a železiarskych strediskách, pri stavbách železníc a ciest; všade pracovali ako nekvalifikovaní robotníci. Ich koncentrácia v jednotlivých pracovných strediskách (napr. v Pittsburgu) bola aj výsledkom správ či odkazov zasielaných domov, a tak sa vystaňovalci z tej istej obce (oblasti, župy) často sústreďovali v USA na jednom mieste (porov. Botíková, 2004, s. 346). Jednotlivo či v menších – často monoetnických – komunitách osadení vystaňovalci (ktorí sa napr. pokúšali farmárčiť a zakladali na vidieku tzv. „plejzy“) sa ocitli v inej (odlišnej) situácii ako tí, ktorí sa usádzali v amerických veľkomestách.

Tieto komunity boli homogénnejšie, dlhšie odolávali asimilačným tlakom. V časoch vrcholiacej prisťahovaleckej vlny na prelome 19. a 20. storočia však mestské i vidiecke komunity mohli využívať značný priestor na realizáciu svojich národnouvedomovacích potrieb.

2.4. Prisťahovalecké komunity predstavovali – prirodzene popri rodinnom prostredí – základné centrá, v ktorých sa mohli komunikačne uplatňovať materinské jazyky (nárečia). Boli teda tiež priestorom na generačné odovzdávanie slovenčiny i kultúrnych tradícií prinesených z pôvodnej vlasti. Mestská i vidiecka etnická komunita bola pre prisťahovalcov v prvých dobách ich pobytu často jediným útočiskom i dôverne známym prostredím, v ktorom mali rodné slovenské nárečia ešte dominantnú komunikačnú funkciu i kompetenciu. Postupom času sa najmä mestské komunity menili, a to nielen zakladaním nových stredísk v prestížnejších častiach miest (tak vznikajú sekundárne, „transplantované“ etnické komunity), ale aj vyostrovaním generačných rozporov. Druhá – už v USA narodená – generácia priamych potomkov slovenských vysťahovalcov získavala postupne v spoločnosti významnejšie ekonomické a spoločenské postavenie a ideály i hodnotové hierarchie svojich rodičov pokladala za prekonané, nechcela ich bez módných inovačných korektúr akceptovať.

2.5. Vidiecke komunity si udržali etnický charakter dlhšie než komunity vytvorené vo veľkých priemyselných mestských konglomeráciách. Slovenskí prisťahovalci boli v prevažnej miere poľnohospodári; získanie vlastnej pôdy za výhodných podmienok bolo pre nich preto mimoriadne prítlačivé. Slovenské vidiecke komunity takisto vznikali ďalšou postupnou koncentraciou nových prisťahovalcov okolo pôvodného „jadra“. Ich angličtinu v prvých rokoch neovládajúci členovia pri vzájomných stretnutiach komunikovali výlučne vo svojom rodnom – prevažne východoslovenskom – nárečí. Zúčastňovali sa na činnosti mnohých krajanských spolkov. V týchto organizáciách sa v časoch aktívneho života a pôsobenia 1. generácie slovenských vysťahovalcov hovorilo (aj úradovalo) po slovensky, slovenské boli cirkevné obrady, usporadúvali sa tradičné slovenské svadby, zábavy pri príležitosti výročných sviatkov a pod. Svoje deti (t. j. druhú generáciu amerických Slovákov, ktorej prejavy boli predmetom príslušného výskumu) vychovávali v rodnom nárečí. Nárečie sa nikto neučí zámerne, osvojuje sa mimovoľne, takmer nevedome. Nárečová sústava vzniká i zaniká v generáciách, nie jednorazovo. V Spojených štátoch amerických narodené a v nárečí rodičov vychované deti slovenských prisťahovalcov začínali mať isté starosti vtedy, keď začali chodiť do anglických škôl. Viaceré z týchto detí – ako to dokumentuje aj ich rozprávanie – mali v školách pre neznalosť angličtiny problémy, ktoré sa usilovali riešiť aj tak, že doma odmietali hovoriť s rodičmi po slovensky. Dialógy mali často dvojjazyčnú podobu: na slovenské otázky rodičov odpovedali deti po anglicky (rodičia sa postupne tiež stávali bilingvistami) a naopak. V ďalšej generácii sa potom komunikovalo už prevažne po anglicky. Rodičia (príp. starí rodičia) hovorili slovenským nárečím vtedy, keď chceli pred deťmi (vnukmi) utajiť isté informácie.

3. V zahraničných enklávach či diaspórach žijúci Slováci stratili priame územné, kultúrno-spoločenské, politicko-ekonomické i jazykové väzby s pôvodným materiským etnikom, pričom súčasne nadviazali nové vzťahy s iným etnickým spoločen-

stvom (príp. s viacerými takýmito spoločenstvami). Tým sa prirodzene dostali do odlišnej etnickej situácie, ktorá modifikovala a určovala ich ďalší etnický, kultúrny i jazykový vývin (Ripka, 2003, s. 61). Slovenský jazyk (a prirodzene aj jeho územné dialekty) zaznamenal v USA (v zásade vo všetkých diaspórach) funkčný posun, ktorý odráža aj celý kultúrny vývin: zo základného dorozumievacieho prostriedku sa zmenil na sekundárny kód. Jeho dnešní nositelia ho používajú iba príležitostne a zriedkavo; primárne neslúži na komunikáciu, ale na manifestovanie etnickej príslušnosti (porov. Kučera, 1990, s. 43; jeho zistenia vychádzajú z analýzy americkej češtiny). 2. prisťahovalecká generácia býva charakterizovaná aj ako „etnicky ambivalentná“, t. j. má isté väzby aj s pôvodnou etnickou komunitou, ale aj s novou (ekonomicky, spoločensky i kultúrne dominujúcou) nadnárodnou komunitou. Ďalšie generácie už skoro celkom podľahli asimilačným procesom, ktoré sa najvýraznejšie prejavujú práve v oblasti jazyka. „Strata“ pôvodného jazyka má pre etnickú kultúru amerických Slovákov mimoriadny význam i dôsledky, neznamená však ich totálnu deetnizáciu. Etnická skupina si zachováva svoje kultúrne povedomie a dedičstvo aj napriek neznalosti jazyka, no mení sa celkové chápanie etnicity, ktorá sa v intenciách nových prístupov hľadá a nachádza v takých charakteristikách, ako je špecifický zvuk etnickej (ľudovej) hudby, chuť pôvodných etnických pokrmov (pre amerických Slovákov ich v rokoch výskumu reprezentovali napr. tzv. „holúbky“) a pod. Súčasný záujem o „kraj“ a jazyk (nárečie) predkov v ďalších generáciách potomkov prvotných prisťahovalcov súvisí so všeobecným americkým kultúrnym hnutím „*hľadania koreňov*“.

3.1. Slovenský jazyk (všetky variety či existenčné formy národného jazyka) je – a vždy aj bol – v Spojených štátoch amerických v postavení *izolovaného minoritného jazyka*; vyvíja sa na teritóriu geograficky vzdialenom (oddelenom) od svojho východiskového, bazového jazyka. V literatúre sa zvyčajne rozlišujú dva základné typy izolovaných jazykov, a to

a) komunikačne obmedzené izolované jazyky (napr. väčšina slovanských IJ a minoritných IJ všeobecne);

b) komunikačne mnohofunkčné izolované jazyky (izolovanosť tu však treba chápať – a to najmä v prípade severoamerickej angličtiny, ktorá sa niekedy tiež zaraďuje do tejto kategórie – skôr ako historickú kategóriu).

Tieto dva typy izolovaných jazykov sa navzájom odlišujú nielen komunikačnou funkciou a kompetenciou, ale tiež formou a najmä prognózou vývinu. Jazyky prvého typu spejú k zániku, jazyky druhého typu sa všestranne rozvíjajú a majú tendencie i ambície stať sa novým samostatným jazykom. Z aspektu dialektológie však možno konštatovať aj rozličné stupne vývinu istého nárečia na historickom území a v zahraničnej enkláve či diaspóre. Slovenské nárečia na pôvodnom (bazovom) území sa v tomto storočí značne zmenili (vplyvom spisovného jazyka a pod.) najmä v lexike. Na tomto ich vývine sa slovenské nárečia v zahraničí (konkrétne aj v USA) nezúčastňovali, zostali na vývinovom stupni, ktorý sa dosiahol v dobe odchodu ich nositeľov z pôvodnej vlasti.

3.2. Každý prirodzený jazyk (bazový alebo izolovaný) sa pri jazykovej komunikácii dostáva do kontaktu s iným jazykom. Možno konštatovať, že *jazykový kontakt* je výraz (termín) označujúci komunikovanie jednotlivca alebo kolektívu v inej

jazykovej štruktúre než vo vlastnej. Ak jazyková komunikácia predstavuje zároveň istý podnet na realizáciu jazykového kontaktu, potom je podmienkou uskutočnenia tohto kontaktu hovoriacim aspoň pasívna znalosť ďalšej jazykovej štruktúry (istý minimálny bilingvizmus; p. Antológia bilingvizmu, 2004), alebo znalosť jazyka – sprostredkovateľa kontaktu. Slovenskí prisťahovalci bezprostredne po príchode do USA tieto podmienky nenaplnili.

4. V slovenských nárečiach realizované výpovede amerických Slovákov charakterizuje prítomnosť amerických jazykových prvkov (tzv. *amerikanizmov*) na všetkých rovinách. Súbor jazykových zmien, ktoré vznikajú v vstupujúcom jazyku dvojjazyčného jedinca alebo spoločenstva v stave *nestabilného bilingvizmu*, sa označuje strešným termínom **jazyková atrofia**. Amerikanizáciu nárečí možno tiež charakterizovať ako tendenciu k vyrovnávaniu medzi stavom v americkej (nárečovej) slovenčine a v americkej angličtine, a to v prospech stavu v súčasných komunikačných aktoch všestranne dominujúcej americkej angličtine. Pri tomto procese možno rozlíšiť dva základné druhy jazykových zmien, a to:

a) slovenské jazykové prvky a javy, ktoré neexistujú v angličtine, postupne ustupovali a zanikali, ich zachovávanie (obrana, maintainancia) bola stále ťažšia a komplikovanejšia;

b) do slovenských (nárečových) prejavov prenikajú tie anglické prvky a javy, ktoré slovenčina nepozná (Ripka, 2009, s. 84).

4.1. V literatúre venovanej skúmaniu jazykových kontaktov a interferencií už stabilne pracujeme s termínom **jazyková atrofia** (Ripka, 2007), ktorým sa označujú rozličné zmeny súvisiace s uvoľnenosťou normy minoritného (izolovaného) jazyka. Tieto prípady možno interpretovať aj ako výsledky pôsobenia *medzijazykovej analógie* v jazykovom repertoári bilingvistov. Hranicu medzi tzv. atrofickými zmenami a amerikanizáciou jazykových prejavov nemožno pri analýze konkrétnych prípadov určiť vždy absolútne presne; vplyv uvoľnenosti či otvorenosti normy izolovaného jazyka a tlak americkej angličtiny často pôsobia spoločne a zhodne. Pri novších pokračujúcich výskumoch nášho predtým neanalyzovaného materiálu (archívnych nahrávok z pôvodných terénnych výskumov v USA) sme sa usilovali zúročiť či využiť už známe poznatky, ale aj posúdiť podnety a inovatívnu (aj „imidžotvornú“) terminológiu, ktorú prinášajú najnovšie výskumy. Problematike jazykových kontaktov sa venuje aj Miroslav Dudok, ktorý publikoval štúdiu o inovačných atraktoroch a bifurkačných procesoch v jazyku (2005, s. 123 – 130). Za **inovačný atraktor** pokladá taký jazykový výraz, ktorý „vyhľadáva nové vývinové cesty v potencialite systému a pretenduje na novú stabilitu systému: aby došlo k realizácii inovačného atraktora, treba rátať s **jazykovou bifurkáciou**“ (termín *bifurkácia* má význam rozdvojenie, rozvetvenie; je známy z anatómie či geografie).

5. Hlásokoslovné, tvaroslovné, slovotvorné a syntaktické amerikanizmy vyskytujúce sa v nárečových prejavoch potomkov vysťahovalcov sú primárne dôsledkom slovensko-anglického (resp. amerického) *bilingvizmu*; nie sú motivované vyjadrovacími potrebami. V hlásokosloví sa uchovali všetky charakteristické východoslovenské znaky (napr. absolútny nedostatok kvantity, prízvuk na predposlednej slabike, nedostatok *slabičného r, l*, asibilácia v plnom rozsahu a i.); pri tejto príle-

žitosti ich nebudeme ilustrovať príkladmi či dokladmi. Uvedieme však niekoľko typických **atrofických zmien** (procesov a tendencií) z oblasti morfológie a syntaxe, ktoré narušajú pôvodný kategoriálny systém slovenčiny ako *flektívneho jazyka* (Ripka, 2014, s. 231). V zaznamenaných nárečových komunikátoch (v súvislých monologických rozprávaniach i v dialógoch) sú doložené napr. tieto javy:

a) Angličtinou ovplyvňovaný ústup deklinácie, pričom sa nesklonujú najmä vlastné mená (názvy lokalít), a to nielen americké, ale aj slovenské: *Dva bivaju v Ditrojt. – Ta oňi mufovali do Junijontaun. – Moja bejbi šestra biva vov Hacn Ohajo. – Moja mac prišli zoz Drafce* a pod. Menej kompetentní rozprávači, neovládajúci slovenské paradigmy, nezriedka nesklonovali ani apelatíva, napr.: *Mam jeden brat, jedna šestra, to su zomrete. – Mlieko od koza mali* a pod. Podobní informátori tiež nevedeli vždy určiť správny gramatický rod podstatných mien (v angličtine je iba prirodzený rod): *Na Vianocu už bolo kura dicki. – Na polu (pole) išli. – Možno míl (míľa, jednotka dĺžkovej miery) bi bulo* a pod.;

b) Anglické formy typu *bojs* (fungujúce ako plurálové) si interpretovali slovenskí prisťahovalci ako singulárové, a preto následne tvorili slovenské plurálové tvary s príponou *-i*: *A potim zme mali(j) šedzom šestri a dva bojsi. – Ňescel ňidž madz zoz dзецami, zoz bojsami*. Forma *bojs* funguje aj ako odvodzovací základ pre zdobneniny: *Ja mušela vačovac teho maleho bojsika*. Toto mylné chápanie plurálových tvarov anglických substantív je charakteristickou črtou skúmaného tvaroslovía. K takýmto substantívam patria najmä tie, ktoré označujú drobné veci (plody či produkty), vyskytujúce sa spravidla vo väčšom množstve. Do tejto kategórie teda patria aj slová (lexikálne prevzatia) *tomejtosi* (= paradajky), *penkekse* (= palacinky), *pičesi* (= broskyne), západoslovenské *kukise* (kekсы) a iné;

c) Anglické formy (fungujúce ako singulárové) typu *candy* (= cukrík), *movie* (= kino), *whiskey* (= druh liehoviny) a pod. sa zasa naopak (podľa koncovky *-i* vo výslovnosti) reinterpretovali ako plurálové, a preto analogicky vznikali podoby *kenda, múv, viska*. Ak sa prevzala podoba *múvi*, používala sa ako nesklonná;

d) K iste pravidelnosti smerovalo aj vyrovnávanie podôb infinitívneho a prízmenného kmeňa („odstraňujúce“ niekedy aj spoluhláskové alternácie), napr. výskyt podôb *ja pisam* (písať – píšem); *mi česame doma te písčiki* (česať – češeme); *matka dojala* (tu pôsobí analógia s typom *písať – písala*). V doklade *to mi velmi, velmi pomoclo* (pomohlo) možno tiež vidieť analogické vyrovnávanie (*analógia* „otvára“ priestor *anomálii*);

e) Rozkolísaná je kategória slovesného vidu, ktorá nemá priamu paralelu v angličtine: *Sto rokov spolku, to budeme oslaviť*. Zámena dokonavého slovesa zodpovedajúcim nedokonavým slovesom je motivovaná tendenciou vyjadrovať budúcnosť zloženým futúrom: *Ňebudze isc na bas* (nepocestuje autobusom);

f) V prejavoch badať americkou angličtinou ovplyvňovanú tendenciu vždy vyjadrovať podmet vety, a to i vtedy, keď je zrejmý z tvaru prísudkového slovesa: *Ja pametam, že prišli ženi z druhej d'ed'ini; ja ňeviem, či to slovo vravím správne; ale ona bula velmi hodna žena, tag ona to mohla zodvihnuč* a pod.;

g) Zreteľný anglický vplyv nesú (čiastočne kalkované) vyjadrenia typu: *Zmo išli videč na mojo ocova familija* (angl. to see vo význame ‘navštíviť’); *koj prišlo divadlo, tag zmo išli videč* (k posunutej sémantike pribudol i problém slovesného

vidu); *mi bulo dos tvrdo ist' do školi* (angl. hard for me); *ja už nepametám, ja musím si pomisleč* (angl. I have to think); *todi každí len pešo išiel, a zobralo celí den aj* (angl. it took the whole day); *zme pošli na letidlo, ta nam vžalo lem daz ošem hodzini* (ten istý model); *do prvej tređe me položili* (angl. to put vo význame 'dávať, dať do učenia'); *viem, že prišlo* (hovori sa o mechúre) *zo svini* (angl. to come from – pochádzať, byť z niečoho); *ni majáles, ale dobri(ja) šas mali* (angl. to have a good time = mať sa dobre, dobre sa zabávať); *oňi braľi obraski* (angl. take a picture vo význame 'fotografovať'); *boli veľmi pot strachom* (= báli sa); *nikto vlasne nemal pozor na nas* (= nedával pozor).

h) Anglická syntax ovplyvnila aj túto vetu: *Slifki aj čerešne, čo zme išli na farmu ih dostať* (angl. we went to a farm to get them). – Postupné prenikanie (používanie) len jedného záporu dokumentuje napr. tento doklad: *Dám vám pušku, abi nič sa vám stalo* (angl. so that nothing would happen to you);

ch) Predložka *na* s názvom časového úseku v akuzatívne môže vyjadrovať časový bod (Ferenčíková, 2013, s. 29), po ktorom sa dej uskutoční: *Na tidzeň* (o týždeň) *pudze do Juniontaunu* a pod.

6. Pre slovenské nárečové prejavy amerických Slovákov 2. generácie sú typické najmä anglické lexikálne prevzatia. *Lexikálne amerikanizmy* sa do prejavov pôvodne jednojazyčných nositeľov slovenských nárečí dostávali postupne; ich preberanie určovali základné vyjadrovacie potreby. Niekedy bolo treba pomenovať aj v pôvodnej vlasti neznámu realiu, a preto sa pri preberaní nových lexém uplatnil aj prirodzený pocit tzv. *lexikálneho deficitu*, ktorý patril k základným podmienkam lexikálnej interferencie. V neskorších štádiách si americkí Slováci osvojovali aj také lexikálne amerikanizmy, ktoré konkurovali príslušným slovenským nárečovým lexémam. Tieto anglické (americké) ekvivalenty slovenských lexém (kvázisynonymá) sa postupne stávali čoraz frekventovanejšími, a to aj napriek tomu, že ich používanie nebolo motivované vyjadrovacími potrebami.

6.1. Väčšina podstatných mien preberaných z angličtiny sa do slovenského morfológického systému zaraďuje bez výraznejších zmien (bez pripojenia slovenskej prípony). Platí to najmä o podstatných menách zakončených na spoluhlásku, ktoré sa prirodzene chápu ako maskulína. Ku konkrétnemu skloňovaciemu typu sa potom zaraďujú podľa životnosti a zvukových vlastností koncových spoluhlások. Ako lexikálne amerikanizmy sa do príslušných paradigiem zaraďujú napr. tieto podstatné mená: **ajsbaks** (angl. icebox) – chladnička; **bas** (angl. boss) – šéf, predstavený; **bojs** (angl. pl. boys) – chlapec, syn; **border, burder** (angl. boarder) – stravník, podnájomník (obyč. slobodný muž, bývajúci a stravujúci sa u ženy svojho príbuzného, známeho, príp. krajana); **elevejdr** (angl. elevator) – výťah; **grinor** (angl. greenhorn) – zelenáč, niekto neskúsený (obyč. nový prisťahovalec do staršej kolónie Slovákov v USA); **fens** (angl. fence) – plot; **fil** (angl. field) – pole, roľa; **flor** (angl. floor) – poschodie, podlažie; **haus** (angl. house) – dom; **kara** (angl. car) – auto; **karpet** (angl. carpet) – koberec; **kerič** (angl. carriage) – koč; **kort** (angl. court) – súd; **Krizma** (angl. Christmas) – Vianoce; **kukís** (angl. cookie) – keks; **lajsnis** (angl. licence) – povolenie; **lakopa** (z angl. lock up = zamknúť, zatvoriť) – žalár; **majna** (angl. mine) – baňa: *Al'e co bulo plane zos našimi ľudzmi, že tu prišli a vžal'i slovo anglicke, hvareľi majna*; **majner** (angl. miner) – baník; **manta** (angl.

mount) – hora; **muvi** (angl. movie) – kino; **nurska** (angl. nurse) – ošetrovatel'ka, zdravotná sestra; **ofis** (angl. office) – kancelária, úrad(ovňa); **peda** (z angl. to pay; paid; pay day) – plat, mzda; deň výplaty; **penkeks** (angl. pancake) – palacinka; **pervat** (angl. private = niečo vlastné, súkromné; miesto pre jedného) – obyč. drevený záchod stojaci mimo hlavnej budovy; **pičes** (angl. peach, plur. peaches) – broskyňa; **pikčer** (angl. picture) – obraz; **plejs, plejzi** (angl. place) – dom, usadlosť (gazdovstvo, ktoré založila skupina nových prisťahovalcov); **polisman** (angl. policeman) – strážnik, policajt; **pork** (angl. pork) – bravčovina; **rel'a** (angl. rail) – koľajnica: *To ňebula rel'a, bo rel'a je po angl'icki, ňe? To šina, ňe?*; **skeb** (angl. scabe) – štrajkokaz; **snaf** (angl. snuff) – šnupavý tabak; **stebelna** (angl. stable) – stajňa; **štor** (angl. store) – predajňa, obchod; **štrickara** (angl. streetcar) – električka; **štrita** (angl. street) – ulica; **tičer** (angl. teacher) – učiteľ; **tomejtos** (angl. tomato) – paradajka; **tren** (angl. train) – vlak: *Bo ňe žebi povedzeľi vlak, a'e tren, tren*; **trok** (angl. track) – nákladné auto; **viniget** (angl. vinegar) – ocot.

6.2. Prevzaté anglické slovesá sa pomocou kmeňotvorných prípon najčastejšie priradujú k typu *kupovať*. Tieto hybridné zloženiny (z anglického základu a slovenskej prípony *-ovať/-ovac*) sú spravidla obojvidové: dokonavosť alebo nedokonavosť je niekedy podmieňovaná ich vecným významom (alebo určená predponami). Tvorenie takýchto sloviess je v zásade neobmedzené, lebo skoro každé anglické sloveso sa dá takýmto spôsobom poslovenčiť. Tvorenie sloviess pomocou prípony *-ovať > ovac* je natoľko „agresívne“, že informátori ho používajú aj v neodôvodnených prípadoch. V skúmaných výpovediach sú najfrekvencovanejšie tieto slovesné amerikanizmy (sem zaradujeme iba tie, ktoré sa v našich excerptoch vyskytujú viackrát): **anderstenovac** (angl. to understand) – rozumieť, chápať; **burdingovac** (z angl. boarding = stravovanie) – byť niekde ako burdinger (na strave, v podnájme); **čendžovac** (angl. to change) – meniť, vymieňať; **drajvovac** (angl. to drive) – viesť auto, šoférovať; **farmerovac** (angl. to farm; farmer) – gazdovať, hospodáriť; **grejdivovac** (angl. to grate) – strúhať; **juzovac** (angl. to use) – používať; **kenovac** (angl. to can) – konzervovať (do plechových konzerv); **klinovac** (angl. to clean) – čistiť, upratovať, drhnúť podlahu; **lajkovac** (angl. to like) – mať rád, páčiť sa: *On me aj kuz lajkoval, ten grinor*; **mufovac** (angl. to move) – hýbať sa, sťahovať sa: *Mi še tu do Vilgzber mufovali*; **nidovac**¹ (angl. to knead) – valkať, hnieť: *Mama položili muku, vajca, pomiksovali a potim nidovali, rolovali a katovali*; **nidovac**² (angl. to need) – potrebovať: *A co ešči nidujece zrobie?*; **pančovac** (angl. to punch) – tlakom, silou spracúvať, formovať; **tejpovac** (angl. tape = magnetofónová páska) – nahrávať na magnetofón; **tičovac** (angl. to teach) – učiť, vyučovať; **vačovac** (angl. to watch) – dávať pozor, strážiť, bdieť: *...ta ja mušela vačovac teho maleho bojsika*.

6.3. Závažné zmeny možno nájsť aj vo *frazológii* amerických Slovákov. Komunikanti postupne stratili kontakt s obrodzujúcim a nevysychajúcim prameňom slovenskej ľudovej frazeológie, na staré frazémy (napr. *prirovnania*) zabudli a nové vo svojom rodnom nárečí už nevytvárali. V ich výpovediach možno naopak nájsť *frazeologické kalky*, ktorých vznik možno interpretovať aj ako pôsobenie **jazykovej atrofie** (anglický „vzor“ v úlohe istého **inovačného atraktora**), tvoriacej v tomto prípade logickú súčasť celkovej amerikanizácie. Bilingválni príslušníci mladších generácií amerických Slovákov automaticky prenášali štruktúru anglic-

kých ustálených spojení či prirovnaní do svojich nárečových prejavov a „napĺňali“ ju príslušnými ekvivalentnými lexémami (Ripka, 2007, s. 374). Kalkuje sa *komparátum* (zovšeobecnený model, sémanticky vždy jediný komponent pravej strany a vlastné jadro prirovnania), ktoré slúži na ozrejenie, aktualizovanie *komparanda*. Na ilustráciu frazeologických kalkov ako zložky súboru zmien („globálnej“ **jazykovej atrície**) možno uviesť tieto príklady: *Ta jake tvojo perše meno?* (angl. first name, rodné či krstné meno); *v majňe daktere grinori robil'i jak psi* (ťažko pracovali, dreli ako kone – angl. to work like a dog); *ocovo bratňaki pil'i jag ribi* (veľa, hodne, pili ako dúha – angl. to drink like a fish); *on še vracil z mantoch, a potim jid jak kuň* (veľa jedol, jedol ako za dvoch – angl. to eat like a horse).

7. Sociálne a jazykovo značne nesúrodé rezíduá pôvodných slovenských prisťahovaleckých komunit sú v súčasnosti roztratené na rozsiahlom území Spojených štátov amerických. V severovýchodných štátoch USA (a to ani v Pensylvánii, tradičnej to bašte slovenských prisťahovalcov) nie sú obyvatelia slovenského pôvodu sústredení v kompaktnějších jazykových a etnických enklávach, ale žijú v diaspórach s vysokou mierou rozptýlenosti viacerých generácií prisťahovalcov. Súčasná atomizovaná americká slovenčina je istým konglomerátom horizontálne a vertikálne (časovo i prestížne) málo diferencovaných a nevyhranených variet, smerujúcich k asimilácii. Je však nesporné, že najvýraznejšie postavenie v „teréne“ ešte stále majú reziduálne a reliktné východoslovenské nárečia.

7.1. Reštrukturalizácia sociolingvistického archisystému stavia v súčasnosti do pozície dominantnej variety (v súbore variet národného jazyka) *spisovný jazyk*. Teritoriálne nárečia však plnia (na pôvodnom území) stále viaceré nezastupiteľné funkcie v príslušných komunikačných sférach. Postavenie reliktných (reziduálnych) slovenských nárečí v zahraničných diaspórach sa prirodzene odlišuje od postavenia dialektov na Slovensku. Spontánne prejavy posledných žijúcich „reprezentantov“ skúmanej 2. generácie amerických Slovákov (ktorá je vlastne už poslednou generáciou prisťahovalcov rozumejúcou hovorenej – nie vždy však aj písanej – slovenčine) jasne demonštrujú platnosť tézy o spoločenskej podmienenosti jazykového vývoja a rozvoja. Celoživotná ekonomická závislosť od anglicky hovoriaceho okolia i ďalšie sociálne, kultúrne i politické faktory podmieňujú a urýchľujú úbytok znalostí rodného jazyka (nárečia), získaných v rodinnom kruhu (i vo vtedajších slovenských komunitách) v ranom detstve. Systém sa postupne uvoľňuje, narušené je vedomie normy, hovoriaci ťažšie začleňujú svoje slovenské vyjadrovacie prostriedky do systému. Komunikačná funkcia a kompetencia slovenských (konkrétne východoslovenských) nárečí je nízka, prognóza vývinu nepriaznivá. Tieto izolované minoritné nárečia sú dokázateľne vytláčané majoritným jazykom: podobný proces sa v literatúre označuje aj termínom *glotofágia* (Nelde, 1999). Niekedy sa môže končiť aj špecifickým typom jazykovej zmeny, ktorú W. Dressler (1999) nazýva *smrťou jazyka*. Amerikanizácia života znamená a spôsobuje i amerikanizáciu jazyka. Vedomie istej etnickej príslušnosti ostáva, no v diaspórach sa manifestuje iba príležitostne a nie jazykovými prostriedkami. Záchranný výskum reliktných – možno už len archívnych – prejavov najstaršej žijúcej generácie Slovákov spätej ešte s tzv. chlebovou emigráciou a pripomínanie výskumných výsledkov má ešte aj v súčasnosti príslušný *raison d'être*.

Bibliografia

Antológia bilingvizmu. Ed. J. Štefánik. Bratislava: Academic Electronic Press 2004. 294 s. ISBN 80-8880-54-8.

BOTÍKOVÁ, Marta: Slováci v USA. In: Slovacicum. Kapitoly z dejín slovenskej kultúry. Bratislava: Academic Electronic Press 2004, s. 345 – 349. ISBN 80-88880-56-4.

DRESSLER, Wolfgang: Smrť jazykov. [Language Death.] In: Slovenčina v kontaktoch a konfliktoch s inými jazykmi. Sociolinguistica Slovaca 4. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 1999, s. 23 – 42. ISBN 80-224-0603-1.

DUDOK, Miroslav: Inovačné atraktory a bifurkačné procesy v jazyku. [Innovative Atractors and bifurkative Processes in the Language.] In: Jazyk a komunikácia v súvislostiach. Zost. J. Dolník. Bratislava: Univerzita Komenského 2005, s. 123 – 130. ISBN 80-223-2023-4.

FERENČÍKOVÁ, Adriana: Predložkové konštrukcie v slovenských nárečiach z jazykovozemepisného hľadiska. In: Jazyk je zázračný organizmus... Metamorfózy jazyka a jazykovedy. Eds. M. Imrichová – J. Kesselová. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2013, s. 24 – 39. ISBN 978-80-555-1054-5.

HAMMEROVÁ, Louise B. – RIPKA, Ivor: Speech of American Slovaks = Jazykové prejavy amerických Slovákov. Bratislava: Veda 1994. 163 s. ISBN 80-224-0151-X.

KUČERA, Karel: Český jazyk v USA. Praha: Univerzita Karlova 1990. 243 s.

NELDE, Peter: Výskum jazykových kontaktov (preložené z nemeckého Sprachkontaktforschung). [Study of language Contact.] In: Slovenčina v kontaktoch a konfliktoch s inými jazykmi. Sociolinguistica Slovaca 4. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 1999, s. 13 – 22. ISBN 80-224-0603-1.

RIPKA, Ivor: Osudy slovenskej etnicity a jazyka v USA. In: Slovenskosť v multikulturnom svete. Ed. P. Vranovský. Praha: Obec Slovákov v Českej republike 2001, s. 50 – 56. ISBN 80-238-8269-4.

RIPKA, Ivor: Jazykové kontakty a interferencie z aspektu dialektológie. In: Život slova v dejinách a jazykových vzťahoch. (Na sedemdesiatiny profesora Jána Doruľu). Ed. P. Žeňuch. Bratislava: Slavistický kabinet SAV 2003, s. 61 – 67. ISBN 80-968971-0-1.

RIPKA, Ivor: Atrofické zmeny v nárečových prejavoch amerických Slovákov. In: Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae, 2007, roč. 52, č. 1 – 2, s. 373 – 376.

RIPKA, Ivor: Slovenčina v Amerike na začiatku 20. storočia. In: Slováci v zahraničí 26. Zborník Krajanského múzea Matice slovenskej. Eds. S. Bajaník – V. Dendúrová-Tapalagová. Martin: Matica slovenská 2009, s. 81 – 87. ISBN 978-80-7090-949-2.

RIPKA, Ivor: Jazyková atrícia v nárečových prejavoch bilingválnych amerických Slovákov. (Niekoľko terminologických poznámok). In: Registre jazyka a jazykovedy (II). Na počesť Daniely Slančovej. Eds. J. Kesselová et al. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2014, s. 227 – 235. ISBN 978-80-555-1160-3.

Slovenčina v publikácii *Listy poddaných z rokov 1538 – 1848*¹

Jana Skladaná

Bratislava

The Slovak language in the publication *The Letters of Serfs from the Years 1538 – 1848*

In the introduction of the paper the language situation during the preliterate period is characterized. From the 16th to 18th centuries, pre-literate units were created that were based on the Slovak dialects (West Slovak, Central Slovak and East Slovak dialects), the spoken cultural language of Slovak intellectuals, then on Latin, Czech and several other languages.

The topic of the paper is the language characteristic of the Slovak texts in the publication *The Letters of Serfs from the Years 1538 – 1848*, which were compiled by the Slovak historian Pavel Horváth. The letters gathered from the whole Slovak territory reflect all types of Slovak dialects from the west to the east of today's Slovak territory. Contemporary dialects required their forms even in the 16th century and, consequently, according to the recent dialects, individual dialectal phenomena can be traced in the publication.

Every individual text should be analysed not only from the language, but also from the sociolinguistic point of view. *The Letters of Serfs* represent very important evidence about the life of our ancestors. It is one of the most depressing periods of the Slovak past. The presented paper through its extracts of the documents draws attention also to these features of Slovak history.

Keywords: cultural Slovak language, Slovak dialects, letters of serfs.

Najstaršie doklady pre dejiny slovenskej slovnej zásoby obsahujú latinské listiny z 11. – 14. storočia vzťahujúce sa na slovenské etnické územie. Najstaršími doloženými slovenskými lexikálnymi prvkami z tohto obdobia sú zväčša vlastné mená, najmä toponymá v latinských pamiatkach. Súvislé slovenské predpisovné kultúrne jazykové útvary sa začínajú na slovenskom území formovať od 16. storočia, isté náznaky možno nájsť už v 15. storočí. Tieto útvary vznikajú na základe domáceho nadnárečového hovoreného úzu a domácich nárečí, pričom sú ovplyvnené vo väčšej či menšej miere češtinou, ktorú Slováci používali v písanej podobe koncom 14. storočia a v 15. storočí. Čeština ako Slovákom zrozumiteľný jazyk nahradila latinčinu vo viacerých oblastiach. Jej fungovanie na Slovensku v „čistej“ podobe netrvalo dlho, ale vytvorilo určité prechodné obdobie k vlastnému národnému jazyku a splnilo svoj cieľ. Už v jej prvej súvislej podobe, v Žilinskej knihe (od r. 1451 do r. 1519), sa vyskytujú slovakizmy (hláskoslovné, morfológické i lexikálne), preto aj jazyk tejto pamiatky sa zväčša hodnotí ako slovakizovaná čeština. Tento útvar potom postupne prerastá najmä od 16. storočia cez rozličné hybridné česko-slovenské modifikácie až do kultivovanej podoby slovenčiny, ktorá sa vyskytuje v troch kultúrnych variantoch: západoslovenskom, stredoslovenskom a východoslovenskom (porov. aj Kačala – Krajčovič, 2006, s. 29 a nasl.; Krajčovič – Žigo, 2006, s. 49 a nasl.; Pauliny, 1983, s. 48 a nasl.). Čeština je však badateľná v celom období vývinu slovenčiny v textoch z rozličných oblastí ako knižný, nehovorený jazyk (Doruľa, 1977, s. 42). Kultúrna slovenčina je síce po-

¹ Tento príspevok už, žiaľ, nemohol prejsť autorskou korektúrou. Editor sa pri zapracovávaní redakčných a recenzentových pripomienok snažil o čo najprietnejší prístup, na niektorých miestach však bol nútený do textu neautorizovane zasiahnuť.

značená češtinou podľa vtedajších pisárskych manierov, ale texty výrazne odrážajú živý domáci jazyk vo všetkých jeho predpisovných formách a podobách, v štýlovo diferencovaných javoch z jednotlivých kultúrnych útvarov a nárečí. Jazykový systém súčasných slovenských nárečí je výsledok kontinuitného vývinu slovenčiny od obdobia formovania jej praslovanského základu po koniec 16. storočia, keď slovenské nárečia mali v podstate už takú podobu ako dnes (Krajčovič, 1988, s. 5). Pravda, nemožno obísť výrazný vplyv latinčiny, v istej miere nemčiny, maďarčiny, prípadne iných jazykov, a to najmä v oblasti slovnej zásoby.

Vo vývine nášho jazyka sa odráža aj rast a vývin slovenskej spoločnosti a formovanie jej kultúrnej úrovne. Pri jeho skúmaní treba brať do úvahy nielen okolnosti jazykové, ale aj spoločenské, politické, kultúrne a sociálne. Jazykový charakter slovenských písaných i tlačенých pamiatok z predpisovného obdobia ukazuje na neobyčajne zložitú jazykovú situáciu na našom území.

Charakteristickým znakom predpisovného kultúrneho jazyka je nekodifikovanosť. Práve preto sa v jednotlivých pamiatkach nachádzajú nárečové prvky príslušného regiónu, príslušného miesta vzniku pamiatky. Priam ukážkovú vzorku reprezentatívneho výberu pamiatok zastupujúcich celé obdobie vývinu slovenskej slovnej zásoby a celé územie obývané slovenským etnikom predstavuje publikácia *Listy poddaných* (1955). Zostavil ju historik Pavel Horváth, ktorý sám zhromaždil prevažnú časť publikovaného materiálu na základe vlastného výskumu v domácich i zahraničných archívoch, knižniciach a pod. Obsahuje 250 listov z rokov 1538 – 1848.²

Listy poddaných pochádzajú z územia celého Slovenska, takže odzrkadľujú všetky typy slovenských nárečí od západu až na východ. Už sme uviedli, že dnešná podoba slovenských nárečí sa ustálila v 16. storočí, takže podľa súčasného stavu môžeme sledovať aj jednotlivé nárečové prvky v jednotlivých listoch. Práve charakteristické znaky príslušných nárečí sú zreteľným dôkazom o existencii troch variantov kultúrnej slovenčiny, teda západoslovenského, stredoslovenského a východoslovenského. Uvádzame ich výberovo, najmä v tých prípadoch, ktoré sa vyskytujú aj v našich analyzovaných textoch.

Západoslovenské nárečia sa používajú v údolí Váhu, strednej a dolnej Nitry, dolnej Žitavy, na Záhorí (na území bývalej Bratislavskej, Trenčianskej a časti Nitrianskej župy) a na Kysuciach. Možno ich rozdeliť na tri podskupiny: severnú, južnú a záhorsku. Typické hláskoslovné znaky západoslovenských nárečí ako celku sú napr. slabiky *ro-*, *lo-* na začiatku slova typu *rožeň*, *lokeť*; v slovách *ocet*, *ven* je samohláska *e* ako striednica za jery. Samohláska *e* býva aj ako vkladná hláska v slovách *viéter*, *blázen*, dlhé *é* v tvaroch genitívu plurálu *jedél*, *šidél*. Vo väčšej časti týchto nárečí je samohláska *a* za pôvodnú nosovku *ę* v krátkych slabikách, *á* v dlhých slabikách, napr. *pata*, *makkí*, *svátek*, *nosá*, *zajác*. Vo veľkej časti západoslovenských nárečí nie sú dvojhlásky. V severnej podskupine nastala asibilácia, zmena *t' > c*, *d' > dz*, vo väčšom rozsahu, a to nielen pred pôvodnými **ě* a **i*, ale aj pred pôvodnými **e*, **ę* a **b*, napr. *dze*, *cetka*, *dzakovac*, *kedz*. V severnej a záhorskej podskupine sa slabičné *l* zmenilo vo všetkých spoluhláskach okrem *p*, *b*, *v* na *u*, napr. *duhí*, *tustí*, *sunko* (dlhý, tlstý, slnko). V dolnotrenčianskych nárečiach

² V príspevku sme vybrali texty z predpisovného obdobia, teda do prvej kodifikácie spisovnej slovenčiny Antonom Bernolákom v roku 1787.

nastala zmena $l > u$, napr. *jabuko*, *prehutnúť*, *suza* (jablko, prehltnúť, slza). V severnej oblasti sa vyskytujú zdvojené spoluhlásky, napr. *precca*, *masso*, *kašša*, *fraj-jér*. Uskutočnila sa aj zmena $dl > ll$, $dn > nn$ (*palla*, *salla*, *jenna*, *stuňňa*). Na veľkej časti územia sa zachováva skupina *-šč-* (namiesto *-št-*) v slovách *ešče*, *ščedri*, *púš-čať*, *húščina*. Na začiatku slova často zaniká *v-*, napr. *šecko*, *ždi*, *čera*, *čela*. Kvantita nie je obmedzovaná rytmickým zákonom, vyslovuje sa *biéli*, *dávám*, *plúca*. V záhorských nárečiach býva za pôvodné *ě* v krátkych pozíciách po perných spoluhláskach *-je-*, napr. *kvjet*, *pjekní*, *na stromje*. V skalických nárečiach sa namiesto hlások *dz*, *dž* vyslovuje *z*, *ž*, napr. *házat*, *házeme*. V gramatickej stavbe západoslovenských nárečí sú typické tvary nominatívu singuláru neutra na *-o* (*vajco*, *srcco*), lokál singuláru prídavných mien maskulína a neutra má príponu *-ém* (*o visokém chlapovi*), inštrumentál singuláru prídavných mien feminína má príponu *-ú* (*z dob-ruú*, *visokú*). V južnej časti západoslovenských nárečí maskulína a neutra zakončené na *-r*, *-l*, *-z*, *-s* prechádzajú v skloňovaní od tvrdých vzorov k mäkkým, lokál singuláru má príponu *-i* (*na vozi*, *na koleši*). Slovesá s neurčitkovou kmeňotvornou príponou *-i-* (typ *robiť*) majú často v *l*-ovom prítomnom tvary *s -e-*, napr. *robel*, *nésel*, *pel*. Záporná podoba pomocného slovesa v prítomnom čase je *neni som*. Myjavské nárečia tvoria tvar 1. osoby singuláru minulého času aj pomocou *-ch* (*volalch*, *bolach*). Skalické nárečia majú v 1. osobe singuláru prítomného času tvary na *-u* (*nesu*, *vedu*) (Štolc, 1994, s. 87 a nasl.).

Prevažnú väčšinu týchto javov máme doloženú v našom materiáli. Napr. *čo by se dotklo vin i take do pivnic puščani, zvlášče vina desatkove bychme mymeli platit od fury* (Smolenická Nová Ves³ 1538); *ščesti a šťastneho panovani* (Bojná⁴ 1564); *pacholek byl meci pohani* (Zliechov⁵ 1663); *predešlym panum ve mlyniech panskych chrtuv sme nechovali, nyini leciakych psuv musime chovati a jestli ktery skape, musime zan platiti* (Papravno⁶ 1673); *tež i niž psanych viecach za odlučeni* (Rybky⁷ 1731); *včilajšich časoch, čo nikedy sme neskusili dovčilka* (Osuské⁶ 18. st.); *jedna bida nas nepomine, druha je napohotove; mnoho mezi nami takovych, že žobrat mosa* (Senica 1732); *opovažujeme se unuvat, byvše ve velikej chudobe postaveni; misernymi a chatrnymi chalupečkami; kedykoľvek se Vach zvodni, musime s tychže chalupeček ven utekat* (Púchov 1742); *našimi mizernymi modlitbami na loktu, na kolenjeh za preduženi života a duhe panovania Pana Boha unuvat* (Zubák⁸ 1760); *jestli okem milosrdnym na nas nezhladne, neomyln se rozkapat musime* (Horná Breznica⁷ 1773); *misto devatku paty okov vina davati sme prinuceni; saha je dobre vača od stoličnej* (Naháč⁹ 1786); *luto jest hledet na bidu a uskost lichvy našej; tymato časy haj jest tak zrostnuty* (Horné Orešany⁸ 18. st.); *jesu ludie u nas; prozba oslyšana nebude; obecny pasenek* (Haluzice¹⁰ 18. st.).

³ Dnes okr. Trnava.

⁴ Dnes okr. Topoľčany.

⁵ Dnes okr. Ilava.

⁶ Dnes okr. Pov. Bystrica.

⁷ Dnes okr. Senica.

⁸ Dnes okr. Púchov.

⁹ Dnes okr. Trnava.

¹⁰ Dnes okr. Nové Mesto n. Váhom.

Stredoslovenské nárečia sa používajú na hornom toku Váhu a na jeho prítokoch Orave a Turci od Tatier po Malú Fatru, na hornom Ponitří, na Pohroní a od Trábežských vrchov po údolie rieky Slanej vo východnom Gemeri. Delia sa na podskupiny, a to na severnú a južnú. Do severnej skupiny patria nárečia v Liptove, na Orave, v Turci a na hornej Nitre, do južnej a východnej nárečia v bývalej Zvolenskej, Tekovskej, Hontianskej, Novohradskej a Gemerskej župe. Pre stredoslovenské nárečia sú typické znaky: slabiky *ra-*, *la-* na začiatku slov, napr. *ražeň*, *lakeť*. V slovách *daska*, *raž* je samohláska *a* za praslovanský tvrdý jer. Za pôvodnú nosovku *ę* v krátkych slabikách býva hláska mäkké *ä* (*mäso*, *pät'*, *holúbä*) a v dlhých slabikách dvojhláska *ia* (*piatok*, *pamiatka*, *robia*). Dôsledne sa dodržiava rytmický zákon (po dlhej slabike nasleduje vždy krátka, dlhá sa skracuje): *pekná*, ale *krásna*, *vešiam*, ale *znášam*. Typický je výskyt dvojhlások *ia*, *ie*, *uo*, *iu* (*sed'ia*, *smiech*, *stuol*, *cudziu*). Vo veľkej miere sa využívajú spoluhlásky *d'*, *t'*, *ň*, *l'* (*d'e'i*, *na d'ediňe*, *liať*, *laví*). Vo zvolenských nárečiach sa vyslovujú mätko aj slová *teraz*, *ti*, *d'im*, *motika*, *žeňi*, *plaňi*. Takáto výslovnosť sa vyskytuje aj v tekovských nárečiach. Zachováva sa výslovnosť skupín *-št'*, *-žd'* (*ešte*, *šťastie*, *ražďie*). V základnom tvare minulého času sloviess sa vyslovuje za koncové *-l* obojperné *u* (*bou*, *mau*, *robiu*). Spoluhláska *v* na konci a vnútri slova pred spoluhláskou sa vyslovuje tiež ako *u* (*speu*, *chlieu*, *praua*, *stouka*). V morfológii sú tieto charakteristické znaky: inštrumentál singuláru podstatných a prídavných mien feminína, zámen 1. a 2. osoby singuláru obyčajne s príponou *-ou* (*s peknou ženou*, *so mnou*); nominatív plurálu maskulína typu *bra'ia*, *rod'icia*, *sinovia*; nominatív singuláru prídavných mien neutra typu *peknuo*, *dobruo*; lokál singuláru prídavných mien a zámen typu *o dobrom*, *o kom*; slovesné prítomníkové tvary typu *veziem*, *beriem*; sloveso byť má v 3. osobe plurálu prézenta tvar (*oňi*) *sa*. V stredoslovenských nárečiach sa vyskytujú niektoré typické lexikalizmy, napr. *hábi*, *šatka*, *pražeňica*, *ňevädza*, *prhlava*, *kl'inček*, *pol'ka* (egreš). V časti oravských nárečí je častý výskyt samohlások *ä*, *ä* (*mäso*, *časť*, *d'esäti*, *pamätka*), v turčianskych nárečiach je často zmena *dl-*, *tl-* na *gl-*, *kl-* (*gl'žeň*, *kl'k*). Južná skupina má tiež niekoľko charakteristických znakov: tvary typu *chlapčok*, *roš'ok*; genitív singuláru feminín *do Bistrici*; nominatív plurálu feminín *ruke*, *nohe*, *muchy*; datív a lokál singuláru *na ruki*, *na nohi*, *na strechi*; genitív a datív singuláru prídavných mien *dobriho*, *dobrímu*. Pre zvolenské nárečia sú typické tvary typu *haluške na miski*. Vo východnom Hontě sa používajú podoby *me*, *meš*, *rebe*, *pejtati* (*my*, *myš*, *ryby*, *pýtať*). Pre gemerské nárečia sú typické slovesné tvary na *-mo* (*dámo*, *volámo*) a zmena *č* > *š* (*maška*, *šolšou*, *šašva*), slová so samohláskou *o*, napr. (*kot*, *kobi*, *kodi*, *kotor*, *edon* (Štolc, 1994, s. 60 a nasl.).

Listy poddaných zachytávajú viaceré z týchto znakov, napr. *dediny podhorské skrze ousa podholdovali* (Dolné Strháre¹¹ 1673); *s toho žiadneho užitku nebude; za meru zlatých bieleho chleba; svoj kuon; brindzu a klince; teš som choval deviat razov rybare* (Lisková¹² 16. st.); *mi bidno vyživenia a chotar mame len vrchy, skaly, chrapače; ket nam naši pani ze dvanact dvorou kcejú urobiť* 34 (Liptovské Revú-

¹¹ Dnes okr. Veľký Krtíš.

¹² Dnes okr. Ružomberok.

ce¹¹ 1771); *do jaseni pozhoveti* (Hybe¹³ 1678); *čvo je to i proti Bohu* (Podtureň¹² 1772); *naše pole je veľmi skalnatvo a plano; ani siata sa nam neprinavrati* (Pribylina¹² 1781); *Pan Buch zachovaj od morovieho povetria; my by sme miseli od hladu pokapat, lebo nam veľmi delako mlyn* (Závažná Poruba¹² 1782); *pakli nedadia spravu dedine našej, v jakovej potrebe chodia a čo chcu, nech nebanuje Vaša Milosť, pakli se jim čuo stane zleho* (Omšenie¹⁴ 17. st.); *dvorsky nas na spusob hovad do maštale zatvara, pres dlhy čas v arešte drži a naposledy i na tele palicami nemilostive tresce* (Badín¹⁵ 1768); *žadne klaty na daske vytati nesľuboval* (Hrochoť¹⁴ 1791); *prace banskie z roka na rok tvrdsie a vetšie; drahie a velmi na nas tvrdie časy; my haviari za našu krvave mozolnu bansku pracu, koja o čtvrtjej hodine ráno se začina a až do poledne trvá, toliko petnact groši na jeden tyden obyčejne berieme* (Boca¹⁶ 1771 – 1772); *od rana aš do tvrdej noci sa pribavit musime; len toliko s hollych ruk živit se musime; za ktero šrotovania sa dostavalo po vyše 30 zlatych* (Ulica¹⁷ 1774); *po jinych krajinach jako cigania a zločinci tulat a bludit lihoty žednej nemame* (Krušetnica¹⁸ 1776); *daleku cestu konati sme miseli; delaka cesta* (Lukové¹⁹ 1778); *dali nam pani všecko pole merati, nahali nam štyri pustie* (Slatinka²⁰ 1785); *chudobne vdovy na svojem mizernem chrbate nejakovu raždinu z hory ku okurovani a potreby nosia* (Vígľaš²¹ 1790); *devatek hrachovy, šušovičny, kapustny a tych mizernych krumpluv* (Detva 1793); *ja, Fero Lacuška, podany pana Šimoni Jozefa, mam krivdu v tom od meho pana, že som štvrt, keru odnal, štyri razy oral, trusom opravil, zasial som mojim semenom, tak že mi len hole semeno vratil, za pracu a oračku moju, ked som pytal zasľuhu moju a za navoz, teda ma trestal retiezu a jemu musel som sa tvrdo penazmi vyminat* (Návojojce²² 18. st.).

Východoslovenskými nárečiami hovoria obyvatelia Spiša, Šariša, Abova, Zemplína a časti bývalej Užskej župy. Východoslovenské nárečia charakterizujú tieto hláskoslovné znaky: úplná absencia kvantity (*brazda, luka, volame*); výrazný prízvuk na predposlednej slabike slova; slabiky *ro-*, *lo-* na začiatku slova, napr. *rosporek, lokec*. Namiesto jerov a tzv. vkladných samohlások býva najčastejšie *e*, napr. *oves, chribet, blazen*. Za pôvodnú nosovku *ę* v krátkych pozíciách je samohláska *e*, napr. *dzešec, šednuc, peta* (desať, sadnúť, päta), v dlhých pozíciách *a*, resp. *ia*, napr. *častka, šaha, riadni* (čiastka, siaha, riadny). Za etymologické *o* v dlhej pozícii je vo väčšej časti týchto nárečí *u*, napr. *muj, nuž, kuň*. Častejšie sú podoby so samohláskou *i* za pôvodné dlhé *e*, *ě* v slovách *hňizdo, ml'iko, chl'ib* (hniezdo, mlieko, chlieb). Na mieste stredoslovenského slabičného *r*, *l* je spojene spoluhláskového *r*, *l* so sprievodnou samohláskou, napr. *tvardi, štvarti, harsc*,

¹³ Dnes okr. Lipt. Mikuláš.

¹⁴ Dnes okr. Trenčín; zrejme ide o pisára so stredoslovenským pôvodom.

¹⁵ Dnes okr. Ban. Bystrica.

¹⁶ Dnes Vyšná a Nižná Boca, okr. Ban. Bystrica.

¹⁷ Nová Ulica, v 17. storočí samostatná poddanská dedina, dnes súčasť Slovenskej Ľupče, okr. Ban. Bystrica.

¹⁸ Dnes okr. Námestovo.

¹⁹ Dnes miestna časť Zvolena.

²⁰ Dnes miestna časť Zvolenskej Slatiny, okr. Zvolen.

²¹ Dnes okr. Detva.

²² Dnes miestna časť Partizánskeho.

jablučko, slunko, tlusti, molha, žolti, vilk, virba (tvrdý, čtvrtý, hrst', jablčko, slunko, tlstý, hmla, žltý, vlk, vrba). Na celom území sa uplatňuje asibilácia, namiesto spisovných mäkkých spoluhlások *t', d'* sú spoluhlásky *c, dz*, napr. *cicho, chodzic, dzeci* (ticho, chodiť, deti). Charakteristickým znakom sú mäkké sykavky *ś, ź* v slovách *śeno, suśed, źima, vźac*; široké využívanie mäkkých spoluhlások *l', ň*. V gramatickej stavbe sa vyskytujú tieto charakteristické znaky: prípona *-o* v podstatných menách neutra typu *poľo, ľico, vajco*, genitív singuláru podstatných mien feminína na *-i* (*od ženi, s pivňici*). Tvar na *-i* je aj v genitíve singuláru maskulína na *-a* (*od gazdi*). V pluráli všetkých podstatných mien sú v niektorých pádoch rovnaké koncovky, genitív a lokál má koncovku *-och* – ((*od, o*) *sinoch, ženoch*, (*z, v*) *mestoch*) alebo *-ou* ((*od, o*) *sinou, ženou*, (*z, u*) *mestou*), datív *-om* (*bratom, ženom, dzecom*), inštrumentál väčšinou *-ami* (*bratami, dcecami, ženami*). Lokál singuláru v adjektívnom skloňovaní má koncovku *-im* (*o tim dobrim*). Popri bežnej podobe budúceho času *budzem robic* sa vyskytuje aj podoba s *l*-ovým prídavným *budzem robil*. Tvary pomocného slovesa byť sa môžu nahradiť aj osobnými zámenami, napr. *ja hladni* (som hladný), *ti eści ňavidzel* (ešte si nevidel). Základné číslovky od päť vyššie sa spájajú s nominatívom plurálu: *pejc bačove, dvacec koruni*. Pre východoslovenské nárečia sú charakteristické aj niektoré lexikálne jednotky, napr. *chustka/hustka* (šatka), *hače* (žriebä), *kuroпка* (jarabica), *tureň* (veža), *ľenča* (šošovica), slovesá *trimac* (držať), *znac* (vedieť), *zochabic* (nechať), *rucic* (hodiť). Zemplínska a užská oblasť sa od spíšsko-šarišskej a abovskej odlišuje týmito znakmi: koncovka *-oj* sa vyskytuje aj v datíve a lokáli singuláru, napr. *psoj, sinoj, nohoj* (psovi, synovi, nohe); v ostatných východoslovenských nárečiach je v mužskom rode *-ovi*, v ženskom rode *-e*. Pred skupinou *-sc* vzniklo epentetické *j*, napr. *bol'ejsc, kojsc, majsc*. V adjektívnom a zámennom skloňovaní býva v genitíve singuláru *-oho*, v datíve *-omu* (*dobroho, dobromu, mojoho, mojomu*). Charakteristické sú podoby minulého času typu *bul mi, vidzela mi* (bol som, videla som). V ostatných východoslovenských nárečiach sú tvary *bul som, vidzela som* (popri *ja bul, ja vidzela* (Štolc, 1994, s. 106 a nasl.).

V historických textoch z východného Slovenska sú bohato zastúpené nárečové prvky tohto regiónu. Napr. *pod našim dobrým sumením* (Zborov²³ 1690); *predešlého jara gazdove našo, mesca sve zohabivše, preč zutekali* (Lenartov²² 1784); *aby sa račili nad nami ubohými zmilovat a nas pod svoju ochranu zatrimat, žeby sme mohli i dalej pri poctivem valale zastavat* (Naršany²⁴ 17. st.); *ani jedno slovo mi nedal hvaric, lem me ulapil za vlasy, ta me za to spraskal, až mi tvar spuhla* (Dubovica 1785)²⁵; *len z bitku bi nas katovali, drevo vlastne naše v hotari našim zmo si varovali; panove našo nam veliku krivdu čina; nelem te pustyne, ale co kusek hotara mame* (Orkucany 1773)²⁶; *z caleho valalu ludze pytali zme še staršich ludzi, či by dakedy placili myto, nikda nepametaju o tym; ta ked nam slavna stolica rozkaže, ta sme v tym poslušni a i chceme byc; ja nižej podepsany som pisal totu inštanciu poniženu; pytame a do noch padame, keby se račili nad nami hudobnymi ludzmi*

²³ Dnes okr. Bardejov.

²⁴ Dnes Ražňany, okr. Sabinov.

²⁵ Dnes Dubovica, okr. Sabinov.

²⁶ Dnes miestna časť Sabinova.

zmilovac a nam v našich nedostatkoch na pomoci byc (Jakubovany 1784)²⁷; *naša ves Poloma na velke spustošenie prišla; pustek nazbyt mnoho mame* (Poloma²⁶ 17. st.); *pred troma rokama, to jest za pejč roky, sme davali dežmu po r. fl.*²⁸ *3 spulna* (Sedikart²⁹ 1786); *velika uskost a tvardost ze všech stran na nas prihodi; nevime, kam se mame uteci a podet k našej verhnosti; vzali smi dvacet talari; ovsu kboly 8, petrušku* (Štefanovce³⁰ 1708); *panske pravo pan deržel na nas; my pak se do kapky kervi as do smerti poddavame svojej Jasnosti cisarskej a kralovskej* (Veľký Slivník²⁹ 1773); *ovce aby varošanom nebylo svobodno trimat* (Veľký Šariš²⁹ 1773); *naš chotar je neurodny, velmi plany a mokry, na kterem se slabo zrodi i zerno čiste na chlib, tatarka, proso, lenča, chrach, kapusta velmi slabo; letušny mesic, zimušny mesic; vynehali slobodnych od porcii, ktere sobe mnoho šeju na šace* (Široké²⁹ 1774); *ucekam se ku panu Bohu i k mojemu vlasnemu panu; lem som na vartu šol kona patric; doras me za kark pan ulapili a drilali me z hyži až na dvor; ale me trimali, žeby som neucekla; šicku me farbanicu vytarhali z opaska i podrali, bula som prostovlas; ani ce ku statku nepuscim; s terscovu palicu tri razy me uderili a štvarty ras chceli, ta som ucekla* (Bertotovce²⁹ 1786); *vozy sohabili v Drienove a statok pobrali sobu. Tote mojomu mužovi vyhaňal šarisky komisarius* (Janovík²⁹ 18. st.); *tak ukrutne sem byl potrestany, že na hovedo by to velo bolo* (Podhorany²⁹ 1786); *od predešlych panoch odobrate role všecke su našo vlastne; dobri panove zemski; davky nam rostnu* (Hranovnica³¹ 1776); *teš ho na lanc uviazali; o tym zna; do budara vhodit dal mne pan, do želez okovac; zbiel mne, že mi hubu a nose m kref še išla; dal mne poviazaneho vodzic až do Prešova; šitko pravda; či me vyrucila pani z domu meho, pravda, že tak bulo; vecej ani mi nechceli inkviziciu robic ani exekvovac* (Abov³² 1783).

Na záver týchto skrátených úryvkov uvedieme v plnom rozsahu list poddanej z dediny Bertotovce zo Šarišskej župy z 20. februára roku 1786. Poddaná Hanuša Kurucká sa sťažuje na svojho zemepána Jozefa Berthóltyho, že ju aj jej muža nemilosrdne zbil. Žiada preto o satisfakciu a nápravu krivdy.

Ja mizerna a bidna žena ucekam se ku panu Bohu i ku mojomu vlasnemu panu i pytam satifakciu Ich Milost pana mojeho, ja Hanuša Kurucka skerz totu maličku inštanciu a moju veliku krivdu, chtoru som ja znašala.

Sponajperv rozkazali mojomu mužovi na panske i na vartu. Ale lem som na vartu šol dopoladna a popoladnu som sebe najal na panske, lebo som se bal, že mi pan tak povedali, že i na vartu i na panske musi byc, ale som na druhy den sam pošol. I na tretí den zas sami pan na panske prišli kazac me za kark pan ulapili a drilali me z hyži až na dvor, ale me trimali, že by som neucekla. Prišli so mnu ku svojej karčme, ja chcela ucec, ta me za farbanicu ulapili a šicku vytarhali z opaska i podrali. A vedli me sami pan dolu vsu do kaštela a posadili me do vezena, kde psi

²⁷ Dnes okr. Sabinov.

²⁸ rýnskych florénov, rýnskych zlatých, uhorská peňažná mena v 18. storočí.

²⁹ Dnes Záhradné, okr. Prešov.

³⁰ Dnes okr. Prešov.

³¹ Dnes okr. Poprad.

³² Abovská župa od 11. storočia, od r. 1881 Abovsko-turnianska župa. Od roku 1919 severná časť pripadla Československu a južná časť Maďarsku.

lehali a bula som prostovlas. A moj muž za mnu prišol, ta mu dali pan šest palic a musol robic na panske ten isty den.

Po druhé zajali mi tri statky do panej Bertoty Janošky z luky. Ale už to bulo v jeseni, bulo vypaseno. Ja som za moj statek chodila pytac, že by mi pustila pani. Ta mi povedali – prines dva dutky, ta ti puscim –. A ja som povedala – moja luba asonom³³ vidi pan Buch, že nemam, ale cokolvek mi jaku robotu za te dva dutky rozkažu, ta urobím, lebo nemam kady vzac –. Ale mi ten den nechteli puscic. Ta som prišla na druhy den, prinesla som jim jesc. A pani povedala – ani ce ku statku nepuscim, ani ci statek nepuscim. A moj pan tam prišli a pani povedali. – Ani, tvoj pan tu ide –. A pan se pytali – co to pani sestro – a pani povedila – vadi se so mnu, že jej statky nechcem puscic –. A pan doras s terscovu palicu tri razy me uderili a štvarty ras chceli, ta som ucekla.

Každý text je potrebné skúmať nielen z úzkeho špecificky jazykového hľadiska (hodnotenie pravopisu, hláskoslovia, morfológie, lexiky a pod.), ale aj zo širšieho sociolingvistického aspektu, ktorý sleduje vzťahy medzi jazykom a spoločnosťou, odrážajúce sa v jazyku. Listy poddaných poskytujú významné svedectvo o živote našich predkov. Predstavujú nám práve jednu z tých najsmutnejších, najtemnejších stránok našej minulosti, ťažký život poddaného ľudu. Uvedené ukážky nám to jednoznačne potvrdzujú. Ako hovorí v úvode zostavovateľ Pavel Horváth, v listoch ide o konkrétne sťažnosti poddaných proti najrozličnejším formám útľaku či už zo strany zemepánov a či stoličnej, cirkevnej alebo štátnej vrchnosti. Vo väčšine prípadov ide o obranu poddaných proti zavádzaniu nových povinností, proti stupňovaniu robôt a dávok, proti zaberaniu pôdy, proti zlému zaobchádzaniu s poddanými, lúpeniu Turkov, žoldnierskych vojsk a pod. V prevažnej miere píšu tieto listy celé dediny, no nie sú zriedkavé ani prípady, že ich píše spolu aj niekoľko dedín, ba i poddaní celého panstva. V listoch píšu poddaní o svojich krivdách, útrapách a bolestiach a žiadajú o ich odstránenie a zmiernenie. Z tohto prosebného charakteru listov vyplýva aj ich štylistická forma. Pre všetky listy je charakteristický ponížený a pokorný tón, ktorý odzrkadľuje úplnú závislosť poddaných od svojich pánov. Poddaný bol vydaný úplne na milosť a nemilosť zemepána, ktorý rozhodoval okrem iného aj o vstupovaní do manželstva, o odchádzaní na remeslo, na štúdiá. Poddaný bol natrvalo pripútaný k pôde. Listy väčšinou nepísali sami poddaní, lebo písať nevedeli. Hľadali si predovšetkým rectorov, kňazov, študentov, notárov alebo pisárov zo susedných panstiev alebo mestečiek. Boli však písané podľa ich diktátu. Z hľadiska jazykového charakteru listov to bola veľmi dôležitá a závažná okolnosť, pretože požiadaní pisatelia nemali možnosť listy upravovať, a ak, tak iba veľmi málo (často sa ich jazyk stotožňoval s jazykom poddaných), a tak sa nám zachoval vlastne jazyk, ktorým poddaní hovorili a bežne sa ním dorozumievali. Ide o podobný prípad, ako napríklad jazykové pamiatky zachytávajúce súdne výpovede svedkov, inventáre či súkromnú korešpondenciu. Pamiatky tohto typu odzrkadľujú neskreslený obraz jazyka slovenského etnika zo 16. až 18. storočia. Takýmto mimoriadne cenným zdrojom sú aj Listy poddaných (porov. Skladaná, 2001, s. 211).

³³ Moja milá pani.

Bibliografia

- DORULA, Ján: Slováci v dejinách jazykových vzťahov. Bratislava: Veda 1977. 136 s.
- KAČALA, Ján – KRAJČOVIČ Rudolf: Prehľad dejín spisovnej slovenčiny. Martin: Matica slovenská 2006. 224 s. ISBN 80-7090-813-0.
- KRAJČOVIČ, Rudolf: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 344 s.
- KRAJČOVIČ, Rudolf – ŽIGO, Pavol: Dejiny spisovnej slovenčiny. Bratislava: Univerzita Komenského 2006. 249 s. ISBN 80-223-2158-3.
- Listy poddaných. Z rokov 1538 – 1848. Na vydanie pripravil Pavol Horváth. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1955. 376 s. + prílohy 16 s.
- PAULINY, Eugen: Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983. 256 s.
- SKLADANÁ, Jana: Listy poddaných ako významný prameň Historického slovníka slovenského jazyka. In: Rozpravy k slovenským dejinám. Ed. Viliam Čičaj. Bratislava: Historický ústav SAV, Slovak Academic Press, s. r. o. 2001, s. 200 – 211. ISBN 80-88908-85-X.
- ŠTOLC, Jozef: Slovenská dialektológia. Na vydanie pripravil I. Ripka. Bratislava: Veda 1994. 179 s. + 37 máp. ISBN 80-224-0036-X.

Božena Slančíková Timrava medzi nárečím a štandardom¹

Slavomír Ondrejovič

Bratislava

Božena Slančíková Timrava between dialect and standard

The work of Božena Slančíková Timrava (1867 – 1951), a well-known Slovak author of novels and dramas, is characterized – from a linguistic point of view – by the presence of language elements (mainly morphological and lexical), which were perceived as symptomatic, regional or even dialectal by editors, publishers or some of her contemporaries. When editing her works, the editors tried to replace or delete elements motivated by the Novohrad or Central Slovak dialects. The author strongly, but often unsuccessfully, protested against this. On the contrary, the article presents the opinion that the special structural and stylistic elements in her works are based on the folk language as well as on the author's creative artistic intention.

Keywords: Božena Slančíková Timrava, artistic language, dialect elements, author's language, proofreading.

Národnú umelkyňu Boženu Slančíkovú Timravu (1887 – 1951) viacerí považovali za najväčší ženský prozaický zjav na Slovensku. Literárny kritik František Votruba ju hodnotil ako „najsilnejší a najoriginálnejší talent slovenského prozaického umenia“ a Ladislav Nádaši-Jégé ju dokonca vyhlásil za typ „zo všetkých slovenských prozaikov najumeleckejšie založený, najvyzretejší talent“. Božena Slančíková Timrava mala pritom od začiatku aj svojich spochybňovačov, z ktorých bol možno najznámejším hungarista Pavel Bujnák. Ten vyčítal aj jednému z prvých Timravíných vydavateľov a kritikov Jánovi Menšíkovi, ktorý podľa neho namiesto toho, aby priamo povedal, že Timrava má možno najhorší sloh, hovorí o nej ako o najirečitejšej a najčistokrvnejšej realiste. Podľa Pavla Bujnáka Timravine texty sú iba chladnou kópiou či – prinajlepšom – fotografiou bežného života (Bujnák, 1958, s. 327). Dobré slovo pre jej spôsob písania nemal ani Ivan Branislav Zoch, spoluvorca našej prírodovednej terminológie, ktorý jej vyčítal najmä chyby vo väzbách a slovosled. V článku *O tej našej slovenčine* (Zoch, 1908) nazval jej reč „neohybnou a netrebnou s mnohými chybami“ a aj jej úsilie vyjadriť sa čo najstručnejšie pomocou vložených viet a prechodníkov hodnotil ako „neorganické“. Naozaj šlo u Timravy o neznalosť pravidiel gramatiky a slohu, alebo ju práve jej inštinkt prostredníctvom „zvláštneho písania“ neomylnne priviedol k istému spôsobu absolútnej spisovateľskej virtuozity? V každom prípade je pravda, že jej postavy nikdy „nepáchli atramentom“ ani „nešušťali papierom“, ako to sformulovala L. Groeblová (1958, s. 445).

Timrava svoje texty zakaždým zaľudňovala až tak, že sa dá povedať, že v nich „hrala celá dedina“. Podľa výskumov J. Nogeho možno v nich identifikovať 1 150 postáv, z toho bolo viac ako 700 z dedinského prostredia (Noge, 1958, s. 695). Už aj názvy jej noviel a poviedok veľmi často odkazovali na rurálny diskurz. Je preto dosť zvláštne, ak niekto zaraďuje B. S. Timravu spolu so S. H. Vajanským a J. Jenesským medzi predstaviteľov mestského prúdu v slovenskej literatúre (Kačala, 2002) na základe, ako sa zdá, toho, že sa u nej nájdú aj iné než len priradovacie

¹ Príspevok nadväzuje na našu staršiu štúdiu (Ondrejovič, 2017).

súvetia. Neprichádza mi totiž na um nijaký iný motív označovať ju ako mestskú autorku. Ani slovenská dedina nie je však samá parataxa. A keď už podrad'ovacie súvetia, práve Timrava sa prostredníctvom nich „vyšantila“ ako málokto iný (Pauliny, 1947).

Timravin jazyk i štýl sú určite svojrázne, to nikto nespochybňuje, zároveň sú však aj hodné osobitej pozornosti, a to napriek tomu, že niektorým jej jazyk môže znieť tak trochu archaicky, ba i ťažkopádne. Mnohí však postrehli, že každá jej veta má pri tom všetkom osobitý pôvab, neopakovateľný rytmus i gradáciu, ale aj to, že tú istú jej vetu charakterizuje – treba povedať aj to – istá presýtenosť a preťaženosť či dokonca intonačná vychýlenosť z kontextu.

Čo sa týka Timravinej slovenčiny, v spomienkach jej netere Z. Petrivalskej (rodenej Slančíkovej; 1958, s. 224) nájdeme aj takéto konštatovanie: „Teta hovorila nárečím, mala svoje zaužívané slová a hovorila veľmi mätko, ale nikdy som nepočula od nej Timrava s mäkkým ť. [...] Dokonca sa hnevala, keď to niekto takto vyslovil.“ Dodajme, že v jej textoch možno objaviť mnohé ľudové (novohradské) prvky: *rárožná žena*, *žuhriť sa*, *manie* (majetok), *ač*, *nadobárit' si* (zaviniť si, privodiť si, „navariť si“; porov. SSN II, s. 256), *lesa* (plot, najmä z prútia, bránka; tamtiež, s. 52), *oprava* (plot, ohradenie; tamtiež, s. 630) a mnohé ďalšie. Najpodrobnejšie slovník B. S. Timravy analyzoval azda Stanislav Šmatlák v štúdiu *Príspevok k štýlu slovenského literárneho realizmu* (Šmatlák, 1958, s. 663 – 672; k téme porov. aj Majtán, 1974).

Zopakujme si v tejto súvislosti zaujímavý fakt, že Timrava nechodila do školy. Učil ju doma do pätnástich rokov jej otec – evanjelický farár. Neskôr navštevovala, aj to iba jeden rok, dievčenskú školu v Banskej Bystrici. S touto jej výbavou možno súvisí aj to, že Timrava mala trochu problémy s pravopisom, za čo sa už na ňu, ako sama hovorievala, „horšil“ aj jej otec. To jej však nikdy nebránilo v tom, aby sa nevzpierala a nevzdorovala aj filologickým a korektorským autoritám, ktoré jej texty, ako ona sama hovorila, „naprávali“. Najmä keď bola presvedčená o svojej „pravde“. V jej listoch možno nájsť množstvo i opakovaných odkazov na tento jej vzdor či – ako hovorili niektorí iní – ničím neospravedlniteľný kapric.

Zaujímavé pritom je, že v Martine jej texty upravovali nielen v čase Timravíných spisovateľských začiatkov, čo by sa dalo ako-tak vysvetliť, keďže korektori mávajú často tútorský pocit, že začínajúcim autorom treba pomôcť (hoci niektoré texty by bez ich pomoci sotva uzreli svetlo sveta, čo však neraz platí aj o „zavedených“ spisovateľoch) najmä v prípade, keď jazyk a štýl nezodpovedá súdobým kodifikovaným normám. Ale texty Timrave „naprávali“ aj vtedy, keď sa stala známou spisovateľkou, ba aj vtedy, keď jej začali vychádzať ako zaslúžilej umelkyni *Zobrané spisy*. Upravovali jej dokonca aj to, čo už v dovtedy publikovaných textoch raz (v niektorých prípadoch aj viackrát) v nejakej podobe vyšlo. Úpravy sa prekvapujúco objavili aj v najnovšom vydaní Timravíných próz *Tri vojnové novely* (Kodajová, 2015).

Zmeny, ktoré sa robili v jej textoch, ju do konca života neuveriteľne škveli a rozhorčovali. Mnohé slová jej vyhadzovali s odôvodnením, že nie sú slovenské, čo vôbec nevedela pochopiť („ved' tak hovorí ľud“). Veľmi jej záležalo napr. na slove „žiadne“. Jednu zo svojich noviel aj nazvala *Žiadna radosť*, ale korektori sa

pokúsili zmeniť jej názov na *Nijakej radosti*. Nesúhlas s tými, ktorí jej zasahovali do textov, formulovala často aj posmešne napr. takýmito slovami: „neuznávam tvrdenia žiadnych filológov [...] čo to stvárajú s tou našou rečou? Jedno je germanizmus, druhé maďarizmus, tretie čechizmus, a tak si obšniapu tú slovenčinu s tým vyhadzovaním výrazov, že im ozaj potom bude ‚bohatá‘“ (všetky úryvky z listov citujem podľa vydania Pavla Petrusa *Listy Boženy Slančíkovej Timravy*, 1994). Timrava vo svojom diele používala prvky a dikciu „južnostredoslovenského“ jazyka, čím „narážala“ na dominantnejší „severostredoslovenský“ variant. Jej postoj k martinskej jazykovej politike a k vžitým slovám cudzieho pôvodu v slovenčine bol, ako vidieť, oproti martinskému postoju o poznanie liberálnejší.

Timrava editorov nazývala aj „vykladačmi a rozberačmi“ svojho diela s tým, že radšej by prijala, keby jej nič neuvěřnili, ako uverejnili všetko „opravené, ináčene, vynechané“. Podľa nej korektori týmto spôsobom nielen deformujú význam jej textov, ale svojimi zásahmi ochudobňujú slovenčinu vôbec. Literárnemu vedcovi Andrejovi Mrázovi 24. júla 1937 adresovala takúto prosbu: „Prosím, aby ste mi veľmi nenaprávali pri preštudovaní mojich prác, na čo Vás poverila Matica, lebo sa pritom môže zotrieť aj pravý zmysel viet aj írečitosť autora. Veľmi ma hnevalo, keď mi naprávali v už vydaných zbraných spisoch a vyhádzali alebo zmenili originálne ľudové výrazy, aké dávno a dávno uživa. [...] ‚Okamih‘ sa nedá nahradiť ‚chvíľou‘, lebo ‚chvíľa‘ môže aj za pol hodinu trvať, ‚žiaden‘ tiež nie je ‚nijakým‘ a ‚dakedy‘ nie je ‚niekedy‘“.

Osobitne cenné na Timravinom štýle je, že nikdy neunikala do sentimentality ani do pátosu a neutápala sa v zbytočných ornamentoch. Špecifikou autorkinho štýlu je, že (nám čitateľom) ukazuje nielen to, čo postavy hovoria, ale aj to, čo si myslia, a to i vtedy, keď je to dost často sebecké, infantilné či naivné. Obraz čistého a charakterného dedinského človeka v Timraviniých prózach nenájdeme, nič totiž autorka ani v najmenšom neprikrášľuje. Najväčším prekvapením pre nepripraveného čitateľa ostáva však fakt, že napriek tomu, že celý život prežila podľa vlastných slov „v odľahlom kúte Slovenska“ (v Polichne a v Ábelovej, iba posledné roky života v Lučenci), je spisovateľkou modernou, ktorú sa oplatí čítať aj po sto rokoch. Možno súhlasiť s tým, že lektúra Timraviniých próz nám veľa povie aj o nás samých či ešte skôr o našich substrátoch.

O Timravinom jazyku písal najväčší znalec jazyka stredného Novohradu, resp. tzv. lučenského nárečia, Eugen Jóna (1951/52), autor posmrtné vydanej knihy *Novohradské nárečia* (2009). Sama B. S. Timrava tento „novohradský“ jazyk vnímala ako hovor osobitých kvalít (podrobnejšie k tomu porov. Ondrejovič, 2015). V liste Ľudovítovi Bazovskému z 20. novembra 1937 napísala: „Moju novohradčinu veľmi naprávajú v zbraných spisoch. Menia slová, originálne ľudové výrazy inačia pod zámienu, že je to germanizmus, maďarizmus, čechizmus a že pre čistotu reči. A iste, ako spomínate, je novohradčina akurát najírečitejšia slovenčina.“ Božena Slančíková Timrava v tomto hodnotení kvalít novohradčiny istým spôsobom nadväzovala – zrejme bez toho, aby o tom vedela – na významného slavistu minulosti Jura Ribaya (1754 – 1812), ktorý na otázku priekopníka vedeckej slavistiky Jozefa Dobrovského, kde sa hovorí najčistejšie po slovensky, odpovedá v liste z 22. júna 1787 takto: „Je to v komitáte Veľko- a Malohontskom a Novohradskom.“

Ich reči sa vysmievajú, ale je to pravá čistá slovenčina.“ Pripomeňme aj známu formuláciu Ľudovíta Štúra, v ktorej vyratúva, kde všade sa „najčistejšie a najpeknejšie po slovenski hovorí“ a kde takisto nevynecháva ani Novohrad“ (Štúr, 1848, s. 8 – 9). Nárečové zdroje, o ktoré sa opieral Ľudovít Štúr, podrobne analyzovala Adriana Ferencíková v štúdiu *Štúrova kodifikácia vo svetle nárečových výskumov* (2017).

O Timrave je známe, že svoje texty často prepracúvala, kým s nimi nebola celkom spokojná. Preto trvala na tom, aby bolo všetko uverejnené tak, ako to napísala. V liste L. Mrázovej z 13. septembra píše: „[...] takto mi pošpatiť prácu, a to v Martine, kde tak úzkostlivo dbajú na čistotu slov. reči! A či kto aj má právo tak ináčiť?“ Ale kto to vlastne opravoval tie texty Boženy Slančíkovej Timravy, od čoho jej vlasy „dúpkom vstávali“, ako píše v jednom svojom liste? Bol to predovšetkým Jozef Škultéty, s ktorým bola vcelku spokojná, ale ktorý „okypčil“, ako je známe, jej *Skúsenosť* úpravami či vyškrtnutím celých pasáží, čo sa doteraz vníma ako jeden z najmenej akceptovateľných zásahov do integrity a autonómie umeleckého diela.

Okrem J. Škultétyho to bola často jeho dcéra Anna Škultéty, publicistka, prekladateľka a v danom čase redaktorka Živeny, ktorá si na tieto časy po rokoch spomína takto: „Nuž Timravina originálnosť mojimi úpravami sa neporušila, mne šlo len o *dobrá čistú slovenčinu, aká sa žiadala k obsahu jej prác* (zvýraznil S. O.), a kde-tu bolo treba opraviť slovosled. A opravovala som rozličné -izmy, napríklad *nápadný* (auffalen), *napadlo jej* – niečo prišlo na um, *sfajnelý* na *zjemnelý*, *šedý* na *sivý*“ (Škultéty, 1958, s. 81 – 85). No otázka je, či si obsah Timravíných prác naozaj žiadal tú „dobrá čistú slovenčinu“, o ktorej hovorí A. Škultétyová. Veď staršia slovenská literatúra bola pre Timravu príliš dobromyseľná a nedostatočne rebelantská, aby mohla byť nadčasová. Ako hovorí aj Eugen Pauliny (1947), B. S. Timrava práve tým, že nepoužívala bežné kliše, že nekladla slovo za slovom, ozvlášťovala jazykový materiál a dosahovala tak mimoriadnu estetickú účinnosť. Neklamný inštinkt ju viedol k spájaniu vecí, ktoré sa v slovenskej vete obyčajne nespájajú: naraz, jedným dychom chcela, ako sme už naznačili, predstaviť konanie postáv, ich motívy, myslenie i kulisy, v ktorých sa to všetko odohrávalo. Slovník i gramatiku takisto prispôbovala tomuto účelu, čím porušila kánon aj v používaní jazykových prostriedkov, ktoré Vajanský tak zautomatizoval, že takmer zastrel aj ich základné významy. Zaujímavé je, že tento spôsob, ktorý používa Timrava, je typický skôr pre tzv. inkorporujúce, resp. polysyntetické jazyky, ktoré do slova (slovesa, prísudku, jadra vety) včleňujú nielen vetné členy, ale aj celé frázy (Sapir, 1911). Aj Timrava chcela v každej vete vyčerpať opis celej situácie, aby sa k nej nemusela vracieť „zákrutami a výkrutami dlhočiznými“. Prirodzeným dôsledkom toho bola presýtenosť výrazu rôznorodými faktami, ale aj kladenie významovo exponovaných slov na koniec viet a súvetí. Tým však zároveň zjednotila významovo poddimenzované a intonačne jednostranne stavané súvetia, hoci sa nevyhla nebezpečenstvu, že ich čitateľ môže vnímať ako naklonené von z kontextu. Timravina veta, naplnená participiami a vloženými vetami, kladie pritom dôraz skôr na charakter, vnútorné napätie a dramatismus, na vnútornú zretľavenosť javov a ich vzájomnú podmienenosť: vonkoncom nie na vonkajšie usporiadanie deja. Dá sa povedať, že práve v týchto veciach dosiahla majstrovskú dokonalosť, na čo si vybudovala aj

svojrázny systém umeleckých prostriedkov, ktorý zdokonaľovala úmerne s hĺbkou a prenikavosťou svojho pohľadu na svet, na život a jeho problémy.

Bol teda Timravín sloh umelecky adekvátny? Domnievame sa, že aj tam, kde by sa mohlo zdať, že je trochu ťažký a namáhavý, pristane k jej štýlu tak, ako napr. ťažká chôdza pristane k oráčovi. Svoj štýl a sloh „presadila“ svojou uvzatosťou, ako to potvrdzujú aj tieto jej slová: „Čítala som všetkých. Práve som chcela ináč písať ako druhí doposiaľ písali... Ja sa už nenaučím ináč písať – je k tomu už pozde – ani nechcem. Pôjdem len svojou cestou, ak budem mať k tomu ešte vôľu“.

Výčitky o jazykových schválnostiach, deformáciách či o nedostatku citu pre mieru, ktoré sa objavovali najmä pri porovnávaní s Vajanským (jeho vysokým štýlom) a Kukučínom (jeho nárečovou hovorovosťou), v tom čase najvyššími normami umeleckého vyjadrovania, neboli celkom oprávnené. Timravino expresívne ťažké slovo, ako aj jej skepsa a irónia svojím spôsobom prekračovali vtedajší stag-nujúci realizmus.

Bibliografia

BUJNÁK, Pavol: Kultúrny život. In: *Timrava v kritike a spomienkach*. Red. Ivan Kusý, Zora Jesenská, Alexander Matuška. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1958, s. 326 – 348.

FERENČÍKOVÁ, Adriana: Štúrova kodifikácia vo svetle nárečových výskumov. In: *Jazykovedné dielo Ľudovíta Štúra v historických a súčasných interpretáciách*. Ed. Slavomír Ondrejovič – Jaroslava Kmiťová. Bratislava: Veda 2017, s. 80 – 102.

GROEBLOVÁ, Ľudmila: Timrava a jej novely. *Slovenské pohľady*, 1906, znovu publikované In: *Timrava v kritike a spomienkach*. Red. Ivan Kusý, Zora Jesenská, Alexander Matuška. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1958, s. 326 – 348.

JÓNA, Eugen: *Novohradské nárečia*. Ed. P. Žigo. Bratislava: Veda 2009. 164 s. ISBN 978-80-224-1070-0.

JÓNA, Eugen: Timravina reč. In: *SR*, 17, 1951/52, s. 129 – 138.

KAČALA, Ján: *Slovenčina pri míľnikoch slovenských dejín*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda 2002. 246 s. ISBN 80-89034-16-0.

KODAJOVÁ, Daniela: Keby tá prekliata vojna nebola prišla, bolo by to so mnou všetko inak. In: *Tri vojnové novely*. Hrdinovia. V čase vojny. Záplava. Bratislava: Spolok Martina Rázusa 2015, s. 135 – 162.

Listy Boženy Slančíkovej Timravy. Pripravil Pavol Petrus. Prešov: Filozofická fakulta UPJŠ 1994. 232 s. ISBN 80-88722-03-9.

MAJTÁN, Milan: Spolupráca Boženy Slančíkovej Timravy pri Pastrnkovom dotazníkovom výskume slovenských nárečí. In: *Literárny archív*. 11. Red. E. Kostolná. Martin: Matica slovenská 1974, s. 147 – 165.

NOGE, Július: Umelecké prostriedky Timravinej dedinskej prózy. In: *Timrava v kritike a spomienkach*. Red. Ivan Kusý, Zora Jesenská, Alexander Matuška. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1958, s. 694 – 746.

ONDREJOVIČ, Slavomír: Skice k jazykovému obrazu novohradskej metropoly. In: *Jazykovedné štúdie*. 32. Prirodzený vývin jazyka a jazykové kontakty. Bratislava: Veda 2015, s. 397 – 408.

ONDREJOVIČ, Slavomír: Filologické „súženia“ Boženy Slančíkovej Timravy. In: *Dráma duše v pokojnom živote*. Božena Slančíková Timrava v živote a diele. Ed. Július Lomenčík. Lučenec: Spolok Milana Rastislava Štefánika 2017, s. 40 – 49.

PAULINY, Eugen: Štruktúra Timravinej poviedky „Nemilí“ (venované osemdesiatročnej Timrave). In: Literárnohistorický zborník, 6, 1947, s. 65 – 83.

PETRIVALSKÁ (rod. SLANČÍKOVÁ), Zlata: Spomienky na moju tetu. In: Timrava v kritike a spomienkach. Red. Ivan Kusý, Zora Jesenská, Alexander Matuška. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1958, s. 224 – 244.

SAPIR, Edward: The problem of noun incorporation in American languages. In: American Anthropologist. 1911, 13 (2), s. 250 – 282.

SSN II – Slovník slovenských nářečí. II. L – P (povzchádzať). Ved. red. I. Ripka. Bratislava: Veda 2006. 1066 s. ISBN 80-224-0900-6.

ŠMATLÁK, Stanislav: Príspevok k štýlu slovenského literárneho realizmu. In: Timrava v kritike a spomienkach. Red. Ivan Kusý, Zora Jesenská, Alexander Matuška. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1958, s. 663 – 673.

ZOCH, Ivan: O tej našej slovenčine. In: Slovenský obzor, 1908, s. 61 – 68.

O podstate podmetu dvojčlennej vety

Ján Kačala

Pedagogická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

On the nature of the subject of a two-member sentence

The author ascribes an exceptional status among sentence members to a subject as the main independent sentence member and the initial point of a two-member sentence. He sees its specificity also in its semantic and grammatical features that influence finite verb forms functioning as predicates in two-member sentences. A crucial role here is played by the intentional value (valency) of the predicate verb that is the basis for forming the intentional structure of the sentence. The components of this structure are the subject substance and object substance of an action named by the predicate verb. The author points to various grammatical and semantic types of subject and their influence on predicate verb structure, various grammatical and semantic perspective structures of the given sentences and the order of subject.

Keywords: subject, subject position, predicate, two-member sentence, grammatical core of the sentence, semantic core of the sentence, grammatical and semantic perspective of the sentence, order of subject.

Vymedzovanie podstaty podmetu ako jedného z dvoch základných členov dvojčlennej vety v rámci budovania koncepcie závislostnej syntaxe rozhodujúcim spôsobom ovplyvnil Sergej Karcevskij, keď vo svojej práci *Système du verbe russe* z roku 1927 podmet charakterizoval ako absolútne určený vetný člen, t. j. člen, ktorý nie je určujúcim členom ani jedného iného člena vety a vo vete platí iba ako určený. O niekoľko desaťročí neskôr Roman Jakobson vo svojej známej stati *Hľadanie podstaty jazyka* z polovice 60. rokov 20. storočia vymedzil podmet ako „jediný nezávislý člen vo vete, [ktorý] vyjadruje, o čom sa podáva správa“ (Jakobson, 1991, s. 196). V slovenskej jazykovede Jozef Ružička v zásadnej štúdii o základných sporných otázkach slovenskej skladby z roku 1959 tiež vyzdvihuje skutočnosť, že „tvar pomenovania v podmete nezávisí od ostatných pomenovaní vo vete, inými slovami: podmet nie je určujúcim členom žiadneho iného člena, lež je vždy základným určeným výrazom vety“ (Ružička, 1959, s. 21). V ďalšom výklade upozorňuje, že „nerozlišovanie gramatického podmetu a agensa (tzv. logického podmetu) je zásadná chyba“ (ibid., s. 22), a pri svojej rozvinutejšej „predbežnej pracovnej definícii“ gramatického podmetu vedome nadväzuje na uvedené Karcevského chápanie: „Podmet je základný a nezávislý vetný člen dvojčlennej vety vyjadrený podstatným menom (alebo jeho zástupkou) v pomenovacom tvare. Podmet vyvoláva zhodu prísudku v gramatických kategóriách čísla, osoby, rodu a pádu“ (Ružička, c. d., s. 22).

Aj v českej jazykovede Pavel Trost vo svojej stati *Subjekt a predikát* z roku 1963 zjavne v duchu tradície vychádzajúcej zo Sergeja Karcevského vraví o podmete ako o hlavnom determinovanom člene vety. Ján Oravec v publikácii *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax* z roku 1982 na s. 78 definuje podmet predovšetkým z vlastnej gramatickej stránky, ale už do jeho základného vymedzenia vnáša aj valenčné a sémantické hľadisko; píše: „Podmet je gramaticky hlavný člen dvojčlennej vety, ktorý ako priamy záväzný konštituent prísudkovej časti vetného jadra predučuje prísudku formu zhodou a sám na základe valenčných potrieb prí-

sudku má formu nominatívu. Z významovej stránky je to substantívum (substantívna fráza), čo vyjadruje nositeľa predikačného príznaku, na ktorého sa vzťahuje výpovedná informácia (celého) prísudku.“ V úvodnom výklade k vetným členom pritom zdôrazňuje vzájomnú zviazanosť podmetu s predikátom, to, že „navzájom sa v jadre predikácie predpokladajú“ (tamže, s. 73).

V našej publikácii *Teória vetného člena* z roku 2015 sme podmet vymedzili ako „hlavný nezávislý vetný člen dvojčlennej vety, ktorý sa syntakticky viaže s prísudkom dvojčlennej vety a utvára s ním predikatívnu syntagmu, ktorou sa realizuje vetotvorný akt, čiže aktualizácia“ (Kačala, 2015, s. 130). V najnovšej syntaktickej príručke slovenčiny s názvom *Syntax slovenského jazyka*, ktorej autorkou je Martina Ivanová, sú definície základných vetných členov orientované sémanticky, tak ako to zodpovedá autorkinmu základnému prístupu podľa valenčnej teórie stavby vety; podmet v „základnej definícii“ autorka vymedzuje takto: „Termínom podmet (subjekt) označujeme vetný člen s formou nominatívu, ktorý v predikatívnej syntagme predstavuje nositeľa príznaku vyjadreného prísudkovým výrazom“ (Ivanová, 2016, s. 60).

Uvedené vlastnosti podmetu, ako je absolútna určenosť v relácii k iným vetným členom (u Sergeja Karcevského) alebo to, že je to „jediný nezávislý člen vo vete“ (u Romana Jakobsona), robia z podmetu istým spôsobom výnimočný vetný člen, platiaci ako absolútne východisko syntaktickej stavby dvojčlennej vety, no z druhej strany podmet jednako len platí ako jeden z viacerých vetných členov, stále teda zostáva takou súčasťou vety, ktorá má isté rovnaké vlastnosti ako ďalšie analogické súčasti vetnej štruktúry, platiace alebo označované ako vetné členy a utvárajúce gramatickú štruktúru vety. Čiže aj podmet v tomto pevne vymedzenom súbore súčastí vety umožňuje utvoriť z vetných členov istú pevnú štruktúru syntaktických jednotiek, založenú na rovnakých základoch a kritériách a so zreteľným a špecifickým uplatňovaním týchto súčastí vo vete a pri jej fungovaní v komunikácii a v ďalších oblastiach používania jazyka. Jestvovanie podmetu vo vete (alebo z inej strany: podmetovej pozície) má v danej vete podstatný a možno povedať priam strategický ráz, keďže podmet ako východiskový člen dvojčlennej vety si na základe špecifického syntaktického vzťahu vyžaduje jestvovanie prísudku a svojimi gramatickými a sémantickými parametrami si vyžaduje aj istý typ (zhodného alebo nezhdného) prísudku.

Na základe tohto vzťahu medzi podmetom a prísudkom sa konštituuje špecifický typ syntagmy, predikatívnej (alebo prisudzovacej) syntagmy, ktorá má pre vetu existenciálny význam, pretože ňou vzniká dvojčlenná veta ako jeden z dvoch základných vetných typov v slovenčine. Dvojčlenná veta platí ako veta s rozčleneným gramatickým a sémantickým jadrom, kým jej náprotivok, jednočlenná veta, je veta s nerozčleneným gramatickým a sémantickým jadrom. Tento rozdiel v členitosti jadra vety má bytostný dosah na podstatu vety, keďže v našom jazyku každá veta je svojou podstatou alebo dvojčlenná, alebo jednočlenná. Veta ako istá gramaticko-sémantická abstrakcia nejestvuje ináč ako v dvojčlennej podobe alebo v jednočlennej podobe. S istým zjednodušením vo vzťahu k dvojčlennej vete možno povedať, že aký je podmet, taký je aj prísudok a taká je aj celá veta. Týmto konštatovaním sa potvrdzuje nielen špecifickosť, ale aj výnimočnosť podmetu.

Spomínaná výnimočnosť podmetu je aj v tom, čo Roman Jakobson pri porovnávaní podmetu a predmetu ako vetných členov označuje ako „nemožnosť vynechať podmet a fakultatívnosť predmetu, [ktorá] podčiarkuje rozoberanú hierarchiu: ‚Podradené závisí od hlavného‘“ (Jakobson, c. d., s. 197). Neobíditeľnosť podmetu v dvojčlennej vete sa sčasti zatemňuje aj nevhodnými a nepresnými výkladmi vetnej stavby a zavádzajúcimi pojmami a termínmi, ako je povedzme široko zaužívaný termín *zamlčaný podmet*. Pozícia podmetu v systéme dvojčlennej vety je taká zreteľná a pevná, že ju nemožno zamlčať; možno ju v danej situácii alebo kontexte za vymedzených podmienok nevyjadriť osobitným pomenovaním, možno ju neobsadiť, môže mať nulovú podobu, ale nemožno hovoriť, že by tu šlo o zamlčovanie a zamlčanie podmetu. Potenciálna prítomnosť podmetu sa nepochybne prejavuje na vetnom člene, ktorý je podmetu syntakticky najbližší, t. j. na gramatickom tvare prísudku. Práve určitý slovesný tvar v úlohe prísudku dvojčlennej vety presvedčivo ukazuje, že podmet v danej vete skutočne jestvuje a že nie je „zamlčaný“. Pojem a termín *zamlčaný podmet* je napriek jasne sformulovaným výhradám voči jeho upotrebovaniu silno vžitý najmä v školskom vyučovaní a pri tvorbe učebných textov a pomôcok. Napriek tejto vžitosti nemožno proti takejto fikcii neprotestovať. Podobný nevhodný termín, používaný tiež v súvisi s výskytom či nevýskytom podmetu vo vete, je *neúplná veta*, vžitý takisto v školskom prostredí; platí však „tvrdá“ realita, že veta je veta a tá nemôže byť neúplná. O neúplnej vete by sme s istou licenciou mohli hovoriť v prípade apoziopézy či proziopézy a podobných neucelených útvarov.

V našej stati chceme priniesť niektoré znaky spomínanej výnimočnosti podmetu najmä vo vzťahu k typu vety, v rámci ktorej podmet pôsobí, ako aj vo vzťahu k iným vetným členom. Viacerými aspektmi podmetu sme sa už zaoberali v našich doterajších štúdiách venovaných problematike podmetu (porov. najmä Kačala, 2010, 2011, 2012, 2019), no šírka danej tematiky umožňuje otvárať nové a nové otázky a hľadať na ne primerané odpovede. Ešte tu z pojmoslovného a terminologického stanoviska pripomíname, že v našom prístupe zreteľne rozlišujeme medzi pojmami a termínmi *podmetová* alebo *subjektová pozícia* v štruktúre dvojčlennej vety ako záväzná pozícia v syntaktickej stavbe takejto vety a *podmet* (*subjekt*) dvojčlennej vety ako vetný člen dvojčlennej vety umiestnený v takejto pozícii či obsadzujúci takúto podmetovú pozíciu. Podmetová pozícia môže byť obsadená alebo neobsadená podmetom a pri podmete máme na mysli – okrem toho, že ide o špecifický vetný člen – aj spôsob a prostriedok alebo prostriedky na jeho realizáciu. Podmetová pozícia sa teda konštatuje ako pevná súčasť štruktúry dvojčlennej vety bez zreteľa na to, či je obsadená istým konkrétnym tvarom a akým spôsobom a prostriedkom či prostriedkami sa obsadzuje. Konkrétne: v synonymných dvoch vetách s podmetom v nominatíve (*Vino vo fľaši ubúdalo*) a v genitíve (*Vina vo fľaši ubúdalo*) hovoríme iba o obsadenej podmetovej pozícii a pritom neberieme do úvahy, ktorým tvarom mena je táto pozícia obsadená; na druhej strane podmet realizovaný v týchto vetách rozlišujeme ako nominatívny alebo genitívny. Táto skutočnosť má výrazný dosah na stavbu dvojčlennej vety: vo vete s nominatívom v podmete máme ako dôležitý gramatický signál záväznú zhodu prísudku s podmetom, kým v paralelnej vete s genitívnym podmetom niet zhody prísudku s podmetom alebo tu platí takzvaná nulová zhoda.

Doteraz citované vymedzenia podmetu sa prevažne týkali vlastnej syntaktickej úrovne tohto základného vetného člena dvojčlennej vety, keďže – napriek terminológii využívajúcej výraz *určený*, prípadne *determinovaný*, ktorý v našom chápaní patrí do úrovne sémantickej stavby vety, nie do vlastnej gramatickej úrovne – zreteľne vyjadrujú syntaktický vzťah podmetu k ďalším vetným členom. Práve vyzdvihnutie syntaktického vzťahu ako nosného fenoménu pri hľadaní syntaktickej podstaty vetných členov a ich vzájomných relácií pokladáme v našej syntaktickej teórii za rozhodujúci činiteľ pri konštatovaní, že podmet dvojčlennej vety je vo vzťahu k prísudku nepochybným **nadradeným vetným členom**. Presvedčivo sa to ukazuje na zmenách gramatických morfém prísudkového slovesa v pevnej závislosti od toho, aké gramatické kategórie sú platné pre tvar podmetu, napríklad: *ja odchádz-a-m, ty odchádz-a-š, on odchádz-a-0, my odchádz-a-me, vy odchádz-a-te, oni odchádz-a-j-ú*.

Konštatovanie o syntaktickej nadradenosti podmetu v relácii k prísudku platí bez ohľadu na to, že sémanticky orientovaná syntax pri opise a výklade vety vychádza zo slovesa ako predikátu a práve jemu prisudzuje aj rozhodujúcu pozíciu medzi vetnými členmi a tým aj v celej vete. Takéto stanovisko u nás v novších časoch vyslovil už Eugen Pauliny vo svojej zakladateľskej práci *Štruktúra slovenského slovesa*; podľa neho sloveso v pozícii predikátu je najdôležitejší vetný člen; v presnom znení: „predikát je najdôležitejšou čiastkou vety“ (Pauliny, 1943, s. 16). Pravdaže, vyzdvihovanie slovesa ako nositeľa vetnosti má v našej jazykovednej tradícii oveľa hlbšie korene, a to aj bez zreteľa na novšiu, „sémantickú“ etapu vo vývine jazykovedy na Slovensku, ako aj vo svete. V danej súvislosti nemožno obísť to, že „vípoved'etvornú moc“ prísudkového slovesa vyzdvihoval už Ľudovít Štúr vo svojej *Nauke reči slovenskej* z roku 1846. Napríklad na s. 82 – 83 svojho diela píše: „K pochopu slovesa ňeurčití (t. j. neurčitok ako slovesný tvar – pozn. J. K.) preto ňepatrí, že on sám o sebe ňemá moci vípoved'etvornej a moc táto je hlavní znak slovesa, ktorím sa ono podstatne od inších čjastok reči d'elí. Hockedi a hoc kďe stojí ňeurčití, tam eš'ťe vždi, ak vípoved' povstať má, musí sa pridať sloveso, ktoruo má moc skutočnú spojujúcu na pr. **chod'it' je dobre, ptáci znajú ljetať, Slováci majú pracuvať** atď. (zvýraznenie je pôvodné – pozn. J. K.) Moc skutočná spojujúca alebo vípoved'etvorná je tu v slovesách, že ale ňeurčití túto moc ňemá alebo inšímí slovami vsťah prímetu k podstavňíku ňeoznačuje, ňje je aňi spusob, ale je len samostatnuo slovo slovesnuo a preto sa mu v reči Réckej aj článok prikladá a docela jako samostatnuo slovo užíva“ (Štúr, 1846, s. 82 – 83).

Nazdávame sa, že uvedené zdanlivo protirečiace si stanoviská k podmetu ako základnému členu dvojčlennej vety vo svojej podstate obidve platia, pravdaže, pri takomto vnímaní veci sa žiada zreteľne dodržiavať úroveň pohľadu na daný vetný člen alebo – všeobecnejšie – na danú súčasť štruktúry vety: z vlastného **syntaktického** stanoviska treba priznať podmetu pozíciu nadradeného vetného člena práve vo vzťahu k prísudku ako jeho bezprostrednému syntaktickému náprotivku, kým v **sémantickej** štruktúre vety, ktorú podmieňujú intenčné, prípadne valenčné vlastnosti slovesa ako predikátu, má rozhodujúce postavenie sloveso v úlohe predikátu. Tieto dve roviny pohľadu sú teda súvzťažné aj kompatibilné, neprotirečia si, ibaže pri výklade stavby vety treba dodržiavať príslušnú úroveň výstavby vety – jednak

rýdzo syntaktickú, v ktorej majú rozhodujúcu úlohu vetné členy ako gramatické prvky vety a vzťahy medzi nimi, a jednak sémantickú, ktorá vychádza z intencie slovesného deja, prípadne z valencie slovesa v prísudku ako z istého záväzného syntaktickosémantického potenciálu slovesa.

Takýto výklad pozície podmetu a prísudku a ich vzájomných vzťahov je úplne prirodzený v tom zmysle, že syntaktická a sémantická úroveň vo vete platia jednak ako relatívne samostatné, keďže sa zakladajú na vlastných syntaktických alebo sémantických jednotkách a ich vzájomných vzťahoch, utvárajúcich osobitnú štruktúru, t. j. gramatickú a sémantickú, a jednak ako v danej vetnej štruktúre neoddeliteľné, keďže vo vete platia ako jestvujúce a fungujúce vo vzájomnej neodlučiteľnej zviazanosti komplexne, lebo veta ani bez jednej z nich nemôže platiť ako plnohodnotná syntaktická jednotka, určená na dorozumievanie a plnenie ďalších jazykových funkcií.

Určitý slovesný tvar ako predikát dvojčlennej (a zároveň aj ako základný vetný člen slovesnej jednočlennej) vety a tým ako priamy syntaktický partner pomenovania v podmete vety teda zákonite prináša do vety nezastupiteľnú hodnotu v podobe intencie slovesného deja a v zmysle tejto hodnoty ovplyvňuje aj výskyt podmietovej pozície z hľadiska predpokladania alebo nepredpokladania jej jestvovania v takejto štruktúre. Na nižšej abstrakčnej úrovni vety intencia slovesného deja podmieňuje aj voľbu typu pomenovania sémantického subjektu najmä z hľadiska jeho sémantickej aktívnosti alebo neaktívnosti (pasívnosti) vo vzťahu k dynamickému príznaku ako obsahu príslušného slovesa, ale aj ďalších subkategoriatných sémantických príznakov takéhoto pomenovania a napokon aj z hľadiska slovnodruhovej a tvarovej realizácie tohto vetného člena. To ukazuje, že nevyhnutnou podmienkou voľby a uplatnenia podmetu a prísudku v danej vete je ich vzájomná gramatická aj sémantická a napokon aj obsahová **kompatibilita**, spojitelnosť a že výber týchto základných entít dvojčlennej vety v jazykovom vedomí podávateľa prebieha simultánne a obidve syntaktické jednotky sú tak vzájomne podmienené. Pravdaže, to nebráni tomu, aby sme pri bádateľskom pohľade nerozlišovali na syntaktickej úrovni stavby vety vlastnú syntaktickú rovinu a na sémantickej úrovni stavby vety sémantickú rovinu. Výsledkom syntaktického spojenia podmetu a prísudku ako základných vetných členov je gramatické jadro dvojčlennej vety a výsledkom syntaktického spojenia zodpovedajúcich základných sémantických jednotiek je súvzťažné sémantické jadro vety. Na základe intencie slovesného deja vzniká tak sémantický útvar, ktorý v našej koncepcii označujeme ako **intenčnú štruktúru vety**. Neobíditeľnou súčasťou sémantickej štruktúry dvojčlennej vety je teda jestvovanie pozície sémantického subjektu ako východiskového bodu takejto štruktúry.

Určitý slovesný tvar ako predikát dvojčlennej vety, syntakticky spojený s podmetom, prináša na základe intencie slovesného deja aj ďalší znak dvojčlennej alebo jednočlennej vety, totiž možnosť vyústenia dynamického príznaku v podobe jestvovania zasahovanej substancie deja. Tento jav je výsledkom intenčnej hodnoty daného prísudkového slovesa, jestvovania alebo nejestvovania subkategoriatného sémantického príznaku **objektovosti** v jeho sémantickej štruktúre. Podľa toho potom intenčná štruktúra danej dvojčlennej vety na rozdiel od gramatického jadra takejto vety, ktoré sa skladá z podmetu a prísudku, môže byť dvojčlenná alebo aj

trojčlenná. Dvojčlenná je vtedy, keď v prísudku stojí bezpredmetové sloveso alebo sloveso, pri ktorom sa predmet v danom prípade nevyjadruje osobitným pomenovaním. Trojčlennú intencnú štruktúru máme pred sebou v takom prípade, keď prísudkovú pozíciu obsadzuje predmetové sloveso, ktoré predpokladá a vyžaduje realizáciu externého vyústenia dynamického príznaku v podobe sémantického objektu deja.

Aj v opísaných faktoroch je teda rozdiel medzi gramatickým jadrom vety a sémantickým jadrom vety: kým na realizáciu základných predpokladov dvojčlennej vety v gramatickej úrovni stačia dva základné vetné členy, ktoré vnášajú do vety východiskové gramatické kategórie syntaktickej osoby (na tvare podmetu) a zaraďovacie kategórie slovesného spôsobu a času (na tvare prísudku), sémantické jadro dvojčlennej vety a intencná štruktúra takej vety sa na základe intencnej hodnoty daného prísudkového slovesa už môže skladať z dvoch členov alebo aj z troch členov.

O rozdiel medzi gramatickou štruktúrou vety a sémantickou štruktúrou vety svedčí aj ich abstrakčná úroveň. Abstrakčná úroveň gramatickej štruktúry je vyššia ako abstrakčná úroveň sémantickej štruktúry; dokazuje to skutočnosť, že povedzme vety s rozdielnou sémantickou štruktúrou pri zachovaní rovnakých slovnodruhových a tvarových podmienok majú rovnakú gramatickú štruktúru a utvárajú tak spoločný vetný typ. Týmto poznatkom sa zároveň dokazuje vyššia „podstatnosť“ gramatickej štruktúry vety. Spomíname to aj preto, že v čase nástupu a priam prudkého rozvoja valenčnej teórie vo svetovej jazykovede v druhej polovici 20. storočia sa učenie o tom, že veta má gramatickú podstatu, tiež istým spôsobom spochybňovalo a rozhodujúce parametre pre vetu sa hľadali v sémantike, opretej o valenčné vlastnosti (predikátového) slovesa.

Spomínanú rozdielnú sémantickú štruktúru vety pozorujeme napríklad vo vetách:

- (1) Poľovníci v noci striehli na potulného medveďa.
- (2) Zoslabený organizmus podľahol ťažkej chorobe.

Vo vete (1) zisťujeme **aktívnu sémantickú perspektívu**, opretú o pomenovanie aktívnej substancie *poľovníci* v pozícii gramatického podmetu a o jej aktívny vzťah k dynamickému príznaku *striehnuť* v pozícii prísudku dvojčlennej vety. Tento stav bezprostredne súvisí aj s tým, že pomenovanie dynamického príznaku *striehnuť* má subjektovo-objektovú intencnú hodnotu a predpokladá aj žiada realizovať vo vete subjektovú aj objektovú pozíciu dynamického príznaku, pričom subjektová substancia má povahu aktívnej entity, prípadne aktívneho činiteľa deja. Naproti tomu vo vete (2) je v pozícii podmetu vety neaktívna (pasívna) substancia *organizmus*, stojaca v relácii k dynamickému príznaku označenému procesuálnym prísudkovým slovesom *podľahnúť* v neaktívnom (pasívnom) vzťahu, a potvrdzuje to už sama neaktívna (pasívna) sémantická náplň slovesa *podľahnúť*. Tieto vzťahy medzi sémantickým subjektom deja a dynamickým príznakom značia, že tu máme pred sebou vetu s **neaktívnou** (pasívnou) **sémantickou perspektívou**. Tento stav veci je v súhre s tým, že sloveso *podľahnúť* je síce tiež subjektovo-objektového

intenčného typu, ale označuje proces predpokladajúci a žiadajúci realizovať v pozícii sémantického subjektu neaktívnu (pasívnu) substanciu svojho deja, ktorá sa tak chápe ako zasahovaná slovesným dejom. Na druhej strane tieto odlišnosti v povahe sémantických entít v porovnávaných vetách zostávajú akoby uzavreté na úrovni sémantickej štruktúry vety: neaktívna (pasívna) sémantická perspektíva vety, vychádzajúca z neaktívnej (pasívnej) subjektivej substancie deja, totiž nemá dosah na **typ gramatickej stavby** posudzovanej vety. Preto platí, že v oboch vetách – napriek ich rozdielnej sémantickej perspektíve – ide o rovnakú, **aktívnu gramatickú perspektívu**, založenú na aktívnych slovesných tvaroch v pozícii prísudku dvojčlennej vety. „Gramatika tvarov“ je tu teda rozhodujúca pri určovaní celkovej gramatickej perspektívy dvojčlennej vety.

Na druhej strane vidíme zasa prípady, keď vetám s rovnakou (aktívnou) sémantickou perspektívou zodpovedajú náprotivky síce s rovnakou (aktívnou) gramatickou perspektívou, ale na základe spôsobu výstavby ich gramatického a sémantického jadra ich hodnotíme ako rozličné vetné typy. Ide nám o také prípady, ako sú vety:

- (3) Niekoľkí študenti sa na ostatnú chvíľu zo skúšky ospravedlnili.
- (4) Niekoľko študentov sa na ostatnú chvíľu zo skúšky ospravedlnilo.

Vo vete (3) jednoduchý substantívny podmet *študenti* v nominatíve plurálu vyvoláva regulárnu zhodu s prísudkovým slovesom v tvare *ospravedlnili sa* v gramatických kategóriách osoby a čísla. Naproti tomu vo vete (4) zložený podmet *niekoľko študentov* svojou gramatickou stavbou nie je schopný vyvolať na tvare prísudku zhodu, a tak súvzťažný prísudok nadobúda „neutrálnu“ formu 3. osoby singuláru stredného rodu a ňou signalizuje nezhodu alebo nulovú zhodu s podmetom. Aj tu je pri zákonitej voľbe zhodného alebo nezhdného prísudku a pri jeho zhode alebo nezhode s podmetom rozhodujúcim prvkom práve stavba podmetu. Oboje vety využívajú rovnaké lexikálne prostriedky s rovnakou pozíciou v gramatickej a sémantickej stavbe vety a na tom základe sú (obsahovo) navzájom synonymné, no zásadne rozdielna je gramatická výstavba ich jadra, a preto napriek zhodnej sémantickej náplni platia ako rozličné vetné typy. No pri oboch rozdielnych vetných typoch platí, že ich gramatická perspektíva je aktívna. Aj to svedčí o tom, že gramatická perspektíva vety stojí na vyššej abstrakčnej úrovni ako koncept vetného typu, je všeobecnejšia a to značí, že aktívnu gramatickú perspektívu môžu mať a aj majú viaceré (rozličné) vetné typy.

V súvisi s konštatovaním synonymického vzťahu medzi uvedenými dvoma rozdielnymi vetnými typmi sa ako prirodzené vynára pripomenutie, že synonymický vzťah s uvedenými vetami má aj veta s **gramaticky neaktívnou** (pasívnou) **perspektívou**, vybudovaná na opisnom pasíve v pozícii prísudku vety a na použití pomenovania objektu dynamického príznaku v pozícii gramatického podmetu vety. Neaktívnu (pasívnu) perspektívu vety majú aj zodpovedajúce dve podoby:

- (5) Niekoľkí študenti boli na ostatnú chvíľu zo skúšky odhlásení.
- (6) Niekoľko študentov bolo na ostatnú chvíľu zo skúšky odhlásených.

V súvisе s takouto rozdielnou gramatickou stavbou jadra vety sa žiada pripomenúť, že synonymický vzťah medzi takýmito podobami v pomere k podobám s aktívnou gramatickou perspektívou je nepochybný a reálny, lebo sa opiera o rovnaké lexikálne prostriedky uplatnené v týchto vetách v rovnakých vetných pozíciách, ale **postoj podávateľa**, ktorý takýmto rozhodujúcim spôsobom vedome zasahuje do výstavby gramatického jadra vety, je vo vetách s aktívnou gramatickou perspektívou z jednej strany a s neaktívnou (pasívnou) gramatickou perspektívou z druhej strany zásadne **rozdielny**. Je to práve tento postoj podávateľa, ktorým sa do syntakticky rozhodujúcej podmetovej pozície vety, určujúcej celkovú gramatickú a sémantickú stratégiu vety, dostáva pomenovanie pasívnej substancie deja a tejto skutočnosti sa zákonite prispôsobuje aj tvar prísudkového slovesa, ktorým sa formálne realizuje neaktívna (pasívna) gramatická perspektíva vety. Pravdaže, nová gramatická organizácia viet s neaktívnou (pasívnou) gramatickou perspektívou prináša aj istú odchýlku vo významovej či obsahovej platnosti týchto gramaticky neaktívnych (pasívnych) viet: uvedené vety pripúšťajú aj takú interpretáciu jazykovej informácie, ktorej sú nositeľom, že činiteľmi, ktorí sa o odhlásenie zo skúšky pričínili, nemuseli byť iba sami študenti ako označenie objektu dynamickeho príznaku; mohol to byť aj dakto iný, kto mal na taký čin oprávnenie či kto konal v ich mene.

Poznámku si zaslúži aj skutočnosť, že v súvisе s gramaticky neaktívnou (pasívnou) perspektívou je v danom prípade vylúčená možnosť, aby sa na realizáciu takejto perspektívy využilo zvrtné pasívum; príčinou tohto vylúčenia je to, že vo vetách sa v pozícii prísudku používa zvrtné sloveso *odhlásiť sa*. Lexikálna zvrtnosť prísudkového slovesa tu bráni tomu, aby sa pri pasívnej transformácii vety využila potenciálna gramatická zvrtnosť takéhoto slovesa.

V stati o podmete sa nemožno vyhnúť ešte dvom otázkam: spôsobu obsadzovania alebo neobsadzovania podmetovej pozície v stavbe dvojčlennej vety a v rámci toho téme záväžného obsadzovania podmetovej pozície, ako aj jej umiestnenia vo vete.

Pri neobsadzovaní podmetovej pozície v štruktúre dvojčlennej vety sa žiada rozlišovať tieto takmer všeobecne uznávané typy: nevyjadrený kontextový (alebo eliptický) podmet, všeobecný podmet, neurčitý podmet a nulový podmet; koncept nulového gramatického podmetu konštituoval Jozef Ružička (1968); opisu a výkladu uvedených typov podmetu sme sa podrobnejšie venovali v našich citovaných štúdiách z rokov 2010, 2011 a 2012. Istým systémovým náprotivkom neobsadzovania podmetovej pozície je záväžné obsadzovanie podmetovej pozície v prípadoch typu *Nastala jeseň. – Prišli na nás zlé časy. – Zašla nás vojna. – Zrazu nás prekvapili horúčavy.* a podobných a pri nich si treba všimnúť aj to, že podmetová pozícia sa tu slovosledovo pravidelne realizuje až v postavení za prísudkom, prípadne na samom konci vety. Vety tohto typu sú charakteristické aj vyhranenou sémantickou náplňou prísudkového slovesa: prísudkové sloveso tu spravidla signalizuje náhly, nečakaný, prekvapujúci dej v relácii k nositeľom daného deja a substantívum v podmetovej pozícii akoby vyslovovalo výsledok takéhoto prekvapujúceho deja. Takúto slovosledovú stavbu viet ovplyvňuje aktuálne vetné členenie.

Osobitným prípadom záväzného obsadzovania podmetovej pozície sú vety typu *Stal sa z neho letec.*, ktorým sme venovali osobitnú pozornosť v samostatnej stati z roku 2019 (porov. Kačala, 2019). V nich meno v nominatívne singuláru *letec* platí ako záväzne vyjadrený podmet, pričom aj ostatné súčasti takejto vety majú v nej pri neutrálnej dikcii vety pevné či záväzné postavenie. Aj tu podmet zaujíma postavenie až za prísudkom, prípadne až na konci vety a na tomto stave má rozhodujúci podiel aktuálne vetné členenie ako obsahový činiteľ stavby takejto vety. Práve z neho vyplýva aj pozícia podmetu ako nositeľa rozhodujúcej informačnej náplne až za prísudkom vety, prípadne na jej konci. Pri celkovom ráze takéhoto typu vety má svoj výrazný podiel aj sémantická náplň takejto vety. Ako vidno, je tu istá súhra viacerých relevantných činiteľov, ktoré ovplyvňujú celkovú stavbu daného typu vety a osobitne jeho špecifický ráz vrátane slovosledových vlastností.

Pri charakterizovaní nezanedbateľnej stránky podmetu – jeho umiestnenia vo vete – by sme trochu zjednodušene mohli povedať, že sa v nej odrážajú všetky uvedené aj neuvedené charakteristiky istej výnimočnosti podmetovej pozície aj spôsobu jej obsadzovania. Tu sa tiež žiada rozlišovať dve roviny vecí: 1. uvedenú **podmetovú pozíciu**, ktorá sa vyznačuje istou priamočiarosťou: podmetová pozícia je vo vete ako štruktúrnej jednotke jednoznačná: je to iniciálová pozícia dvojčlennej vety a vyplýva už z toho, že vetné členy majú rozdielny dosah na celkovú výstavbu dvojčlennej (aj jednočlennej) vety; v tomto zmysle možno hovoriť o iniciálovom postavení podmetovej pozície ako o súčasti invariantného poradia relevantných syntaktických pozícií; 2. je to postavenie podmetu ako pevnej súčasti dvojčlennej vety v jednotlivých typoch dvojčlennej vety podľa **spôsobu výstavby** gramatického a sémantického **jadra**, podľa sémantickej náplne vety, podľa spôsobu slovného či vetného naplnenia alebo vyjadrenia podmetovej pozície, podľa miery objektívnej účasti aktuálneho vetného členenia pri výstavbe danej vety aj podľa ďalších činiteľov. Uvedenými skutočnosťami sa spomenuté invariantné postavenie podmetu už modifikuje; mohli by sme tu hovoriť skôr o umiestnení podmetu v jednotlivých štruktúrnych typoch dvojčlenných viet.

V takomto zmysle treba bádateľsky cieľavedome študovať všetky jednotlivé vetné typy a spôsoby vyjadrenia podmetu v nich a objektívne ich slovosled opísať aj vysvetľovať. V jednotlivých typoch viet je otázka slovosledu špecifická a nemusí byť vždy pevná, pri umiestnení podmetu vo vete má však význačné postavenie už spomínané aktuálne vetné členenie. Na druhej strane v invariantne chápanej lineárnej postupnosti vetných členov dvojčlennej vety pokladáme iniciálové postavenie podmetu za základné, hoci v jazykoch nášho typu nie gramatikalizované, ako je to v jazykoch analytického typu, v ktorých pevný slovosled istým spôsobom nahrádza nedostatok flexie pri plnovýznamových slovách, osobitne pri menách. Toto základné konštatovanie je vo všeobecnosti podmienené aj štruktúrne, tým, že v syntagme ide vždy o najmenej dve jej spojené syntagmatické súčasti a tie sa v lineárnej postupnosti členov vety musia umiestniť v istom poradí. Iniciálové poradie podmetu ako základného nezávislého člena dvojčlennej vety zodpovedá teda v značnej miere výnimočnosti podmetu medzi vetnými členmi.

Napokon – ako sme to už naznačili – umiestnenie podmetu (ako člena bytostne viazaného s prísudkom) vo vete vo výraznej miere ovplyvňuje sémantická náplň

pomenovaní vystupujúcich v týchto syntaktických pozíciách a aktuálne vetné členenie a s ním súvisiace konkrétne potreby hovoriaceho či píšuceho.

Bibliografia

IVANOVÁ, Martina: Syntax slovenského jazyka. Druhé, upravené a doplnené vydanie. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity 2016. 284 s. ISBN 978-80-555-1753-7

JAKOBSON, Roman: Hľadanie podstaty jazyka. In: *Lingvistická poetika* (výber z diela). Bratislava 1991, s. 189 – 206 (preložil Ján Horecký). ISBN 80-222-0272-X.

KAČALA, Ján: Spôsoby realizácie východiskovej pozície v štruktúre dvojčlennej vety. In: *Slovakistický zborník 6*. Red. M. Týr. Nový Sad (Srbsko): Slovakistická vojvodinská spoločnosť 2010, s. 7 -17. ISSN 2217-4532.

KAČALA, Ján: Neobsadzovanie pozície subjektu vety a desubjektívizácia. *Kultúra slova*, 2011, roč. 45, č. 3, s. 129 – 141. ISSN 0023-5202.

KAČALA, Ján: Subjektová pozícia v gramatickej a sémantickej štruktúre vety. *Philologia*, XXII, 2012, č. 1 – 2, s. 29 – 39. ISSN 1336-3786.

KAČALA, Ján: Teória vetného člena. Martin: Vydavateľstvo Matice slovenskej 2015. 172 s. ISBN 978-80-8115-212-2.

KAČALA, Ján: Vety so záväzne vyjadreným podmetom. Typ *Stal sa z neho letec*. In: *Svět podle Grepla*. Ed. Petr Malčík, Petr Karlík. Brno: Host – vydavatelství 2019. Profesoru Miroslavovi Greplovovi k devadesátým narodeninám. S. 81 – 90. ISBN 978-80-7577-810-9.

KARCEVSKIJ, Sergej: *Système du verbe russe. Essai de linguistique synchronique*. Praha: Plamja 1927. 167 s.

ORAVEC, Ján – BAJZÍKOVÁ, Eugénia: *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1982. 270 s.

PAULINY, Eugen: *Štruktúra slovenského slovesa. Štúdiá lexikálno-syntaktická*. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení 1943. 116 s.

RUŽIČKA, Jozef: Základné sporné otázky slovenskej skladby. In: *Jazykovedné štúdie IV. Spisovný jazyk*. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1959, s. 7 – 34.

RUŽIČKA, Jozef: O vetách s nulovým gramatickým podmetom. In: *Otázky slovanské syntaxe II*. Red. J. Bauer. Brno: Univerzita J. E. Purkyně 1968, s. 115 – 117.

ŠTÚR, Ľudovít: *Nauka reči slovenskej. V Prešporuku 1846. Nákladom Tatrína číslo 1*. 216 s.

TROST, Pavel: Subjekt a predikát. In: *Slavica Pragensia IV. Acta Universitatis Carolinae*. 1962. *Philologica*. 3. Red. V. Barnet a kol. Praha: Univerzita Karlova 1962, s. 267 – 269.

J A Z Y K O V E D N É
Š T Ú D I E X X X V I I I

**Slovanské nárečia
v čase a priestore**

Editor
Martin Chochol

Obálka
Jozef Michaláč

Zodpovedný redaktor
Pavol Kršák

Technický redaktor
Vladimír Radik

Prvé vydanie. Z tlačových podkladov Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV, v. v. i., vydala a vytlačila VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Centrum spoločných činností, Dúbravská cesta 9, 841 04 Bratislava, v roku 2022 ako svoju 4 665. publikáciu. 260 strán.
Náklad 200 výtlačkov.

ISBN 978-80-224-1983-3